

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet u Zagrebu
Poslijediplomski doktorski studij arheologije

Hrvoje Manenica

**URBANIZACIJA IZMEĐU RAŠE I
KRKE U VRIJEME RANOG
PRINCIPATA**

Doktorski rad

Mentor: prof. dr. sc. Mirjana Sanader

Zagreb, 2015.

University of Zagreb
Faculty of Philosophy in Zagreb
Postgraduate study of archeology

Hrvoje Manenica

**URBANISATION BETWEEN THE
RIVERS RAŠA AND KRKA IN THE
PERIOD OF EARLY PRINCIPATE**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: prof. dr. sc. Mirjana Sanader

Zagreb, 2015.

ZAHVALE

Stvaranju i realizaciji ovog rada pridonijeli su svojim savjetima, informacijama tehni kom podr-kom i svojim trudom mnogi uvaŕeni stru njaci, kolege i prijatelji kojima dugujem zahvalnost.

Zahvalnost dugujem svojoj mentorici prof. dr. sc. Mirjani Sanader, koja me potaknula i nakon mog odre enog lutanja usmjerila k ovoj temi. Veliku zahvalnost dugujem kolegi dr. sc. Dinu Demicheliju koji je posljednjih nekoliko godina intenzivno radio sa mnom na ovom radu i pri tome imao strpljenja i razumijevanja. Unato mnogim administrativno ó pravnim preprekama i nelogi nostima, u odre enom trenutku nije odustao od angaŕmana na ovom radu. Na ovome sam mu zahvalan kao kolegi, ali prije svega i kao ovjeku koji nije prekr-io svoju rije ve je ispunio svoje obe anje i time mi pomogao, te znatno doprinio realizaciji ovog rada.

Zahvalan sam svojim kolegama s posla u Arheolo-kom muzeju Zadar koji su mi svojim radom i nesebi nim zalaganjem znatno pomogli prilikom pisanja rada. Prije svega htio bih zahvaliti dr. sc. Jakovu Vu i u koji je kao ravnatelj imao veliko razumijevanje za moj rad i time mi olak-ao njegovu realizaciju. Hvala kolegici dr. sc. Korneliji A. Giunio na savjetima i literaturi, dokumentaristu Robertu Mar-i u i vi-oj knjiŕni arki Marini Maruni.

Od ostalih kolega svakako moram zahvaliti dr. sc. Ivi Kai koja mi je puno pomogla korisnim savjetima i nesebi nim pronalaskom stru ne literature koja mi je bila nedostupna. Veliko hvala prijateljici i kolegici dr. sc. Martini Dubolni ó Glavan za svu pomo , iskustvo i savjete koje je mi je nesebi no podjelila. Hvala kolegici dr. sc. Goranki Lipovac Vrkljan na korisnim savjetima vezanim uz naselja podno Velebita i otok Krk. Zahvalnost dugujem i kolegi Ninu Novaku koji mi je pomogao prilikom posjete otoku Krku i tom prilikom mi ustupio svoje rezultate arheolo-kih istraŕivanja u gradu Krku. Hvala i dipl. ing. arhitekture Nenadu Kocijanu koji mi je ustupio tehni ku dokumentaciju iz svog projektnog ureda.

Veliku zahvalnost dugujem svojoj obitelji koja mi je bila podr-ka cijelo vrijeme pripremanja i realizacije ovog rada. Roditelji su mi omogu ili i financirali cjelokupno -kolovanje, pa tako i tro-kove ovog rada. Zahvalan sam ocu Iliji koji mi je bio podr-ka od samog po etka, iniciraju i i poti u i me da upi-em poslijediplomski studij. Kao sveu ili-ni profesor znatno mi je pomogao s korisnim savjetima i opaskama, ime mi je olak-ao pisanje

rada. Supruga Meri bila je uz mene itavo vrijeme studiranja i bila mi je velika podrška prilikom upisivanja poslijediplomskog studija i realizacije ovog rada. U vremenima dvojbi, preispitivanja, pomalo i posustajanja, ona je bila uz mene podnose i taj teret, potiču i me i daju i mi bezuvjetnu potporu. Na-a dva mala sina, Lucijan i Frane bili su mi velika podrška na svoj iskreni, zaigrani dječji način. Neprestano su mi bili inspiracija i davali su mi veliku energiju za rad, a da ponekad toga nisu mogli biti svjesni. Bez njihove ljubavi i zajedništva, mnoge stvari u životu bile bi mi nemoguće, pa tako i pisanje ovog rada.

Hvala im na tome!

SAŽETAK

Liburnija se u vrijeme dolaska Rimljana prostirala na području između rijeke Rabe u Istri i Krke u Dalmaciji. Antički pisci spominju Liburniju dosta rano, još od vremena grčkih doticaja s Jadranskim morem. Vrijeme interesa Rimljana na ovom području donosi mnoge promjene u načinu života, pa tako i u urbanizmu i graditeljstvu. Pacifikacija Liburnije bila je nešto drugačijim putem nego li je to bio slučaj sa susjednim narodima. Upravo zbog ove činjenice rimski društveni i kulturni utjecaj se u Liburniji proširio kroz određene procese koji su imali svoj tijek.

U radu se donosi pregled i analiza vojno i političke situacije na prostoru Liburnije i istočne obale Jadrana u vrijeme rimskog utjecaja i ranog principata. Kroz proces romanizacije analiziraju se društveni i pravni procesi koji su uslijedili nakon uspostave rimske vlasti. Ovi procesi označavaju početak primjene novih razmišljanja, ideja, materijala i tehnologija koje su produkt sinergije i miješanja dviju kultura. Miješanje i se s autohtonom kulturom i tradicijskim načinom života, novopridošli elementi u sintezi s autohtonim donose promjene u načinu života antičke Liburnije – to je jasno izraženo na urbanističkom planu.

Na području urbanizma su vidljive jasne promjene koje su uslijedile prije svega u planimetriji naselja, karakteristikama određenih dijelova naselja i u samoj tehnici izgradnje. Naselja dobivaju novu formu, time i novi sadržaj koji je zastupljen na drugačiji način. Rimska urbanistička pravila koja su nastala pod utjecajem Etrušana i helenističkog svijeta, u većini naselja se strogo provode i postaju neizostavni dio antičkog grada u Liburniji.

U radu je ukupno obrađeno 37 naselja Liburnije koje spominju antički izvori. Analizom je utvrđen stupanj arheološke istraženosti i na osnovu toga klasifikacija gradskih elemenata. S obzirom na spomenike kojima raspolažemo i arheološkoj slici na samom terenu, napravljena je okvirna klasifikacija naselja prema tipologiji.

Ključne riječi: *Liburnija, grad, antika, urbanizacija, naselja, romanizacija.*

SUMMARY

During Roman times, Liburnia covered the area between the River Ra-a in Istria and the Krka river in Dalmatia. Liburnia was mentioned rather early by antique writers, ever since the time of the Greek intrusions into the Adriatic Sea. The time of Roman interest in this area brought about numerous changes in the way of life of local people with regard to urbanism and building. The pacification of Liburnia had a somewhat different course than had been the case with some other neighbouring peoples. Due to this fact, Roman cultural and social influence needed time to spread through certain processes.

This thesis gives an insight and an analysis of the military and political situation in the area of Liburnia and the eastern coast of the Adriatic, at the time of Roman rule and the early principate. The process of the Romanisation of Liburnia progressed with a synergistic mixing and a synthesis of new Roman elements regarding local culture and the traditional way of life. These processes signalled new social, cultural and juridical changes which were clearly expressed in the urban plan.

In the area of urban planning changes were clearly visible especially in the planimetry of settlements, the characteristics of certain areas of the settlement as well as building techniques. Settlements were given new forms, and with these, new contents which were composed in a different way. Roman urban rules, which had been greatly influenced by the Etruscans and Greeks, were strictly applied in most of the settlements, thus making this one of the most prominent elements in Liburnian antique cities.

This thesis deals with 37 Liburnian settlements which are mentioned in various antique sources. The level of archaeological exploration was confirmed and analysed, on the basis of which classification of urban elements was made. Given the monuments and artifacts at our disposal together with the situation at the site, a classification framework of the settlements was made according to the typology.

Key words : *Liburnian, city, urbanisation, Romanisation, settlements*

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Kronološke i geografske odrednice	2
1.2. Ciljevi istraživanja i metodologija rada	2
2. LIBURNIJA	4
2.1. Liburni i liburnski prostor	4
2.2. Prostor Liburnije u vrijeme rimske infiltracije	9
2.3. Antički pisci o Liburnima	9
2.4. Plinije - Naturalis Historia	11
3. RIMSKA OSVAJANJA ISTOČNE OBALE JADRANA	17
3.1. Vremenski okvir vojnih pohoda	17
3.2. Ratovi s Ilirskom državom	18
3.3. Ratovi s Histrima	19
3.4. Ratovi s Delmatima	20
3.5. Vojne operacije u Liburniji i pohod G. Sempronija Tuditana	22
3.6. Oktavijanove vojne kampanje u Iliriku	26
4. ROMANIZACIJA ILI RIMSTVO (ROMANESS)	30
4.1. Rimski utjecaj u osvojenim krajevima	30
4.2. Provincija Ilirik i reorganizacija i uprava	35
5. LIBURNSKA GRADINSKA NASELJA	41
5.1. Karakteristike naselja	41
5.2. Bedemi	41
5.3. Ulazi	43

5.4. Nastambe	43
5.5. Društvena struktura Liburna	44
6. RIMSKA URBANIZACIJA	46
6.1. Osnivanje rimskog grada	47
7. RIMSKI GRAD LIBURNIJE	51
7.1. Građevinske tehnike	51
7.1.1. <i>Opus quadratum</i>	52
7.1.2. <i>Opus isodomum</i>	53
7.1.3. <i>Opus caementicium</i>	53
7.1.4. <i>Opus incertum</i>	54
7.1.5. <i>Opus reticulatum</i>	54
7.1.6. <i>Opus mixtum</i>	54
7.1.7. <i>Opus spicatum</i>	54
7.2. Mozaici	55
7.2.1. <i>Opus tessellatum</i>	55
7.2.2. <i>Opus musivum</i>	55
7.2.3. <i>Opus vermiculatum</i>	56
7.3. Izgled rimskoga grada	56
7.3.1. Gradski bedemi	57
7.3.2. Forum	57
7.3.4. Prostor za čišćenje kulta	58
7.3.5. Gradske terme	58
7.3.6. Opskrba vodom i Akvedukti	59
7.3.7. Stambena kuća	60
7.3.8. Amfiteatar	60
7.3.9. Nekropole	61

8. TERMINOLOGIJA NASELJA RIMSKOG VREMENA	62
8.1. <i>Vicus</i> i <i>Pagus</i>	62
8.2. <i>Oppidum</i>	62
8.3. <i>Castellum</i>	63
8.4. <i>Canabae</i>	64
8.5. <i>Civitas</i>	64
8.6. <i>Municipium</i>	65
8.7. <i>Colonia</i>	67
8.9. <i>Praefectura</i>	68
9. RIMSKO GRAĐANSKO PRAVO	69
9.1. <i>Ius Latii</i>	71
9.2. <i>Ius Italicum</i>	71
9.3. Gradska uprava na osvojenom području í í í í í í í í í í í í í í í .	72
10. KATALOG NASELJA LIBURNIJE	75
10.1. <i>ALBONA (ALVONA)</i> ó Labin	75
10.2. <i>FLANONA</i> ó Plomin	77
10.3. <i>TARSATICA</i> ó Rijeka	78
10.3.1. Gradski raster	80
10.3.2. Gradski bedemi	81
10.3.3. šLiburnijski limesõ	82
10.3.4. Zgrada <i>Principija</i>	83
10.3.5. Gradske terme	84
10.3.6. Gradske ku e	85
10.3.7. Nekropole	85

10.4. <i>VOLKERA</i> ó Bakar	86
10.5. <i>AD TURRES</i> ó Crikvenica	88
10.6. <i>CURICUM</i> ó Krk	92
10.6.1. Gradski bedemi.....	93
10.6.2. Venerin hram	100
10.6.3. Terme	104
10.6.4. Nastambe	105
10.6.5. Gradske komunikacije	105
10.6.6. Nekropole	106
10.7. <i>FULFINUM</i> ó Omi-alj na Krku	108
10.7.1. Gradski bedemi	109
10.7.2. Gradska luka	110
10.7.3. Fulfinski natpis	111
10.7.4. Forum	114
10.7.5. Nekropole	116
10.8. <i>APSORUS</i> i <i>CREXA</i> ó Osor i Cres	118
10.8.1 <i>Crexa</i>	118
10.8.2. Gradina Beli	119
10.8.3. <i>Apsorus</i>	120
10.8.4. Gradska luka	122
10.8.5. Gradski bedemi	122
10.8.6. Gradske komunikacije i forum.....	123
10.8.7. Opskrba pitkom vodom	124

10.8.8. Nekropole	125
10.9. <i>ARBA</i> ó Rab	126
10.9.1. Gradski bedemi	127
10.10. <i>SENIA</i> ó Senj	130
10.10.1. Bedemi	134
10.10.2. Forum i gradsko središte	135
10.10.3. Kult	136
10.10.4. Terme	138
10.10.5. Nekropole	139
10.10.6. Prometnice	141
10.11. <i>LOPSICA</i> ó Sv. Juraj	142
10.11.1. Naselje	143
10.11.2. Natpisi	144
10.12. <i>ORTOPLA</i> ó Stinica pod Velebitom	146
10.13. <i>BEGIUM</i> ó Cesarica kod Karlobaga	147
10.14. OTOK PAG	149
10.15. <i>CISSA</i> ó Kisa	150
10.15.1. Zidovi uz morsku obalu.....	150
10.15.2. Stambeni objekti	151
10.15.3. Opskrba vodom	151
10.15.4. Luka Caska.....	154
10.15.5. Nekropola	155
10.16. <i>NAVALIA</i> – Novalja	156

10.17. <i>ARGYRUNTUM</i> ó Starigrad Paklenica	157
10.17.1. Grad	157
10.17.2. Bedemi	158
10.17.3. Nekropola	159
10.17.4. Gradske komunikacije	161
10.17.5. Luka	161
10.18. <i>ALVERIA</i> ó Dobropoljci u istojnoj Bukovici?	162
10.19. <i>SIDRONA</i> ó Gradina kod Medvice?	163
10.20. <i>HADRA</i> - Gradina na Smokovcu?.....	164
10.21. <i>CLAMBETAE</i> ó Cvijina gradina kod Kru-eve?	165
10.22. <i>ANSIUM</i> - Cvijina gradina kod Kru-eve?	165
10.22.1. Naselje na Cvijinoj gradini	166
10.23. <i>CORINIUM</i> ó Karin (gradina Miodrag)	169
10.24. <i>ASSERIA</i> ó Podgrađe kod Benkovca	170
10.24.1. Bedemi	171
10.24.2. Forum	173
10.24.3. Akvedukt	175
10.24.4. Ceste	175
10.24.5. Natpisi o gradnjama	176
10.24.6. Nekropola	177
10.25. <i>NEDINUM</i> ó Nadin	178
10.26. <i>AENONA</i> ó Nin	181
10.26.1. Rimska vlast	183

10.26.2. Grad	183
10.26.3. Bedemi	185
10.26.4. Zgrade	185
10.26.5. Forum	186
10.26.6. Hram	188
10.26.7. Akvedukt	189
10.26.8. Gradska luka i emporij	193
10.26.9. Gradske ulice	196
10.26.10. Nekropole	197
10.27. <i>IADER</i> ó Zadar	200
10.27.1. Rimska kolonija Jader	200
10.27.2. Grad	203
10.27.3. Zgrade	204
10.27.4. Gradski bedemi	204
10.27.5. Forum	210
10.27.6. Kapitolij	215
10.27.7. Amfiteatar i teatar	216
10.27.8. Akvedukt	218
10.27.9. Akvedukt Botina ó Zadar	219
10.27.10. Akvadukt Biba ó Zadar	219
10.27.11. Terme	223
10.27.12. Emporij i gradska luka	226
10.27.13. Nekropole	227

10.27.14. Rimske ceste	230
10.28. <i>BLANDONA</i> ó Gradina Trojan	232
10.29. <i>ARAUSA</i> ó Velika Mrdakovica	233
10.30. <i>COLENTUM</i> ó Murter	235
10.31. <i>SCARDONA</i> ó Skradin	237
10.31.1. Grad	237
10.31.2. Luka	238
10.31.3. Ceste	239
10.31.4. Vodovod	239
10.31.5. Nekropola	239
10.32. <i>BURNUM</i> ó Ivo-evci, Gradina u Puljanima	241
10.32.1. Rimski vojni logor	242
10.32.2. Amfiteatar	245
10.32.3. Akvedukt	246
10.32.4. Natpisi	249
10.32.5. Ceste i nekropole	250
10.33. <i>VARVARIA</i> ó Bribir	251
10.33.1. Bedemi	251
10.33.2. Natpis o gradnji bedema	253
10.33.3. Opskrba vodom	253
10.34. <i>PROMONA</i> ó Tepljuh kod Drni-a (gradina u Klancu)	254
10.35. <i>PASINI</i> ó Nepoznata lokacija, Pa ine?	255
10.36. <i>KURKUM</i>	256
11. RASPRAVA	257
11.1. Procesi i urbanisti ke promjene nakon rimskog osvajanjaí í í í í í í .	257

11.2. Stupanj urbanizacije Rimskih gradovi u Liburniji	260
11.3. Utjecaj <i>Ius Italicum</i> na urbanisti ku sliku gradova Liburnije	282
12. ZAKLJUČAK	284
13. POPIS LITERATURE	286
13.1. Kratice asopisa, serija i institucija	281
13.2. Prilozi	288
13.2.1. Karte	288
13.2.2. Slike	288
13.2.3. Tablice	290
13.2.4. Grafovi	291
13.3. Popis literature	292
14. ŽIVOTOPIS AUTORA S POPISOM OBJAVLJENIH DJELA	321

1. UVOD

Urbanizacija kojom se bavimo u ovom radu rezultat je vojnih, političkih, kulturoloških i društvenih promjena koje su uslijedile na prostoru istočne obale Jadrana nakon dolaska Rimljana. Ovim procesima, premda ponešto izmijenjenim na ino bila je izložena i Liburnija, odnosno gradinska naselja koja su tada egzistirala. Osim fizičkih karakteristika samih gradinskih naselja, ovdje podrazumijevamo geografske i vojno i političke elemente koji su prethodili kompleksnim procesima koji nastaju na području Liburnije dolaskom Rimljana. Ovi složeni procesi rezultat su obostranih utjecaja, a nikako jednostrane akcije koju poduzima osvajač. Ovakva situacija jasno se odrazila na urbanističke karakteristike naselja, što ćemo ovdje nastojati prikazati. U radu su obuhvaćena liburnska naselja koja se navode kod antičkih pisaca i nastavljaju egzistirati u vrijeme ranog principata i rimske vlasti.¹ Osim novih urbanističkih elemenata koje donosi antika na ovaj prostor, prikazat ćemo arheološku sliku pojedinih lokaliteta, odnosno naselja i dosadašnji stupanj istraženosti. Budući da mnoga naselja dolaskom Rimljana poprimaju formu gradskih naselja, kao takva nastavljaju egzistirati u ranom srednjem vijeku i kasnije, sve do današnjih dana. Zahvaljujući i ovakvom stanju na terenu, arheologija najčešće nalazi na poteškoće u pružanju cjelovite slike urbanizma antičkog vremena. Osim sporadičnih zakonom propisanih, zahtitnih arheoloških istraživanja, nedostaju sustavna arheološka istraživanja koja bi obuhvatila veće dijelove nekog naselja. Iznimku za ovakvo stanje u Liburniji nalazimo jedino u Zadru gdje je povijesna jezgra s lukom naftalost teško stradala u savezničkim bombardiranjima u II. Svjetskom ratu. Upravo zbog ove tužne činjenice i obnovi koja je uslijedila u pedesetim godinama prošlog stoljeća, arheologija je dobila priliku obuhvatiti mnoge antičke i srednjovjekovne urbanističke elemente, pružajući nam na taj način jasniju sliku rimske kolonije Jader. Posljednjih godina vidljive su određene promjene koje nastaju spregom gospodarskih djelatnosti, u ovom slučaju turizma i kulturne baštine. Upravo slijedom toga, arheološka baština na području Liburnije dolazi više do izražaja, potrebom lokalnih vlasti za prezentiranjem i revitalizacijom novih kulturnih sadržaja. Dobre primjere za to nalazimo na području Nacionalnog parka Krka gdje su se intenzivirala

¹ Principat je naziv za državno uređenje Rimskog carstva koje je uspostavio prvi rimski car August, a vremenski traje do cara Dioklecijana koji uvodi novo državno i društveno uređenje poznato kao dominat (27. god. pr. Kr. do 284. god. n. Kr.); W. Eck 2007, str. 46-58.; M. Suić 2003, str. 25.

arheološka istraživanja na području vojnog logora u Burnumu, Colentuma na otoku Murteru, Fulfina na Krku, itd.

1.1. Kronološke i geografske odrednice

Vremensko razdoblje kojim se ovaj rad bavi možemo podijeliti na dva razdoblja. Prvo razdoblje je po etak rimskog interesa na Jadranu, odnosno njegovoj istočnoj obali, do konačne uspostave vlasti i pacifikacije okupiranog prostora. Riječ je o periodu kada dolazi do prvih sukoba rimske države s ilirskim narodima u III. st. pr. Krista. Liburnija je bila u ovom periodu izuzeta od vojnih sukoba s Rimljanima, makar onih većih koji nisu zabilježeni u povijesnim izvorima.

Drugi vremenski period je vrijeme uspostave rimske vlasti u Liburniji, kada sukladno tome započnu promjene na urbanističkom, društvenom i kulturološkom planu, odnosno vrijeme ranog principata kada su ovi procesi intenzivni.

Geografsko područje uvjetovano je granicama Liburnije, odnosno riječ je o geografskom prostoru kojeg donose antički izvori opisuju i Liburniju. Povijesni prostor Liburnije nalazi se od rijeke Rače u Istri do rijeke Krke, obuhvaćaju i područje Kvarnerskog zaljeva s otocima, otoke zadarskog arhipelaga i Hrvatsko primorje. Na jugu se nalazi plodno područje Ravnih Kotara i krčki plato Bukovice, a granica prema Japodima i dalje je od rijeke Zrmanje (*Tedanius flumen*) prema sjeverozapadu hrvatskom planine Velebit. Svako od oba područja ima svoje osobitosti koje su u konačnici mogle utjecati na karakter naselja, odrediti njegov društveni i gospodarski razvoj prije i nakon uspostave rimske vlasti.

1.2. Ciljevi istraživanja i metodologija rada

Osnovni problem koji ćemo se baviti u ovom radu je urbanizacija Liburnije, što je istaknuto u naslovu rada, a koja počinje rimskom infiltracijom na istočnoj obali Jadrana. Osim tradicionalnih vrijednosti i karakteristika koje su gradinska naselja imala u to vrijeme, dolazi do prodiranja rimskih urbanističkih zakona i pravila koji su svoju primjenu već imali na području Apeninskog poluotoka. Cilj ovog rada je napraviti analizu, odnosno pregled urbanističkih i društvenih elemenata koje Rim zatiče u Liburniji i utvrditi koje promjene nastaju u vrijeme ranog principata. U kataloškome dijelu rada obuhvatiti ćemo sve do sada

poznate podatke o anti kim naseljima na području Liburnije koji su proizašli iz dosadašnjih arheoloških istraživanja, te rekonstruirati urbanistički aspekt Liburnije u antičko doba. Osim toga cilj je i definirati tipologiju naselja s obzirom na njihov društveni i pravni rang. Konačan cilj je upoznati se s novim aspektima antičkog urbanizma na području Liburnije i pridonijeti poznavanju promjena koje nastaju kao rezultat složenih procesa kojima je povod bila rimska vojna okupacija Liburnije.

Metodologija rada koja je ovdje zastupljena bila je i terenski obilazak pojedinih lokacija antičkih naselja, s ciljem utvrđivanja današnje situacije na terenu. Obuhvaćeno je područje Kvarnera, grada Rijeke, podvelebitskog primorja, otoka Krka i Paga, te naselja na području Ravnih Kotara do rijeke Krke. Prije samog terenskog obilaska prethodilo je proučavanje relevantne literature o provedenim arheološkim istraživanjima, proučavanje ortofoto karata te topografskih karata. Korištene su i novije zračne snimke koje su danas dostupne preko preglednika Google Earth, Arkod i Geoportal DGU. Osim navedenih obilazaka, istraživanje je uključilo obilaske pojedinih muzeja i zbirki gdje se nalaze određeni spomenici važni za temu ovog rada.

2. LIBURNIJA

2.1. Liburni i liburnski prostor

Kulturni i povijesni razvoj Liburna možemo pratiti na našem prostoru Jadranskog mora u dužem razdoblju i više faza. Podjelu, periodizaciju i dataciju liburnske kulturne skupine, s obzirom na arheološke nalaze i povijesne izvore, proveo je TMme Batovi . Razvoj Liburna možemo pratiti na našem prostoru od XI. do I. st. pr. Krista, kada dolazi do konačne uspostave rimske vlasti na istočnoj obali Jadrana. Liburnska kultura vremenski je podijeljena na tri glavna razdoblja unutar kojih se nalazi četiri faze.²

- Razdoblje između dva vala balkansko-panonskih seoba u XI. i X. st. pr. Krista,
I. faza razvoja kulture.
- Razdoblje liburnske prevlasti na Jadranu od IX. do V. st. pr. Krista,
II. - IV. faza razvoja kulture.
- Razdoblje opadanja liburnske prevlasti na Jadranu, od V. do I. st. pr. Krista,
V. i VI. faza razvoja kulture.

Kraj kasnog bronzanog i početak željeznog doba vrijeme je nesigurnosti obilježeno krizama na području istočnog i srednjeg Mediterana te srednje Europe. Egejske seobe odvijale su se u dva vala, jedan u XII. st. pr. Krista, a drugi u IX. st. pr. Krista. Ova i druga kretanja naroda na prostoru Mediterana, kao što su i takozvani šumski narodi s mora koji napadaju civilizacije na bliskom istoku, mijenjaju etničku i kulturnu sliku mnogih zemalja. Na području Grčke dolazi do propasti države Mikenjana te na bliskom istoku Hetita, a moć Egipta slabi. U znanosti su objašnjenja za ove nagle i korjenite promjene različita, od prirodnih katastrofa (potresi, poplave, požari), do propasti većih količina usjeva neophodnih za život, epidemije, ratovi, itd. Dolazi do pokretanja stanovništva, odnosno do migracija većih razmjera.³ Na našem području ove promjene su se odrazile kroz seobe balkansko - ilirskih skupina koje su se naseljavale i na susjednu talijansku obalu. Do danas nije sasvim jasno determinirana

² TMme Batovi Zadar 2005, str. 15-17.

³ M. Sui 1981, str. 87.; E. K. Glazer 2006, str. 13-14.

etnogeneza Liburna u vremenu nakon migracija, odnosno prve balkansko - panonske seobe. Postoji stanoviti nedostatak bronanodobnih nalaza u naseljima koja su istraživana, a pripadala su Liburnima. Veliki broj ovih naselja bilo je uništeno tijekom X. st. pr. Krista, ali nedugo nakon toga podignuta su nova naselja u kojima se počinje formirati željeznodobna kultura Liburna.⁴

Karta 1: Prostor Liburnije (R. Mar-i)

U ovim procesima na istočnoj jadranskoj obali uključili su se Liburni kao vještici pomorci koji su ubrzo pod svojom kontrolom imali cijelu obalu. U idućih nekoliko stoljeća profilirali su se kao dominantna pomorska sila na Jadranskom moru, a preko svojih uporišta na otoku Krfu (*Corcyra*) imali su kontrolu nad Otrantskim vratima, odnosno ulazom u Jadran.⁵

Postoje određeni elementi kod Liburna koji se mogu povezati s područjem i narodima istočnog Sredozemlja, odnosno pokrajinama na zapadnom dijelu Male Azije. Zajednički i

⁴ M. Zaninović 1973, str. 82.

⁵ M. Suić 1981, str. 88-89.

sli ni elementi koje nalazimo kod naroda s ovog podruja potječu u izrazdoblja prije velikih seoba koje su pokrenute u razdoblju od sredine II. tisućljeća prije Krista, a pojavile su se od XIII. st. pr. Krista. Do pokretanja mnogih naroda dolazi naročito nakon propasti Hetitske države, a seobe obuhvaćaju široko područje od Mezopotamije do Apeninskog poluotoka, te od panonskog područja do Egipta na bliskom istoku. Ova kretanja donose mnoge promjene, od kojih se najviše očitovala upotreba željeza koje postupno zamjenjuje broncu.

Liburni se u povijesnom kontekstu navedenih zbivanja spominju kao važan imbenik na Jonskom i Adrijanskom (Jadranskom) moru. Ovaj navod o pomorskoj premoći i Liburna prenosi povijesni autor Publije Anejski Flor, u svom djelu *Epitome bellorum omnium annorum DCC* (Flor. Epit. I 21). Riječ je o djelu koje donosi povijesni pregled ratnih događanja u sedamsto godina rimske povijesti. Liburni su ovladali određenim dijelom italske obale, a na vrhuncu moći su kontrolirali vjerojatno cijelu istočnu obalu Jadrana.

Što se tiče društvene strukture Liburna, postojale su određene osobitosti koje su ih izdvajale od susjednih naroda na ovom području. Bili su organizirani u etnaest općina (*civitates*), koje su prema Pliniju (Plin. N. h. III, 139) u vrijeme rimske vlasti zajedno s Japodima potpadale pod skardonitanski konvent. Liburnske općine koje Plinije navodi ustvari su bile sredina koja su imala svoj teritorij koji je mogao biti veći ili manji. Iz današnje perspektive takvo područje moglo bi se nazvati kotar (okrug). Ovakva podjela teritorija poznata je kod više naroda na području Italije i Male Azije, a podrijetlo ima u vremenu prije velikih paleomediteranskih seoba. Slično kao Liburnija, Etrurija je bila sastavljena od saveza dvanaest gradova, a Jonija u Maloj Aziji također. Slični savezi postojali su kod naroda ilirskog podrijetla na području Apulije, kao što su Mesapi, Salentinci i Pauceti. Na prostoru Male Azije osim Jonskog saveza postoje i Eolski, Ahajski, Likaonski i Likijski savezi s kojima se prema društvenoj podjeli mogu povezati Liburni iz paleomediteranskih vremena.

Kod Likijaca je Herodot (Her. I. 173) zabilježio ginekokraciju i matrijarhat, koji susrećemo i u Pseudo Skilakovom opisu Liburnije (Ps. Scyl. 21) koji navodi da Liburnima vladaju žene, koje se pare s robovima i ljudima iz susjedstva. U Likiji djeca dobivaju imena po majkama, a ako slobodna žena uzme za muža roba, njihova djeca bit će slobodna. U suprotnom slučaju, ako muškarac uzme za ženu robinju ili strankinju, djeca neće imati građanska prava.⁶

Osim određenih društvenih karakteristika koje ih povezuju, postoje i mnoga onomasti kao obilježja i toponimi koji se odnose na Liburniju i Likiju, kao i susjedna područja, Lidiju,

⁶ M. Zaninović 2015, str. 33-36.

Kariju, Pizidiju, Isauriju, itd. Određeni elementi za pretpostavke ovdje svakako postoje, no arheolozi ne nalaze još uvijek ne pružaju jasnu sliku o Liburnima u vrijeme krajem II. tisućljeća prije Krista. Sigurno je da je postojao određeni kontakt između Jadranskog mora, Egejskog mora i bliskog istoka. S obzirom na Liburnsku orijentaciju prema moru i pomorstvu, po čemu se kasnije postati poznati, neke su skupine doplovile do Anatolije, zajedno s nekim drugim Ilirskim narodima, o čemu svjedoče ista imena i toponimi na obje strane.⁷

Prostor antičke Liburnije (*Λιβυρνια*) nalazio se uz istu obalu Jadrana, obuhvaćajući područje između rijeke Raie (*Arsia*) i Krke (*Titius flumen*). Unutar ovog teritorija nalazila se sjeverna Dalmacija s otocima, Ravni kotari s Bukovicom, Kvarner s otocima i dio Istre do rijeke Raie (*Arsia*).⁸ Na sjevernoj granici iza rijeke Raie, graničili su s narodom Histra. Crta razgraničenja i dalje uzvodno rijekom Raie do episkopog polja i dalje na sjever tokom rijeke Boljunice sve do njezinog izvora. Planina Učka vjerojatno je bila u sastavu Liburnije, a linija razgraničenja kretala se dalje, prema jugoistoku gdje su Liburni graničili s Japodima. Granica se kroz povijest mijenjala, ali se uglavnom nalazila iza masiva Gorskog kotara i Velebita. Japodi su tijekom III. st. pr. Krista u jednom periodu stekli posjede na morskoj obali u Kvarnerskom zaljevu i Podgorju. Jufnija, granica s Japodima nalazila se na rijeci Zrmanji (*Tedanius flumen*) kako navodi Plinije (Plin. N. h. III, 140), dok Ptolemej uočava ove rijeke smještajući sjevernije, između naselja *Lopsica* i *Ortopla* (Ptol. 2, 16, 2). U antičko vrijeme ovdje bi se radilo o toku firnovnice koja je danas samo manji vodotok.⁹ Od vremena cara Augusta Liburnija se nalazila u sastavu provincije Ilirik, odnosno Dalmacije.¹⁰

Liburni su u jednom periodu bili prisutni i na suprotnoj italjskoj obali, s kojom su inače imali razvijene trgovačke prekomorske veze. Njihova prisutnost zabilježena je na području Apulije, Daunije i Picena, gdje su neke liburnske grupe boravile određeni period, pa su čak formirane i naselja. Prisutnost Liburna na italjskoj obali zabilježena je dosta kasno, u vrijeme kraljeva rimske države. O tome indirektno govori i Plinije (Plin. N. h. III, 110) opisujući i prostor Picena gdje navodi da je naselje Truentum (*Tronto*) jedino liburnsko naselje preostalo u Italiji. Liburni se spominju kod Plinija i kod opisa središnjeg dijela talijanske obale oko Ankone (Plin. N. h. III, 112). Navodi da od Ankone počinje Galska obala *Togatae Galliae*. Liburni i Sikuli su osvojili najveći dio ovog prostora, prije svega polja oko Palme, Pretucije i

⁷ M. Zaninović 1973, str. 83-90.

⁸ J. J. Wilkes 1969, str. 160.

⁹ A. Kurilić 2008(c), str. 9.

¹⁰ M. Suić 1996(b), str. 143.

Hadrije.¹¹ Liburnska dominacija Jadranom počinje dijelom slabiti u vrijeme grčke kolonizacije koja u VIII. st. pr. Krista zahvaća područje južnog Jadrana. Da li je dolazak Grka, odnosno njihova vojna premoć bio uzrok opadanja moći Liburna ili je jednostavno došlo do stagnacije? Vjerojatno su ove dvije stvari povezane. Grci su kolonizirali itavo područje Mediterana, tako da ni Jadran nije mogao ostati izuzet, a s druge strane postojala je dominantna Liburnska sila koja je kontrolirala područje istočne obale Jadrana i imala svoja uporišta na italskoj obali. Protjerivanje Liburna s otoka Krfa (*Corcyra*) u južnom dijelu Jadrana 734. god. pr. Krista,¹² Grci su preuzeli kontrolu nad Otrantskim vratima odnosno ulazom u Jadransko more, što ih stavlja u dominantan položaj s vojno - pomorskog aspekta. Ovo je sigurno morao biti ozbiljan udarac za Liburne, koji unatoč tome i dalje ostaju jaki pomorski element, ali sada na sjevernom dijelu Jadrana. Ovakav razvoj događaja otvorio je nove mogućnosti za grčke pomorce i trgovce, a kasnije i kolonizatore. Strabon (Strab. VII, 5) prenosi Teopompov navod o prisutnosti Grčkih trgovaca s Hiosa i Tasosa na području Narone prije IV. st. pr. Krista, dakle prije nego je osnovana sirakuška kolonija Isa.¹³ Utemeljenjem sirakuške kolonije Ise 389. god. pr. Krista, te nakon toga perskog Fara, knidske Korkire, Epetija i Tragurija, grčki kolonisti dijelom ulaze u Jadran, no Liburni ostaju gospodari sjevernog dijela. Slabljenjem pomorske prevlasti Liburna nad južnim dijelom istočne obale Jadrana, te izbjegavanjem grčke kolonizacije Liburni ostaju u svom etničkom prostoru sjevernog Jadrana s otocima, gdje će kao saveznici rimske države dobiti novu vlast. Daljnji doticaj Liburna s grčkim kolonistima bit će prvenstveno trgovački, o čemu svjedoče arheološki nalazi apulske, korintske i italske keramike još od VIII. st. pr. Krista u liburnskim naseljima, a nastaviti će se i u helenističkom periodu.¹⁴ Importirani keramički proizvodi pronađeni su na više lokacija u Liburniji, a naročito u važnijim naseljima kao što je Jader, Enona, Nedin, Arauzona, Aserija, Kurik, Arba, itd. U istraflivanjima koja su provedena u samom središtu ninskog poluotoka, kod crkve sv. Krifa, pronađena je velika količina apulske keramike ukrađene geometrijskim motivima. Keramika ovog tipa poznata je i s drugih nalazišta Liburnije i Istrije, a riječ je o daunijskom tipu. Od grčkih importa u ovim istraflivanjima pronađena je italska keramika s crvenofiguralnim i crnofiguralnim prikazima, te keramika iz helenističkog perioda. Grčka keramika s crvenofiguralnim ukrasima pronađena je u Jaderu prilikom arheoloških istraflivanja na Forumu.¹⁵ Određeni tipovi posuda, na primjer krateri koji

¹¹ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga*, 2004, str. 39-40.

¹² M. Nikolanci 1989, str. 22.

¹³ B. Gabrić 1980, str. 161 i 165.

¹⁴ M. Tkalčić 2005, str. 185-186.; Z. Brusić 1988, str. 19-64.

¹⁵ Tkalčić 1970, str. 38-40.; D. Glogović 1979, str. 57-85.; M. Nikolanci 1976, str. 273.

imitiraju skuplje, metalne proizvode proizvodili su se u gr kim centrima na sredi-njoj isto noj jadranskoj obali, kao -to su Isa, Faros, Epetij i Tragurij. Osim ovih centara, na podru je Liburnije importiran je kerami ki materijal iz Maloazijskih, gr kih i italskih radionica.¹⁶

2.2. Prostor Liburnije u vrijeme rimske infiltracije

Nakon Rimske infiltracije na podru je Liburnije, granice se nisu bitnije promijenile. Rimljani nisu imali razloga mijenjati liburnski teritorij na -tetu Liburna s obzirom na njihovu naklonost Cezaru za vrijeme gra anskog rata. Teritorijalno stanje Liburnije Rimljani ostavljaju onako kako su ga zatekli. Plinije (Plin. N. h. III, 21) donosi podatak da se Liburnija protefle od rijeke Ra-e u Istri do rijeke Krke. Na Ra-i se nalazila sjeverna granica Liburnije prema Histima. Plinije opisuje i jugoisto nu granicu Liburnije prema Delmatima, navode i da se Skardona nalazi na granici, odnosno na rijeci Krki (Plin. N. h. III, 141). U Skardoni se nalazio juridi ki konvent kojem je pripadala Liburnija, a obuhva ao je i susjedne Japode.¹⁷

Liburnsko podru je bilo je od strate-kog vojno-trgova kog interesa za sve ja u rimsku drflavu. U prvi plan interesa dolazi obala s otocima, gdje se utemeljuju prva rimska naselja koja naposljetku prerastaju u zna ajna civilna sredi-ta razli itih administrativnih statusa. Na podru ju obuhva enom ovom radnjom isti u se vojno - trgova ka sredi-ta i vafne luke kao -to su *Scardona*, *Iader*, *Senia* i *Tarsatica*. Ova naselja odlikovala su se i svojim zale em koje je bilo zna ajno ne samo za daljnje napredovanje vojske, nego i po plodnim obradivim povr-inama kao -to je to slu aj Jadera ili Skardone. Za vojne pothvate u prvom redu protiv Japoda i za cirkuliranje roba vafni su i planinski prijevoji kao -to su Vratnik kod Senije ili prijelaz iznad luke i naselja Tarsatike, te Mali Alan na juflnom Velebitu.¹⁸

2.3. Antički pisci o Liburnima

Liburni se na povijesnoj sceni po prvi puta spominju u kontekstu poraza koji su doflivjeli od strane Grka, kod otoka *Corcyra* (Krf) u VIII. st. pr. Krista, o emu pi-e Strabon (Strab. VI, 2, 4). Ovim porazom po inje slabiti njihova dominacija nad cijelim Jadranskim morem. Pomorska prevlast Liburna nad Jadranom zapo ela je jo- krajem II. tisu lje a pr.

¹⁶ Z. Brusi 1999, str. 4-17.

¹⁷ M. Sui 1996(f), str. 503-504.

¹⁸ I. Borzi 2014, str. 37-38.

Krista, a sezala je sve do obala Italije. Kako prenosi Plinije (Plin. N. h. III, 112), Liburni su gospodarili obalom Italije skupa sa Sikulima od Ankone prema jugu, odakle su ih kasnije potisnuli Umbri.¹⁹

Anti ki izvori kasnije spominju Liburne u VI. st. pr. Krista. Gr ki pisac Hekatej iz Mileta samo ih fragmentarno spominje, a fragmenti njegovog dijela sa uvali su se kod leksikografa Stjepana Bizantinca iz VI. st. n. Krista. Slijedi Pseudo Skilak sa svojim opisom obale u Periplu koji je nastao sredinom IV. st. pr. Krista, gdje izme u ostaloga, opisuje obalu Liburnije s gradovima. U isto vrijeme i Teopomp pi-e o Liburnima, a slijede ga Apolonije Ro anin i Pseudo Skimno s Periegezom iz kraja II. i po etka I. st. pr. Krista. Rimski pisac - geograf Strabon donosi podatke o Delmatima i Liburnima, koriste i djela starijih autora. Navodi Liburnsku talasokraciju po Jadranu, opisuju i kako su ih Grci protjerali s Korkire (*Corcyra*) u vrijeme osnivanja kolonije Sirakuze 734. god. pr. Krista. Prema pisanju Strabona, Arhija koji je bio osniva Sirakuze, plove i prema Siciliji ostavio je dio svojih vojnika na Korkiri koji su odavde protjerali Liburne.²⁰

Osim njih, Tit Livije (Livy. 41. 11) u svom monumentalnom djelu Povijest Rima (*Ab Urbe Condita Libri*) spominje na-e krajeve, naro ito pad Histrije i opsadu Nezakcija.²¹ Gaj Julije Cezar kao vojskovo a, opisuju i doga aje iz gra anskog rata (*Bellum civile*) donosi podatke o sukobu s Pompejem, odnosno pomorskoj bitci kod otoka Krka. U ovim bilje-kama opisuje liburnske la e i njihovu naklonost u navedenom sukobu s Pompejem. Aulo Hircije bio Cezarov legat u Galiji, a poginuo je kao konzul u bitki kod Mutine, u kojoj je pobijedio Marka Antonija. Nadopunio je VIII. knjigu Cezarova djela Komentari o galskome ratu (*Commentarii de bello Gallico*), a vjerojatno mu se mofle pripisati i Aleksandrijski rat (*Bellum Alexandrinum*).²²

Rimski pisac gr kog podrijetla Apijan, ro en je u Aleksandriji u I. stolje u, gdje je kao pripadnik vladaju e klase stekao najbolje obrazovanje. Radio je u poslovima pravno - administrativnog karaktera, no ubrzo po inje pisati o rimskim osvajanjima na podru ju Mediterana. Nakon -to je stekao rimsko gra ansko pravo odlazi u Rim. Apijanova Povijest je djelo koje je vjerojatno nastalo pod kraj njegova flivota, a sadrfl i dvadeset i etiri knjige u kojima se nalazi pregled povijesti zemalja koje je rimska drflava osvojila, kao i povijest

¹⁹ M. Zaninovi 1973, str. 81.82.

²⁰ M. Sui 1955, str. 274-275.; M. Tl-el Kos 2005, str. 183.

²¹ *The History of Rome By Titus Livius* 1905, str. 746.

²² *Leksikon antičkih autora* 1996, str. 289.

Gra anskog rata (*Emphylia*). Za područje Liburnije nama je najinteresantnija Povijest Ilira (*Illyrike*) koja je dio pete knjige o Gra anskom ratu, a koju je Apijan kasnije uvrstio u Povijest Makedonije (*Makedonike*).²³

U svom djelu *Illyrike* (Ilirski ratovi) Apijan donosi pregled rimskog osvajanja jugoistočnih Alpa, isto ne jadranske obale te zapadnog i centralnog područja Balkana. Pred kraj trećeg poglavlja donosi podatke o Liburnima. Navodi ih kao pomorce, pripadnike Ilira koji fluvije neposredno uz Ardijske. Posjeduju brze i lagane brodove, te su skloni gusarenju na Jonskom moru i otocima. Rimljani ove brodove nazivaju Liburne. Opisuje ih i na drugom mjestu (App. Bell. Civ. 2.39.156) odlazak konzula Kornelija Lentula i Klaudija Marcela iz Brundizija 49. godine i njihovo pristajanje u Dirahiju, također spominje narod Liburna. Navodi da su oni nakon Briga i Taulanata gospodarili Dirahijem.²⁴

2.4. Plinije - *Naturalis Historia*

Za proučavanje povijesti Liburna u vrijeme rimske infiltracije na istočnu obalu Jadrana najznačajnije djelo je *Naturalis historia* rimskog pisca Plinija Starijeg. Ovo djelo objavljeno je u I. st. n. Krista (77. god.), a donosi opis istočne obale Jadrana, te osim geografskih podataka navodi gospodarske djelatnosti, ekonomske, političke i društvene karakteristike naroda na ovom području. Uz popis gradova i naselja duž obale, počinje od Trsta (*Tergeste*) na sjeverozapadu do Ulcinja (*Olcinium*) na jugoistoku, donosi i njihov municipalni rang.²⁵

Kod Plinijevog nabrojanja gradova i naselja Liburnije postoje određene nejasnoće zbog načina na koji donosi podatke. Problemi kod interpretacije podataka koje Plinije donosi pri opisu Ilirika (Dalmacije) proizlaze uglavnom zbog neujednačenosti istih, budući da je koristio izvore iz različitih vremenskih perioda. Tri su najvažnija izvora koja je koristio pri pisanju *Naturalis Historiae*, prvi je *Periplus*, odnosno prirodopis obala na području Sredozemlja nastao krajem republikanskog vremena, u trećoj četvrtini I. st. pr. Krista. Ovo djelo vjerojatno se pripisuje M. Terenciju Varonu. Plinije je koristio i rimski službeni popis provincija i Italije (*Formulae provinciarum*) koji su nastali za vrijeme Augustove vladavine,

²³ M. T. Kos 2005, str. 19-21 i 26-27.

²⁴ M. T. Kos 2005, str. 182-183.

²⁵ M. Sui 2003, str. 29-30.

te kartu koja se pripisuje Agripi.²⁶ Gradovi Liburnije spominju se na četiri mjesta u *Naturalis Historiae*. Prvi put neke Liburnske gradove spominje opisuju i sjevernu Italiju, odnosno Desetu regiju (*regio X. Italiae*) (Plin. N. h. III, 130).

Regio X Italiae: dein, quos scrupulosius dicere non attineat, Alutrenses, Asseriates, Flamonienses Vanienses et alii cognomine Culici (Cerici), Foroiulienses cognomine transpadani, Foretani, Nedinates, Quarqueni, Tarvisani, Togienses, Varvari.

Na drugom mjestu u istom djelu susrećemo Liburnske gradove na popisu naselja koja su pripadala skardonitanskom konventu (Plin. N. h. III, 139): *Ius Italicum habent eo conventu Alutae, Flanates a quibus sinus nominatur, Lopsi, Varvarini, immunesque Asseriates, et ex insulis Fertinates, Curictae.*

Na trećem popisu nalaze se Liburnski gradovi u opisu obale. Autor ih donosi nabrajaju ih od sjevera prema jugu (Plin. N. h. III, 140): *Cetero per oram oppida a Nesactio Alvona, Flanona, Tarsatica, Senia, Lopsica, Ortoplinia, Vegium, Argyruntum, Corinium, Aenona, Civitas Pasini* itd. *Insulae eius sinus cum oppidis praeter supra significatas Absortium Arba, crexi, Gissa, Portunata. Rursus in continente Iader* itd.

Na četvrtom mjestu Plinije (Plin. N. h. III, 151, 152) donosi opis obale Ilirika i jadranskog otoka.

Tri prva popisa Liburnskih naselja u istom djelu izazvala su dosta polemike do sada u znanstvenim krugovima. Plinije je koristio podatke iz različitih literarnih izvora i sluffbenih dokumenata, koji su doveli do određenih ponavljanja ili izostavljanja. U opisu X. regije Italije popis naselja donosi se po abecednom redoslijedu, dok se na ostala dva popisa naselja nabrajaju geografskim slijedom od sjevera prema jugu. Opis X. regije vremenski spada u vrijeme Augusta. Podatci iz ostala dva opisa spadaju u vrijeme nakon Augusta, a Plinije je do njih došao iz sluffbenih dokumenata, odnosno provincijskih formula (*Formulae provinciarum*). Sluffbeni dokumenti rimske države za područje istočne obale Jadrana počinju se voditi polovicom II. st. pr. Krista, nakon rata s Gentijem. *Formulae provinciarum* za Dalmaciju u pravom smislu su se počinje voditi za vrijeme julijevske - klaudivjevske dinastije. Za područje Dalmacije one su bile nadopuna već postojećeg dokumenta o ustroju provincije

²⁶ L. Margeti 1966, str. 45-47 i 67.; Štambek 1993, str. 3 i 6.; Štambek 2003, str. 8.; M. Dubolnić Glavan 2015, str. 171.

Ilirik, a kojega spominje Livije, u vezi aktivnosti na ovom području nakon poraza Gentija 167. god. pr. Krista.²⁷

Ovakva inačica opisivanja istočne obale Jadrana i popis naselja, različit je interpretiran. Neki autori smatraju da je Liburnija u vrijeme nastanka prvog popisa naselja kojeg donosi Plinije bila u sastavu Italije, te su slijedom toga liburnske zajednice i navedene u opisu X. regije Italije. Smatra se kako su zbog toga autonomiju stekle još u Cezarovo vrijeme ili najkasnije u Augustovo. Ovakva hipoteza je malo vjerojatna iz razloga –to epigrafički spomenici nedostaju koji bi potvrdili da su zajednice koje Plinije nabroja na prva dva popisa, dobile autonomiju već početkom Carstva. S druge strane, u vrijeme cara Augusta Liburnija je već bila dio provincije Ilirik, stoga je čudno da na popisu naselja X. regije Italije nedostaju upravo gradovi upisani u *tribus Sergia* osnovani za vrijeme Augusta.²⁸

U vezi dvostrukog pojavljivanja liburnskih zajednica kod Plinija, kod nekih autora susrećemo mišljenje kako su one imale *ius Italicum*, odnosno s *immunitas* nisu morali plaćati porez. Prema ovom mišljenju, navedene zajednice su po cenzusu pripadale Italiji, odnosno njezinoj geografski najbližoj X. regiji. Pravne promjene liburnskih općina navedenih kod Plinija ovdje nisu razjašnjene. Neki autori smatraju da je do ovakvih navoda Plinije došlo pogreškom prilikom obrade starijeg izvora, te na ovom mjestu ne bi trebalo tražiti privilegirani položaj tih općina.²⁹

Geza Alföldy popise liburnskih zajednica kod Plinija tumači na sljedeći način. Na prvom popisu iz ranog carstva u opisu X. regije Italije, liburnske zajednice nisu autonomne već se navode kao peregrinske, i kao takve su dobile imunitet, odnosno oslobođene su od plaćanja poreza. Kod autonomnih zajednica se imunitet proširio na *ius Italicum*. Na drugom Plinijevom popisu (Plin. N. h. III, 139) kod opisa skardonitanskog konventa, spomenute su zajednice s *ius Italicum*, koji su posjedovali gradovi, a ne peregrinske zajednice. Na trećem popisu (Plin. N. h. III, 140) opisuju i obalu, navode se gradovi s *ius Italicum*, koji su u vrijeme nastanka drugog i trećeg popisa već bili municipiji, a zajednice koje su imale samo imunitet i dalje su bile peregrinske. Zajednicama s *ius Italicum* je često bio darovan italski pravni položaj zajedno s gradskom autonomijom, zato jer su ranije isto tako imale imunitet. Alföldy razlikuje tri razvojna stupnja. Prvi stupanj odnosio bi se na peregrinske zajednice koje dobivaju imunitet u vrijeme prije nastanka prvog Plinijevog popisa. U drugom stupnju nekim

²⁷ A. Dominko 2004, str. 120.; Štambek 1993, str. 5.

²⁸ W. Kubitschek 1911, str. 175.; M. Suijs 1960-1962, str. 184.

²⁹ L. Margeti 1966, str. 44-47.; L. Margeti 1996, str. 4-6.; G. Alföldy 1965, str. 70.

od peregrinskih zajednica dobile su gradsku autonomiju, a imunitet je prerastao u *ius Italicum*. Ovo se dogodilo neposredno prije nastanka drugog i trećeg popisa. U trećem stupnju su i ostale peregrinske zajednice dobile municipalni status i time vjerojatno i *ius Italicum*.³⁰

Analizu Plinijevog teksta donosi Slobodan Štama (Plin. N. h. III, 139): *Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIII, ex quibus Lacinienses, Stulpinos, Burnistas, Olbonenses nominare non pigeat.*

Ius Italicum habent eo conventu Alutae, Flanates a quibus sinus nominatur, Lopsi, Varvarini, immunesque Asseriates, et ex insulis Fertinates, Curictae.

Plinije u ovom poglavlju navodi kako se u skardonitanskom konventu nalazi cjelokupno područje Japoda kao i etnaest liburnskih općina, pored kojih tu spadaju i općine s italiskim pravom, Alauti, Flanati i općine s imunitetom, Aserijati i *Fertinates*, općina na području Omišlja na otoku Krku. U Plinijevom opisu skardonitanskog konventa, Slobodan Štama navodi kako se ne radi o ukupno etnaest liburnskih općina koje se pored Japoda nalaze u spomenutom konventu. Osim ovih liburnskih općina postoje i ostale, Plinije nije ovim opisom konventa htio istaknuti kako je etnaest ukupan broj liburnskih općina. U daljnjem tekstu spominje ih još 26 ili 27, a u ovom poglavlju s Japodima naveo je njih etnaest. Autor smatra kako je u vrijeme nastanka popisa općina, osim Japoda, Plinije naveo etnaest liburnskih općina koje nije uvrstio na ostale popise koji se odnose na liburnsko područje. Dakle riječ je o općinama koje su u to vrijeme bile bez povlastica i nisu se nalazile na obali koju na drugom mjestu opisuje (Plin. N. h. III, 151, 152).³¹

Analiziraju i navod kod Plinija o italiskom pravu (*ius Italicum*) etiriju općina (*Alutae, Flanates, Lopsi i Varvarini*), autor smatra kao bi takav privilegij u vrijeme nastanka Plinijevog djela (prva polovica I. st.) mogle imati samo zajednice koje su to kod Rimljana zaslužile na izniman način, što ovdje nije bio slučaj. Riječ je o obliku privilegija kojeg su u to vrijeme uživale općine na području Italije. Općine s *ius italicum* uživale su kviritsko vlasništvo i amnestiju od plaćanja zemljišnog poreza. Ovakav oblik prava u vrijeme uvođenja rimske vlasti na području Liburnije, odnosno navedenih općina, značio bi brzi proces romanizacije koji je rezultirao dodjelom italiskog prava. Ovdje ipak treba otkrivati proces koji je iao postupno, za koji je bilo potrebno određeno vrijeme. Nakon pacifikacije

³⁰ G. Alföldy 1965, str. 71.

³¹ Štama 1993, str. 6-8.

Liburnije, prema zaslugi, op inama je dodjeljivan *ius Latii*, te su na takav na in konstituirani latinski municipiji.³²

U poglavlju 140. *Naturalis historia* Plinije koristi izraz *oppida* koji se odnosi na naselja duž obale Liburnije koja ovdje nabraja. Referiraju i se na Plinijev opis Hispanije (Plin. N. h. III, 6, 7, 8), Slobodana a e smatra da imenica *oppida* ne može biti naziv za građanski status op ine, već da je ovaj izraz neutralan i odnosi se na karakteristike naselja, odnosno označava gradsko središte, op inu. Ovaj izraz kod Plinija može označavati gradove različitog administrativnog statusa. U opisu Hispanije navodi *oppida* koja su kolonije rimskih građana kao i one koji su stipendijarni gradovi. Plinije izraz *oppida* u nedostatku prigodnog naziva koristi i za naselja koja nisu ni kolonija ni municipij rimskih građana.³³

Plinijev tekst u *Naturalis historie* koji se odnosi na Liburniju s današnjeg aspekta i dalje je iznimno kompleksan i na nekim mjestima nejasan te izaziva polemike u znanstvenim krugovima. Arheologija je za neka naselja ponudila tumačenje određenih navoda teksta, potvrdivši navode ili ih negirajući. U prvom redu ovdje mislimo na epigrafe ke spomenike koji navode municipalni rang naselja. Osnovni problem kod Plinijevog opisa Liburnije je taj –to sam autor nije običao mjesta o kojima piše, već se koristio administrativnim dokumentima ili starijim tekstovima kao –to je *Periplus* koji se najčešće pripisuje M. Terenciju Varonu. ³⁴Može se tiče službenih popisa naselja u novoosvojenim krajevima, nije izvjesno da li je Plinije imao uvid u te dokumente ili je do tih podataka dolazio preko posrednika. Jedan od navoda koji ostavlja najviše prostora za analizu i diskusiju je smještaj Aserije, Varvarije i Nedina u X. regiju Italije. Ova naselja s krajnjeg juga Liburnije su smještena na posve neekvivanom mjestu. Do ovakvog previda vjerojatno je došlo zbog nepoznavanja terena i trenutnog nesnalazjenja u administrativnim dokumentima. Ovakvi navodi kod Plinija ukazuju da bi se i na drugim mjestima mogle otkrivati pogreške, naročito kod nabiranja imena naselja, kao i terminologije istih. Kod ovakvih problema bi se priklonili tumačenju Slobodana a e koji je usporedio Plinijeve navode s podacima koje donosi za ostale dijelove Rimskog carstva, u prvom redu Hispanije. Navode i četrnaest liburnskih op inaa kod opisa skardonitanskog konventa (Plin. N. h. III, 139), smatramo kako ta brojka ne može biti konačna i odgovarati stanju na terenu u vrijeme uspostave rimske vlasti. Liburnskih op inaa na opisanom području moralo je biti znatno više. Čak i tumačenje o op inama koje nije bilo moguće svrstati na postojeće popise naselja, te su navedena u opisu konventa i Japoda, možemo prihvatiti kao

³² S. a e 1993, str. 8-11.

³³ S. a e 1993, str. 12-14.

jedno od mogu ih. Mogla bi postojati i druga poveznica koja je navela Plinija da ova naselja uvrsti zajedno na popis, –to e nadamo se daljnja analiza teksta zajedno s arheolo–kim istraflivanjima pokazati.

3. RIMSKA OSVAJANJA ISTOČNE OBALE JADRANA

Rimska republika započela je širenje svoga utjecaja, a time i teritorija na području Mediterana u III. st. pr. Krista. Nakon pobjede u Prvome punskom ratu (246 - 241. god. pr. Kr.) predmet interesa postaje područje Tirenskog mora, prostor sjeverne Italije, a time i Jadransko more.³⁴

Prodor rimske vojske na istočnu obalu Jadrana i unutrašnjost bio je dugotrajan i zahtjevan proces koji je trajao s prekidima od kraja III. st. pr. Krista do početka I. stoljeća a. Dugotrajne vojne kampanje protiv naroda koji nisu priznavali premoć rimske države često su se ponavljale kao što je to bio slučaj s Delmatima, Japodima ili Panoncima. Okrugi na bojnopolju bili su brutalni, a posljedice su često bile katastrofalne za cjelokupno stanovništvo neke zajednice koje bi završilo kao roblje. Zemlja, usjevi i naselja bili bi spaljeni kako bi se onemogućio daljnji organizirani život i oslabio otpor stanovništva. Organizacija rimske vojske, vojničke taktike oružja i ratne sprave kao i dobro organizirana logistika naposljetku su doveli do podčinjavanja naroda na istočnoj obali Jadrana i na području buduće provincije Ilirik.

3.1. Vremenski okvir vojnih pohoda

Vojno zauzimanje navedenog prostora vremenski možemo rasporediti u okvire koje je postavio Marin Zaninović, donose i pregled djelovanja rimske vojske na istočnoj obali Jadrana.³⁵ Autor donosi podjelu u četiri vremenske faze:

- Vrijeme vojnih kampanja između 229. - 167. god. pr. Krista, odnosno doba sukoba s Ilirskom državom te njezinim usponima i konačnog pada.
- Druga faza je vrijeme vojnih kampanja protiv više naroda na prostoru istočne obale Jadrana i unutrašnjosti. Riječ je o razdoblju između 158. - 33. god. pr. Krista kada su vođeni ratovi s Delmatima, Japodima, Desitijatima, Mezejima i drugim narodima. Rezultat ovih ratova bilo je osnivanje provincije Ilirik potkraj I. st. pr. Krista.

³⁴ M. Zaninović 1990, str. 47-48.

³⁵ M. Zaninović 1996, str. 209-210.

- Treća faza je vrijeme nakon delmatsko-panonskog ustanka, poznatiji kao Batonov ustank (6. - 9. god.). Ovu fazu možemo ograničiti na vremenski period od 6. - 90. godine, a to je vrijeme kada se na području Dalmacije podigla vojni logori sa stacioniranim rimskim legijama, kao element sigurnosti na očit nesigurnom području. Legije su napustile Dalmaciju 86. godine, a ostaju samo pomoćne (auxilia).
- Posljednja faza pripada vremenu od 94. - 245. godine kada se na području Dalmacije nalaze kohorte kao pomoćne vojne jedinice.

3.2. Ratovi s Ilirskom državom

Prvi vojni pohod rimske vojske na istočnu obalu Jadrana sefše u III. st. pr. Krista kada je poduzeta poznata kaznena ekspedicija protiv Ilirskog kraljevstva odnosno kraljice Teute 229. god. pr. Krista, zbog gusarenja njezinih posada na Jadranu i ugroflavanja grčkih jadranskih kolonija. Rimljani protiv Teute interveniraju nakon što biva ubijen jedan od njihovih poslanika kojeg je Rim uputio Teuti radi sprečavanja gusarskih napada na iseljske brodove, ali i ostale. Ovaj sukob završio je ilirskim porazom, a Rimljani su postali zaštitnici jadranskih Grka i ovom pobjedom stvorili vojna uporišta na istočnoj obali Jadrana. Rimljani su kopnena dio ardijejskog područja ostavili na upravljanje Teutinom posinku Pinetu (*Pinnes* ó Argonov sin), a kao upravitelja pomorskog područja postavljaju Demetrija Faranina koji prelazi na rimsku stranu (229/228. god. pr. Krista).³⁶

Neposredno nakon ovoga sukoba Demetrije Faranin koji je bio rimski saveznik, prešao je svoju vlast na istočnu obalu Jadrana, te okrenuo leđa Rimu i stao na stranu Makedonske drflave. Ovakav razvoj događaja doveo je do Drugog ilirskog rata 219. god. pr. Kr. u kojem Demetrije biva poraflen.

Kralj Gentije koji je stolovao u Skodri (*Scodra*) dolazi na čelo ilirske drflave oko 181. god. pr. Krista. Uredio je moćnu drflavu koja je bila jaka pomorska sila na južnom i srednjem Jadranu. Pod Gentijevom kontrolom nalazili su se otoci Isa (*Issa*) i Faros (*Pharos*), premda grčke naseobine, a jedno vrijeme je vjerojatno imao uporišta na ovim otocima. Korčula je bila pod Gentijevom vlašću, a vjerojatno i Brač. Gentijeva drflava bila je moćna kraljevina uređena po uzoru na helenistički svijet, sazdana od gradova i većih ili manjih plemenskih zajednica.

³⁶ R. Matijaš 2014, str. 22.

Kovali su svoj novac, koji se spominje i kod rimskog zauzimanja Gentijevog kraljevstva –to opisuje Livije (Liv. 45. 43. 8), navode i kako su Rimljani kao dio ratnog plijena uzeli 120 000 komada srebrnog ilirskog novca, te novac Dirahija i Apolonije.

Premda su njegov djed Skerdilaida i otac Pleurat imali tradicionalno dobre odnose s Rimom, ovakva situacija postupno se promijenila Gentijevim stupanjem na vlast. Nedugo nakon dolaska na vlast, bio je optužen za gusarstvo svojih podanika protiv Rima, premda je upitno da li se radilo upravo o njima, budu i da su Histri i Liburni to isto prakticirali. Nakon dosta taktiziranja i odmjeravanja snaga, sklopio je savez (vjerojatno po etkom zime 169. - 168. god. pr. Krista) s makedonskom drflavom i kraljem Perzejem protiv Rima, ali bivaju poraženi u Tre em ilirskom ratu 168. - 167. god. pr. Krista. Nakon –to je rimski pretor Lucije Anicije Gal koji je zamijenio Apija Klaudija Centona, u vodama ispred Dirahija i Apolonije pobijedio Gentijevo brodogradilište, veoma je brzo napredovao kopnenim putem kroz Ilirsko kraljevstvo. Stigao je vojskom do Skodre (*Scodra*) gdje je započeo opsadu. Rimska vojska bila je jača od Gentijeve, osim toga tijekom ovih zbivanja pojedini dijelovi kraljevstva su se odmetnuli preavaj na stranu Rima.³⁷ Nakon ovakvog rasplesa događaja Gentiju je preostala samo predaja Rimljanima koji ubrzo zarobljavaju cijelu kraljevsku obitelj. Skodra je pala pod rimsku vlast, a Makedonija je poražena u bitci kod Pidne i ime je postala rimska provincija.³⁸

3.3. Ratovi s Histrima

Uspostavivši vlast na južnom dijelu Jadrana Rimljani pritisnu na Liburnske susjede Histre. Prvi sukob Rimljana s Histrima dogodio se 221. god. pr. Krista zbog uсталih pljački rimskih lađica s flitom. Poduzet je kazneni vojni pohod poznat kao Prvi histarski rat koji je okončan 220. godine, a završio je pobjedom Rima i sklapanjem određenih ugovora o savezništvu. Rimljani su 183. godine pr. Krista u sjevernoj Italiji osnovali koloniju Akvileju (*Aquileia*) i ime su uspostavili stalnu vojnu i gospodarsku bazu za nadzor iereg područja unutrašnjosti i obale.³⁹ Akvileja je osnovana dvije godine nakon senatske odluke, kao kolonija rimskih građana. Ovaj događaj od ključne je važnosti za prostor istočne obale Jadrana, jer je situacija na terenu u vojnom smislu znatno promijenjena, –to se se vidjeti iz narednih događaja. Akvileja postaje centar rimske moći i utjecaja iz kojeg se širi na prostore prema

³⁷ Gentija napuštaju Taulanti, Pirusti, Daorsi, stanovnici Rizona, Olcinija, Akruvija i Ise.

³⁸ A. Dominić Kunić (1993) 1994, str. 211-213 i 222-225.

³⁹ R. Matijević 2014, str. 22.

istoku. Kod Livija (LIV. XXXIX, 55) su sačuvani osnovni podatci o karakteru kolonije prilikom osnutka, a vrijedan epigrafički spomenik je i natpis, jednog od trijumvira kolonije *L. Manlius L.f.*, koji se datira u vrijeme njezinog osnutka (CIL I² 621 = CIL V 873). Spominje se 3 000 kolonista pješačka, koji su dobili 50 jugera zemlje.⁴⁰ Centurioni su dobivali 100 jugera, a konjanici 140. Iz ovih podataka može se zaključiti da je kolonija imala površinu od oko 200 000 jugera, što bi iznosilo 500 000 hektara, odnosno 500 km². Kolonija se kasnije povećavala, sve do Augustovog vremena, kako je to diktirala situacija na terenu. Sukladno tome povećavao se broj kolonista i površina koju su oni nastanjivali.⁴¹

Histri nakon 181. god. pr. Krista. ugroflavaju netom osnovanu latinsku koloniju Akvileju, prije svega svojim pomorskim, gusarskim upadima. Ovakvi napadi bili su uzrok nesigurnosti na moru i zapreka trgovačkom, političkom i gospodarskom razvoju Rima preko Akvileje na nova područja. Na sjeveru Italije sukobi s Galima su privedeni kraju pa je logično da su Rimljani odlučili staviti pod kontrolu prostor istočne granice. Vojni pohod na Histre krenuo je upravo iz Akvileje. Sukob je započeo 178. godine, a završava 177. god. pr. Krista rimskim osvajanjem i uništavanjem histarske prijestolnice u Nezakciju (*Nesactium*) i time područje Istre dolazi pod rimsku vlast.⁴² Ovim vojnim pohodima Rim je uspostavio svoju vlast na sjeverozapadu i jugoistoku istočne jadranske obale, a Liburni su se našli između tih područja.

Nakon ovih vojnih uspjeha, Rimljani i dalje nailaze na otpor na ovom području, u prvom redu od strane Japoda, Delmata i Vardejaca. Vardejci su poraženi 135. god. pr. Kr, nakon što ih je konzul Fulvije Flak protjerao u unutrašnjost. Borbe s Japodima i Delmatima nastavile se dalje sve do konačnog rimskog osvajanja Ilirika u I. stoljeću, u čemu je područje Liburnije odigralo važnu ulogu.

3.4. Ratovi s Delmatima

U vojnom i osvajateljskom pogledu Delmati su bili posljednja velika prepreka Rimljanima za uspostavu potpune kontrole nad istočnom obalom Jadrana. Rimsko vojno napredovanje na delmatskom području bilo je uvjetovano o geografskim karakteristikama terena koji su nastanjivali. Radi se u najvećoj mjeri o tipičnom krškom, negostoljubivom

⁴⁰ 1 jucer zemlje iznosi 3200 m².

⁴¹ M. Zaninović 1990, str. 53.

⁴² M. Glavić 2002, str. 16.; M. Suić 1981, str. 134-135.

terenu koji je svakako oteflavao vojne kampanje. Pravci vojnog napredovanja na neki na in su zadani unaprijed konfiguracijom terena. Usjeci, mostovi, gazovi preko rijeka i sli na mjesta mogu predstavljati opasnost za osvaja a jer su lako branjivi i sa znatno manjom vojnom posadom. Ve a vojna sila kakva je bila rimska vojska u prodoru na Delmate zahtjeva i veliku logistiku s te-kom opremom i prtljagom koja je iz jadranskih luka morala biti dopremljena do boji-ta. Pretpostavimo li da je delmatsko podru je u antici bilo -umovitije nego danas, kretanje je bilo oteflano i uvjetovano zadanim pravcima na terenu. Ako ovome pridodamo klimatske prilike koje mogu biti surove, naro ito zimi zbog snjefnih nanosa, magle ili obilnih ki-a, izvo enje ratnih operacija na delmatskom podru ju izuzetno je te-ko. Rimsko vojno napredovanje i pokoravanje delmatske zemlje vjerojatno je i-lo prirodnim usjecima, odnosno zadanim koridorima, kako to predlafe Sini-a Bili - Dujmu-i , analiziraju i teren i vojnu strategiju. Rije je o prodoru s tri strane, odnosno kroz liburnski, salonitanski i naronitanski koridor. Liburnski koridor i-ao je preko sedrenih prijelaza na rijeci Krki, prema Promini dalje u Petrovo polje i unutra-njost teritorija. Salonitanski koridor zapo injao je na morskoj obali te je i-ao dalje preko Kli-kih vrata koja se nalaze izme u planina Mosora i Kozjaka. Oдавde je pravac prodora i-ao preko Kru-varskog polja prema Sinjskom polju i dalje prema unutra-njosti teritorija Delmata. Rijeka Cetina presijeca Sinjsko polje, a prijelaz preko nje bio je mogu kod dana-njeg Trilja gdje e se kasnije smjestiti vojni logor rimske vojske Tilurij. Naronitanski koridor vodio je na teritorij Delmata preko Ljubu-kog polja uz dio toka rijeke Trebiflat prema Imotskom polju odakle se otvaraju novi pravci prodora prema Delmatima.⁴³

Izuzetno ratoborni s plja ka-kim pohodima prema obali, Delmati napadaju isejske naseobine Tragurij i Epetij. Osim ovih isejskih naseobina, i Daorsi su tako er trpjeli delmatske napade, stoga su zajedno potraffili vojnu pomo od Rima. Prvi sukob dogodio se 156. god. pr. Krista kada rimska vojska dolazi morskim putem i sklanja se u dubinu kopna, u Naronu. Oдавde kre e pod zapovjedni-tvom Gaja Marcija Figula prema Delmatima. Ovaj pohod dovr-io je P. Kornelije Scipion Nazika koji je zauzeo i spalio delmatsku prijestolnicu Delminij. Ovaj poraz nije bio kona an za Delmate, oni su se relativno brzo oporavili i opet postaju vaflan faktor na isto noj obali Jadrana. Godine 78. pr. Krista uspijevaju osvojiti Salonu koju tek nakon dvije godine ratovanja pod rimsku vlast vra a prokonzul Gaj Koskonije.⁴⁴ Delmati se u povijesnim izvorima javljaju i kasnije (App. Illyr. 25), kada su

⁴³ S. Bili - Dujmu-i 2013, str. 462-465. i 468-474.

⁴⁴ M. Zaninovi 1988, str. 54-55.

Liburnima preoteli grad Promonu 51. god. pr. Krista. Liburni nakon ovoga traže pomoć od Cezara koji na Delmate šalje vojsku, ali ona biva poražena.

3.5. Vojne operacije u Liburniji i pohod G. Sempronija Tuditana

U periodu II. st. pr. Kr. antički pisani izvori ne spominju odnose Liburna s Rimljanima. Ne navodi se kada i na koji način su došli u doticaj s njima. Kakva je bila rimska politika prema Liburnima nije posve jasno do danas. Za pretpostaviti je da je uspostava rimske vlasti na području Liburnije imala drugačiji tijek nego je to bio slučaj s njihovim susjedima. Možda upravo zbog saveznikog odnosa Liburna prema rimskoj državi nemamo podataka o njima u antičkim izvorima koji uglavnom opisuju sukobe s Rimom. Iznimka je Plinijev navod koji se odnosi na Liburniju, a vezan je za vojni pohod konzula Gaja Sempronija Tuditana (Plin. N. h. III, 129). Podatci o vojnom pohodu sačuvani su nam u dva fragmentirana natpisa. Prvi je natpis (ILLRP 334) koji nam donosi Plinije preuzet je s postolja Tuditanove statue koju je dao podignuti na vrelu Timava, gdje se tovala riječ no boflanstvo *Timavus* i nalazilo se svetište Diomede. Drugi natpis je oštećen, a pronađena su dva fragmenta, na dvije lokacije nedaleko Akvileje (ILLRP 335). Ovaj natpis je bio *elogium*, odnosno natpis koji se nakon smrti podizao u čast magistrata, navode i njihove najveće uspjehe za života. Ovaj natpis je na osnovu paleografije datiran u vrijeme Tuditana, odnosno kraj II. st. pr. Krista.⁴⁵ Ovakve elogije treba uzimati s rezervom, budući da oni nisu najpouzdaniji izvor, a često mogu podatci biti nakičeni ili ne odgovarati povijesnoj istini.⁴⁶ Podatak koji govori o tome da je prisilio Tauriske, Karne i Liburne da izađu iz planina općenit je i nedovoljno jasan. Kada su Liburni u pitanju, možda li se ovakva tvrdnja upotrijebiti za narod koji je bio poznat po životu uz more i na otocima, kao i po tome da su bili izuzetno vještici pomorci?

Vojni pohod koji je poduzeo 129. god. pr. Krista G. Sempronije Tuditan bio je usmjeren protiv Japoda, premda se kod Plinija spominje i jedan oružani sukob protiv Histra (Plin. N. h. III, 129). Kod Apijana (Illyr. X., 30) je zabilježen podatak o početnim teškoćama u pohodu protiv Japoda, koji je umalo završio porazom. S Tuditanom se u početku borio i Tiberije Penduza, a prevagu i pobjedu donio je Decim Junije Brut, koji je ranije vojne uspjehe zabilježio porazivši Luzitance. Japodi su pružili jaki otpor, što im je kao i kod Delmata

⁴⁵ A. Von Premerstein 1907, str. 264-299.

⁴⁶ M. Sui 1981, str. 137.

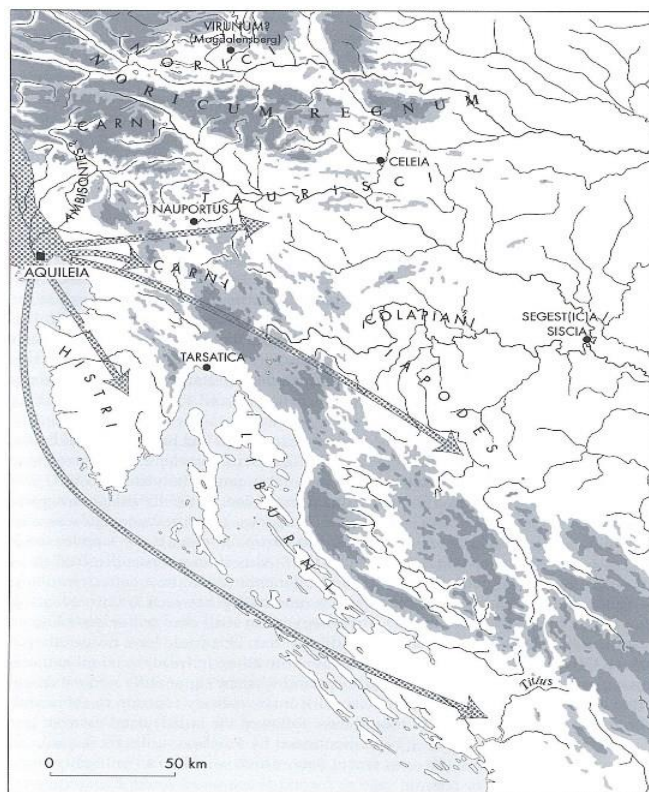
olak-avala geografska konstitucija kr-kog li kog terena. Time i klanci omogu avali su lak-u obranu, ali usprkos jakom otporu Japoda, Tuditan biljeffi pobjedu nakon ega mu je Senat odobrio triumf koji je odrflao u jesen 129. god. pr. Krista.⁴⁷ Navedeni vojni pohod je vjerojatno i-ao u pravcu u vr-ivanja rimske vlasti u Histriji. Budu i je pohod bio usmjeren prema Japodima, Tuditan je prije morao pacificirati preostali dio Histrije. Ovo je bilo nuflno kako bi se moglo osigurati histarsko zale e prilikom pohoda na Japode. Za vrijeme ovoga pohoda na Japode Tuditan je doplovio do rijeke Krke (*Titius flumen*), pri tom poduzev-i manju vojnu ekspediciju protiv Liburna. Tuditanov pohod na Liburne i navedena udaljenost do rijeke Krke od 1000 stadija vjerojatno se odnosi na plovidbu morem, odnosno pomorsku vojnu ekspediciju, budu i su za ra unanje kopnene udaljenosti Rimljani koristili milje. Rimljani su koristili gr ke opise obala koriste i stadij kao mjernu jedinicu za udaljenost na moru. Karakter vojnog pohoda protiv Liburna ne mo flemo do kraja definirati, no ostaje injenica da su nakon toga Liburni postali rimski saveznici.⁴⁸ Kao mogu i uzrok za vojni pohod pretpostavljeno je liburnsko gusarstvo. Tvrdnja o liburnskom gusarenju kao okida u za vojni pohod je vjerojatno pretjerana u ovom slu aju, a uzeta je kao referenca za vojne pohode Rimljana protiv Histra 222. god. pr. Krista koji su time izazvali njihovu reakciju. Sli na se analogija mo fle na i i u rimskom pohodu na Histre 178. god. pr. Krista kada je opet u pitanju bila opskrba vojske morskim putem. U vrijeme poduzimanja Tuditanovog pohoda protiv Japoda i Liburna 129. god. pr. Krista, Liburni su ve zapo eli s prihva anjem novih anti kih tekovina i procesima koji nastupaju prije svega u urbanizaciji ve ih liburnskih centara na obali, kao -to su Jader, Enona, Arba, Kurik, Apsor... U povijesnim izvorima nije zabiljeffen organizirani vojni otpor Liburna protiv Rimljana, kao ni sukob tijekom Tuditanovog pohoda. Ovaj pohod dufl liburnske obale prije mo flemo sagledati kao demonstraciju mo i rimske flote, a time i rimske drflave, s ciljem da se Liburne pridobije kao saveznike diplomatskim putem.

Malo je vjerojatno da bi u to vrijeme s civilizacijskim procesima koji su ve zapo eli Liburni srljali u vojni sukob s rastu om i dominantnom vojnom silom na isto noj obali Jadrana. Do Tuditanovog pohoda Liburnija je bila posljednji dio isto ne jadranske obale izvan rimske kontrole.⁴⁹

⁴⁷ M. Zaninovi 2008, str. 143-144.

⁴⁸ M. T M-el Kos 2005, str. 323.

⁴⁹ S. a e 1991, str. 58-59.

Karta 2: Pravci vojne kampanje C. Semproniusa Tuditana (M. TM-el Kos 2005, str. 327.)

Pomorska tradicija Liburna, njihovo vojno ó pomorsko znanje, poznavanje arhipelaga oko Krka, kao i brodovlje, bili su neki od vaflnih imbenika zbog kojih su postali sudionici rimskog gra anskog rata izme u Cezara i Pompeja. Rat je trajao od 49. do 46. god. pr. Krista, a svoj epilog imao je i na prostoru liburnskog mora i obale. Gra anski rat je krenuo sasvim druga ijim tokom nego -to je Cezar zamislio u trenutku kada je pre-ao rijeku Rubikon, tada-nju granicu Italije i sukobio se s Pompejem. Umjesto sukoba na tlu Italije koji bi iznjedrio pobjednika, rat se razvukao na -ire podru je rimske republike. Takti ko nadmudrivanje dvaju vojskovo a na tlu Italije trajalo je 65 dana, dok se sukob nije prenio na ostatak Mediterana, nakon Pompejevog bijega iz Brundizija. Ratne operacije prenijele su se i na provinciju Ilirik.⁵⁰

Pomorska bitka izme u Cezarovih i Pompejevih snaga odigrala se u kolovozu 49. god. pr. Krista kod otoka Krka. U ovoj bitci e se liburnske la e pokazati prevagom koje su odnijele pobjedu za Pompeja.⁵¹ Na strani Cezara u bitci je zapovijedao Gaj Antonije, a kao njegovi legati sudjeluju Minucije Bazil i Salustije Krisp. Pompej je zapovijedanje svojom flotom povjerio Skriboniju Libonu i Marku Oktaviju. Na strani Cezara nalazio se i kasniji

⁵⁰ S. Bili ó Dujmu-i 2000, str. 9-10.

⁵¹ M. Zaninovi 1988, str. 57.

upravitelj provincije Dalmacije Kornelije Dolabela, koji s brodovljem dolazi na južnu stranu otoka Krka, gdje započinju prvi sukobi. Pri tome borbi premješta se sjevernije u tjesnac između otoka Krka i kopna gdje su se nalazile Cezarove snage utvrđene na kopnenoj strani. Na Krku su bile također Cezarove snage koje su se utvrdile na poluotoku Bejavcu, pod zapovijedanjem Gaja Antonija. Razlozi za to je Antonije svoje trupe odveo na otok Krk i na taj način ih ugrozio, nisu posve jasni. Vjerojatno je imao sigurnost u Dolabelinoj floti, a razlog za raspoređivanje trupa na otoku mogao je biti potez kojim se željelo Pompeju onemogućiti zauzimanje luka, skladišta, izvora pitke vode i ostale vitalne objekte. Vjerojatno su imali i podršku lokalnih Liburna iz Kurika.

Na samom početku bitke sukobile su se suprotstavljene pomorske flote gdje je Cezarova bila potpuno uništena. Flotom je zapovijedao Dolabela, a zarobljeno je njegovih 40 brodova koji su prešli na stranu Pompeja (App. Bell. Civ., 2, 49). Ovdje se radilo mahom o liburnskim brodovima (Caes. Bell. Civ., 3, 16-17). Nakon ove bitke operacije su bile usmjerene prema snagama odanim Cezaru pod zapovjedništvom Gaja Antonija, koje su ostale odsječene na otoku Krku nakon poraza Dolabeline flote. Rasplet događaja na otoku Krku analizira s vojnog aspekta Siniša Bilić Dujmušić, koji smatra kako je Antonije vjerojatno vojsku pokušao izvesti sa Krka preko luke u Fulfinumu, ali mu to nije pošlo za rukom. Nakon ovoga zauzima položaj na dominantnoj koti poluotoka Bejavec. Na kopnenu stranu Cezar šalje pojačanja pod zapovjedništvom Muncija Bazila i Salustija Krispa koji nisu imali brodovlja, već su izgradili tri splavi kojima su se namjeravali prebaciti na Krk. Riječ je o velikim splavima, velike nosivosti koje su pokretali veslači. Splavi su se tijekom noći probile do Krka, te je nakon toga Antonije nastojao svoje ljude pomoći u njih prebaciti na kopno. Pompejev zapovjednik Marko Oktavije vidjevski splavi, predvidio je prebacivanje snaga na kopno, te je postavio pomorsku zamku u vidu laca koji je bio nevidljiv i plutao uz pomoć plutu (ili drveta) ispod morske površine. Antonijeve snage su s tri splavi pokušale prebacivanje na kopno. Dvije splavi uspjele su proći preko zamke, a treća je zapela te se uz pomoć morske struje nasukala na otočić sv. Marko. Na ovoj splavi nalazili su se vojnici iz grada Opitergija, današnji Oderzo u sjevernoj Italiji. Nakon borbi s Pompejevim brodovljem i vojnicima koji su se iskrcali na otočić, vidjevski bezizlaznost situacije, odbijali su pozive na predaju. Bitka je završena tako da su počinili kolektivno samoubojstvo, odnosno međusobno su se poubijali kako nebi došli u ruke neprijatelju.⁵² Nakon ove bitke Gaj Antonije je poražen, Kurikiti su se predali, a Dolabela je

⁵² S. Bilić Dujmušić 2014, str. 113-116.

izgubio brodovlje koje prelazi u ruke Pompejevaca zajedno s 15 kohorti vojske koje su otpremljene prema Dirahiju.⁵³

Osim same bitke i njezinog tijeka, do izražaja je došla i liburnska pomorska tradicija i vještina koja se spominje u višestrukim pisanim vrela. Kao Cezarov zapovjednik Dolabela se pripremio za sukob tako što je oformio pomorsku flotu koju je vjerojatno sakupio kod Liburna. Za pretpostaviti je da veliki dio posade brodova bio iz redova Liburna, koji su kao pristalice Cezara sudjelovali u bitci. Ovdje se radi o liburnskom tipu broda, liburna, koje je poznato po svojim plovnim karakteristikama, brzini i okretnosti na moru, no na žalost u antičkim izvorima sa uvala se vrlo malo podataka o njima, tako da se ne zna točan izgled broda.⁵⁴ Ostaci ovakvih plovila pronađeni su kod rta Kremenjača u Zatonu gdje se nalazila antička luka Enone. Brodovi su djelomično sačuvani, odnosno vidljivi su na inostrukcije broda i sačuvani su neki dijelovi brodske opreme. Prema analizi sačuvanog drva, C14 metodom, brodovi su datirani u IV. – III. st. pr. Krista, ali stratigrafski se smještaju u I. st. nakon Krista.⁵⁵

3.6. Oktavijanove vojne kampanje u Iliriku

Oktavijan je na vojnom polju zabilježio znatne uspjehe na području Ilirika. Svoju vojnu izobrazbu stekao je među ostalim u vojnoj školi u Apoloniji, gdje ga je poslao Cezar, kako bi mogao s njim sudjelovati u kasnijim vojnim pohodima. Oktavijanova vojna baza za pohode prema Iliriku vjerojatno se nalazila na području Akvileje ili Tergesta, odakle je kretao u pohode protiv Karna i Tauriska.⁵⁶ Osim ovladavanja kopnenim teritorijem Ilirika i svladavanja otpora tamošnjih naroda, Oktavijanov cilj je bio staviti pod nadzor liburnske brodove i isto na obalu Jadrana s otocima. Rimska mornarica imala je važnu ulogu u Oktavijanovim vojnim kampanjama na području Ilirika u razdoblju između 35. – 33. god. pr. Krista. Narodi, odnosno njihova područja koja je osvajao našli su se na udaru rimske vojske iz različitih pravaca, ovisno o geografskom položaju i prirodi terena koji su nastanjivali. Tijekom vojno – pomorskih ekspedicija na sjevernom dijelu Jadrana usmjerenih protiv liburnskih pirata s ciljem ovladavanja otokom i obalom, kao vojne luke služile su Ravenna i Ancona. Osim ishodišta za rimsku mornaricu služile su kao centri za logistiku opskrbu

⁵³ S. Ma 1993(b), str. 15-17.

⁵⁴ S. Ma 1993(b), str. 20-21.

⁵⁵ Z. Brusi, M. Domjan 1985, str. 67-69, 72-76.

⁵⁶ M. Tumačel Kos 2005, str. 399-401.

vojske u Iliriku. Na liburnskoj obali, s obzirom na svoj strateški položaj, Senija je bila najvažnija luka podno Velebita preko koje se vršila opskrba rimske vojske u unutrašnjosti Ilirika. Osim toga, služila je kao ishodište za rimski pohod protiv Japoda.⁵⁷ Nakon upostave kontrole nad otocima sjevernog Jadrana i liburnskim lukama na obali, omogućena je nesmetana pomorska komunikacija prema Italiji. Supremacija nad Jadranom bila je od velikog značaja za proces romanizacije i naseljavanje italskog stanovništva na području liburnske obale, ali i za kasnije vojne pohode u unutrašnjosti, za koje je bilo potrebno osigurati dovoljan broj vojnika i logistike preko jadranskih luka.

Oktavijan kreće u pohod protiv Japoda, Segestana i Delmata 35. god. pr. Krista, koji je okončan nakon tri godine, kada su podvrgnuti rimskoj vlasti. O ovim pohodima vijesti nam donosi Apijan u svome djelu o povijesti naroda na području Ilirika (App. Illyr. 16 - 28). U prvoj godini pohoda na području Japoda neke mu se gradine predaju, a druge je morao opsjedati prije konačne predaje. Preko zemlje Japoda Oktavijan stiže do Segeste koja se nalazi na ušću Kupe u Savu, a zbog svoga strateškog položaja bila je važna za buduće vojne pothvate Rima na području južne Panonije. Slomivši otpor na Segesti, Oktavijan kreće dalje prema Delmatima s kojima ratuje naredne dvije godine opsjedajući i njihove gradine.⁵⁸ Konačnu pacifikaciju Delmata izvršio je nakon čega ih je vojno porazio 33. god. pr. Krista, kada su mu se predali. I nakon ovoga poraza Delmati ne miruju posve, već podižu pobune 16. godine, te opet 11. - 10. god. pr. Krista ali su one ubrzo ugušene. Posljednji njihov ustanak zbio se od 6. do 9. godine tzv. Batonov ustanak, nazvan po delmatskom vođi koji se udružio s breukim Batonom i Pinetom u delmatsko - panonski ustanak. U posljednjoj bitci za delmatski Andetrij Baton se predao Tiberiju i time je okončan ustanak. Nakon gušenja Batonovog ustanka, 9. god. n. Krista, uslijedila je reorganizacija provincije Ilirik.⁵⁹

Prostor Liburnije nakon rimskog osvajanja našao se unutar provincije *Illyricum* za koju je još uvijek teško odrediti točno vrijeme osnivanja. Cezar je prvi koji je postavio upravitelja na čelo provincije Ilirik, a on sam je od 58. god. pr. Krista bio upravitelj provincija Cisalpinska Galija i Ilirik. Prvi poznati upravitelj Ilirika bio je Publije Vatinije koji je provincijom upravljao od 45. do 43. god. pr. Krista. Danas prevladava mišljenje da je provinciju Ilirik osnovao Cezar, premda je tek nakon njega Oktavijan organizirao provinciju u

⁵⁷ M. Tumlal Kos 2012, str. 93-94.

⁵⁸ R. Matijević 2014, str. 26.

⁵⁹ M. Glavić 2002, str. 17-18.

administrativnom smislu. Kasnije je Ilirik podijeljen na dvije nove provincije, Dalmaciju i Panoniju. Ova podjela se vjerojatno dogodila za vrijeme vladavine cara Vespazijana, a nove provincije su nazvane prema narodima koji su prije pacifikacije bili najmnogobrojniji na svom prostoru, Delmati i Panonci.⁶⁰

Područje istočne Jadranske obale bilo je od strateškog značaja za rastu u rimsku državu krajem II. st. pr. Krista i u narednom vremenu. Težnja za ovladavanjem Jadranom i uspostava vrste obrane bila je cilj državne politike. Zamah u ovim osvajanjima naročito se dogodio u vrijeme Cezarovog ratovanja na ovim prostorima, kada se uspostavljaju prve italske baze unutar liburnskih naselja koje će imati važnu ulogu u konačnoj pacifikaciji Liburnije. Ovaj proces iako je postupno, ali je sukoba moralo biti, no u znatno manjoj mjeri nego je to bio slučaj s Histrima ili Delmatima. Piratstvo na moru kao i pomorska tradicija Liburna bila je sastavni dio gospodarskog života i tradicija koja se nastavljala sve do dolaska jake rimske države na područje sjevernog Jadrana. Cezarov vojni, politički i životni put onemogućio ga je da dovrši svoj posao do kraja na području Ilirika, pa tako i Liburnije. Bio je zauzet ratovanjima na području Galije kao i sukobima političke naravi u samom Rimu koji su kulminirali prelaskom rijeke Rubikon 49. god. pr. Krista, čime je započeo građanski rat s Pompejem kojega naposljetku Cezar pobjeđuje. Urotnička smrt u rimskom Senatu 44. god. pr. Krista spriječila je Cezara da nastavi svoja vojna osvajanja u korist rimske države.

U vrijeme rimskih građanskih ratova, nakon osnivanja provincije Ilirik, rimska vlast na nekim područjima bila je uzdrmana, naročito u dijelovima provincije gdje nije bilo italskog stanovništva, a domorodačko stanovništvo nije blagonaklono gledalo na rimske osvajače. Preuzeti vlast u Rimu 27. god. pr. Krista, kao Cezarov nasljednik Oktavijan je krenuo u vojne kampanje na području Ilirika kako bi uvrstio vlast, naročito na područjima koja su se naknadno odmetnula od Rima. Na području Liburnije nalazila su se ranije osnovana središta rimskih građana na obali koja će se pokazati ključnima za nadolazeće vojne kampanje u dubini teritorija. Oktavijan je imao ulogu u vratanja rimske vlasti na području provincije Ilirik, s ciljem obrane same Italije i pokoravanja naroda koji nisu priznavali rimsku vlast. Ovaj proces prethodio je romanizaciji, a vjerojatno bi se dijelom odigrao i ranije da Rim nisu uzdrmali građanski ratovi, naročito onaj između Cezara i Pompeja. Oktavijan je dovršio osvajanje na području Ilirika, stvorio saveznike i omogućio razvoj provincije. Njegove vojne

⁶⁰ M. Tóth-Kos 2005, str. 242.

uspjehe moramo sagledati u kontekstu ranijih osvajanja koja su prethodila osnivanju provincije Ilirik za vrijeme Cezara. Od izuzetne važnosti bila je i Cezarova politika osnivanja konvencija rimskih građana i kolonija na istočnoj jadranskoj obali i naseljavanje italčkog stanovništva, čime su stvorene jake baze rimske države neophodne za daljnja osvajanja.

4. ROMANIZACIJA ILI RIMSTVO (ROMANESS)

4.1. Rimski utjecaj u osvojenim krajevima

Pojam romanizacija danas je predmet znanstvenih rasprava i osporavanja. Procesi unutar rimskih osvojenih područja promatraju se na bitno drugačiji način nego u vrijeme kada je izraz romanizacija uao u upotrebu. Ideja romanizacije kao procesa koji donosi rimski način života i običaje u osvojeneim područjima pojavila se koncem XIX. i početkom XX. stoljeća. Romanizacija kao termin u arheologiji prvi put je upotrebljen od strane Theodora Mommsena, koji je postavio i osnove koje taj proces donosi među pokoreno domicilno stanovništvo. Nije donio jasnu definiciju samog termina, ali je istaknuo njegov sadržaj koji se manifestirao na osvojenim područjima od strane rimske države. U prvom redu je na domorodačko stanovništvo prenošen rimski kulturno i društveni utjecaj kojim je ostvaren njihov društveni progres, odnosno u konačnici postaju rimski građani.⁶¹ Ove promjene obitavale su se i u arheološkoj materijalnoj ostavštini, gdje domorodačka materijalna kultura polako prepušta mjesto rimskoj. Na osnovu arheoloških ostataka i epigrafičkih spomenika na području Britanije, arheolog Francis Haverfield analizira i definira proces romanizacije u procesu širenja rimske vlasti na tlu Britanije. Prema mišljenju Haverfielda, rimski utjecaj na domorodačko stanovništvo bio je poželjan, jer je dovodio do širenja civilizacijskih vrijednosti među u kulturno zaostalim populacijama Europe. Rezultat ovih procesa bila je asimilacija i inkorporacija stanovništva, koje s vremenom postaje denacionalizirano, odnosno postaju Rimljani. Ovo dovodi do ujednažavanja stanovništva na području Rimskog carstva u kulturnom i nacionalnom smislu, što se kasnije odrazilo i na materijalnu kulturu. Romanizacija je u prvom redu obuhvatila gornje slojeve društva, odnosno vladajuću elitu, što se ubrzo manifestiralo kroz prihvatanje rimskog načina života, jezika, religije, umjetnosti i urbanizma.⁶²

Ovakvo tumačenje širenja rimskog utjecaja rezultat je vremena u kome je ono nastalo. To je vrijeme europskog imperijalizma i kolonijalnog širenja koje je u to vrijeme poimano kao nešto dobro što se dovodi do širenja civilizacijskih vrijednosti i razvoja podčinjenih zemalja. Koncem XX. stoljeća ovakvo tumačenje se dovodi u pitanje pa čak se i napušta. fari-te

⁶¹ V. D. Mihajlović 2012, str. 710-711.

⁶² F. Haverfield 1923, 11-12.; V. D. Mihajlović 2012, str. 711.

sagledavanja procesa romanizacije prebaeno je na drugu stranu, onu domoroda ku, s pretpostavkom da je otpora moralo biti.

Pojam romanizacije podrazumijevao je jednostrani pogled na rimsko osvajanje, odnosno stvarao je krajnje pojednostavljenu sliku neega –to je kompleksan proces koji je i dalje tema mnogih istrafliva a. Romanizacija je generalizirala procese mijeanja kultura, kao ekspanziju rimskog civiliziranog svijeta na u–trb barbariziranih, pod injenih susjeda. Ve ina istrafliva a danas ne prihva a ovakav pojednostavljeni i jednostrani stav oko procesa sinergije rimske civilizacije s domicilnim kulturama na osvojenim podru jima. Koncem XX. st. tradicionalni pojam romanizacije postao je predmetom kritika odre enog broja znanstvenika. Uspore uju i romanizaciju s konceptima akulturacije u sociologiji i antropologiji.⁶³ Promjene na podru ju kulture koje su u vrijeme rimskog osvajanja nastale u provincijama predmet su rasprava u kojima je koncept romanizacije temeljito kritiziran i preispitivan. Na podru ju sociologije i arheologije predmet rasprava je pitanje identiteta naroda na osvojenim podru jima, –to se nastojalo karakterizirati kroz neke modele koji definiraju prirodu kulturnih promjena u rimskim provincijama. Rije je o modelima kao –to su globalizacija s proturje nim identitetima, kreolizacija s vi-e varijanti poput hibridizacije i *métissage*, bilingvalizma i sli no.⁶⁴ Stav kod ve ine prezentiranih modela je proflet idejom kako identitet svake osobe treba sagledati kao ne–to promjenjivo, a time i romanizaciju kao promjenjiv proces koji je varijabilan. Ovo je razlog zbog ega jedan dio znanstvenika danas odbacuje pojam romanizacije kao zastario i kao produkt jednog vremena u kojem je nastao. Izraz romanizacija kao izraz za proces promjena i kulturno - povijesnih procesa kojima je prethodilo rimsko osvajanje se napu–ta. Predlofleni termin koji bi zamijenio romanizaciju je engleski izraz *Romaness*, koji bi se mogao prevesti kao rimstvo.⁶⁵ Ve ina ostalih znanstvenika prihva a romanizaciju kao i dalje vafle i koncept za ocrtavanje dru–tvenih promjena u provincijama, ali bez konotacija o rasnoj ili civilizacijskoj nadmo i odre ene kulture.⁶⁶

Uspostavom vlasti na podru ju Liburnije, kao i u ostalim dijelovima carstva rimska drflava donosi niz promjena koje se odnose na mnoge segmente flivota. Tvrnje rimskih kulturnih i jezi nih utjecaja na osvojenim podru jima, ovisilo je prije svega o prilikama na terenu nakon uspostave vlasti. Primjerice latinski jezik i kultura Rimljana manji su trag

⁶³ S. Jones 1997, 33 ó 39.; M. Dubolni ó Glavan 2015, str. 4.

⁶⁴ M. Millet 1990, str. 35-41.; Webster J., 2001, str. 219-223.

⁶⁵ S. Jones 1997, str. 33-39.; G. Woolf 1997, str. 341.; M. Dubolni ó Glavan 2015, str. 4-5.

⁶⁶ R. MacMullen 1990, str. 57-66.; I. Radman-Livaja 2014., 15 ó 20.

ostavili na istoku Carstva nego li je to slučaj bio u zapadnom dijelu. Prostori Grčke, Egipta i Kartage bili su urbanizirani znatno prije dolaska rimske vlasti na ova područja, nisu zaostajali ni u tehničkom smislu, a kulturološki su bili na iznimnoj razini kojoj su se i sami osvajači nerijetko divili.

Utjecaj rimskog utjecaja ovisilo je i o prilikama na terenu u odnosu osvajača i pokorenih naroda. Ratobornost domicilnog stanovništva, njihove gospodarske prilike, stav koji su zauzeli prema osvajaču, te način oplođenja na osvojenom prostoru nadležnog rimskog zapovjednika bili su čimbenici koji su određivali odnos vlasti prema osvojenom prostoru. Ovaj odnos mogao je i do krajnjih granica, od primjene sile u slučaju pobuna i nemilosrdnog gađenja istih, do jednostavnog načina upravljanja koji se temelji na maksimalnoj suradnji s lokalnim društvenim elitama. U ovakvim slučajevima rimska vlast nije se previše uplitala u načine i svakodnevne običaje kod domaćeg stanovništva, dok god su se porezi i dubine uredno podmirivale i poštovali su se zakoni i propisi.⁶⁷

Uređenje katastra, sistem podjele zemljišta, izgradnja prometnica, urbanizacija prema rimskim urbanističkim pravilima, neka su od dostignuća koja su prostor Liburnije ravnopravno uključila u sastav rimske države. Dnevne navike sukladno ovim procesima se mijenjaju, čemu pridonosi i vojno politička situacija u carstvu i dugotrajno vrijeme mira. Utvrđena gradinska naselja se većinom napuštaju, a urbanistički centri razvijaju se uglavnom u njihovom podnožjima pružajući i stanovništvu veću pogodnost za život. Grad postaje središnje mjesto u upravnoj organizaciji rimskog carstva, stoga se i u Liburniji potiče urbanizacija. Rimljani surađuju usko s lokalnim vladajućim slojem društva, koji od ranije bolje poznaju rimski način života. Pružajući i Rimljanima potporu i utjecaj na siromašnije slojeve društva, lokalne elite zauzvrat dobivaju privilegije i zadržavaju imovinu, a kao nagradu za svoju lojalnost nagrađeni su i rimskim građanskim pravom. Ovaj sloj stanovništva bit će prvi stanovnici gradova, kao bi bili bliske novim strukturama vlasti u kojima također sudjeluju. Bržim uspostavljanju rimskih utjecaja u novim gradskim centrima zasigurno je doprinijela i prisutnost italiskog stanovništva (Italici) koji sudjeluju u svakodnevnom životu, trgovini i gospodarstvu, kao i u upravno - pravnom razvoju grada. Razvojem i izgradnjom novih prometnica gradovi postaju centri trgovine i gospodarskog života. Budući da Italici donose latinski jezik, on ubrzo postaje sredstvom komunikacije između u njih i domicilnog stanovništva. Cijeli sustav u rimskom gradu počinjao je na zakonima, ugovorima, zapisima i

⁶⁷ I. Radman Livaja 2014, str. 15-17.

propisima za koje je tumačenje bilo neophodno poznavanje jezika i pisma. Okolno ruralno domoroda koje stanovništvo kako bi moglo sudjelovati u trgovini moralo je poznavati monetarni sustav rimske države i određene propise, stoga je i poznavanje jezika i pisma bio preduvjet za lakše funkcioniranje unutar grada. Za izgradnju ovakvog sustava u novoosvojenim područjima rimskoj državi u zapadnom dijelu carstva bio je potreban latinski jezik kao jedan od najvažnijih segmenata funkcioniranja rimske uprave i javnog života. U istom dijelu carstva problem uporabe jezika nije dolazio do izražaja nakon uspostave rimske vlasti. Pismo i jezik u istom dijelu carstva postojali su i prije dolaska Rimljana, stoga su se propisi i zakoni Rima mogli provoditi i u domicilnim stanovništvom na granici ili nekom drugom domaćem jeziku koji je imao razvijenu pismenost. Na ovim područjima jezično pitanje nije bilo sporno, a dvojezičnost je bila uobičajena, stoga veliki dio stanovnika nije bio primoran ni potican na učenje latinskog jezika. U zapadnom dijelu carstva promjene su bile velike, a one su se kretale od političkog, pravnog i gospodarskog sustava, polako mijenjajući i život domorodačkog stanovništva u svim segmentima života.⁶⁸

Rimski utjecaj u Liburniji brže se širio nego u nekim drugim dijelovima provincije. Snažna urbanizacija i rano završena dodjela građanskog prava pospješili su ovaj proces. Preduvjeti su se razvili već u vrijeme kasne Republike zahvaljujući i pomorskim vezama Liburnije sa sjevernom Italijom. Neke lokalne tradicije kod autohtonog stanovništva zadržavaju se i kasnije u ranom Carstvu. Ove tradicije obitavaju ne samo u religiji i osobnim imenima, već i u društvenoj organizaciji. Krajem I. st. rimski utjecaj bio je izrazit, a u II. st. n. Krista autohtono stanovništvo već je preuzelo gotovo isključivo latinska osobna imena, a lokalne tradicije su se dalje održale samo u kultu.⁶⁹

Proces širenja rimskog utjecaja na području Liburnije potaknut je vojnim osvajanjima i doseljavanjem italčkog stanovništva koje se doseljava u prvo vrijeme većinom u autohtone zajednice na obali. Ova obalna naselja, u vrijeme rimskih osvajanja već su bila na stanovitom stupnju društveno-političkog razvoja, zbog kojeg su se relativno brzo uklopila u sustav rimske uprave. Zahvaljujući i ovim procesima, potaknuta je urbanizacija prema rimskim načelima funkcioniranja gradskih naselja i gradske uprave.⁷⁰

Greg Wolf je procese asimilacije rimskih kulturnih utjecaja i domorodačke kulture proučavao na primjerima iz Galije. Autor smatra kako je u ovim procesima rimskog osvajanja

⁶⁸ I. Radman Livaja, str. 18-19.

⁶⁹ G. Alföldy 1965, str. 203.

⁷⁰ M. Glavić 2014, str. 49.

domoroda kih područja do izražaja dolazila interakcija i rivalstvo između dviju kultura, koje je na koncu dovelo do stvaranja novih vrijednosti i nove kulture. Ovakva sinergija za posljedicu je imala stvaranje kulture na osvojenim područjima koja je istisnula raniju rimsku kulturu, kao i onu domorodaku. Zagovornici pojma romanizacije sagledavali su stvari veoma pojednostavljeno iz aspekta kolonijalizma njihovog doba, primjenjuju i takvo gledanje na rimska osvajanja. Razlika je veoma izražena, od same namjere osvajanja do vremenskog okvira kada se dva procesa odvijaju. Termin romanizacija podrazumijevao je stanovitu homogenizaciju i kulturnu ujedinjenost osvojenih područja. Realnost je bila suprotna, rimski utjecaj naprotiv je stvorio vidljive razlike u društvenim staležima, između pojedinaca i regija.⁷¹ Odnos osvajanja s domicilnim stanovnicima može se sagledati i kao proces kreolizacije, odnosno uzajamno mijenjanje kulturnih utjecaja. Kreolizacija je izraz koji se nametnuo u arheologiji kada je riječ o rimskom osvajanju na području Europe, a odnosi se na odnos rimskog kulturnog utjecaja i kulture domorodakih naroda. Premda se ne radi o arheološkoj terminologiji, ovaj izraz može se iskoristiti kako bi se definirala situacija nakon rimskog osvajanja.⁷² Ovakav oblik utjecaja novopridošle kulture, ostavlja mogućnost slobode odrđavanja veza s tradicijom i prošlost u kod domicilnog stanovništva. Ovdje možemo prepoznati stanoviti proces prilagođavanja koji u sebi nosi određeni otpor prema stanovništvu. Za razliku od njih, kod vladajućih domorodakih elita novi kulturni utjecaji bolje su prihvaćeni uglavnom zbog vlastitih interesa.⁷³

Ovdje je potrebno sagledati još neke činjenice koje su proizašle iz vojno geografskog osvajanja, a mogu se primijeniti na Liburniju. U vrijeme rimske infiltracije na istočnu obalu Jadrana postojale su kulturološke razlike među naseljima Liburnije. Naselja na morskoj obali bila su uglavnom više razvijena i imala su doticaje s vanjskim svijetom, premda to ne mora uvijek biti pravilo. U unutrašnjosti Liburnije razvijenija su bila naselja koja su bila na glavnim prometnim pravcima i sjecištu putova, što je utjecalo na njihov razvoj. Slika je bilo i s primanjem novih utjecaja od Rimljana i otvaranjem svoje kulture prema novopridošlom italjskom stanovništvu. U Liburniji su postojali razvijeni gradovi i periferija, a razlike su bile oštre i nakon rimskog osvajanja.

⁷¹ G. Wolf 1997, str. 341 i 347.

⁷² Kreolizacija je proces kojim iz dugotrajnoga dodira različitih kulturnih utjecaja ili tradicija nastaje nova entitet. Izraz se izvorno odnosi na lingvističko stapanje dva jezika koji daju pomiješani dijalekt. U arheologiji se kreolizacija odnosi na promjene u materijalnoj kulturi, spajanjem dviju tradicija u noviju formu. (V. D. Mihajlović 2010, str. 720.)

⁷³ J. Webster 2001, str. 217-223.; V. D. Mihajlović 2010, str. 721.

Rimski na in asimilacije domicilnog stanovni-tva, osim samog vojnog pohoda koji je u odre enim slu ajevima bio nuflan, tekao je postupno, mogli bismo ak upotrijebiti izraz etapno. Za razliku od kasnijih vojnih osvaja a na podru ju Europe, sve do XX. stolje a, Rimska vlast svoje utjecaje -irila je ciljano, dozvoljavaju i domoroda kom stanovni-tvu da uvidi razlike u kvaliteti flivota. Sli ni procesi doga aju se i danas od strane vode ih svjetskih drflava, prije svega na ekonomskom planu, nude i kvalitetniji flivot manje razvijenim narodima koji te fle zapadnja kom na inu flivota. Rimljani su na osvojenom podru ju ciljali na vode e slojeve dru-tva kojima su osim kvalitetnijeg flivota nudili i odre ene dru-tvene privilegije koje su mogli dosegnuti jedino uz prihva anje rimskog na ina flivota, i daljnje -irenje kulturnog utjecaja me u ostatkom stanovni-tva. Sli no mi-ljenje zastupa i Martin Millet koji smatra da je romanizacija bila potaknuta s druge strane, ambicijama i porivima vladaju e aristokracije domoroda kog stanovni-tva.⁷⁴ Prihva anjem rimske drflave odre ni pripadnici dru-tva prepoznavali su svoje osobne interese, posljedica ega su bile dru-tvene i kulturne promjene u dru-tvu. Zahvaljuju i vladaju oj eliti, rimski socijalni i kulturni elementi -ire se dalje me u nifle dru-tvene slojeve.

4.2. Provincija Ilirik – reorganizacija i uprava

Ne mo fle se jo–uvijek sa sigurno– u odrediti to no vrijeme nastanka rimske provincije Ilirik (*Illyricum*). Op enito se smatra da je provinciju osnovao Julije Cezar, premda je vjerojatno za vrijeme Oktavijana provedena administrativna organizacija uprave. Postoje i mi-ljenja da je Ilirik prije nego je bio formiran kao provincija bio pod patronatom upravitelja Makedonije. Dodatni argument za ovakvo mi-ljenje je i Apijanova knjiga o povijesti naroda na podru ju Ilirika, za koju ka fle da nije imao dovoljno materijala da popuni knjigu, pa ju je dodao povijesti Makedonije (App. Bell. Civ. 5, 145).⁷⁵

Julije Cezar bio je od 58. god. pr. Krista upravitelj provincija Cisalpinska Galija i Ilirik. Upravu nad Ilirikom Cezar je dobio uz pomo tribuna Publija Vatinija, odnosno zakona *Lex Vatinia*. Ovaj zakon omogu io je Cezaru upravu nad provincijama Cisalpinska Galija i Ilirik na period od pet godina, uz pomo triju legija rimske vojske.⁷⁶ Prvi poznati samostalni

⁷⁴ M. Millet 1990, str. 35.

⁷⁵ S. Bili ó Dujmu-i 2000, str. 21.

⁷⁶ D. Dffino 2005, str. 78-79.; The Cambridge ancient history IX 1994, str. 374-375.

upravitelj Ilirika bio je Vatinije, 43. ó 45. god. pr. Krista. Geografski je zauzimala veliki dio kasnijih provincija Dalmacije i Panonije.⁷⁷

Karta 3: Ilirik za vrijeme Cezara s područjem pod rimskom kontrolom (M. Tóel Kos 2005, str. 336.)

Rimska dominacija na području Ilirika u vrijeme Cezarovog prokonzulata bila je koncentrirana na priobalnu teritoriju i neke dijelove unutrašnjosti, a veća naselja bila su organizirana u konvente rimskih građana. Ova naselja bila su centri rimskog utjecaja koji se u kasnijim vremenima sluffiti kao ishodište za daljnje širenje rimske vlasti prema unutrašnjosti, kako u vojnom smislu, tako i putem državnih institucija. Naselja rimskih građana uglavnom su se nalazila na obali ili uzvodno na plovitim rijekama, kao što je to bila Naron. U Cezarovo vrijeme, širenje rimskog utjecaja poticano je i osnivanjem kolonija rimskih građana, kao što su Pola u Histriji, Jader, Salona, Naron te vjerojatno i Epidaur.⁷⁸ Jasniju sliku rimskog teritorija u vrijeme Cezarovog prokonzulata donosi Slobodan Ćala, a prenosi ga Siniša Bilić - Dujmuć. detaljno opisuju i granice. Navodi da je Ilirik obuhvaćao obalno područje od rijeke Timave na sjeveroistoku, a na jugu se granica nalazila nešto južnije od Lissusa u današnjoj Albaniji. Unutrašnjost je obuhvaćala cijavu Histriju i Liburniju, polovicu japodskog teritorija,

⁷⁷ M. Tóel Kos 2005, str. 242-243.

⁷⁸ M. Tóel Kos 2005, str. 335-336.

ve inu delmatskog teritorija, zale e Narone, podru je oko Mostara, Nevesinjsko i Gata ko polje, staru Crnu Goru te podru je oko Skadarskog jezera i donji tok rijeke Drim.⁷⁹

Osnivanje Ilirika pripisuje se Cezaru, no ova provincija u to vrijeme nije bila organizirana na administrativnoj razini u cijelosti. Za vrijeme Cezarove vladavine bilo je važno utvrditi odredena uporišta na istočnoj obali Jadrana poglavito iz strateških vojnih razloga. Ilirik je još uvijek bio prostor nemirnih naroda koji nisu priznavali novu rimsku vlast, već su se organizirano opirali. Cezar je prvi put boravio u Iliriku zimi 57./56. god. pr. Krista, ali se ubrzo morao vratiti na područje Galije gdje su se na ustanak podigli Veneti koji su tada nasanjivali obalni dio današnje Normandije. Nakon zbivanja u Galiji, godine 54. pr. Krista Cezar dolazi na područje južnog Ilirika gdje je narod Pirusta poeo pljačkačke pohode na teritorij i gradove Rimljana (Bell. Gall., V 1-2). Pirusti su nasanjivali unutrašnjost Ilirika, no njihovo učešće na području još uvijek nije sasigurno – u određenom. Uglavnom se smatra da su se nalazili u unutrašnjosti današnje Crne gore, u okolici Pljevlja, te dio jugoistočne Bosne i Hercegovine. Pirusti se prvi put spominju nakon što su Rimljani 167. god. pr. Krista porazili Gentija i ilirsku drflavu. Spominje ih se u kontekstu saveznika Rima zajedno s Isejcima, Taulantima i ostalim narodima odanim Rimu (Liv., XLIV. ó XLV. i App., Illyr., 9). Sukob s Cezarom 54. god. pr. Krista riješen je bez vojne intervencije, nakon što su Pirusti poslali Cezaru svoje izaslanstvo koje je negiralo navodne pljačkačke pohode, te su izjavili da su spremni nadoknaditi počinjenu štetu. Kako bi ih stavio pod kontrolu i pokazao superiornost, Cezar im je naredio da predaju taoce, u suprotnom će s vojskom ući u njihovo područje. Pirusti su predali taoce, a sudci koje je imenovao Cezar su u napadnutim gradovima utvrdili počinjenu štetu i odredili naknadu za nju.⁸⁰ Otpor koji su pružili Delmati i Pirusti, bit će slomljen nakon nekoliko vojnih poraza tek u vrijeme Oktavijana. Ilirik je osnovan ne samo kako bi pružio zaštitu rimskoj drflavi na području Italije i dominaciju nad Jadranom, već da posluži i kao šmosto u vojno strateškom smislu prema Makedoniji. Osim romanizacije koja je imala svoj tijek u rimskim kolonijama i konventima rimskih građana na obali, ostatak Ilirika možemo sagledati kao vojnu provinciju koja je imala za cilj utvrditi osvojeni teritorij i omogućiti uvjete za daljnje širenje rimske vlasti prema kontinentu.

Reorganizacija provincije Ilirik uslijedila je nakon gušenja Batonovog ustanka, 9. god. n. Krista. Ovakva reorganizacija imala je praktične i strateške razloge. Osnivaju se dvije nove provincije, *Pannonia* i *Dalmatia*, a prema mišljenju Marijete Tóth-Kos pod ovim nazivima

⁷⁹ S. Bilić i Dujmuć 2000, str. 23-28.

⁸⁰ M. Zaninović 2015, str. 371-372.; J. J. Wilkes 1969, str. 27, 173.

administrativno egzistiraju vjerojatno tek od vremena cara Vespazijana i dinastije Flavijevaca.⁸¹ U procesu podjele i osnivanja dviju provincije, jedan stadij mogao je biti podjela Ilirika na gornji (*Superior provincia Illyrici*) i donji (*Inferior provincia Illyrici*). Ovakva podjela nije bila slučajna do preimenovanja provincija u vrijeme Flavijevaca, budući da se na natpisu (CIL XVI 4) iz 60. god. n. Krista provincija i dalje naziva Ilirik. Ako ovome pridodamo pregled funkcije namjesnika do 50. god. n. Krista, ne postoji evidencija da su Panonskim i Dalmatinskim dijelom provincije Ilirik upravljala dva namjesnika istovremeno.⁸² Autorica smatra da provincija Panonija nije mogla biti organizirana u civilnom administrativnom smislu ranije od vladavine cara Vespazijana (69. - 79. god.). Ranije je Panonija vjerojatno imala status militarizirane oblasti koja se u slučajnim dokumentima, kao što su vojni ke-diplome i počasni natpisi u vlast vojnih zapovjednika, nazivala Ilirik. U ovom slučaju ovakvu vojnu oblast nadzirao bi *legatus exercitus*, koji je ujedno bio i zapovjednik panonskih legija. Autorica smatra da je podjela Ilirika nastupila u vrijeme neposredno nakon Batonovog ustanka (6 - 9. god.), ali imena Dalmacija i Panonija nisu korištena kao terminologija, budući da se ne spominju u vojnim diplomama iz toga vremena.⁸³

Peter Kovács smatra da je Ilirik morao biti podijeljen prije vladavine cara Klaudija, vjerojatno u vrijeme cara Tiberija, te da provincije Panonija i Dalmacija postoje od toga vremena. Augustova smrt 14. godine prolongirala je organizaciju provincija, te se ona morala dogoditi u prvo vrijeme vladavine cara Tiberija. Pobuna legija koja se dogodila 14. godine, utjecala je također na administrativno uređenje provincija.⁸⁴

U ovom radu je podjela Ilirika važna sa stanovišta uređenja provincije, odnosno osvojenog područja pod rimskom vladavom. Za razliku od prostora Panonije gdje se pacifikacija dogodila tek nakon Augustove vojne kampanje (35 - 33. god. pr. Kr.) te svladavanja ustanika (6 - 9. god.), na području Liburnije vojno-politička situacija bila je znatno drugačija. Prostor Liburnije veoma rano dolazi u dodir s rimskim svijetom, preko svojih kolonija na talijanskoj obali i prekomorskim vezama. Nakon rimskog osvajanja isto ne obale Jadrana u Ilirskim ratovima i vojnim pohodima protiv Histra, Liburnija je u drugom polju. Pacifikacija i organizacijska uprava kao i romanizacija ide posve drugačijim tijekom nego je to slučaj u unutrašnjosti i na području Panonije. Možemo pretpostaviti da je geografska i vojna podjela Ilirika uslijedila nakon Augustovih vojnih uspjeha u I. st. pr. Krista i Tiberijevih pohoda 12. -

⁸¹ M. Tóth-Kos 2010, str. 124

⁸² M. Tóth-Kos 2005, str. 401-402.

⁸³ M. Tóth-Kos 2010, str. 124-125 i 129-130.

⁸⁴ P. Kovács 2008, str. 250-252.

9. god. pr. Krista. Vojno zauzimanje teritorija bio je prvi korak u pacifikaciji i romanizaciji nekog osvojenog područja, ostatak bi uslijedio uz pomoć domaće elite naknadno. Osnivanje provincija Dalmacije i Panonije mogao je uslijediti kao potreba za administrativno i pravnim uređenjem ovih prostora. Ovakav slijed rezultat je procesa romanizacije koji započeo je nakon vojnog podizavanja nekog naroda i njegovog teritorija.

Vrhovnu upravnu vlast u provinciji, vojnu i sudbenu imao je njezin namjesnik koji je nosio titulu *legatus Augusti pro praetore provinciae Dalmatiae*. Ova dužnost bila je na određeno vrijeme, a bio je imenovan od strane rimskog cara, čiju je politiku bio dužan provoditi. Obično je namjesnik bio osoba od careva povjerenja, a dužnost koju je obnašao bila je prestižna. Ovakvu vlast namjesnik je mogao zaslužiti vjerno – u caru ili svojim vojnim uspjesima. Prioriteti namjesnika bili su osim osiguranja mira u provinciji i kontrola naplate poreza, te vođenje određenih sudskih sporova koji su bili van nadležnosti vrhovnih magistrata u municipijima. Na namjesnikovu odluku u sudskom sporu nije postojala žalba, osim ako se radi o rimskom građaninu koji je bio oslobođen na smrt. Osobito je bila bitna namjesnikova uloga u otvaranju i promicanju carskog kulta na lokalnoj i provincijskoj razini. Sjedište namjesnika za provinciju Dalmaciju nalazilo se u Saloni koja je bila glavni grad provincije. Tu se nalazio i ured namjesnika (*officium consularis*) s pripadajućim pomoćnicima.⁸⁵

Provincija Dalmacija bila je podijeljena na tri velika sudbena konventa (*conventus iuridicus*), odnosno vrhovna sudišta mjerodavna za peregrinske zajednice. Sjedišta ovih konvenata bila su u Skardoni, Saloni i Naroni. Liburni i Japodi potpadali su pod Skardonitanski juridički konvent. Prema Pliniju bilo je trinaest zajednica (*civitates*) koji su bili pod ovim konventom (Plin. N. h. III, 139). Skardonitanski konvent izravno je obuhvaćao sve peregrinske općine Liburna i Japoda, bez vlastitog municipalnog uređenja, a posredno i općine koje su imale latinsko i rimsko građansko pravo. Pripadnici ovih općina zastupani su samo u kriminalnim parnicama i parnicama vrjednijim od određene svote koju je postavljao provincijski namjesnik ili netko od njegovih poslanika.⁸⁶ Skardonitanski konvent potvrđen je i arheološkim nalazom, epigrafičkim spomenikom nedavno pronađenim u Skradinu.⁸⁷

⁸⁵ M. Glavić 2014, str. 41-42.

⁸⁶ M. Dubolnić i Glavan 2015, str. 174.; A. Starac 1999-2000, str. 104.

⁸⁷ I. Jadrić, fi. Miletić 2008, str. 84.; T. Brajković 2009, str. 26.

Većina peregrinskih zajednica u početku carskog doba imala je upravu vojnog asnika koji je nosio titulu *praefectus civitatis*. Ovaj upravitelj obično je bio centurion rimske vojske. Ovakva uprava vjerojatno je slijedila nakon nemirnih vremena u procesu trajnog osvajanja prostora unutrašnjosti provincije od strane Rima. U kasnijim vremenima, od cara Vespazijana odnos prema peregrinskim zajednicama se postupno mijenja. Pacifikacijom i prihvatanjem rimskih načela uprave, administracije i općenito promjena koje nastaju, predstavnici domaće aristokracije dobivaju povjerenje vlasti te umjesto vojnih prefekta obnašaju funkcije na čelu zajednice. Upravitelj zajednice nosi naziv *principes*, odnosno prvak ili glavar.⁸⁸

⁸⁸ M. Glavić 2014, str. 47-48.

5. LIBURNSKA GRADINSKA NASELJA

5.1. Karakteristike naselja

Osnovni tip prapovijesnog naselja na istočnoj obali Jadrana bile su gradine za koje smje-taj je bilo potrebno zadovoljiti nekoliko aspekata. Prirodni smje-taj određene gradine i izbor pogodne lokacije za razvoj naselja, bili su važni faktori u daljnjem razvoju od primitivnog naselja do grada u rimsko doba. Ovakva naselja nalazila su se na uzvisinama (*castellum* ili *oppidum*) s kojih se moglo kontrolirati određeno područje. Smje-taj je uvjetovao brzinu razvoja pojedinog naselja u ekonomskom smislu, ali imao je važnu ulogu i u prometnom i strateškom značenju naselja. Osim gradinskog tipa naselja postojala su i ona koja su se razvila na nizišnim terenima. Nakon dolaska Rimljana s nekih se gradina naselje premje-ta u nizinu ili bliže obali, kao što je to slučaj kod Senije ili Tarsatike. Ovakva se naselja na ravnom terenu ili na blagim padinama razvijaju u gradove rimskih gradova. Uglavnom je riječ o naseljima uz morsku obalu.⁸⁹

Gradine su obično podizane na uzvisinama ili na položajima koji su imali prirodne preduvjete za obranu, a mogle su biti zaštićene i bedemima. Mjesto je uvjetovalo oblik i veličinu gradine. Najčešće su gradinska naselja bila krupna, bilo ih je i ovalnog (elipsoidnog) potkovičastog (jezičastog) i četvrtastog oblika. Neravan i različit teren mogao je uvjetovati podizanje gradine nepravilnog oblika.⁹⁰ U nizinama su gradine rjeđe podizane, a nalazile su se i na prirodnim jezičima kopna okruženi morem, poluotocima, kao što je to slučaj s Jaderom, Arbonom i Enonom. Oblik naselja ovisio je o prirodnoj konfiguraciji terena, položaju te namjeni, odnosno o načinu života unutar i oko gradine. Gradine su mogle biti stalno naseljene, neke povremeno, a neke nisu bile naseljene nego su služile samo u slučajevima opasnosti kao refugij ili kao izvidnice. Naseljene gradine obično su se nalazile na nekoj nizišnoj položajima radi lakšeg pristupa i opskrbe, dok su one višnje gradine služile za zbjeg ili izviđanje.

5.2. Bedemi

Gradine su radi obrane najčešće bile utvrđene bedemima koji su mogli biti različite debljine, a gradili su se od lomljenog kamena u suhozidnoj tehnici. Bedemi su podizani prije

⁸⁹ M. Sui 2003, str. 48-49.

⁹⁰ K. Burdžić-Matijaš 2008, str. 78-79.

svoga radi obrane stanovništva koje je živjelo na gradini, ali i dobara koje su posjedovali. Ovo naravno ito dolazi do izražaja nakon eksploatacije i upotrebe metala, koji je postao jedan od nezaobilaznih elemenata svakodnevnog života. Upotrebom metala mijenja se na in života uvijek, dolazi do izražaja cirkulacije stanovništva u potrazi za područjima koja nude kvalitetniji život. Ovakve promjene dovode do smanjenja gradinskih naselja na poljima koji omogućavaju kontrolu komunikacija i prostora oko gradine. Bedemi imaju ulogu obrane i od divljih zvijeri, kao što su na našem području vuk, lisica i galj, te od određenih vremenskih nepogoda, poglavito jakih vjetrova u hladnijem dijelu godine. Na području Liburnije svakako je bila jedan od faktora koji je životinio teško u zimskom periodu. Osim ovih funkcionalnih uloga koje su bedemi imali, nije nam odmet spomenuti i psihološki dojam koji su morali ostaviti na napadatelje. Zsigurno je monumentalnost bedema utjecala na odluku napadatelja, dali e i na koji način pokušati napasti neko gradinsko naselje.⁹¹

Bedemi su obično bili konstruirani od jednog zida, a s obzirom na karakteristike terena i potrebe obrane naselja, moglo je postojati više koncentričnih zidova koji su tvorili vijenac bedema. Bedemi su građeni od lomljenog kamena koji je sagan tako da tvori dva lica, unutarnje i vanjsko, dok se prostor između njih popunjavao sitnim kamenjem i zemljom. Ako je bedem bio višestupan, zidan je od više zidova postavljenih usporedno koji su bili naslonjeni jedan na drugi radi veće vrste. Prosječna visina liburnskih bedema kretala se od 1.5 m do 4 m, a ima primjera gdje je bedem bio i višestupan.⁹²

Do danas nam se na području Liburnije nije sačuvao niti jedan prapovijesni bedem u svojoj izvornoj visini. S obzirom na suhozidnu konstrukciju i različite tektonske i atmosferske utjecaje te djelovanje uvijek tijekom stoljeća, ovakva je situacija očekivana. Teško je ocijeniti prosječnu visinu s obzirom na današnje ostatke, ali visina bedema bila je veća na onim gradinama gdje nailazimo na znatno veće količine uručenog materijala.⁹³

Grčko-italijski i helenistički utjecaj donosi neke novosti u načinu zidanja liburnskih bedema, odnosno gradnju s velikim klesanim kamenim blokovima (megaliti), tzv. šmegalitska gradnja. Takve primjere na području Liburnije imamo na bedemima Nedina, Aserije, Varvarije, Kurika, Apsorai. Gradnja ovakvom tehnikom vjerojatno nije započela na području Liburnije prije kraja III. st. pr. Krista, a nastavila se tijekom II. i I. st. pr. Krista.⁹⁴ Razaranje gradinskih naselja koje se dogodilo kod Delmata, Japoda i Histra tijekom II. i I. st. pr. Krista

⁹¹ M. elhar 2014, str. 53-54.

⁹² M. Batovi 2005, str. 22-23.

⁹³ M. elhar 2014, str. 56.

⁹⁴ A. Faber 1976, str. 230-237.

izostalo je kod Liburna vjerojatno zbog drugačijeg odnosa prema rimskoj državi koji su Liburni imali. Zahvaljujući tome Liburni doživljavaju promjene na ekonomskom planu, a takav razvoj donosi i promjene u kvaliteti življenja, pa tako i na području urbanizma gdje se primijenjuju mnoge novine u načinu gradnje bedema i ostalih urbanističkih sadržaja.⁹⁵

5.3. Ulazi

Gradine su mogle imati jedan ili više ulaza, a to je ovisilo uglavnom o geomorfologiji naselja. Manje gradine imale su obično samo jedan ulaz, a one veće su mogle imati dva ili čak više ulaza. Bedemi su bili prekinuti ulazom u gradinu koji je mogao biti različitog karaktera. Ulaz u gradinu mogao je biti konstruiran jednostavno ili složno, a s obzirom na pristup, mogao je biti frontalni ili s boka. Prvi je način da je bedem bio jednostavno prekinut radi formiranja ulaza. Drugi način bio je konstrukcija ulaza s boka, odnosno u obliku zavojnice, dok je treći način ulaz u obliku koljenastog hodnika koji je bio produžen izvan gradine ili prema unutrašnjosti naselja. Ovakvi ulazi konstruirali su se u svrhu obrane, kako bi se usporio i otežao eventualni prodor u gradinu. Vrsta ulaza varirala je ovisno o konstrukciji i namjeni, a vjerojatno su bili zaštićeni drvenim vratima, premda za to još uvijek ne raspolafemo konkretnim dokazima.

5.4 Nastambe

Prostor za stanovanje unutar gradina mogao se nalaziti na terasama gdje su se nalazile nastambe. Nedostatak istraženosti liburnskih gradina onemogućava nam jasniji uvid u raster stambenog dijela i odnos kuća sa ostalim sadržajima i objektima. U najčešćim slučajevima naseobinski dijelovi gradina su rekognoscirani, manje ili više detaljno. Ostaci predrimskih kuća zabilježeni su u Jaderu i Enoni, ali najčešće se radilo o prostorno ograničenim zaštićenim arheološkim intervencijama, koje ne dozvoljavaju potpuni uvid u stambene ostatke.⁹⁶ Kuće su mogle biti i poredane uz bedeme u kružnim nizovima. Bile su jednostavne četvrtaste osnove, prizemnice s jednom prostorijom većih ili manjih dimenzija, zidane lomljenim kamenom u suhozidnoj tehnici, a vjerojatno su postojale i drvene kuće zbog čega se njihovi tragovi nisu uspjeli sačuvati do danas. Premda su sačuvani ostatci zidova sugeriraju da se radi o kućama s jednom prostorijom, moguće je da je za unutarnju pregradnju korišten drugi materijal. Zidovi

⁹⁵ Z. Brusi 2000, str. 141-143.

⁹⁶ M. Belhar 2014, str. 64-68.

su mogli biti podizani od drveta, odnosno od drvenog pletera kakav je na području Dalmacije korišten sve do nedavno. Najčešće su bile pokrivenе slamom ili trskom. Bilo je i kuća koje su za gradnju koristile kombinirani materijal, kameni suhozid u donjem dijelu ili u temeljima u kombinaciji s drvenom građom u gornjem dijelu. Utjecaji koji u mladolje fljezno doba sve više dopiru na istočnojadransku obalu od drugih naroda i civilizacija, a naročito s italske obale, donose promjene u flivotu Liburna pa tako i u načinu gradnje kuća. Prevladavaju sve više vrste materijali, zidovi se sve više uvrstaju dodavanjem gline koju se kasnije u vrijeme antike zamijeniti flbuka.⁹⁷ Prometnice su vodile od gradskih vrata i bile su raspoređene unutar gradine u kružnoj formi ili su se širile lepezasto.

5.5. Društvena struktura Liburna

Liburni se formiraju kao narod otprilike u vrijeme prelaska iz II. u I. tisućlje prije Krista, a to je vrijeme kada na istočnoj obali Jadrana prestaje kasno brončano doba i započinje starije fljezno doba. Kod antičkih izvora prisutni su već početkom 1. tisućlje a.⁹⁸ Strabon (Strab. VI. 269) navodi kako su Liburni već u VIII. st. pr. Krista imali uporište na otoku Krfu (*Corcyra*). Teopomp u svom djelu *Filipike* donosi podatak kojeg prenosi Stjepan Bizantinac (Steph. Byz., II. 131) gdje navodi liburnsku prisutnost na Lastovu (*Ladesta*). Skimno iz Hija u piše o liburnskoj prisutnosti na otoku Hvaru (*Pharos*) u V. st. pr. Krista. Ovaj podatak također kasnije prenosi Stjepan Bizantinac, a Stabon (Strab., VII. 5) piše da se Faros ranije zvao Paros. Plinije (Plin. N. h. III, 110) donosi podatke o liburnskim naseljima na području Picena na italskoj obali. Rimski pisac Flor (Flor I., 21) navodi kako je itava jadranska obala bila pod utjecajem Liburna. Pod ovim pojmom se vjerojatno misli na istočno obalu Jadrana.⁹⁹

Liburni su u predrimsko vrijeme bili povezani krvnim srodstvima, te su na taj način bili organizirani u rodove. U rodove su se okupljali krvni srodnici potekli od istog pretka te se prema ovom načelu mogao okupiti veliki broj članova jednog roda. Na ovaj način Liburni su se mogli dijeliti na manje zajednice ili udruživati u veće, zavisno od potrebe. Ovakve zajednice povezane su politički, vjerski ili interesno, a kulturno i jezično su svi pripadnici povezani i jedinstveni.¹⁰⁰ To se tiče društvenog uređenja, osnova društva bila je krvno srodstvo (rod). Naselja su bila formirana kao krvnosrodne zajednice odnosno stanovnici su

⁹⁷ TM Batovi 2005, str. 23-25.; M. Melhar 2014, str. 70-77.

⁹⁸ A. Kurili 2008(c), str. 11.

⁹⁹ M. Sui 1996, str. 139.; M. Zaninovi 1988, str. 43-44.

¹⁰⁰ A. Kurili 2008(c), str. 45.

bili povezani ili zajedni kim porijeklom ili barem svije– u o njemu.¹⁰¹ Liburni su flivjeli na gradinama gdje su se krvnim srodstvom povezivali u manje rodovske skupine, a vi–e njih formiralo je rodovski *pagus* u kojem je i dalje prisutna krvna povezanost pojedinaca. Me usobnim miје–anjem svojih pripadnika, vi–e rodova tijekom vremena povezuje se u jednu zajednicu. U liburnskim naseljima tijekom vremena se razvila rodovska aristokracija kao rezultat dugotrajnog dru–tvenog procesa unutar zajednica. Interesi vode ih aristokracija kao i pripadnika zajednica dovode do formiranja teritorijalnih zajednica, op ina koje se nazivaju *civitates*. Na ovaj na in –titili su se interesi zajednice i osiguravao se bolji gospodarski napredak, kao i sigurnost prema vanjskim opasnostima. Me u sli nim naseljima dolazi do izdvajanja jednog koje ima neke prirodne prednosti. Ovakvo naselje postaje kulturno, prometno, gospodarsko i vjersko sredi–te te –ire zajednice naselja (*oppidum*). Zajednica se naziva prema imenu naselja koje se na tom podru ju istaknulo. Na podru ju Liburnije najzna ajnija sredi–ta teritorijalnih zajednica smje–tena su na strate–kim mjestima. To je mogla biti morska obala ili njezina neposredna blizina, te prometni pravci koji povezuju obalu i unutra–njost. Ovakva naselja izrastaju u prometna i trgova ka sredi–ta s osnovnim karakteristikama predrimskog grada i u pravilu dobivaju municipalni rang dolaskom rimske vlasti.¹⁰²

Uprava *civitates* nastalih za vrijeme rimske vlasti sastojala se uglavnom od lanova autohtone aristokracije (*principes*). Svoj poloflaj u dru–tvenoj hijerarhiji zadržflali su i nakon uspostave rimske vlasti, koja je u po etku zadržflala neposrednu vojnu kontrolu koja bi se ukidala neposredno nakon osvajanja. Nakon osvajanja upravu nad *civitates* imali su vojni asnici kao *praefecti*. Jedan prefekt mogao je nadzirati dvije susjedne *civitates*. S vojne uprave pre–lo na autohtonu samoupravu, po svemu sude i na podru ju Liburnije i obalnih naselja ne–to ranije nego u ostalim dijelovima provincije. Od Flavijevaca su na elu *civitates* svugdje stajale autohtone starje–ine, koje su op enito uzev–i raspolagale rimskim ili bar latinskim gra anskim pravom. Uspostava institucije autohtonih *principes* i starje–ina *civitates*, bio je na in za stvaranje odane lokalne aristokracije kod starosjedila kog stanovni–tva, –to je u kona nici rezultiralo mirom i gospodarskim progresom na osvojenim podru jima. Ovakva politika bila je najvaflniji korak za uklju ivanje lokalnog stanovni–tva u flivot rimske drflave, a istovremeno i na in za provedbu rimske politike i kulturnih utjecaja.¹⁰³

¹⁰¹ G. Alföldy 1965, str. 166.

¹⁰² M. Glavi i 2002, str. 21.

¹⁰³ G. Alföldy 1965, str. 176-177.

6. RIMSKA URBANIZACIJA

Urbanizacija kojom se ovdje bavimo podrazumijeva promjene koje su se dogodile na području liburnskih naselja u vrijeme rimske infiltracije na istočnoj obali Jadrana i uspostave vlasti nad Liburnima. Za razliku od nekih drugih naroda u susjedstvu Liburni su pod rimsku vlast došli mirnijim putem, bez otvorenog sukoba, premda možemo pretpostaviti da je otpora bilo, prvenstveno na moru. Liburni se izgleda nisu tako lako mogli odreći piratstva koje je bilo jedna od važnijih gospodarskih djelatnosti onoga vremena. U tome ih je obuzdao Oktavijanov vojskovođa Agripa, zaroblivši im brodovlje (App. Illyr. 16. 47). Osim zaustavljanja piratske djelatnosti, zarobljavanje liburnskih brodova bilo je važno i s vojnog stanovišta. U Cezarovom porazu od Pompeja kod otoka Krka vjerojatno su na strani pobjednika sudjelovali i Liburnski brodovi. Ovakvu grešku Oktavijan nije htio ponoviti u svom sukobu s Markom Antonijem te je stavio pod nadzor liburnske brodove i zaustavio piratstvo.¹⁰⁴ Prihvatanjem promjena koje su uslijedile na svakodnevnom planu, kvaliteti života pa tako i urbanističke promjene koje dolaze s područja rimske države i to je brže u obalnim naseljima Liburnije. Liburni su mnoge stvari poznavali od ranije, zahvaljujući svojim pomorskim trgovcima kojima rutama koje su nerijetko vodile na zapadnu obalu Jadrana i područje Italije, kao i u grčke kolonije na južnom području Apeninskog poluotoka.

Dolaskom rimske vlasti na prostor Liburna, naročito u obalne gradove i otoke, dolazi do naseljavanja italiskog stanovništva koje sa sobom donosi običaje i način života, kulturu i pismo. Dolazi do utjecaja rimskih utjecaja na prostoru Liburnije, a jedan od temeljnih faktora tih procesa je planiranje naselja i rimska urbanizacija. Ovaj proces se odvija u već postojećim liburnskim naseljima gdje dolazi do arhitektonskih i upravno pravnih promjena po nalogu rimske države.¹⁰⁵ U razvoju osvojenih područja po nalogu rimske države značajnu je ulogu odigrala politika Cezara, koji je u razdoblju prvog trijumvirata upravljao Ilirikom. Najkasnije u Cezarovo doba nastaju mnoge italske zajednice u obalnim gradovima koje su se tada udruživale u konvente rimskih građana (*conventus civium Romanorum*). Ovaj proces je vjerojatno započeo i ranije, prije Cezarovog prokonzulata, u drugoj polovici II. st. pr. Krista. Ovo je vrijeme kada Liburni kao rimski saveznici imaju vrlo značajnu ulogu u provođenju

¹⁰⁴ M. Tkalčević 2012, str. 97.

¹⁰⁵ M. Suić 2003, str. 147.

rimске politike i –irenju rimskih interesa na podru ju isto ne obale Jadrana.¹⁰⁶ Krajem Cezarovog doba i po etkom Oktavijanovog doba, italske su zajednice obdarene rangom kolonije, kao –to je to na podru ju Liburnije postao Jader. Po etkom Carstva se planski naseljava odre eni sloj italskog stanovni–tva, prije svega trgovci i obrtnici. Kasnije za vrijeme careva Tiberija i Klaudija, dolazi do naseljavanja vojnih veterana i osnivanja veteranskih kolonija. Sa uvan je podatak (ILJug 113, 114) kako su za vrijeme cara Tiberija vojni veterani VII. legije naseljeni na podru ju kolonije Narone. Car Klaudije, kako prenosi Plinije (Plin. N. h. III, 141) naselio je veterane na podru je Sikula.¹⁰⁷ Italski doseljenici se naseljavaju osim u kolonijama i na podru jima autohtonih naselja, prvenstveno u liburnskim municipijima. Dalmatinski obalni gradovi su i u postaugustovskom razdoblju odrflavali snafne kontakte s Italijom, i tijekom cijelog principata nastavlja se stalni priliv italskih doseljenika, iako ne u ovakvom obujmu kakav je bio krajem Republike i po etkom Carstva.¹⁰⁸

6.1. Osnivanje rimskog grada

Rimski urbanizam kakav je do nas stigao na podru je Liburnije formirao se na podru ju Italije jo– u prapovijesno vrijeme, pod utjecajem italskih, etru– anskih i rimsko ó helenisti kih kulturnih utjecaja. Rimljani su mnoge stvari primili i mnogo toga nau ili od Etru– ana, pa tako i neke elemente vezane za urbanizam i gradsku planimetriju. Osnivanje i planiranje rimskog grada potje e od etru– anske tradicije koja je boflanskog podrijetla, a simbolizira odnos izme u zemlje i nebeskog svoda povezuju i na taj na in svijet bogova i svijet ljudi. Nebeski svod je ujedno i nebeski hram u kojem vlada vje ni red koji je nepromjenjiv, a na zemlji mu odgovara zemaljski hram. Nebeski svod je podijeljen na etiri zone koje nastaju tako da je svod presje en s dva glavna pravca svijeta, odnosno nebeskim kardom (*cardo*) i nebeskim dekumanom (*decumanus*). Ovakvom podjelom nastaju nebeski kvadranti koji se kasnije parceliziraju u manje.¹⁰⁹

Obred osnivanja etru– anskog grada je religijski doga aj kojeg obavljaju sve enici (*auguri*) koji tuma e volju bogova na temelju odre enih indikacija iz prirode. Sve enik staje na mjesto gdje e biti geometrijsko sredi–te budu ega grada, odnosno ishodi–te koordinatnog sustava nebeskog svoda koji je projiciran na zemlju. Okre e se prema istoku i –iri ruke, pravac

¹⁰⁶ S. a e 1991, str. 57-58.

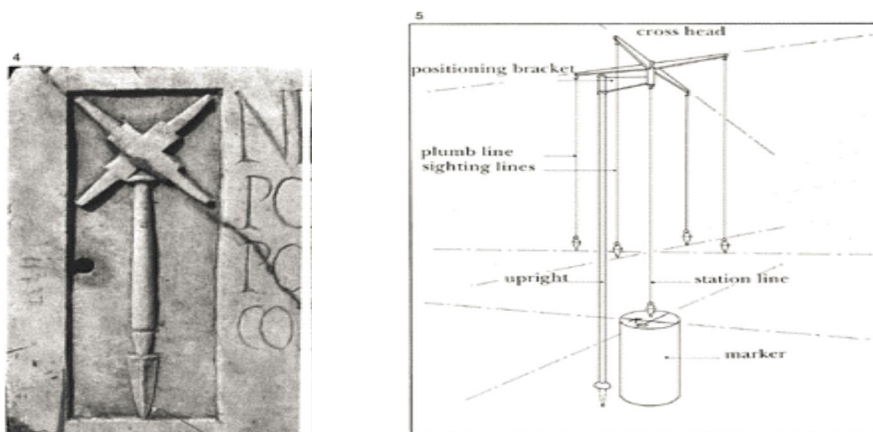
¹⁰⁷ M. Glavi i 2014, str. 44.

¹⁰⁸ G. Alföldy 1965., str. 184-185.

¹⁰⁹ M. Sui 2003, str.147.

njegovih ruku biti je pravac glavnog gradskog karda na koji se se pod pravim kutem sje i pravac glavnog gradskog dekumana. Ovim obredom na zemlji nastaje odraz nebeskih kvadranta u četiriju gradskih regija, *antica dextrata* i *antica sinistra*, zatim *postica dextrata* i *postica sinistra*. Uz glavne gradske pravce, kardo i dekuman, u pravilnim razmacima povla se se ostale gradske ulice koje tvore pravilan ortogonalni sustav s gradskim četvrtima odnosno insulama (*insulae*). Gradska vrata nalaze se u bedemima na kraju glavnih gradskih komunikacija koje se nastavljaju dalje u ager.¹¹⁰

Isti postupak koristio se prilikom određivanja gradskog perimetra rimskog grada. Kod Rimljana je ovaj posao bio povjeren agrimenzorima ili menzorima (*mensores*) koji su prilikom osnivanja grada koristili mjernu spravu gromu. Groma se sastojala od dvije unakrsno (pod pravim kutom) postavljene letvice s kojima su krajeva visjela četiri viska, kako bi se dobile točne mjere i pravci. S gromom se moglo trasirati zemljište na veću udaljenosti, što je bilo od velike pomoći prilikom mjerenja areala budućeg grada i pripadajućeg agera. Zahvaljujući arheološkim nalazima u Pompejima, gdje je pronađena nadgrobna stela agrimenzora Nikostrata na kojoj je prikazano korištenje grome, o njejoj upotrebi se danas zna više. Drugi vrijedan nalaz je pronalazak samog instrumenta, pronađen u jednoj trgovini proizvođača alata Vera, također u Pompejima.¹¹¹ Ritual je uključivao povlačenje brazde koja svoje korijene vuče iz legende o osnivanju Rima, čime su zadani pravci glavnih gradskih komunikacija karda i dekumana. Temeljni gradski raster ulica i insula nastaje na isti način kao i kod etrušanskog osnivanja grada.¹¹²

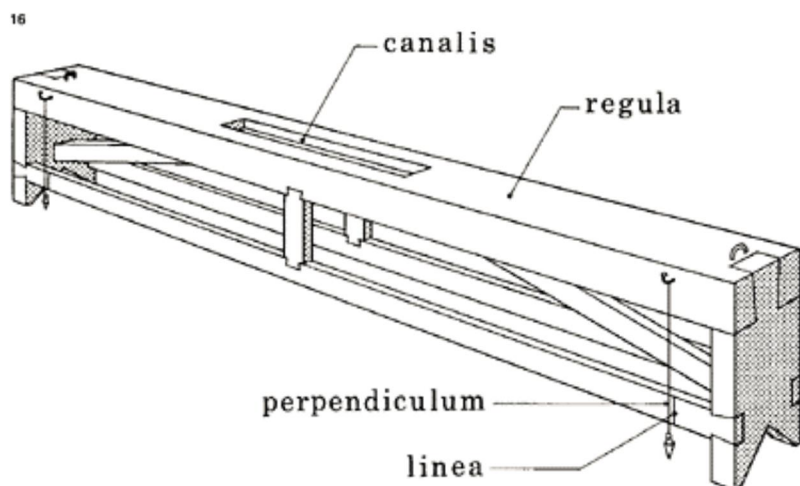
Slika 1: Nadgrobna stela agrimenzora Nikostrata iz Pompeja s prikazom i rekonstrukcijom grome. (J. P. Adam 2005, str. 6.)

¹¹⁰ M. Sui 2003, str. 148-149.

¹¹¹ J. P. Adam 2005, str. 2-5.

¹¹² M. Sui 2003, str. 162.

Osim grome, Vitruvije (VII, 5) spominje i *chorobates*, još jedan antički uređaj koji je bio konstruiran za pravilno mjerenje terena. Budući da je bio konstruiran od drveta, niti jedan primjerak nije se uspio sačuvati do danas, već ga jedino poznajemo iz opisa i suvremenih rekonstrukcija.

Slika 2: Rekonstrukcija antičke sprave *chorobates* (J. P. Adam 2005, str. 17.)

Riječ je o napravi koja je najslabija današnjoj libeli koju koriste građevinari. Koristila se prilikom niveliranja, a izgledala je kao dugačka klupa na nogama s koje su visjeli olovni visci u vertikalnim za gornji dio. Na gornjoj površini se nalazio otvorena posudica u kojoj se nalazila voda, koja je omogućavala niveliranje i za vrijeme vjetrovitog vremena, kada olovni visci nisu bili precizni. Ovakva sprava naročito je bila od koristi prilikom izgradnje vodoopskrbnih sistema (*aquaeductus*).¹¹³

Helenistički utjecaj na rimski urbanizam prisutan je preko grčkih kolonija na jugu Apeninskog poluotoka i same Grčke civilizacije koja je bila inspiracija rimskom društvu u mnogim segmentima. Helenistički utjecaj na urbanizam se očituje prije svega u visokoj kvaliteti flivljenja, a to se vidi po planiranju i konstrukciji gradske kuće (*domus*). Ovdje su sjedinjeni elementi rimske kuće koja ima atrij kao centralni prostor dnevnoga flivota i helenističke kuće s peristilom.¹¹⁴

Planiraju i gradsko naselje, od samih početaka Rimljani su bili svjesni njegove koncepcije. Osim agrimenzora za ovakav pravilan raster grada sa svim neophodnim sadržajima bili su zaduženi i arhitekti. Pri osnivanju grad je najprije bio osiguran adekvatnim zidinama koje su jamčile sigurnost njegovih građana. Osim toga postojale su javne građevine,

¹¹³ J. P. Adam 2005, str. 16-18.

¹¹⁴ M. Sui 2003, str. 154.

forum, mjesto za kult i hramove. Morala je postojati dostatna i kvalitetna opskrba vodom, bez koje se naselje smatralo neprihvatljivim za flivot. Ulice su morale biti poplo ane sa sustavom za odvodnju oborinskih i otpadnih voda, a gradski magistrati morali su osigurati pravilno funkcioniranje i brigu o svim ovim sadrflajima. Gradski prostor bio je podijeljen na javne sadrflaje i privatne, odnosno mjesto za stanovanje.¹¹⁵

¹¹⁵ O. F. Robinson 2005, str. 12-13.

7. RIMSKI GRAD LIBURNIJE

7.1. Građevinske tehnike

Na području Liburnije, kao i na ostalim dijelovima isto ne jadranske obale, najzastupljeniji materijali za gradnju su kamen i drvo. Od vremena formiranja prvih gradinskih naselja kamen se koristi na jednostavan način, onako kako se nalazio u prirodi. Prikupljan je i slagan u formi suhozida od kojega su bili izgrađeni prapovijesni bedemi i zidovi nastambi. Drvo se kao arheološki materijal nije uspjelo sačuvati, ali možemo pretpostaviti njegovu široku upotrebu u kombinaciji s kamenom, kako u stambenoj arhitekturi tako i u obrambene svrhe. Pod utjecajem jadranskih Grka i kasnije Rimljana građevinske tehnike se mijenjaju, kako prilikom podizanja i utvrđivanja fortifikacija, tako i prilikom gradnje stambenih objekata. Počinju se pažljivo birati mjesta za eksploataciju kvalitetnog kamena, te nastaju kamenolomi, budući da sada postoje educirani graditelji koji zahtijevaju određene kvalitete kamena, kako konstrukcijske tako i estetske. Preobrazbom liburnskih naselja pod rimskom vlasti u segmentima urbanizma i arhitekture dolazi do podizanja razine kvalitete u građevinskim karakteristikama objekata i tehnikama gradnje, kao i do stvaranja estetski zahtjevnih ukrasa na pročeljima javnih zgrada. Ovo iziskuje i kvalitetan materijal za obradu, koji se nije uvijek mogao pronaći u neposrednoj blizini ili u kamenolomima na istočnoj obali Jadrana.

Zahvaljujući i brojnim lukama i pristaništima duž liburnske obale, uvoz kvalitetnog kamena i njegov transport do određene udaljenosti nije bio prezahtjevan. Uvozio se uglavnom kvalitetan kamen kojeg nije bilo na području Liburnije, kao što je mramor, granit i neke vrste vapnenca različitog od domicilnog. Mramor se uvozio iz različitih dijelova Mediterana, Egipta, Tunisa, Alžira, Grčke (otok Paros, Atika, otok Lezbos, Peloponez, itd.). S područja Egipta distribuirane su i neke druge vrste kamena, kao što su alabaster, crveni porfir te crni i zeleni bazalt. S Apeninskog poluotoka distribuiran je mramor Carrara (*Luna*).¹¹⁶

Dolaskom Rimljana i početka procesa urbanizacije koji se u segmentima osjetio i prije uspostave nove vlasti, mijenja se fizički karakter naselja Liburnije, koja dobivaju novi izgled i novu funkcionalniju formu. Prema ustaljenim i propisanim rimskim urbanističkim načelima, slika antičkog grada na području Liburnije se unificira, premda ostaju određene specifične karakteristike naselja, koje su uvjetovane geografskim položajem i funkcijom. Antički grad dobiva atribute koji ga jasno razlikuju od ranijih gradinskih naselja Liburnije. Premda su

¹¹⁶ J. P. Adam 2005, str. 21-22.

osnovni građevinski materijali i dalje ostali kamen i drvo, kamen za gradnju se upotrebljava na nove načine. Po njemu se masovnije upotrebljavati obradjeni kamen i njegovo vezivanje flukom –to dovodi do bolje učinkovitosti u upotrebi materijala. Premda je fluka poznata na istočnoj obali Jadrana iz grčkih kolonija, njezina masovnija upotreba dolazi tek nakon uspostave rimske vlasti. Javljaju se i mnoge druge inovacije u graditeljstvu, kao –to su gradnja na svod i upotreba luka te pravilna uspostava omjera debljine zida i njegove visine.

Masovnijom upotrebom kamena u gradnji zidova antičkih gradova izdvajaju se pojedini načini gradnje, odnosno tehnike slaganja kamena u strukture (*opus*). Već na početku Carstva izdvajaju se određene tehnike. Jedna od najstarijih tehnika koja se upotrebljavala prilikom gradnje bedema je takozvana megalitska tehnika. Ova tehnika poznata je iz ranijih vremena, kod Grka koji su ovakve strukture nazivali škiklopskim zidinamač. Kod ovakve tehnike zidanja razlikuje se upotreba dvaju vrsta kamenih blokova, poligonalne strukture i pravokutne strukture. Iz megalitske tehnike s pravokutnim strukturama kasnije nastaje zidanje s pravilnim pravokutnim blokovima *opus quadratum*.¹¹⁷

7.1.1. *Opus quadratum*

Opus quadratum je tehnika zastupljena na području Liburnije prilikom izgradnje antičkih naselja, kao i na ostalom dijelu istočne jadranske obale. Fortifikacije antičkih gradova Liburnije nastaju nakon uspostave rimske vlasti i uglavnom prevladava ova tehnika obrade kamena i zidanja. Primjere za to nalazimo u Jaderu, Enoni, Kuriku, Aseriji, Varvariji...¹¹⁸ *Opus quadratum* dolazi na istočnu obalu Jadrana pod utjecajem Grčke i njezinih kolonija, početkom IV. st. pr. Krista. Zastupljena je u gradnji fortifikacija grčkih kolonija i rimskih gradova do početka II. stoljeća a. Razvojem tehnike mijenjale su se veličine kamenih bunja i njihova završna obrada, variraju i od velikih megalitskih blokova do manjih koji su imali anatrozu i finiju završnu obradu. Veličina blokova bila je nekad uvjetovana i u samoj prirodi, odnosno debljinom uslojenog sedimenta, –to je naročito prisutno u Ravnim kotarima na području Aserije. U početku primjene ove tehnike zidanja kameni blokovi su izrazito veliki i mogli su težiti po nekoliko tona, da bi se u kasnijoj fazi dimenzije smanjivale. Obrada kamena se također mijenjala razvojem tehnike, naročito je to vidljivo na licu kamene bunje koja je u

¹¹⁷ M. Sui 2003, str. 176.

¹¹⁸ M. Sui 1981, str. 188-192.; M. Sui 1969, str. 61-105.; A. Faber, 1963-65, str. 45-53.; I. Fadi 2001, str. 69-91.; M. Sui 1980, str. 31-42

po etku imala nagla-eno ispup enje koje se s vremenom smanjivalo. Finija obrada lica donosi i upotrebu anatiroze, odnosno klesanih bridova oko kamenog bloka, naro ito od I. st. n. Krista.¹¹⁹

7.1.2. *Opus isodomum*

Opus isodomum je tehnika kod koje se koriste kameni blokovi jednake visine koji su pravilno obra eni. Vitruvije navodi da se radi o gr kom na inu zidanja. Za ovakvu vrstu zidanja ne koristi se flbuka nego se vrsto a zida postifle tako da se kamenja slaflu pravilno, fuge se veflu naizmjenim slojevima kao kad se zida s opekama. Razlikuju se dva na ina zidanja kod ove tehnike, to su *isodomum* i *pseudoisodomum*. Kod *isodomum* zidanja svi se redovi kamena zidaju u jednakoj visini, a kod *pseudoisodomum* su redovi nejednaki i razlikuju se.¹²⁰

7.1.3. *Opus caementicium*

Opus caementicium je tehnika zidanja koja se koristi nakon po etka primjene flbuke u graditeljstvu, a njezina odlika je sitnije kamenje (*caementa*) koje se dodavalo flbuci (*concretum*). Pri kori-tenju ove tehnike zidanja koristila se flbuka koja je bila smjesa pijeska i vapna u odre enom omjeru. U po etku se flbuka ulijevala u drvene kalupe i na taj na in su se radili zidovi. Kalupi su se prema potrebi podizali, ovisno o visini zida koji je trebalo izgraditi. U kasnijoj fazi upotrebe ove tehnike u flbuku su se dodavali komadi kamena na na in da bi se glatka strana, lice kamena, doticala kalupa od dasaka. Uklanjanjem kalupa dobilo bi se lice zida na kojem su se isticala nepravilno poloena kamenja koja nisu bila posebno obra ena. Od ove tehnike zidanja na prijelazu iz III. u II. st. pr. Krista nastaje tehnika *opus incertum* koja je -iroko zastupljena u antici i kasnije.¹²¹

¹¹⁹ M. Sui 2003, str. 177-179.

¹²⁰ Vitruvius 1997, str. 40.; A. Kili -Mati 2004, str. 94-95.

¹²¹ M. Sui 2003, str. 179-180.

7.1.4. *Opus incertum*

Opus incertum susrećemo na našoj obali do današnjih dana. Ovo je tehnika zidanja koja koristi flbuku, a sastoji se od slaganja kamena u redove na oba lica. Prostor između u popunjava se flbukom i sitnim kamenjem. Kamen se prilikom izrade lica zida obrađuje, no obrada se mogla kretati od jednostavnog priklesavanja samo radi postavljanja kamena do detaljnije obrade dlijetom.¹²²

7.1.5. *Opus reticulatum*

Opus reticulatum je tehnika gradnje koja u upotrebu dolazi krajem I. st. pr. Krista, a također je iziskivala upotrebu flbuke. Kameni blokovi su bili manjih dimenzija, oblika kao piramida s osnovicom koja je bila kvadratnog oblika. Osnovica, odnosno baza je postavljana s vanjske strane zida u dijagonali, tako da su u konačnici fuge zida bile romboidne i ostavljale su dojam mrežaste strukture.¹²³

7.1.6. *Opus mixtum*

Opus mixtum. Upotreba opeke u graditeljstvu nije tako česta na području Liburnije kao što je to bilo na tlu Italije. Obilje kamena i nedostatak primjesa za izradu kvalitetnih opeka su vjerojatno uzrok tome. Najčešće su korištene prilikom gradnje termalnih postrojenja u kupalištima, prilikom izrade podova ili nosača podova kaldarija. Opeka se mogla koristiti prilikom gradnje zidova u kombinaciji s kamenom. U tom slučaju radi se o tehnici koja se naziva *opus mixtum*. Rijetko se susreće na području Liburnije, a radi se o tehnici gdje se naizmjenično koriste redovi kamena i opeke.¹²⁴

7.1.7. *Opus spicatum*

Opus spicatum je tehnika zidanja u obliku riblje kosti, odnosno pčeničnog klasa, koja se najčešće koristila prilikom popločavanja podova opekama. Svoju primjenu najčešće ima

¹²² M. Sui 2003, str. 180.; *Vitruvius* 1997, str. 39.; J. P. Adam 2005, str. 250.

¹²³ M. Sui 2003, str. 180.; J. P. Adam 2005, str. 254-267.

¹²⁴ M. Sui 2003, str. 181.; J. P. Adam 2005, str. 277-288

prilikom popločavanja podnica u bazenima, piscinama ili cisternama, kada se izmeđ u opeka stavljaju fuge od jake vodootporne flbuke.¹²⁵ Ovakva tehnika gradnje mogla se koristiti prilikom podizanja zidova, kada se koristio pločasti kamen koji ima prirodna svojstva pucanja i formiranja kamenih ploča. Postupak u vršavanju bio je isti kao kod opeka na podnicama, kamen se slagao ukoso, a izmeđ u se stavljala flbuka.¹²⁶

7.2. Mozaici

7.2.1. *Opus tessellatum*

Podni mozaici bili su česti kod Rimljana prilikom izrade i ukrašavanja prostorija različite namjene. Ovakvim podovima ukrašavale su se terme, ladanjske vile, gradske kuće, javne zgrade i slično. Mozaici su mogli biti jednostavno ukrašeni jednobojnim kamenim kockicama, kao što je to *opus tessellatum*. Ova tehnika izrade mozaika bila je prvenstveno zastupljena na području južne Italije (*Magna Graecia*) i Sicilije od kraja IV. st. pr. Krista, odakle se širi dalje Rimskim Carstvom.¹²⁷

7.2.2. *Opus musivum*

Opus musivum je tehnika izrade mozaika koja je podrazumijevala izradu višebojnih složenih mozaika, s različitim geometrijskim, vegetabilnim ili figuralnim motivima. Osim od kamena, kockice su mogle biti izrađene od stakla u boji ili mramora različitih nijansi. Ovakvi mozaici obično su bili komponirani od manjih cjelina u obliku kvadrata ili okruglih formi, a česta je bila i centralni figuralni prikaz.¹²⁸

¹²⁵ M. Sui 2003, str. 179, 182.; T. Perovi 2009, str. 153.

¹²⁶ J. P. Adam 2005, str. 288-289.

¹²⁷ J. P. Adam 2005, str. 477-479.

¹²⁸ M. Sui 2003, str. 181-182.; J. P. Adam 2005, str. 479.

7.2.3. *Opus vermiculatum*

Opus vermiculatum je tehnika koja se odlikuje izradom mozaika od veoma malih kamenih, mramornih i staklenih kockica. Ovakvi mozaici obično su prekrivali određenu manju površinu, a bili su veoma realistični i visoke kvalitete izrade.¹²⁹

7.3. Izgled rimskoga grada

Rimska država na području Liburnije donosi mnoge promjene u načinu života gradskog stanovništva, podizanje i kvalitetu života kroz proces urbanizacije. Rimski gradovi Liburnije imali su svoju liburnsku prethodnicu, budući da Rimljani nisu osnovali niti jedno novo naselje nego su višestruko ili manje izmijenili strukturu postojećih. U nekim slučajevima na morskoj obali dolazi do pomicanja centra naselja zbog korištenja luka i trgovine uz njih.

Prapovijesno doba, pa tako i kasno željezno doba na području Liburnije nije pružalo izrazitu sigurnost stanovništvu zbog čestih sukoba s susjednim narodima ali i nesuglasica između u samih liburnskih općinama. Zbog tih razloga ali i prirodnih neprilika gradine su uvijek bile utvrđene bedemima koji su slagani suhozidnom tehnikom. Rimljani donose novitete u načinu zidanja i upotrebi materijala. Kao vezivo se koristi flobuka koja znatno olakšava zidanje i omogućava neke nove izvedbe koje s ranijim tehnikama nije bilo moguće napraviti. Ovakve promjene odrazile su se na cjelokupnu gradnju koja je znatno obilježila antiku na području Liburnije. Gradski bedemi podizali se u nekim naseljima, a postaju monumentalni i građeni kvalitetnijim tehnikama s obradenim kamenim blokovima.

Kada promatramo gradsku planimetriju antičkih gradova na području Liburnije, izdvajaju se gradovi pravilne i cjelovite tlocrtne sheme i oni nepravilne sheme. Pravilne tlocrtne sheme su strogo ortogonalne ili radijalno koncentrične, ovisno o strukturi terena gdje se naselje nalazi.¹³⁰

¹²⁹ J. P. Adam 2005, str. 479-480

¹³⁰ M. Sui 2003, str. 203.

7.3.1. Gradski bedemi

Gradski bedemi gradova Liburnije uglavnom su građeni nakon uspostave Rimske vlasti, no ne u svim naseljima budu i da za to nije postojala potreba zbog uspostave mira na području Carstva. Gradski bedemi podizani su oko naselja koja su bila planirana prema rimskim urbanističkim standardima i oko onih koja su se razvila spontano. Bedemi su često bili diktirani prirodnim geografskim uvjetima, ovisno o terenu na kojem se naselje razvilo. Neki su nastavili opseg i planimetriju koja je već postojala u predrimsko vrijeme. Ulaz u grad nalazio se na gradinama, često bilo, a postojao je i takozvani frontalni pristup kao što je to imao Jader. Ovakav ulaz obično je bio flankiran obrambenim kulama, a prostor s unutarnje strane uz bedeme (*intervallum*) u morao je ostati slobodan i u svakom trenutku prohodan zbog bržeg cirkuliranja vojske u slučaju opsade. U Jaderu je jedan gradski ulaz na istočnom bedemu bio izveden u formi slavoluka, a dvije osmerokutne kule nalazile su se sa svake strane ulaza i ulaz.¹³¹ U Aseriji se ulaz u formi slavoluka nalazio na zapadnom bedemu, gdje je bio glavni ulaz u grad. Ovaj slavoluk izgrađen je 113. godine u vlast cara Trajana.¹³² Bedemi su imali i sporedne ulaze, kao što su to bili u Aseriji koji su bili tek oko 1 m širine. U primorskim gradovima prolazi u bedemima obično su se nalazili na mjestima uz gradsku luku, kao što je to bilo u Kuriku.¹³³

7.3.2. Forum

Forum je zauzimao važno mjesto u javnom i političkom životu antičkog grada. To je bilo središnje mjesto gdje se sastajalo zbog različitih razloga, kako političkih, poslovnih ili jednostavno zbog razgovora. Forumi s arhitektonskog aspekta uvijek su bili projektirani i izvedeni po najvišim standardima. Forum je obično bio kvadratnog oblika i nalazio se u središtu grada. Površina foruma bila je popločana kamenim pločama, a u nekim dijelovima Carstva koristio se travnjak. S tri strane forum je bio okružen kolonadom stupova izvan kojih su se nalazili sadržaji neophodni u javnom životu grada.¹³⁴ Neposredno uz forum sjekle su se dvije glavne gradske komunikacije, kardus i dekuman. Uz forum su se nalazile taberne i prostor posvećen kultu, kao što je to slučaj u Jaderu, Aseriji i Enoni.¹³⁵ Uz forum su se

¹³¹ M. Sui 1981, str. 188-190.

¹³² I. Fadi 2001, str. 69-91.

¹³³ M. Sui 2003, str. 199-200.

¹³⁴ J. J. Wilkes 1969, str. 368.

¹³⁵ M. Sui 1981, str. 209-216.; N. Cambi 2003, str. 51-52.; M. Sui 1969, str. 91.

nalazile kurije i bazilike kao mjesta javnog flivota i sastajanja. Kurija je bila u slufbi gradskih vije nika, dekuriona, a bazilika je imala vi-estruku ulogu. Ovdje se stanovni-tvo sastaje radi trgovine, sudskih sporova ili op enito doga aja koji su bitni za grad i stanovni-tvo.¹³⁶

7.3.4. Prostor za štovanje kulta

Kult je u rimskom gradu zauzimao vaflno mjesto, zbog svoga duhovnog ali prije svega politi kog zna aja koji je imao unutar zajednice. U prvom redu ovdje se misli na hramove koji su promicali slufbeni kult kapitolijske trijade, kakv je na podru ju Liburnije u koloniji Jader.¹³⁷ U Enoni, nalaz monumentalnih skulptura Julijevsko-Klaudijevske dinastije i oblik ni-a u celama hrama, sugerira postojanje carskog kulta. Mate Sui smatra da postoji mogu nost zamjene kapitolijskog slufbenog kulta carskim, te da je hram postao *Augusteum*.¹³⁸ Hramovi kapitolijske trijade predstavljali su repliku Kapitolijskog hrama u Rimu, stoga su bili posve eni Jupiteru, Junoni i Minervi. Ovakav hram imao je tri cele ili jednu koja je bila podijeljena na tri dijela. Postojala su i ona naselja koja su uspjela zadrflati svoju domoroda ku etni ku kompaktnost te su zadrflali svoje doma e boflanstvo. Kod ovakvih slu ajeva Rimljani su pokazivali razumijevanje na na in da su kultove svojih boflanstava povezivali s kultom doma ih boflanstava, kao -to je to primjer Venere Anzotike iz Enone.¹³⁹ U Jaderu i Enoni hram je zauzimao vaflno mjesto neposredno uz gradski forum.

7.3.5. Gradske terme

Terme su osim foruma tako er bile nezaobilazan dio u dru-tvenom flivotu anti kog grada, stoga su bile smje-tene u samom sredi-tu. Pored higijene tijela i kupanja terme su bile mjesto rekreacije, sastajanja i zabave. Terme su bile mjesto zdravlja i ugode, a od vremena Carstva nisu bile samo mjesto luksuza za gornje slojeve dru-tva, ve su postale dostupne svima, uklju uju i flene i robove. Rimljani su bili svjesni poveznice izme u ne isto e i zaraze, odnosno bolesti koja mofle proiza i iz toga. Terme su bile jedan oblik suzbijanja -irenja zaraznih bolesti, premda se to moglo dogoditi i unutar samih termalnih postrojenja. Javne terme u Rimu postojale su od kraja III. st. pr. Krista.

¹³⁶ M. Sui 2003, str. 251.

¹³⁷ M. Sinobad 2008, str. 221-263.

¹³⁸ M. Sui 2003, str. 233

¹³⁹ M. Sui 2003, str. 231.

Terme su svoj razvoj imale od običnog mjesta predviđenog za pranje koji je bio koristan i ugodan rimskim građanima do sadržajno bogatog javnog gradskog fliša.¹⁴⁰ Izuzev gradova gdje su gotovo uvijek postojali termalni kompleksi, i neke veće vile su mogle imati svoje terme, a termalne uređaje za zagrijavanje prostorija mogle su imati i stambene kuće u gradovima.¹⁴¹ Opskrba vodom i snabdijevanje termi sredstvima za gorenje (drvo) bila je u nadležnosti gradskog vijeta i gradske uprave. U suštini sistem na koji su terme funkcionirale bio je jednostavan, premda je bilo primjera gdje su izgrađeni kompleksni sustavi sa različitim sadržajima. Prostorija s hladnom vodom (*frigidarium*) bila je prva u koju se ulazilo, nakon koje je slijedio dio koji je bio grijan sustavom hipokausta, odnosno grijanog poda. Ovakav sistem grijanja imale su topla i vruća prostorija (*tepidarium* i *caldarium*). Osim ovih osnovnih sadržaja, posjetitelji termi su mogli uflivati u higijeni tijela različitim ljekovitim uljima i tretmanima. Gradskih termi moglo je biti više, ovisno o broju stanovnika i veličini grada. Terme su također mogle biti opremljene prostorijama za uflivanje u hrani i piću. Podovi su najčešće bili bogato ukrašeni mozaicima, a na zidovima su se nalazile freske, prufaju i dodatna ugođaja posjetiteljima.¹⁴²

7.3.6. Opskrba vodom - Akvedukti

Akvedukti su u rastućim antičkim naseljima postali gotovo nezaobilazni dio javne arhitekture. Razvojem naselja na novoosvojenim područjima i naseljavanjem italiskog stanovništva u kolonijama i gradovima, Rimljani su morali rješavati probleme vodoopskrbe koji su ubrzo došli do izražaja. Mediteranska klima često je uzrokovala sušu, te nestašicu vode u gradskim izvorima i zdencima, stoga se moralo naći adekvatno rješenje za opskrbu naselja pitkom vodom.¹⁴³ Na području Liburnije nekoliko je primjera vodoopskrbnih sustava koji su bili iznimno komplicirani s tehničkog i građevinskog aspekta s obzirom na morfologiju terena kojim su morali prolaziti. Osim Jadera kojeg su vodom opskrbljivala dva akvedukta, istrafljeni su i akvedukti Enone, Aserije, Skardone, Fulfina i Kurika na Krku, kao i dva na otoku Pagu, za Kisu i Navaliju.¹⁴⁴

¹⁴⁰ O. F. Robinson 2005, str. 98-99.

¹⁴¹ M. Sui 2003, str. 257.

¹⁴² J. J. Wilkes 1969, str. 378.

¹⁴³ I. Fadi 2003(c), str. 263-276.

¹⁴⁴ B. Ilakovic 1982, str. 107, 241, 245, 251.

7.3.7. Stambena kuća

Stambena kuća (*domus*) doživjela je određene promjene tijekom svoga razvoja. Osim italjskih utjecaja, sadržavala je elemente etrušanske kuće, a kasnije prihvaćala helenističke dijelove kuće, kao što je peristil. Ovakav oblik kuće dolaskom italjskog elementa postaje dio urbanističke slike antičkih naselja na našoj obali, pa tako i u Liburniji. Ovaj segment urbanizma najmanje je do sada istražen. Razlog tome svakako može biti činjenica da je taj prostor unutar gradova korišten i kasnije za stanovanje, tijekom srednjeg vijeka i nakon toga. Ovakva tendencija nastavka života i izgradnje što je dovela do prekrivanja ili devastacije antičkog sloja, te nemogućnost arheoloških istraživanja. Drugi razlog može biti taj što je dosada arheologija što preferirala javne sadržaje antičkog grada i njihove bogate dekorativne elemente, pa je pridavan određeni primat istraživanju ovakvih sadržaja. Unutar gradova prostor za stanovanje zauzimao je najveći dio. Kuće su bile postavljene jedna do druge unutar gradskih inzulaa, prostirući se od jednog do drugog dekurmana. Prema ulici se nalazila prostorija koja je vjerojatno služila kao trgovina ili radionica kao što je to zabilježeno u Jaderu i Enoni.¹⁴⁵ Kuća je imala četvrtasti oblik s dvorištem oko kojega su se nalazile prostorije i glavni ulaz (*atrium*), blagavaona (*triclinium*), spavaće sobe, kuhinja i prostorije za poslugu. Rimska kuća imala je prednji dio koji je bio djelomično prekriven trijemom (*atrium*). Središnji prostor koji je bio potpuno natkriven bio je *tablinum*, koji se nalazio nasuprot ulaza u atrij. Na *tablinum* se nastavljalo otvoreno dvorište koje je bilo okruženo stupovima (*peristylum*). Oko ova tri osnovna sadržaja kuće, dodavane su ostale prostorije kao što su blagavaona (*triclinium*), spavaće sobe, kuhinja i prostorije za poslugu.¹⁴⁶

7.3.8. Amfiteatar

Amfiteatar je bio mjesto zabave za stanovništvo, gdje su se uprizoravale gladijatorske borbe s različitim tematikama. Nalazili su se u sklopu kolonija rimskih građana i većih naselja kao i na području vojnih logora. Rimljani su amfiteatre podizali u blizini vojnih logora iz nekoliko razloga. Osim zabave legionara i stanovništva, koristili su se za demonstracije vojnih taktika i usavršavanje tehnika rukovanja određenom vrstom oružja među vojnicima. U ovom slučaju, amfiteatar je imao vojno edukativnu namjenu. U samim počecima za vrijeme rimske republike, amfiteatri su bili privremenog karaktera, izgrađeni od drveta. Sastojali su se od

¹⁴⁵ M. Sui 2003, str.270- 274.; J. J. Wilkes 1969, str. 372-373.; M. Sui 1968, str. 46.

¹⁴⁶ E. Guhl, W. Koner 1994, str. 358-360.

arene u kojoj su se odvijale borbe i gledališta, baš kao i kasniji kameni amfiteatri. Tijekom I. st. n. Krista izgradnja kamenih amfiteatara se širi rimskim carstvom, tako da su uskoro podignuti uz kolonije i veće gradove, kao i vojne logore diljem Carstva.¹⁴⁷

Na području Liburnije sačuvao se amfiteatar uz vojni logor u Burnu,¹⁴⁸ a podatke o postojanju amfiteatra u koloniji Jader sačuvani su se u pisanom obliku.¹⁴⁹ U kasnijim vremenima nije rijedak slučaj da su ovakve monumentalne građevine korištene kao izvor građevinskog materijala, što je o čemu bio slučaj s jadertinskim amfiteatom koji je poslužio Mlečanima pri izgradnji utvrde šMezzaluna.

7.3.9. Nekropole

Nekropole su se uvijek u antičko vrijeme nalazile izvan naselja uz važne prometnice koje su iz grada vodile u ager. Na području Liburnije poznate su mnoge gradske nekropole koje su manje ili više istražene. Prevladava obred incineracije, odnosno spaljivanja pokojnika na lomači, a njegovi ostatci pohranjivani su u urne. Urne su mogle biti keramičke, staklene ili kamene, a uz njih su se često nalazili grobni prilozi, naročito stakleni balzamariji. U kasnoj antici pojavljuje se obred inhumacije, odnosno pokapanje pokojnika u ispruženom položaju na ležima. Iz rimskih nekropola s područja Liburnije iskopan je bogati arheološki materijal, od kojeg se naročito ističu stakleni predmeti.¹⁵⁰

¹⁴⁷ J. J. Wilkes 1969, str. 383.

¹⁴⁸ M. Glavić 2011, str. 289-290.

¹⁴⁹ M. Suić 1981, str. 202-203.

¹⁵⁰ I. Fadić 2006, str. 14-17.; I. Fadić 1988, str. 29-70.; Z. Brusić 2000, str. 16-18.

8. TERMINOLOGIJA NASELJA RIMSKOG VREMENA

Rimska urbanizacija Liburnije poela je krajem Cezarove vlasti. Politika urbanizacije Liburnije u vrijeme principata morala se osloniti na autohtona naselja i na rimska trgovačka naselja. Antički grad kao središnja točka jednog područja, bio je administrativni centar, centar gospodarstva, trgovine i obrta, za stanovništvo koje ga je gusto naseljavalo u jednom zatvorenom naseobinskom sistemu. Rimska urbanizacija Liburnije imala je djelomično predrimske osnove. Neka liburnska naselja imala su formu gradskih centara, koji dolaskom pod rimsku vlast prihvaćaju nova urbanistička načela u većoj ili manjoj mjeri. Primjere za to nalazimo u većim gradskim naseljima kao što su Kurik, Tarsatika, Jader, Enona, Varvarija, itd. Vaštan utjecaj na urbanizaciju liburnskih naselja dolazi iz italjskih trgovačkih naselja. U kasnorepublikanskom razdoblju, naročito sredinom I. st. prije Krista, naselili su se na dalmatinskoj obali brojni italjski trgovci. Najkasnije u doba Cezara su se oni udružili u zajednice rimskih građana (*conventus civium Romanorum*).¹⁵¹

8.1. *Vicus* i *Pagus*

Vicus i *Pagus* – u rimskoj terminologiji naselja označavali su naselja ruralnog karaktera, *pagus* bi imao višestruko značenje kao selo dok bi *vicus* bio zaseok, dio paga.¹⁵² Termin *pagus* je i ovdje imao različite interpretacije, ovisno o vremenu nastanka kao i dijelu Rimskog Carstva gdje se nalazio. U osnovi se naziv uvijek odnosio na ruralnu administrativnu jedinicu.¹⁵³

8.2. *Oppidum*

Oppidum označava ovaj termin ukratko bi se moglo protumačiti kao utvrđeno naselje na uzvisini, odnosno utvrđeni grad. Naziv se također mogao koristiti za mnoge gradove antike jer su i ovi bili utvrđeni. Naziv *oppida* koriste antički pisci opisujući i naselja kod Kelta, Germana i naroda Ilirika. Tako se i u Liburnije, ovaj naziv se mogao primijeniti za gradinska utvrđena naselja, premda novija istraživanja sugeriraju da se ne mora nužno raditi o utvrđenom gradinskom naselju. Prema novijim analizama pojma *oppidum*, nije utemeljeno povezivanje navedenog termina s utvrđenim naseljem. Antički pisci ovim nazivom označavaju urbanu zajednicu odnosno općinu, a mogao biti i riječ o naselju koje je središnje te zajednice. U ovom

¹⁵¹ G. Alföldy 1965, str. 196-197.

¹⁵² M. Sui 1976, str. 32.

¹⁵³ F. F. Abbott, A. Johnson 1926, str. 15.

službu koju utvrđuje postojnost naselja fortifikacijama nije nužna odrednica po kojoj se neko naselje nazivati *oppidum*.¹⁵⁴ Osim fizičkog opisa naselja na koji se odnosi ovaj termin, *oppidum* je bio naziv koji je označavao i društveno i politički status grada. Kod antičkih pisaca susreće se naziv za neke gradove, *oppida civium Romanorum*, odnosno gradovi rimskih građana.¹⁵⁵ Općenito se smatra da se naziv *oppidum* odnosi na naselja koja su u vrijeme rimske infiltracije imala određene karakteristike koje su im omogućavale da ih Rimljani svrstaju među gradove. Naziv *oppidum* se ne odnosi na pravni status općine, već se može odnositi na naselja različitog karaktera, od kolonije do stipendijarnog grada.¹⁵⁶

8.3. *Castellum*

Castellum što je kod Rimljana bio naziv za povišena utvrđena naselja, gradine, ali za razliku od *oppida* nije riječ o gradskom središtu, već o naselju ruralnog karaktera. Kastel je mogao nastati i od utvrđenog vikusa, premda je kod osnivanja ovakvog utvrđenog naselja inicijativu poduzeo netko od vojnih vlasti, zbog strateških vojnih interesa. Vojni zapovjednik je u ovom slučaju u početku imao ulogu magistrata. S obzirom na karakteristike naselja, kastel je najvjerojatnije bio osnivan na ratnom području, odnosno na područjima koja su prolazila kroz proces pacifikacije, a s vremenom su postala nezavisne zajednice.¹⁵⁷

Na području Liburnije fizičke karakteristike gradine, njezin prirodni smjer i veličina nisu bili ključni u determiniranju općida ili kastela (*castellum*), već je to bila društvena funkcija. Gradina *oppidum* prošla je razvojnu fazu od sela do antičkog grada i time stekla većinu društveno značajnih karakteristika. Sukladno ovakvom statusom takva gradina imala je i neke urbanističke karakteristike koje je moguće razlikovati od kastela i time olakšati njezino svrstavanje pri klasifikaciji liburnskih antičkih naselja na našoj obali.¹⁵⁸

¹⁵⁴ M. Tarpin 1999, str. 279-297.; S. Bilić i Dujmuć 2011, str. 157-158.

¹⁵⁵ M. Sui 1976, str. 28-29.

¹⁵⁶ M. Dubolnić i Glavan 2015, str. 173.; L. Margeti 1966, str. 66.; S. Šašić 1993, str. 12-13.

¹⁵⁷ F. F. Abbott, A. Johnson 1926, str. 11-13.

¹⁵⁸ M. Sui 1976, str. 29.

8.4. *Canabae*

Canabae ó Naziv kanabe odnosi se na naselje koje se u osnovi vezuje za pokretne trgovine i –tandove koje su podizali trgovci, kao prate i sadrflaj rimskih vojnih logora. Planski su podizane, na na in da je izme u logora i naselja morao ostati slobodan prostor. S pravnog aspekta kanabe su bile formirane kao zajednica rimskih gra ana na elu koje su se nalazili *magistri* ili *curatores*. Osim stanovni–tva koje se bavilo obrtni–tvom i trgovinom, u ovakvim naseljima flivjele su i lokalne flene koje su bile u vezi s vojnicima u logoru, a nerijetko su s njima imale i djecu. Po zavr–etku vojne slufbe, otpusta i legalizacije brakova, veterani su se nastanjivali u ovakvim naseljima neposredno uz logore.¹⁵⁹ Na podru ju Liburnije ovakvo naselje nalazilo se neposredno uz vojni logor u Burnumu.¹⁶⁰

8.5. *Civitas*

Civitas ó peregrinska gradska op ina s rimskim gra anskim pravom (*civitas Romana*) koje je Rim dodjeljivao gradskim zajednicama i njihovim stanovnicima. Ovakve zajednice bile su ure ene po modelu rimske konstitucije. TMo se ti e Liburnije, termin *civitas* susre emo kod Plinija koji ga koristi opisuju i naselja s pripadaju im zajednicama autohtonog podrijetla. Rije je o peregrinskim zajednicama (*civitates peregrinorum*) koje su ve bile konstituirane prilikom uspostave rimske vlasti. Pravno gledaju i, ove zajednice sa injavali su doma i autohtoni stanovnici koji nisu uflivali rimski civitet. Plinije (Plin. N. h. III.,139) za Liburne spominje atrnaest ovakvih zajednica. Ovakve zajednice zadrflavale su samostalnu organizaciju, svoje tradicionalno pravo kojim se regulirao status i me usobni odnosi pripadnika zajednice. Postojala je i odre ena doza samouprave i autonomije, jer se u njima osim malog broja italskih doseljenika, kao povla–teni sloj i dalje nalazila doma a aristokracija.¹⁶¹

¹⁵⁹ F. F. Abbott, A. Johnson 1926, str. 13-14.

¹⁶⁰ fi. Mileti 2010, str. 116, 129-136.

¹⁶¹ M. Dubolni ó Glavan 2015, str. 175.; J. Medini 1969, str. 65-67.

8.6. *Municipium*

Municipium civium Romanorum, je gradska općina koja je imala rimsko pravo i ustroj.¹⁶² Municipiji rimskih gradova na na-voj obali isto su što i *oppida civium Romanorum*.¹⁶³ Radi se o naseljima s domicilnim stanovništvom koja su egzistirala u vrijeme dolaska Rimljana, kada dobivaju rimsko građansko pravo. Unatoč tome u određenoj mjeri ovakva naselja mogla su zadržati svoje zakone i unutarnju organizaciju.¹⁶⁴ Municipij je imao visoku razinu upravne samostalnosti, premda je sastav stanovništva uglavnom bio domicilni, bez rimskih kolonista. Municipalni sustav se razvio na području Italije početkom IV. st. pr. Krista, a donošenjem *lex Iulia*, 89. god. pr. Krista razirio se i na područje cijele Italije. Potreba za municipijem se javila nakon osvajanja novih područja u kojima su se nalazili gradovi s domorodačkim stanovništvom. Ova naselja bilo je potrebno inkorporirati u pravni sustav rimske države. Ovlasti i funkcije lokalnih magistrata u municipijima ograničene su i regulirane poveljama koje se odnose na određene funkcije. S pravnog aspekta, municipiji su za razliku od kolonija mogli zadržati tradicionalni postupak u onim slučajevima koje su vodili doma i magistrati, a kolonije su bile obvezne slijediti rimski zakon. Osim municipija rimskih gradova, u provincijama susrećemo i municipije koji su imali latinsko građansko pravo. Neki od ovih municipija imali su *maius Latinum*, a drugi *minus Latinum*. Građani s *maius Latinum* su nakon ulaska u lokalno gradsko vijeće dobili rimsko građanstvo. U gradovima koji su imali *minus Latinum*, građani su rimsko građanstvo mogli dobiti jedino ako su bili izabrani za lokalnog magistrata. Municipiji u provincijama su se razlikovali od onih na teritoriju Italije. Imali su polovicu od kompatibilnih gradova u Italiji. Provincijska zemlja pripadala je rimskoj državi, stoga su gradovi bili obvezni plaćati porez, a nisu mogli u potpunosti uživati vlasništvo nad zemljom. Ovakvi municipiji su mogli postići oslobođenje od kontrole namjesnika (*libertas*), osloboditi se od plaćanja poreza (*immunitas*) ili postići *ius Italicum*. Na ovaj način zemlja municipija postaje sastavni dio Italije, te im kao posebna prava pripadaju *dominium ex iure Quirinum, libertas i immunes*.¹⁶⁵

Postoje određeni elementi koji bi prema ustaljenom mišljenju bili sigurni pokazatelji prema kojima se može vremenski utvrditi kada je neka općina dobila pravni položaj municipija.

¹⁶² L. Margeti 1990, str. 92.

¹⁶³ M. Sui 1976, str. 30.

¹⁶⁴ J. J. Wilkes 1969, str. 292.

¹⁶⁵ F. F. Abbott, A. Johnson 1926, str. 3-8.

- Izgradnja fortifikacija kao strateška i bitna značajka antičkog grada bila bi jedan od uvjeta dodjele municipalnog položaja. Primjere za ovakvu tezu imamo na području Liburnije, gdje je prema dostupnim epigrafičkim spomenicima car August Jaderu (CIL III 2907 i 13264) i Arbi (CIL III 3117 (10117)) dao izgraditi bedeme i kule. Pored ovih karakteristika, smatra se da su upisom građana u *tribus Sergia* ovi gradovi stekli imunitet za vrijeme Augusta. No u Liburniji su podignuti gradski bedemi oko grada Kurika još—sredinom I. st. pr. Krista, ali je svejedno on ostao peregrinskom zajednicom još—dugo nakon toga. Stoga podaci o gradnji gradskih fortifikacija ne mogu biti sasvim mjerodavni pri određivanju vremena dodjele pravnog položaja municipija nekoj općini.¹⁶⁶

- Pripadnost građana nekog municipija određenoj *tribus* ili određenom glasačkom okrugu (*tribus*), također ne mogu biti dokaz o osnivanju municipija za vrijeme nekog cara. *Tribus Claudia* povezuje se s carevima Klaudijem i Tiberijem, dok se *tribus Sergia* veže uz cara Augusta. Pripadnost pojedinca nekoj općini i određenoj *tribus* ne označava pravni položaj te općine. Postoji mogućnost da je ta osoba to rimsko građansko pravo i pripadnost određenoj *tribus* stekla kao pojedinac, a ne kao pripadnik zajednice, općine. Na isti način je neka manja ili veća grupa građana mogla dobiti iste privilegije unutar općine koja je nakon toga i dalje mogla biti obična *civitas*. Ako je općina dobila *ius Latii*, u tom slučaju rimsko građansko pravo dobili bi samo vrhovni magistrati na kraju službe. Ako je rimsko građansko pravo dodijeljeno svim stanovnicima, onda se radi o *municipium civium Romanorum*.¹⁶⁷

- Postojanje općinskog vijeća (*ordo*) i magistrata obično se uzimaju kao sigurne smjernice za postojanje municipija, no i ovdje postoje dodatne mogućnosti koje nam govore da ovakve podatke treba uzeti s dozom opreza. *Ordo* i magistrati nalaze se u municipijima kojima je dodijeljeno *ius Latii* i u *municipium civium Romanorum*, ali postoji mogućnost da se radi i o koloniji rimskih građana ili riječ o peregrinskoj *civitas*.¹⁶⁸

Municipij ima tri vrste članova. Najbrojniji su *municipes* odnosno obični članovi zajednice, peregrini. Dekurioni obični članovi gradskog vijeća imaju bolji pravni status, kao Latini imaju *ius conubii* i *ius commercii*, no nemaju još—priznato rimsko građansko pravo. Najviši pravni položaj imaju bivši magistrati izabrani među dekurionima običnim Latinima. Oni imaju rimsko građansko pravo. Postojali su građanski članovi municipija koji su rimsko građansko pravo mogli dobiti po drugoj osnovi, na primjer nakon završene vojne službe, kao u slučaju rodbina

¹⁶⁶ L. Margeti 1966, str. 62-63.

¹⁶⁷ L. Margeti 1966, str. 63-64.

¹⁶⁸ L. Margeti 1966, str. 64.

biv-ih magistrata ili ediktima cara Vespazijana, Tita ili Domicijana. Svi peregrini koji su bili dio municipija imaju izgleda postati Latinima, a kasnije i rimskim građanima.¹⁶⁹

Municipij je imao predano na iskorištavanje i njegove okolne područje kao i jurisdikciju nad svim osobama koje se na tom području nalaze, a nisu članovi municipija. Ovakve osobe nazivale su se općenitim nazivom *incolae*, odnosno stanovnici. Oni su mogli živjeti unutar gradskih bedema ili izvan njih. To se tiče djelatnosti kojom se bave, mogu biti trgovci i obrtnici. Kao stanovnici mogu biti peregrini, Latini ili rimski građani. Najveći dio njih dolazio je iz redova podređenog stanovništva koje je rimskim osvajanjem došlo pod vlast Rimske države.¹⁷⁰

8.7. *Colonia*

Colonia – Tijekom rimske vlasti na Apeninskom poluotoku, javila se potreba za organizacijom osvojenih područja koja bi imala lokalnu samoupravu, –to do IV. st. pr. Krista nije bio slučaj. Novo osvojena područja je trebalo braniti i održavati, te su u tu svrhu naseljavani *coloni* sa svojim obiteljima, koji su uz to obrađivali zemlju koju im je država dodjelila. Na ovaj način nastaju prve kolonije na području Italije, te su mogle biti *coloniae Latinorum* ukoliko su koloni saveznici Latini, ili *coloniae civium Romanorum*, ukoliko se radi o Italicima ili rimskim građanima. Koncem II. st. pr. Krista kolonije se osnivaju i izvan Italije, a kao prvi primjer je *Narbo Martius* u Narbonskoj Galiji 118. god. pr. Krista. Kroz I. st. pr. Krista osnivanje kolonija na osvojenim područjima se intenzivira, a tijekom principata car osniva kolonije te se naziva *conditor* i *parens coloniae* kao –to je to primjer Jadera u Liburniji (CIL III 13246 i 2907). Prije principata osnivanje kolonije bilo je regulirano zakonom *lex rogata*, a sam čin osnivanja provodio je kolegij *IIIviri coloniae deducendae*.

Kolonije su do kraja Republike imale niži rang od municipija iz razloga –to su mogle biti naseljene od kolonista koji su mogli imati ograničeno građansko pravo. Do kraja Republike i na početku Carstva kolonije su bile sastavljene od građana s punim civitetom, bilo da se radilo o vojsci ili civilima, pa su se od tada nazivale *coloniae civium Romanorum*. Konstitucija je konstituirana kao moralno – juridičko tijelo koje je sastavljeno od skupa kolonista (*ordo colonorum*). Kolonija se temeljila na *lex coloniae*, ne –to sliči no statutu kojeg

¹⁶⁹ L. Margeti 1999, str. 560-561.

¹⁷⁰ L. Margeti 1999, str. 561.

donosi osniva kolonije. U ovom dokumentu određen je karakter naseobine, organizacija naselja i smještaj kolonista, navode se i pripadaju i tereni. Definirana je unutarnja organizacija koja se provodila po uzoru na grad Rim, osim toga definiran je sastav stanovništva, *tribus* u koju je upisano te koliko će dio državnog zemljišta biti dodijeljeno novoosnovanoj koloniji. Kolonije su osnivane iz strateških razloga, osim u vršenja rimske vlasti na osvojenim područjima, na ovaj način su rješavana i ekonomska i socijalna pitanja stanovništva. Vojni veterani, kao i siromašne obitelji mogli su naseljavanjem u nekoj od kolonija dobiti priliku za novi i kvalitetniji život, a u isto vrijeme zahvaljuju i njihovoj prisutnosti provodila se romanizacija osvojenog područja. Osim ovoga, izrađuje se i mapa agera kolonije (*mapa pertica, forma*), na koju se unosi organizacija agera i raspored parcela, kao i njihova raspodjela među kolonistima. Na selu kolonija nalazio se kolegij duovira, a uz njih su bili i edili.¹⁷¹ Na području provincije Dalmacije pa tako i Liburnije, razlika između kolonije i municipija nije izrazito dolazila do izražaja. Kolonije su nastale kao zajednice rimskih građana koje su na novom području organizirali naselje prema funkcionalnim potrebama grada Rima. Ovakav model preseljenja stanovništva na području Italije koristio se kako bi se smanjila prenapučenost Rima i naselilo dijelove Italije. Kasnije je model naseljavanja u kolonijama korišten za zbrinjavanje velikog broja islučenih vojnih veterana, što naročito dolazi do izražaja u vrijeme Cezara i Augusta. Na području Liburnije naseljavanje je imalo uglavnom civilni karakter.¹⁷²

8.9. *Praefectura*

Praefectura ili prefektura se nalazila u sklopu kolonije. Zbog veličine agera koji su zauzimale kolonije, ona se dijelila na nekoliko manjih cjelina, prefektura. Sjedište prefektore bilo je u naselju koje je moglo imati neke urbane elemente, ali je bilo vezano skupa s prefekturom za središte kolonije. Ona je također municipalitet, koji iako ima svoje vlastite, ali bez vlastitih magistrata. Budući da je zavisna od kolonije, nema municipalnu samostalnost.¹⁷³

¹⁷¹ M. Sui 1976, str. 31.; M. Glavić 2002, str. 81-84.

¹⁷² J. J. Wilkes 1969, str. 291-292.

¹⁷³ M. Sui 1976, str. 30-31.

9. RIMSKO GRAĐANSKO PRAVO

Liburnija se u vrijeme ranog principata (27. god. pr. Kr. ó 284. god. n. Krista) nalazila u sastavu rimske provincije Dalmacije. S pravno ó administrativnog ali i vojnog stajali-ta, situacija se u Liburniji mijenja u II. st. uslijed novonastalih prilika na granicama Carstva. Sredinom II. st. podru je Carstva po inju ugroflavati barbarski narodi u prvom redu Kvadi, Markomani i Naristi. Njihovi upadi i provale se intenziviraju, prisiljavaju i rimsku vlast da poduzme odre ene mjere u obrani svoga teritorija. Provale po inju u vrijeme vladavine Marka Aurelija, koji poduzima sve kako bi za-titio Carstvo, kao i njegovi nasljednici. U toj namjeri, razli itim sustavima utvrda, promatra nica, kula te blokadama i kontrolama prometnica, nastoji se zatvoriti prilaze kroz Isto ne Alpe. Utvr uju se gradovi, podiflu se tabori i bedemi, a na podru ju Norika drveno ó zemljani vojni logori se zamjenjuju kamenim. Obrambeni sustav protezao se od Retije, Norika, Panonije sve do Liburnije, a poznat je kao *preatentura Italie*. Ovaj sustav bio je pre blizu Italije, te je liniju obrane trebalo pomaknuti dalje prema Retiji i Noriku, gdje su rimske legije trajno boravile. Kao posljednji dio obrambene cjeline osnovana je Prokuratorska provincija Liburnija, krajem II. st. (184. ó 185. god.), ali u njoj vojne postrojbe nisu trajno boravile. Njezin prvi namjesnik bio je Lucije Artorije Kast, koji nam je poznat s natpisa (CIL III 1919 i CIL III 12791) sa sarkofaga koji je prona en kod crkve sv. Martina u Podstrani kod Salone. Ovo je vaflan podatak jer nam je to najstarija vijest o Liburniji kao teritorijalno ó administrativnoj jedinici. L. Artorije Kast samostalno je organizirao vojsku i obranu provincije i upravljao upravno - administrativnim poslovima, a posjedovao je pravo *ius gladii* koje mu je mogao dodjeliti samo car.¹⁷⁴ Ovo je zna ilo da je on kona ni autoritet u provinciji. Nisu nam poznati to ni razlozi za dodjelu ovako visokih ovlasti, ali mofle se pretpostaviti kako je rije o zapovjedanju velikim vojnim formacijama (tri legije), s obzirom na situaciju s barbarskim provalama. U uobi ajenim prilikama, senatori iz redova biv-ih pretora ili konzula obi no su zapovijedali jednom vojnom legijom. Lucije Artorije Kast nije bio senator, ali je kao prezidijalni prokurator, odnosno vojni zapovjednik i namjesnik u provinciji Liburniji dobio izuzetne ovlasti s *ius gladii*. Nije poznato koliko je dugo trajala prokuratorska provincija Liburnija, ali se pretpostavlja da nije dugo.¹⁷⁵

¹⁷⁴ J. Medini 1980, str. 366, 370, 379, 381-182.; M. Ble i 2001, str. 78-79.

¹⁷⁵ fi. Mileti 2014, str. 122, 125.

U ranom principatu Liburnija je bila neotuđivi dio, državno vlasništvo Rima, pa se nije moglo steći i puno rimskopravno vlasništvo, a korisnici zemljišta bili su obavezni državi plaćati određene poreze i davanja. U ovakvoj situaciji, niti italški doseljenici koji su bili naseljeni primjerice u Jaderu, Seniji ili Enoni kojima je dodijeljena zemlja na korištenje nisu mogli postati puni vlasnici zemlje. Pravni sustav rimske države dozvoljavao je mogućnost izjednačavanja pravnog položaja kolonija u nekoj provinciji s onima u Italiji na način da joj se dodijelio tzv. *Ius Italicum*. Ovim pravom bi se određenj koloniji dodjeljivao povlašten položaj štitaskog zemljišta. Ovo je bio izuzetno rijedak privilegij kakav ne poznajemo na području Liburnije.¹⁷⁶

Plinije u svom djelu *Naturalis historia* (Plin. N. h. III 21, 193) navodi da su ovakvo pravo *ius Italicum* imale neke gradske općine na području Liburnije, *Alutae*, *Flanates*, *Lopsi* i *Varvarini*, te one s imunitetom, *Asseriates*, otočne općine: *Fertinates* i *Curictae*. Italško pravo bilo je privilegij koji je bio izuzetno cijenjen, kojim su se u fiskalnom pogledu provincijske zajednice izjednačavale s onima na području Italije, te se ono dodjeljivalo samo najuglednijim provincijskim zajednicama. S obzirom na ovakvu praksu Rimljana, Lujo Margetić smatra da navedene liburnske zajednice nisu mogle uživati takav privilegij, već im je bio dodijeljen stanoviti reducirani *ius Latinum minus*. Prema ovom pravu, članovima liburnske općine se priznaje puno kviritsko pravo na zemljištu u vlasništvu općine, međutim magistrati nakon jednogodišnje službe ne mogu steći i rimsko građansko pravo. Za dodjelu *ius Italicum* liburnskim općinama koje nabroja Plinije ne postoje uvjerljivi argumenti. Ovaj Plinijev navod do sada nije posve rastumačen s obzirom na veličinu i značaj navedenih općina. Moguće je da se ovdje radi o općinama s latinskim pravom ili o specifičnom *ius Italicum* koji se razlikuje od uobičajenog *ius Italicum*.¹⁷⁷ Nakon detaljnih rasprava u znanstvenim krugovima može se zaključiti da je ovdje riječ o pravu koje je slično *ius Latii*, a ne punom obliku *ius Italicum*.¹⁷⁸ Radi se o manjim gradskim općinama, a ne važnijim kolonijama, stoga se više autora zauzelo za ovakvu interpretaciju dodijeljenog prava.¹⁷⁹

U vrijeme principata jedini način municipalizacije peregrinskih općina u provincijama bio je stjecanje tzv. *Ius Latii*, odnosno *ius Latii minus* i *ius Latii maius*.

¹⁷⁶ L. Margetić 1993, str. 38.

¹⁷⁷ L. Margetić 1966, str. 47-56.; M. Dubolnić Glavan 2015, str. 172.

¹⁷⁸ L. Margetić 1996, str. 1-12.

¹⁷⁹ T. Mommsen 1887, str. 631-632 i 808.; J. Paoli 1938, str. 115.; L. Margetić 1977, str. 401-409.

9.1. *Ius Latii*

Ius Latii ó latinsko gra ansko pravo koje je imalo dvije razine. Ve e razina bila je *ius Latunum maius* prema kojem rimsko gra ansko pravo stje u svi dekurioni, odnosno lanovi gradskog vije a. Manja razina bila je *ius Latunum minus* po kojem gradskoj op ini organiziranoj na rimski na in koja je postigla *ius Latii* rimsko gra ansko pravo stje u najvi-i funkcionari nakon zavr-etka jednogodi-nje slufbe.¹⁸⁰

9.2. *Ius Italicum*

Ius Italicum ó odnosno italsko pravo Rim uvodi u prvoj polovici I. st. pr. Krista potaknut doga anjima u gra anskom ratu kada su se neke italske zajednice odmetnule od Rima i osnovale svoju drflavu Italiju. Umjesto da im dodjeli rimsko gra ansko pravo, Rim je tim zajednicama dodjelio *ius Italicum*, kao prijelazni oblik ka stjecanju punog rimskog civiteta.¹⁸¹

Gradovi na podru ju Italije bili su oslobo eni od pla anja tributa od godine 89. pr. Krista do vladavine cara Dioklecijana. Nasuprot tome, u provincijama izvan Italije pla ao se *stipendium* ili *tributum*. Izuzetak od pla anja mogle su dobiti jedino privilegirane zajednice, te su postojale *civitates stipendiariae* i *civitates immunes* (*civitates liberae et immunes*). Slobodni gradovi svoj status su mogli zaslufliti zaklju iv-i ugovor s Rimom, zaklju iti ga na osnovu prava ili ga dobiti dekretom Senata. Status slobodnog grad je mogao izgubiti u slu aju da otkafle lojalnost Rimu, no u nekim slu ajevima to pravo moglo se ponovo dodijeliti.¹⁸²

Analiziraju i rimske pisane izvore proizlazi da je *ius Italicum* pravo koje se odnosi na kolonije rimskih gra ana. Ovo pravo bilo je veoma vaflan privilegij koji ak ni sve kolonije u Carstvu nisu imale, kao na primjer Korint, Narbona, Kartagina ili na na-oj obali Salona. Zna ajka pravnog statusa *ius Italicum* bila je u tome da su zemlji-ta kolonije koja je to pravo imala, dobila svojstvo da su mogla biti predmetom *dominium ex iure Quiritium*, odnosno *Kviritsko vlasništvo*. Vlasni-tvo se -titilo civilnom vlasni kom tuflbom, a u rimskom pravnom sustavu bilo je dobro za-ti eno. I ostala zemlji-ta na podru ju provincija su imala dobru

¹⁸⁰ L. Margeti 1993, str. 39.

¹⁸¹ M. Sui 1976, str. 29-30.

¹⁸² F. F. Abbott, A. Johnson 1926, str. 38, 42

pravnu zaštitu, a privilegij koji su imala zemljišta s *ius Italicum* bio je taj da su bila oslobođena od plaćanja poreza.¹⁸³

Iz I. st. n. Krista sačuvao nam se opis vrsta zemljišta koji nam donosi *Frontin*, najstariji poznati agrimenzor. U svom radu navodi da se zemljišta dijele na ona koja se nalaze na području Italije i ona koja su u provincijama. Zemljišta u Italiji nisu podložna plaćanju tributa, a mogu pripadati kolonijama, municipijima, kastelima, koncilijabulama i privatnicima kao posjednici. Suprotno ovome pravu, zemljišta u provincijama dijele se na :

- Teritorije kolonija
Italici – doseljenici
Immunes
Stipendarii
- Teritorije municipija
- Teritorije peregrinskih općina

Iz ovakvog opisa pravnog položaja teritorija proizlazi da zemljište kolonija na području provincija nije moralo biti oslobođeno plaćanja tributa niti je na njemu moralo postojati pravo Kviritskog vlasništva. Jedino u slučaju da je kolonija dobila imunitet njeno je zemljište oslobođeno od poreza. Ako je kolonija dobila *ius Italicum*, njezina su zemljišta mogla postati objektom Kviritskog vlasništva.¹⁸⁴

9.3. Gradska uprava na osvojenom području

U rimskom osvajanju istočne obale Jadrana Liburnija je bila iznimka ne samo kada je vojna kampanja bila u pitanju, već i kod osnivanja rimskih municipija. Sva naselja koja su se došla pod rimsku vlast na području Liburnije su postala municipiji rimskih građana već za vladavine julijevsko - kladijevske dinastije, osim Skardone. Naselja koja su do sada egzistirala kao gradine postaju gradovi koji se urbaniziraju prema rimskim pravilima. Prvi doticaji s rimskim načinom flivota i formiranja naselja i-ili su preko Italskih doseljenika i njihovih obitelji. Na ovaj način prenosio se rimski način uprave i flivljenja na osvojena područja, koja su bila pod dominacijom doseljeničkih obitelji negdje u trajanju i do tri, četiri generacije. Ova dominacija prestaje otprilike krajem I. st. n. Krista kada magistrati i gradski

¹⁸³ L. Margeti 1966, str. 48-49.

¹⁸⁴ L. Margeti 1966, str. 50.

vije nici postaju članovi domaće aristokracije, premda na području Liburnije, prije svega u koloniji Jader, postoje i ranije.¹⁸⁵

Formiranje naselja municipalnog ranga i dodjela municipalnih prava postoje im naseljima na osvojenom području bilo je jedan od najznačajnijih društveno-političkih procesa rimske države prilikom uklapanja nekog područja u svoj sastav. Ovakav proces bio je uvjetovan društveno-ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima nekog naselja. U Liburniji je postojala razlika u brzini i načinu stjecanja municipalnog ranga između naselja na obali i onih u zaleđu. Obalna središta stjecala su municipalni status ranije, za vrijeme cara Augusta, a u nekim slučajevima i prije, za vrijeme Cezarovog prokonzulata u Cisalpskoj Galiji i Iliriku.¹⁸⁶

Municipij rimskih građana na tlu Liburnije konstituirao se po uzoru na Rim. Zakonodavnu vlast imalo je gradsko vijeće (*consilium*). Vijeće se moglo zvati *ordo*, *ordo decurionum*, *senatus* ili *curia*. U kolonijama se isključivo naziva *ordo decurionum*, sastavljeno od vijećnika *decuriones*. Ovo vijeće sačinjavali su članovi njegov sloja društva u municipiju, a kriterij je bilo imovinsko stanje odnosno cenz. Na isti način se popunjavao senat u Rimu. Prema podacima iz drugih dijelova rimskog carstva, vidljivo je da je broj dekuriona bio ograničen na 100 članova. U manjim gradovima taj broj je bio niži, a za pretpostaviti je da su gradska vijeća u većini liburnskih municipija bila popunjena s manje od 100 dekuriona. Gospodarski i ekonomski status zajednice uvjetovao je i broj dekuriona u gradskom vijeću. Bogatija naselja imala su veća vijeća dok su siromašniji municipiji brojali manje dekuriona.¹⁸⁷

Izvršnu vlast imali su magistrati koji su bili u kolegijalnim tijelima. U nekim kolonijama, ali i municipijima, su to bili kvatuorviri (*IIII viri iure dicundo*), oni su se birali na godinu dana od članova gradskog vijeća (*ordo decurionum*). Nakon što bi bili izabrani, gradu bi platili određeni novčani iznos za potrebe financiranja javnih gradskih sadržaja ili troškova. Koncem I. st. kvatuorvire su zamijenili kolegij edila u duoviralnom sustavu (*II viri iure dicundo*), koji su imali i dva mlaja magistrata kao pomoćnike (*aediles*). Oni su bili nadležni

¹⁸⁵ J. J. Wilkes 1969, str. 285-286.

¹⁸⁶ J. Medini 1973/1974, str. 27

¹⁸⁷ J. Medini 1973/1974, str. 46-47.; M. Glavić 2002, str. 97.

za komunalne gradske poslove. Kvestor (*quaestor*) je bio magistrat zadužen za financijsku djelatnost.¹⁸⁸

Velikih razlika u organizaciji kolonije i municipija ustvari nema osim –to postoje određene karakteristike. Načelu kolonije najčešće su stajali kvatuorviri, ali pored njih nalazimo i duumvire. U većim kolonijama imamo samo podatke o organizacijskom sustavu duumvira i edila. Kvatuorvirat u kolonijama nastao je u vrijeme osnivanja kolonije, a nije bio nasljedstvo ranije municipalne zajednice. U municipijima, općenito uzevši, znamo samo za duumvire i edile, osim u Varvariji gdje susrećemo i kvatuorviralni sistem. Kvatuorvirat i duumvirat bili su uobičajeni u kolonijama i municipijima, no kvatuorvirat je vjerojatno češće bio zastupljen u kolonijama.¹⁸⁹

Osim ovih magistrata koji su obavljali poslove vezane za civilnu upravu, postojala su i svećenstva. *Pontifex* je imao najviši ugled, a funkcija mu nije bila samo svećenička već i politička, budući da je –tovanje vrhovnog kulta bilo povezano i s državnosti. Svećenstvo koje obavlja ako religioznu djelatnost obavljali su flameni (*flamines*), osobito je to bilo vezano za carski kult koji je u municipijima postojao od vremena cara Augusta pa dalje. *Sacerdotes* su bili svećenici u municipijima i peregrinskim zajednicama koji su obavljali službu u kultovima različitih karaktera, od orijentalnih nerimskih do carskog kulta.¹⁹⁰

Municipalna organizacija u Liburniji u municipijima i kolonijama rimskih građana, sastojala se od duovira (i. d.) koji su se nalazili na čelu municipalne uprave. Kolegij od dva edila bio je zadužen za izgradnju i uređenje grada, a sakralne službe obavljali su najčešće pontifici ili sacerdoti, rjeđe flameni.

¹⁸⁸ J. J. Wilkes 1969, str. 292.

¹⁸⁹ G. Alföldy 1965, str. 199.

¹⁹⁰ M. Sui 1976, str. 30-31.

10. KATALOG NASELJA LIBURNIJE

Pregled antičkih naselja Liburnije donosimo geografskim slijedom od sjeveroistoka prema jugozapadu, odnosno od rijeke Ra-e u Istri do rijeke Krke u Dalmaciji. Obuhvaćena su naselja koja u vrijeme rimske infiltracije na područje Liburnije navode antički pisci. U katalogom pregledu obuhvaćene su fizičke karakteristike naselja s elementima antičkih gradova. Napravili smo pregled gradskih elemenata antičkih gradova koji su ovdje obuhvaćeni. S obzirom na sigurnost i arheološku istraženost antičkih urbanističkih elemenata u pojedinim naseljima Liburnije, nismo u mogućnosti dati i uvid u sve urbanističke elemente. Kod pojedinih naselja postoje samo indicije gdje su se eventualno nalazila, negdje postoje određeni elementi koji se mogu povezati s naseljem, a primjerice kod Jadera i Enone poznata je gotovo cjelokupna urbanistička struktura naselja. Osim pregleda antičkih elemenata naselja Liburnije, u katalogom opisu vidi se i stupanj arheološke istraženosti.

10.1. *ALBONA (ALVONA)* – Labin

Antička Albona, današnji Labin, smjestio se na istočnom dijelu istarskog poluotoka i prvo je naselje Liburnije nakon granice sa Histrima na rijeci Ra-i.

Prvi povijesni izvor koji spominje Labin je antički pisac Artemidor iz Efeza u II. st. pr. Krista koji spominje emporij, odnosno mjesto razmjene robe.¹⁹¹ U antičko doba Labin se navodi pod nazivom *Albona* ili *Alvona*. U Pseudo Skilaksovom Periplu navodi se naziv Lias (*Λιας*) koji bi se trebao odnositi na ime Albone, no ovdje može biti riječ i o pokaznoj zamjenici.¹⁹² Radi se o pokaznoj zamjenici šoveč (*ΛΙΛΕ*), koja se u ovom kontekstu nalazi neposredno prije nabiranja gradova.¹⁹³ Kod Plinija u njegovom djelu *Naturalis Historiae* navodi se ime *Alvona* (Plin. N. h. III,140)¹⁹⁴, kao i kod Ptolemeja u Geografiji (Ptol. 2, 16, 2 i 3, 1, 24).

¹⁹¹ J. J. Wilkes 1969, str. 194.

¹⁹² A. Starac 1999-2000, str. 76.

¹⁹³ M. Sui 1981, str. 120.

¹⁹⁴ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga*, 2004, str. 48.

O urbanisti kim karakteristikama anti ke Albone ne zna se mnogo zbog nedostatka istraflenosti i kasnije izgradnje. Poznati su pojedina ni izolirani nalazi gdje se radi preteflno o natpisima.¹⁹⁵ Rimska Albona je nastala na mjestu ranijeg gradinskoga (ka-teljerskoga) tipa naselja, koje se razvilo na otprilike 300 m nadmorske visine, iznad zaljeva koji je bio dobro za-ti ena i vaflna luka.¹⁹⁶ Samo mjesto nalazi se oko 3 km od morske obale, a luka se nalazila u Dugoj uvali i dana-njem Rabcu.¹⁹⁷ Plovidbeni put isto nom obalom Jadrana, do-av-i do otoka Cresa vodio je dalje u zaljeve Albone i Flanone, odnosno u zaljev Ra-e, gdje se odvijala trgovina i razmjena robe.¹⁹⁸

to se ti e stanovni-tva Albone, ovdje postoje opre na mi-ljenja u tuma enju Plinijevih navoda zajednice *Alutrenses* (Plin. N. h. III, 130) i *Alutae* (Plin. N. h. III, 139).¹⁹⁹ John Wilks i Geza Alföldy smatraju da se ovi podatci odnose na stanovnike Albone, -to bi ujedno zna ilo da je ova zajednica imala imunitet i italsko pravo. Za prvih godina Augustove vladavine, zajednica *Alutrenses* bila je izuzeta od tributa, premda su jo- uvijek bili peregrinska zajednica. Nakon cara Augusta, a prije Klaudijeve vladavine Albona postaje municipij, zajednica postifle *ius Italicum*.²⁰⁰ Suprotno mi-ljenje zastupaju Anton Von Premierstein i Attilio Degrassi, odnosno da se radi o stanovnicima Alverije, a ne Albone, -to bi prema tome zna ilo da Albona nije na Plinijevom spisku op ina s italskim pravom, niti s imunitetom.²⁰¹

Albona je bila upisana u *Claudia tribu* -to je zabiljeffeno u nekoliko do sada prona enih natpisa (CIL III 3047, 3052, 3055, 10067, 10070, 10071). Po etkom rimske vladavine prevladavalo je domicilno stanovni-tvo, no razvojem oblifnljih rimskih gradova Tergeste, Pole i Akvileje dolazi do migracija koje rezultiraju naseljavanjem Albone italskim stanovni-tvom koje ubrzo prevladava.²⁰² Natpisi tako er spominju i duumvire i edile (CIL III 3047, 3054-57), a na jednom spomeniku iz polovice II. st. posve enom caru Filipu Arapskom (245. ó 249. god.) po prvi put se ime Albone spominje kao *Res publica Albonessium*.²⁰³ Jedan natpis koji se moffe datirati u I. st. spominje gradnju kupali-ta i posvetu balnea Nimfama (CIL III 3047). *Ti. Gavillius Lambicus* sagradio je kupali-te u ast Nimfama za zdravlje gra ana

¹⁹⁵ M. Sui 2003, str. 37.

¹⁹⁶ M. Vitelli Casella, 2011, str. 5.

¹⁹⁷ J. J. Wilkes 1969, str. 194.

¹⁹⁸ M. Zaninovi 2005, str. 16-17.; J. us-Rukoni 2012, str. 395.

¹⁹⁹ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga*, 2004, str. 45 i 47.

²⁰⁰ A. Starac 1999-2000, str. 76.; G. Alföldy 1965, str. 68-72.; J. Wilkes 1969, str. 194.

²⁰¹ A. Starac 1999-2000, str. 76.; A. von Premierstein 1924, str. 204.; A. Degrassi 1954, str. 84.

²⁰² J. J. Wilkes 1969, str. 194.

²⁰³ A. Starac 1999-2000, str. 76.; *Vodič muzeja – Narodni muzej Labin*, Labin 2006., str. 17.

municipija Albone. Spomenuti graditelj iz natpisa bio je vjerojatno oslobođeni član porodice *Gavillia*, autohtonog podrijetla. Radi se o italskoj porodici koja je poznata na području Akvileje, Trsta i Istre.²⁰⁴

10.2 FLANONA – Plomin

Antička Flanona smjestila se na isto mjesto dijelu istarskog poluotoka u zaljevu, nedaleko od Albone. Nasuprot se nalazi otok Cres, odnosno antička Kreksa, koja je bila važna luka na pomorskoj ruti isto mjesto obalom Jadrana. Flanona je bila jedna od kopnenih luka u kojoj je taj pomorski put završavao i gdje se odvijala razmjena robe.²⁰⁵

Artemidor iz Efeza spominje Flanonu u II. st. pr. Krista (Artem. 4, 10, p. 357), Ptolemej opisuje i liburnsku obalu navodi ju pod nazivom *Φλανώνα* (Ptol. 2, 16,2).²⁰⁶ Plinije Flanonu navodi pod imenom *Flanates*, spominju i njeno stanovništvo koje je zajednica sa *ius Italicum*. Također navodi da se prema stanovnicima ove zajednice naziva i morski zaljev *sinus Flanaticus*, odnosno današnji Kvarnerski zaljev (Plin. N. h. III, 139). Na drugom mjestu Plinije navodi stanovnike nekog naselja koje se može dovesti u vezu s Flanonom, naziva ih *Flamonienses Vanienses* (Plin. N. h. III, 130).²⁰⁷ Lujo Margetić smatra da se ovdje ne radi o stanovnicima Flanone i smatra da je u to vrijeme Flanona bila zajednica s *municipium Latinum* i s *Latium minus*. John Wilks i Geza Alföldy smatraju da su stanovnici Flanone za vrijeme cara Augusta bili izuzeti od plaćanja tributa, ali su imali peregrinski status. Prema njima grad dobiva *ius Italicum* za vrijeme cara Tiberija prilikom čega je upisan u *Claudia tribu*.

Urbanisti koji je Flanona do danas slabo istražena tako da ne raspolafemo nekim podatcima o karakteristikama antičkog naselja. Antički grad kao važna pomorska i trgovačka središte ovoga dijela obale, nalazio se u uvali ispod današnjeg Plomina. Iz Plominske luke potječe i dio natpisa (ILJug 2906) koji je pronađen 1928. god. koji spominje podizanje određenog objekta u čast nekog principesa na trošak općine. Od ostalih natpisa, poznati je i onaj o podizanju spomenika najvjerojatnije posvećen gradskom patronu, a novac je prikupljen

²⁰⁴ J. Medini 1969, str. 46-47.

²⁰⁵ J. Šuš-Rukoni 2012, str.395.

²⁰⁶ A. Starac 1999-2000, str.76.

²⁰⁷ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga*, 2004, str. 47 i 45.

u narodnoj skupštini (ILJug 2904). Na bronanom ulomku (ILJug 2905) pronađenom u Flanoni nalazi se neka carska konstitucija, koja je potvrda municipaliteta ovog naselja.²⁰⁸

Kao i u slučaju Albone, nedostatak sustavnih arheoloških istraživanja nam onemogućava rekonstrukciju urbanističkih karakteristika naselja i njegovom sadržaju.

10.3 TARSATICA – Rijeka

Antička *Tarsatica* razvila se u dubini Flanati kod zaljeva, današnjeg rije kod zaljeva, na strateškom prometnom mjestu. Ovim dijelom obale prolazila je u antičko vrijeme važna prometnica koja je išla od Akvileje preko Trsta prema Senju gdje se dalje preko Vratnika protezala prema jugu i unutrašnjosti.²⁰⁹

Liburnsko stanovništvo na području riječke regije fluvijelo je u gradinskim naseljima karakterističnim za vrijeme bronanog i željeznog doba. Ovakva naselja postojala su na području Krasi i rije gdje se nalaze lokaliteti kao što su Gradec, Gradina i Gradišće. Oko grada Rijeke nalaze se lokaliteti Veli vrh, Stupnjak, Zidovlje, Sv. Katarina, te gradine na području Kastva. U procesu nastajanja Tarsatike kao utvrđeno antičko naselje svakako je najvažnije Liburnska gradina na Trsatu.²¹⁰ Tarsatika je dobila ime prema gradini Trsat iji se hrvatski naziv održao do danas. Kako je to no glasilo ime gradine na Trsat u predrimsko vrijeme, nije poznato. Lingvist Antun Mayer smatrao je da se ime Tarsatike nalazi u iskrivljenom pisanju imena *IDASSAATTIENITES* koje se nalazi u Pseudo Skilakovom Periplu (PS. SCYLAX. 21).²¹¹ Lujo Margetić prihvaća ovu tezu i smatra da je *Idassa* zapravo *Társata*, od čega je kasnije dodavanjem sufiksa *-ica* nastala *Tarsatica*.²¹² Ukoliko bismo prihvatili ovakvo tumačenje imena u Periplu, ovo bi bio prvi spomen mjesta *Tarsatica*. Mate Sui smatra da se ovdje ipak ne radi o spomenu Tarsatike, već da se ime *Idassa* odnosi na *Iadassa* odnosno predrimski Zadar.²¹³

²⁰⁸ A. Starac 1999-2000, str. 77.

²⁰⁹ A. Faber i R. Matejčić 1969, str. 317.

²¹⁰ M. Sui 1996(d), str. 459-460.

²¹¹ A. Starac 1999-2000, str. 77.

²¹² L. Margetić 1988, str., 731 i 732.

²¹³ M. Sui 1996(d), str. 461.

Anti ki pisci, opisuju i isto nu obalu Jadrana spominju i Tarsatiku, odnosno podru je Kvarnera. Strabon navodi vremensko trajanje plovidbe uz japodsku obalu, opisuju i je pri tome. Zatim spominje liburnsku obalu, navode i luke me u kojima spominje i Tarsatiku (Strab. 7,5,2 i 7,5,4). Sli e podatke navodi i Ptolemej (Ptol. 2, 16, 5).²¹⁴ Plinije u svom djelu *Naturalis historiae*, nabrajaju i liburnska *oppida*, tako er spominje Tarsatiku (Plin. N. h. III, 140).²¹⁵

O postojanju predrimske Tarsatike i njezinim smje-taju na gradini Trsat, za sada se moe jedino pretpostavljati.²¹⁶ Na podru ju Trsata do sada nisu prona eni materijalni tragovi koji bi ukazivali na predrimsko ili rimsko naselje na ovom mjestu. Mate Sui smatra da je predrimska Tarsatika bila gradinsko naselje, budu i da se kod Plinija u *Naturalis Historiae* navodi kao *oppidum*.²¹⁷ Lujo Margeti ne dijeli ovakvo mi-ljenje ve smatra da je *oppidum* kod Plinija uop eni naziv za naselja koja nabraja na obali, te da postoji mogu nost da je predrimsko liburnsko naselje moglo postojati uz obalu, na koje se kasnije nastavila Tarsatika iz Augustovog vremena. Isto pretpostavljaju Aleksandra Faber i Radmila Matej i .²¹⁸

Mo se ti e municipalnog razvoja Tarsatika i ovdje se mi-ljenja razilaze. John Wilkes i Géza Alföldy smatraju da je u vrijeme kada Plinije spominje Tarsatiku bila opid s peregrinskom zajednicom.²¹⁹ Nakon toga postaje municipij i upisana je u *tribus Sergia*, -to bi navelo na osnivanje naselja u vrijeme Augusta.²²⁰ Referiraju se na natpis koji navodi *tribus Sergia* (CIL III 3027).²²¹ Attilio Degrassi smatra da je Tarsatika postala municipij za vrijeme Flavija,²²² dok Anton von Premerstein drfi da se to dogodilo za vladavine cara Hadrijana.²²³

Lujo Margeti navodi da je Tarsatika bila peregrinska zajednica bez ikakvih privilegija u kojoj je romanizacija tekla vrlo sporo. Kao takva, ne privilegirana zajednica, bila je obavezna pla ati poseban porez *civitates stipendiariae*. Municipij s latinskim pravom je postala u drugoj polovici I. st. n. Krista. Bila je organizirana kao rimska gradska op ina sa senatom i magistratima.²²⁴

²¹⁴ M. Ble i 2001, str. 70-71.

²¹⁵ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004., str. 48.

²¹⁶ A. Faber ó R. Matej i 1969, str. 319.

²¹⁷ M. Sui 1976, str. 20.

²¹⁸ L. Margeti 1988, str., 7366737.; A. Faber ó R. Matej i 1969, str. 319.

²¹⁹ J. J. Wilkes 1969, str. 195.; G. Alföldy 1965, str. 68-72.

²²⁰ A. Starac 1999-2000, str. 77.

²²¹ L. Margeti 1988, str. 733.

²²² A. Degrassi 1942, str. 9316942.

²²³ A. von Premerstein 1924, str. 203-208.; A. Starac 1999-2000, str. 77.

²²⁴ L. Margeti 1988, str., 737.

10.3.1. Gradski raster

Povijest anti ke Tarsatike, pa tako i njezina urbanisti ka slika mogu se odrediti u dvije faze. Prva je faza od I. st. pr. Krista do kraja IV. st. n. Krista, a druga nakon toga. Tarsatika se razvija na podru ju rije kog Starog grada jo– u Augustovo vrijeme, a pod utjecajem rimske vlasti poprima urbanisti ki izgled gradskog naselja rimskog tipa.²²⁵ Podru je rije kog Starog grada ima kontinuitet flivljenja i urbanisti ke izgradnje iz anti kog vremena, stoga je kao i u mnogim drugim naseljima problem arheolo–ki istrafliti –ire podru je anti kog naselja. Rimsko naselje iz ranog principata potvr eno je arheolo–kim nalazima, no cjelokupna slika ostaje jo– uvijek velikim dijelom na pretpostavkama sukladno rimskoj gradskoj planimetriji.

Perimetar naselja treba trafliti unutar rasprostiranja prona enih ostataka gradskih bedema. Poloflaj naselja dijelom je bio uvjetovan i prirodnom konfiguracijom terena kojem se ono prilagodilo. S juflne strane granica naselja i–la je morskom obalom, na istoku se nalazilo u– e Rije ine gdje je vjerojatno bio emporij. Na sjeveru je granicu odredila konfiguracija terena. Na sjeverozapadnoj strani naselje se pruflalo do prometnice koja je ovuda i–la iz Tergeste za Tarsatiku i preko Senije dalje prema jugu.²²⁶

Na ve ini prostora unutar gradskih bedema raspored i struktura javnih objekata ostaje nepoznanica –to nam ujedno onemogu ava pretpostaviti koje su urbanisti ke tradicije naslije ene iz predrimskog vremena. Tarsatika je bila naselje srednje veli ine, uspore uju i je s naseljima na na–oj obali. Nije bila planski izgra ena po rimskim na elima urbanisti ke organizacije, ali je prostorna organizacija unutar bedema donekle bila prema rimskim pravilima. Ovo se nazire i po osnovnim pravcima dviju glavnih prometnica, karda i dekumana, koji se naziru i danas. Sigurno je da je ovakvo naselje imalo i sve vafnije gra evine kao –to su hram, forum, teatar i terme koje su prona ene u arheolo–kim istraflivanjima.²²⁷

Druga faza izgradnje anti ke Tarsatike kao vojni ke utvrde spada u vrijeme nakon 379. godine kada su podignuti jaki bedemi oko grada u kojima su pomije–ani sa cementom prona eni novci careva Gracijana (367-383.), Valentijana II. (375-392.) i Teodozija (379-

²²⁵ J. Vi–nji 2009, str. 27.

²²⁶ M. Ble i 2001, str. 86.

²²⁷ M. Sui 1996(d), str. 467-468.

395.). Ovim utvrđivanjem Tarsatike u strateški vojni centar trebalo je onemogućiti prodor neprijateljske vojske u Italiju pravcem od Senije preko Tarsatike prema Tergeste i Akvileji.²²⁸

Lujo Margetić smatra da ideju o Tarsatici u ranom principatu kao o gradu s pravilnim četverokutnim oblikom treba odbaciti, kao i pretpostavke o vojnom logoru. Smatra da se radi o priobalnom pomorskom naselju koje se razvilo na desnoj obali Rijeke, za koju je procvat zaslužen njezin strateški položaj. Jedan od bitnih čimbenika je cesta koja se pruža od Panonije preko Senja dalje prema Trstu i Akvileji, kao i pomorski položaj Tarsatike kao važne luke na kvarnerskom području.²²⁹

10.3.2. Gradski bedemi

Arheološka istraživanja koja su provedena na utvrđenom gradskom području daju arhitektonsku potvrdu o utvrđenom antičkom naselju na desnoj obali Rijeke. Tako su potvrđeni ostatci antičkih gradskih bedema na određenim dionicama u istraživanjima početkom XX. stoljeća. Bedemi su se nalazili u substrukciji srednjovjekovnih bedema, koji su kasnije srušeni zbog novije izgradnje i uređenja grada Rijeke.

Godine 1914. na današnjem riječnom Korzu kopani su temelji za zgradu Općine i tom prilikom se naišlo na ostatke bedema, odnosno dva paralelna zida jake konstrukcije. Pronađeni ostatci bedema govore o dobro utvrđenom naselju.²³⁰ Bedemi su bili široki oko 10 m, s vanjskim i unutarnjim zidom debljine oko 2 m. Sredina bedema bila je ispunjena zemljom, kamenjem i ćurutom, a sačuvana visina prilikom istraživanja iznosila je oko 2 m.²³¹ Ovi ostatci datirani su novcem *Valentijana I* i *Gracijana*, te jednim novcem *Teodozija* koji su pronađeni u bedemu i u jednoj pripadajućoj pravokutnoj prostoriji.²³² Novac potječe iz kovnica iz Siscije i Sirmija koje su u to vrijeme kovalе carske novce, a datiran je u kasnu antiku, odnosno IV. stoljeće. U ostacima prostorija koje su bile uz gradski bedem pronađen je novac cara Augusta i Filipa Arba, što navodi na zaključak o postojanju antičkog naselja na prostoru stare gradske jezgre Rijeke u I. st. n. Krista.²³³

Istraživanja gradskih bedema nastavljena su u samoj današnjoj gradskoj jezgri, na Korzu ispred zgrade Gradskog poglavarstva 1953. godine. Ovom prilikom utvrđeni su ostatci

²²⁸ L. Margetić 1988, str. 739.

²²⁹ L. Margetić 1988, str., 737.

²³⁰ R. Matejčić 1982, str. 17.

²³¹ A. Faber i R. Matejčić 1969, str. 317-318.

²³² R. Matejčić 1985, str. 7.

²³³ M. Blečić 2001, str. 82.

bedema iz kasne antike s vanjskim i unutarnjim zidovima, izme u kojih se nalazio nasip od ostataka tegula, amfora i kamenja. Nasuprot ovim ostatcima 1971. godine, prilikom izgradnje robne ku e šKorzođ, prona en je unutra-nji zid ovog bedema.²³⁴ Bedemi su prona eni i u isto nom dijelu gradske jezgre, u dana-njoj ulici Ante Star evi a. Strukturom i na inom gradnje ovaj dio bedema odgovarao je nalazima zidova sa Korza, te se isto mofle datirati u IV. st. U zapadnom dijelu gradske jezgre u dana-njoj ulici Frana Supila prona eni su zidovi koji su strukturalno sli ni bedemima na Korzu. Ovom prilikom prona en je i novac iz vremena cara Augusta do Valentijana I, odnosno iz razdoblja od I. do IV. stolje a.²³⁵

10.3.3. „Liburnijski limes“

U drugoj polovici II. st. n. Krista dolazi do provale barbarskih plemena germanskih naroda Kvada i Markomana na podru je Panonije i oko isto nih Alpa odakle upadaju na podru je dana-nje Italije. Kako bi se ovi upadi sprije ili bilo je neophodno organizirati obrambeni sustav od Recije, Norika, Panonije i Dalmacije sve do Tarsatike. To je bila takozvana š pretentura Italije i Alpađ, koja je bila organizirana na sistemu pokretnih vojni kih trupa. Ove trupe su nova ene sa podru ja Carstva, kada Tarsatika kao luka igra vañnu ulogu u njihovom prebacivanju s podru ja Italije na ugroflena podru ja carstva.²³⁶ Tijekom IV. stolje a obnovljen je obrambeni sustav *Praetenturae* s fortifikacijama i vojnim posadama dufl isto nih Alpa, odnosno Alpski limes koji je poznat pod nazivom *Clausurae Alpium Iuliarum* (bedem Julijskih Alpa).²³⁷ Ovaj limes se sastoji ustvari od etiri zida koji zatvaraju prolaze u planinskim predjelima. Gra evina limesa nije kontinuirana na mjestima gdje je sama konfiguracija tla prepreka prolasku, nije bilo potrebe za podizanjem zidova.²³⁸ Koncem IV. stolje a (378. god.) germanski Vizigoti potukli su rimsku vojsku kod Hadrijanopola, kojom prigodom pogiba i rimski car Valens (328 ó 378.). Nakon ovoga poraza granice rimskog carstva su ugroflene te su u estale plja ke i prodori Vizigota, skupa sa Ostrogotima. Zid se od Tarsatike prostirao u pravcu sjevera, a njegovi ostatci vidljivi su i danas. Tarsatika postaje snañno vojno upori-te s centralnom ulogom u obrani ovoga dijela obale. Grad se utvr uje bedemima, a vode i sloj dru-tva postaju visoki vojni zapovjednici.²³⁹ Obrambeni sustav zidova protezao se od samog grada dalje preko sv. Katarine i Kalvarije, izvora Rje ine, na

²³⁴ R. Matej i 1985, str. 7.

²³⁵ M. Ble i 2001, str. 82-84.

²³⁶ *Povijest Rijeke* 1988, str. 56.

²³⁷ J. Vi-nji 2009, str. 30.

²³⁸ R. Matej i 1969, str. 26.

²³⁹ L. Margeti 2004, str. 15.

Grobni ko polje i Donje Jelenje odakle je i–ao dalje na sjever.²⁴⁰ TMina zida je oko 1.80 m, s dva lica gra ena od lomljenog kamena u uslojenog redovima, a sredi–nji dio zida ispunjen je lomljenim kamenom i komadima crijepa.²⁴¹

10.3.4. Zgrada *Principija*

Novija arheolo–ka istraflivanja na podru ju povijesne jezgre Rijeke omogu avaju detaljnije sagledati sliku anti kog grada. Osim potvr enih bedema koji su bili dio utvr enog kastruma, unutar njih nalazilo se vojno zapovjedni–tvo *Principia* koje je istraflivano u ljeto 2007. godine.²⁴² S obzirom na strate–ki položaj Tarsatike u kasnoj antici i njezine uloge u obrani Rimskog carstva od upada barbarskih plemena, ovdje se nalazio kastrum u sklopu Alpske klauzure i zapovjedni–tvo za njezin itavi juflni dio.²⁴³ U sredi–njem dijelu vojnih logora se nalazilo vojno zapovjedni–tvo, principij, i bilo je sastavni dio ovakvih kastruma koji su se nalazili na granicama Rimskog carstva. Naj e– e je principij bio sastavljen od tri dijela, dvori–ta, vi–ebrodne popre ne zgrade i straflnjeg dijela gdje se nalazilo nekoliko prostorija. Prema *via pricipalis* bio je okrenut prednji dio principija, koji je mogao biti ukra–en portikom s natpisom.²⁴⁴ Obi no se nalazio u sredi–tu kastruma gdje su se sjekle dvije glavne prometnice *via praetoria* i *via principalis*.²⁴⁵ Vojni logori su mogli kasnije u srednjem vijeku poslufliti kao podloga za razvoj grada, kao –to je bio slu aj u Emoni i nekim drugim gradovima.²⁴⁶ U Rijeci i danas pod imenom Stara vrata stoji rimski luk kao dio monumentalnog ulaza u principij, a unato vremenu uspio se sa uvati u izvornom obliku. Zanimanje za ovaj spomenik traje jo–od XVII. stolje a, kada se smatralo da se radi o trijumfalnom slavoluku imperatora Klaudija II, nakon njegove pobjede nad Gotima.²⁴⁷ Visine je 4.70 m, a promjer luka je 2.75 m, a gra en je od djelomi no obra enog kamena koji je slagan bez veziva. Godine 1955. na ovom podru ju, na lokaciji Trg pod ka–telom, vr–ena su za–titna arheolo–ka istraflivanja i tom prilikom je utvr en zapadni perimetar utvrde gra en u tehnici *opus mixtum*.²⁴⁸ Otkriven je zid istih karakteristika koji se pravokutno vezivao na zapadni zid principija. U kasnijim radovima koji su uslijedili 1979. godine, utvr eno je da se ovaj zid nastavlja i isto no od Starih vrata, ime je potvr ena pretpostavka da je rimski luk ulaz u prostor vojnog kompleksa. U

²⁴⁰ M. Ble i 2001, str. 80.

²⁴¹ R. Matej i 1982, str. 21-23.

²⁴² J. Vi–nji , L. Beki 2008, str. 356-360.

²⁴³ M. Ble i 2001, str. 88-89.

²⁴⁴ M. Sanader 1999, str. 100-101.

²⁴⁵ J. Vi–nji 2009(b), str. 41-42.

²⁴⁶ M. Ble i 2001, str. 88.

²⁴⁷ R. Matej i 1985, str. 6.

²⁴⁸ M. Ble i 2001, str. 89.

istraflivanjima 2007. godine istraflena je površina ne-to manja od 500 m². Otkriven je i istraflen sjeverni i zapadni dio otvorenog dvorišta koje je ina e bilo sredi-nji dio principija, a u slu aju Tarsatike zauzimalo je površinu od 366,68 m² (20,6 x 17,8 m). Dvorište je poplo ano kamenim plo ama koje su slagane na ravnu površinu koja je priklesana u stijeni, kako bi se dobila ravnina. Ovo je ujedno bila i najniža razina dvorišta, a sa strana su se nalazili povi-eni platoi do kojih su vodile dvije stepenice. Sa zapadne strane nalazile su se etiri pomo ne prostorije od kojih je izgledno da je jedna sluflila kao *latrina*. U prostorijama su uo eni tragovi flbuke i boje, -to pokazuje da su nekada bile oslikane freskama. Prostorije su bile prekrivene tegulama koje su prona ene me u ru-evinama nad podom. Tako er je prona en i sloj gareffi -to bi upu ivalo na nasilno ru-enje ovog kompleksa.

Nasuprot glavnom ulazu u principij nalazila se zgrada bazilike koja je zauzimala cijelu -irinu kompleksa. Sa uvao se dio zida koji je bio gra en od velikih pravilno klesanih kamenih blokova. Djelomi no se sa uvalo stubi-te kojim se ulazilo u baziliku, ali nisu se sa uvale plo e kojim je bilo prekriveno. Bazilika je bila duga 19,2 m, a -irina je vjerojatno bila oko pet metara.²⁴⁹ Prema do sada obavljenim istraflivanjima i analizi prona enog materijala, izvjesno je da je tarsati ki principij najvjerojatnije izgra en u drugoj polovini III. stolje a te da je u funkciji do kraja IV. ili po etkom V. stolje a kada je uni-ten i napu-ten.²⁵⁰

10.3.5. Gradske terme

Termalni sklop otkriven je na podru ju stare gradske jezgre u istraflivanjima 1967. i 1968. godine nasuprot južnog pro elja Zborne crkve. Otkriven je hipokaust ve ih dimenzija zajedno s jo-tri dobro sa uvane prostorije.²⁵¹ Termalni sklop nalazio se neposredno uz tok potoka Le-njak koji je nekada ovdje tekao, no u XIX. stolje u je nadsvo en i kanaliziran, paralelno s uvo enjem vodoopskrbne mreže u grad Rijeku. U istraflivanjima su utvr ene i dvije gra evinske faze, prva faza potje e s kraja I. ili po etka II. stolje a.²⁵² Terme su bile orijentirane u smjeru sjeveroistok ó jugozapad, longitudinalnog karaktera, a zamijenjene su novim sklopom potkraj III. ili po etkom IV. stolje a. Nove terme su bile prostranije i suvremenije, a za razliku od prija-njih imale su -uplji pod (*hypokaust*). U podrumskom dijelu nalazile su se pe i (*prae-furnium*) koje su zagrijavale -uplji pod iz kojega je topli zrak i-ao okomito uz zidove kroz -uplje opeke (*tubuli*). Ovo je karakteristi an na in gradnje termalnih

²⁴⁹ J. Vi-nji 2009(b), str., 45-58.

²⁵⁰ J. Vi-nji , L. Beki 2008, str. 359.

²⁵¹ R. Matej i 1985, str. 8.

²⁵² R. Matej i 1982, str. 21.

sklopova u takozvanoj tre o j fazi gradnje hipokaustarnih objekata, ime se mo e potvrditi datacija druge faze ovog objekta u konac III. ili po etak IV. stolje a.²⁵³ Ova druga faza gradnje kupali-ta pada u vrijeme izgradnje Tarsati kog principija, kada grad postaje vojno-pomorska utvrda u sustavu obrane *Claustra Alpium Iuliarum* koja je -tila prolaze prema sjevernoj Italiji. Vjerojatno se javila potreba za izgradnjom novog i ve eg kupali-ta obzirom na ve i broj novoprido-lih vojnih postrojbi i njihovim higijenskim potrebama.²⁵⁴

Kristijanizacijom Tarsatike terme se prestaju koristiti kao kupali-te, a jedan dio je kompleksa, predio palestine, koristi se kao ranokr- anski kulturni prostor najvjerojatnije u V. i VI stolje u.²⁵⁵

10.3.6. Gradske kuće

Sustav komunikacija, odnosno ulica u anti koj Tarsatici bio je ortogonalni, organiziran na principu rimskih urbanisti kih pravila. Ulice su bile organizirane po sistemu presijecanja karda i dekumana i njima paralelnih ulica, -to je stvaralo gradske etvrti odnosno inzule. Unutar inzula nalazile su se stambene zgrade tipa domus, koje su imale atrij. Jedna takva reprezentativna gra evina otkrivena je u za-titnim radovima 1998. godine, a nalazila se na sjeci-tu karda i dekumana, južno od dana-nje katedrale sv. Vida u Ufarskoj ulici. Osim atrijske zgrade je imala i pripadaju i natkriveni ophod, te triklinij.²⁵⁶ Podovi prostorija bili su bogato ukra- eni vi-ebojnim mozaicima. Ova zgrada je bila namijenjena vi-em dru-tvenom sloju za stanovanje, a prema na inu gradnje i ukra-avanja mozaika mo e se datirati u II. stolje e.²⁵⁷

10.3.7. Nekropole

Zapadno uz rije ki Stari grad, na podru ju Korza i nekada-njeg Narodnog trga, prilikom gra evinskih radova otkriveni su ostatci anti ke nekropole. Ovo je dio ve e nekropole koja je bila u upotrebi od I. st. n. Krista do kasne antike. Ovdje je zavr-avao jugozapadni perimetar anti kog grada.²⁵⁸

Jedna rimska nekropola anti ke Tarsatike nalazila se na podru ju izme u gradskih predjela Andrej- ice i Brajde, a za nju se znalo jo-u XIX. stolje u. Ovim predjelom prolazi fljezni ka pruga, odnosno nalazi se usjek za fljeznicu. Prilikom kopanja ovoga usjeka i

²⁵³ M. Ble i 2001, str. 90-91.

²⁵⁴ J. Vi-nji 2009(b), str. 64.

²⁵⁵ N. Novak 1993, str. 175-204.

²⁵⁶ Triklinij je bila luksuzna prostorija za blagovanje koja se sastojala od tri seta leflaja i stola. Bio je sastavni dio domusa.; *Dictionary of Greek and Roman antiquities* 1898, str. 650.

²⁵⁷ M. Ble i 2001, str. 93-99.

²⁵⁸ A. Faber , R. Matej i 1969, str. 318.

izgradnje pruge pronađeno je rimsko paljevinsko groblje na dubini od oko 80 cm. Pronađene su kamene i keramičke urne sa priložima. Nastavak ove nekropole pronađen je i 1939. godine kada su kopani temelji za riječki neboder, prilikom čega se naišlo na sedam urni s pepelnim ostacima koje su se nalazile na svom izvornom mjestu, dok su ostale bile dislocirane. Prema grobnim priložima i novcima iz vremena cara Augusta, Hadrijana i Antonia Pia, ova nekropola može se datirati u vrijeme I. i II. st. n. Krista.²⁵⁹

Na Sušaku su 1934. godine prilikom radova otkriveni ostatci antičke nekropole iz IV. stoljeća. Pronađena je keramička amfora u kojoj su pronađeni ostatci djeteta. Osim ovoga ukopa, pronađeno je još osam skeletnih grobova u dva reda.²⁶⁰ Godine 1894. porušena je crkva sv. Lovre koja se nalazila tridesetak metara dalje, i tom prilikom pronađeni su brojni grobovi ali su naflaost ostali neistraženi. Ovo groblje nalazilo se uz cestu koja je vodila od Tarsatike do Senije, a mogu se dovesti svrstati u vrijeme ranog kršćanstva.²⁶¹

10.4. VOLKERA – Bakar

Volker je antičko naselje koja se smjestilo na području današnjeg grada Bakra u Bakarskom zaljevu. Prirodni polofaj u dnu zaljeva pružilo je uvjete za razvoj trgovačke luke koja svoj značaj zadržava i kasnije kroz srednji vijek. Uloga luke opada u novije vrijeme, dolaskom parobroda i probijanjem željeznice Rijeka – Karlovac 1873. godine.

Kod antičkih pisaca Volkeru prvi spominje Ptolemej (Ptol. 2,16,2) kao *Ουόλκερα*.²⁶² Arheološki je potvrđeno liburnsko naselje, ali za sada bez epigrafičkih spomenika koji bi potvrdili municipij.²⁶³ Arheološki nalazi iz vremena rimske dominacije na ovom području poznati su nam s nekropole koja je otkrivena uz tzv. Luizinsku cestu, godine 1880. Prema arheološkom materijalu nekropola je datirana u vrijeme od cara Augusta do Marka Aurelija.²⁶⁴ Nekropolu je već 1881. godine istraživao Tihomir Ljubić, a radi se o ve-

²⁵⁹ R. Matej i 1982, str. 16.

²⁶⁰ R. Matej i 1982, str. 28.

²⁶¹ M. Sui 1996(e), str. 479.

²⁶² S. a e 1993, str. 25.

²⁶³ A. Starac 1999-2000, str.78.

²⁶⁴ V. Dautova i Ružičan 1973, str. 181.

nekropoli koja je sadržavala ukope incineracije i inhumacije. Pronađene su kamene i keramičke urne te grobovi pod tegulama.²⁶⁵

Nedostatak dokumentacija s ovih istraživanja nedostaje osim nekoliko crteža grobnih cjelina i nalaza. Na osnovu sačuvanoga vidljivo je da je prilikom istraživanja otkrivena 21 kamena urna i zidovi grobnih parcela unutar kojih su se vjerojatno nalazili paljevinski grobovi iz ranocarskog razdoblja. Bilo je i grobova koji su građeni od opeke na dva načina. Prvi tip je bio načinjen od četiri opeke s petom kao poklopnicom, a riječ je o paljevinskom grobu. Drugi tip grobova bio je načinjen od tegula koje su bile nasuprot koso postavljene, imitirajući krov kuće, i ovdje se moglo raditi o skeletnom ukopu u kasnocarskom periodu.²⁶⁶

Arheološki materijal s ove nekropole iznimno je bogat, a radi se o keramičkom, staklenom, metalnom i numizmatičkom materijalu koji odgovara vremenskom periodu od I. do kraja II. (početak III.) st. n. Krista. Keramički materijal u svome radu TMLjubić nabraja tipološki, flare, tanjure, zdjele, vrčeve, lonce i keramičke svjetiljke.²⁶⁷ Stakleni materijal u novije vrijeme je kataloški obrađen i objavljen, a zastupljen je raznim zdjelama, alicama, bocama i iglama.²⁶⁸

²⁶⁵ TMLjubić 1882, str. 1-6.

²⁶⁶ Z. Gregl, I. Lazar 2008, str. 13-16.

²⁶⁷ TMLjubić, Nav. dj., str. 53-77.; R. Makjani 1985, str. 39-50.

²⁶⁸ TMLjubić 1882, str. 48-52.; Z. Gregl, I. Lazar 2008, str. 50-176.

10.5. *AD TURRES* – Crikvenica

Crikvenica se smjestila na obali Hrvatskog primorja, u Kvarnerskom zaljevu kojeg navodi Plinije (*Sinus Frlanaticus*) (Plin, N. h. III, 129, 139). Neposredno u zale u Crikvenice nalazi se Vinodolska dolina koja e osim obalnog smje-taja Crikvenice, imati vafnu ulogu u razvoju naselja i produkciji kerami kog materijala. Tijekom geolo-kih razdoblja na prostoru Vinodolske doline u ukupnoj duflini od 23 km, talofili su se sedimenti koji su oblikovali fli-ne stijene i natalofne slojeve gline. Uslijed erozije, geolo-ki materijal dolinom rije ice Dubra ine na-ao je svoj put do prostora crikveni ke udoline, gdje su se formirali slojevi natalofne gline koja e se kasnije u anti ko vrijeme koristiti za produkciju kerami kih proizvoda. U Vinodolskoj dolini nalaze se tri bogata nalazi-ta gline, Slani Potok, Gujanov Dolac i Podbadanj.²⁶⁹

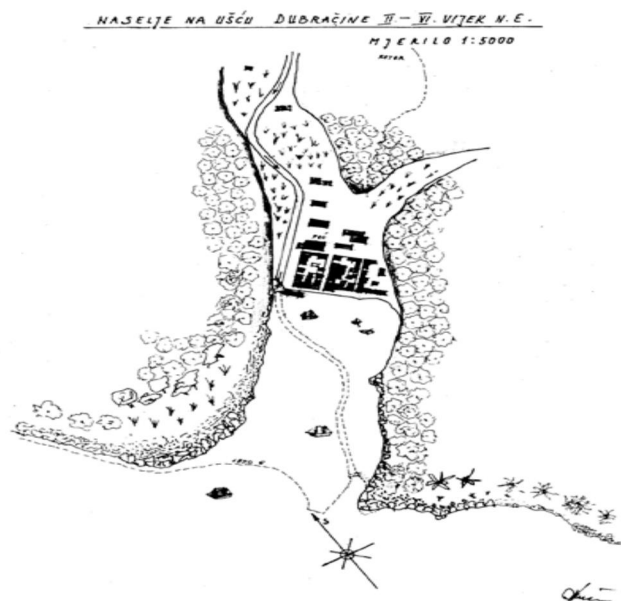
Naselje pod nazivom *Ad Turres* na u- u rje ice Dubra ine u dana-njoj Crikvenici, spominje se po prvi puta na Peutingerovoj karti pod ovim nazivom, a smje-teno je izme u anti ke Tarsatike i Senije. Prema ovoj karti, *Ad Turres* se nalazi na jednakoj udaljenosti od 20 milja od Tarsatike i Senije. Naselje se dovodi u vezu i s gradinom Badanj koja se nalazi na sjevernom dijelu Crikvenice, a kontrolira ulaz s morske strane u unutra-njost Vinodola, uz tok rje ice Dubra ine. Utvrda Ka-tel nalazi se na juflnoj stjenovitoj istaci kod Crikvenice, te se toponim *Ad Turres* (kod kula) mofle izravno dovesti u vezu s naseljem na podru ju dana-nje Crikvenice s obzirom na polofaj u odnosu na ova dva utvr enja.²⁷⁰ Naselje se spominje i kod Anonima iz Ravene kao *Turres* (Rav. Ann. 4,22). Zbog prijedloga *ad* u nazivu, naselje se karakterizira kao cestovna postaja, odmori-te na komunikaciji od Tarsatike prema Seniji.²⁷¹ Anti ko naselje s lukom postojalo je na u- u rje ice Dubra ine gdje se nalazi i prirodni zaljev pogodan za pristanak i sidrenje brodova. Luka je bila prirodno za-ti ena, sa sjeverne strane brdima, a s morske strane otokom Krkom, te je imala vafnu ulogu u distribuciji i trgovini kerami arskih proizvoda.²⁷²

²⁶⁹ I. Ofani Rogulji 2012, str. 6-7.

²⁷⁰ G. Lipovac Vrkljan 2006, str. 88-89.

²⁷¹ A. Starac 1999-2000, str. 84.

²⁷² I. Ofani Rogulji 2012, str. 8.

Slika 3: Rekonstrukcija izgleda u-- a Dubra ine u rimsko doba (Dra i 1991, str. 2366237.; I Ofłani Rogulji 2012, str. 8.)

Nove spoznaje o naselju koje se ovdje nalazilo iza--le su na svijetlo prilikom grubih zemljanih radova 1970. godine kada je ra en iskop za vodovodne cijevi preko nogometnog igrali--ta u Crikvenici. Ovom prilikom nai--lo se na anti ke arhitektonske ostatke. Iza igrali--ta je napravljen novi iskop 1983. godine, kada se nai--lo na ve u koli inu anti kog kerami kog materijala i ostatke neke gra evine. Tom je prigodom Radmila Matej i materijal okvirno svrstala u razdoblje od III. do VI. stolje a.²⁷³ Prilikom istih gra evinskih zahvata zanemareni su arheolo--ki nalazi te nije provedeno sustavno arheolo--ko istraflivanje cjelokupnog podru ja, ve je veliki dio anti kog naselja zasut zemljom i gra evinskom --utom.²⁷⁴ Nalazi koji su tada prona eni naslu ivali su da se na ovom podru ju proizvodilo kerami ko posu e te da treba o ekivati kompleks koji sadrffi kerami arsku pe i pripadaju e prostorije za skladi--tenje proizvoda. Uz ovaj lokalitet u antici se nalazilo u-- e Dubra ine, te se vjerojatno uz skladi--ta ovdje nalazila i luka za pristanak brodova i ukrcaj roba. Podru je Vinodola je sve do dana--njih dana bogato nalazi--tima gline koja je u antici bila kori--tena za proizvodnju posu a.²⁷⁵

²⁷³ A. Dra i 1991, str. 235.

²⁷⁴ R. Starac 1991, str. 221.

²⁷⁵ A. Dra i 1991, str. 237.

Slika 4: Poloflaj radionice u današnjem rasteru ulica (I. Ofani Rogulji 2012, str. 13.)

Novija arheološka istraflivanja na lokalitetu Igrali-te u Crikvenici započeta su 2004. godine. Ovom prilikom je pronađena antička rimska keramika iz razdoblja I. i II. stoljeća.²⁷⁶ Prostor koji obuhvaća područje antičke radionice za proizvodnju keramike nalazi se danas na prostoru Nogometnog kluba Crikvenica, pored nogometnog igrališta i područja sjeverno od pomenog nogometnog igrališta. Na ovom lokalitetu utvrđeno je postojanje rimske keramiarske radionice (*figlinae*). Pored ostataka keramike, amfora, graditeljske keramike i ostalih keramiarskih oblika, pronađeni su i arhitektonski ostatci objekata koji su pripadali radioničkom gospodarskom kompleksu. Utvrđeni su i ostatci keramiarske peći, koja je dijelom bila ukopana u zemlju. Pronađena su rebra peći kao i njezini obrisi. Radi se o peći koja je bila veće dimenzije, 4.90 x 3.50 m, a prije nje na istom mjestu se nalazila starija peć koja je nakon upotrebe zamijenjena novom. Pronađena peć je iskoristila temelje starije peći.²⁷⁷ Ukupno su na ovom kompleksu pronađene tri keramiarske peći.²⁷⁸ Kod velikog broja keramičkih nalaza pronađen je radionički pečat koji glasi *Sex Metiliju (Mutiliju) Maxi(mi)*, koji je očit bio zakupnik keramiarske radionice.²⁷⁹ Radionica je bila u funkciji od druge polovine I. st. pr. Kr. do kraja II. stoljeća, a nalazila se na području antičkog naselja *Ad Turres*.

²⁷⁶ G. Lipovac Vrkljan 2005, str. 164-165.

²⁷⁷ G. Lipovac Vrkljan 2007, str. 287-289.

²⁷⁸ G. Lipovac Vrkljan 2008, str. 331-333.

²⁷⁹ G. Lipovac Vrkljan 2006, str. 97.

Sjeverno od današnjeg naselja i lokaliteta Igrali-te nalazi se gradina Badanj koja je od prapovijesnih vremena pa sve do kasnog srednjeg vijeka bila strateško mjesto u kontroli prometa i kretanja ljudi. Gradina se nalazi iznad prirodnog kanjona kroz koji danas vodi cesta od Crikvenice preko Strana za Tribalj prema Zaležu. Ovdje se spajaju dva potoka, Rina i Slani koji skupljaju vodu Dubranu koja se kod Crikvenice ulijeva u Jadransko more. Danas su na Badnju vidljivi ostatci zidova srednjovjekovnog grada koji je pripadao knezovima Frankopanima.²⁸⁰ Arheološka istraživanja koja su vršena u razdoblju od 1966. do 1974. godine obuhvaćala su istraživanja arhitektonskih ostataka kasne antike i srednjeg vijeka. Prapovijesni sloj se ne navodi niti služi kao nalaz jedne prapovijesne alke potvrde fluvija na gradini i oko nje. Godine 1982. prilikom sondiranja terena za izgradnju gradskog vodovoda na predjelu Pod Badnja pronađena je jedna željezna alka koja je služila za vezivanje plovila, a izvorno je bila u vršenoj stijeni.²⁸¹ Za pretpostaviti je da je tok Dubrane bio plovni za manja plovila do lokacije ispod gradine koja je pružala dobru zaštitu i kontrolu prometa. Na području gradine Badanj tijekom IV. i V. st. gradi se postaja u sklopu liburnskog limesa, ali pronađene su opeke koje su karakteristične za početak I. stoljeća. Vjerojatno su pripadale nekom objektu ili naselju u blizini te su sekundarno upotrijebljene za izgradnju utvrde Badanj.²⁸² U kasnoj antici uslijed provala barbara u IV. st. dolazi do vršenja limesa na području Liburnije, od kada potječe i dio vršenja na gradini Badanj. Ovom prigodom gradi se kula kao promatratnica koja je imala ulogu kontrolirati prometnicu koja je vodila od Akvileje preko Tarsatike kroz Vinodol, te je jednim odvojkom išla do Senije. Na vrhu brijega gradine nalazila se četverokutna kula s vodospremom u prizemlju. Osim dvorišta još su bile izgrađene i popratne prostorije kao ostave. U VI. st. u vrijeme cara Justinijana gradina je dograđivana i dodatno ojačavana, te proširena. Ovim zahvatima utvrda postaje *refugium* u koji se mogla smjestiti veća vojna posada.²⁸³ Gradina je bila u upotrebi do kraja XIV. stoljeća.

²⁸⁰ R. Matej i 1976-1978, str. 239.

²⁸¹ A. Dra i 1991, str. 238.

²⁸² G. Lipovac Vrkljan 2006, str. 90-91.

²⁸³ R. Matej i 1976-1978, str. 257-258.

10.6. CURICUM – Krk

Otok Krk nalazi se na sjevernom dijelu istočne obale Jadrana, u Hrvatskom primorju kao jedan od Kvarnerskih otoka. Njegova površina iznosi 404 km², a danas je mostom spojen sa susjednim kopnom.

Otok je bio naseljen još u prapovijesno vrijeme, a stanovništvo je živjelo u gradinskim naseljima kojih je do sada registrirano 26, manjih ili većih. Rimljani su na otoku razvili dva naselja, *Curicum* na mjestu današnjeg grada Krka i *Fulfinum* u blizini današnjeg mjesta Omišlja.²⁸⁴ Zbog neposredne blizine kopna, odnosno odvojenosti morskim tjesnacem, pruflao je sigurnost stanovništvu prilikom naseljavanja i podizanja naselja. Unutrašnjost otoka, za razliku od kamenitog i krševitog priobalja, obilovala je plodnom zemljom, izvorima vode i ribom, što je bila velika prednost prilikom naseljavanja. Povoljne i zaštićene luke na otoku privlačile su stanovništvo, koje se naseljavalo oko fortifikacija koje su podizane radi obrane i nadzora pomorskog prometa. Ove fortifikacije postaju nasebinski kompleksi koji, radi svoga strateškog položaja i uloge, kontinuitet zadržavaju dalje kroz stoljeća.²⁸⁵

Otok Krk spomenut je i opisan kod višeg antičkih autora.²⁸⁶ Plinije spominje otok na dva mjesta u svome djelu *Naturalis historia* (Plin. N. h. III, 139). Opisuje i sjevernu obalu Jadrana navodi narode koji tu žive i njihova naselja, a spominje stanovnike Krka pod imenom *Curictae*. Na drugom mjestu u istom djelu (Plin. N. h. III, 152) Plinije navodi Krk pod zajedničkim imenom skupine otoka Elektrida, prema grčkom nazivu za skupinu sjevernojadranskih otoka. Grci su ovo otočje prozvali *Electrides* prema navodno pronađenom jantaru koji oni nazivaju *electrum*.²⁸⁷

Klaudije Ptolemej u Zemljopisnom prikazu, na otoku Krku spominje dvije liburnske zajednice (Ptol. 2, 16, 8). Jednu od zajednica naziva *Κουρικταί*.²⁸⁸ Strabon u svom djelu *Geographica* (Strab. VII, 5,4) opisuje plovidbu uz istočnu obalu Jadrana i narode Japoda i Liburna, a otok Krk spominje kao Kiriktiku (*Κυρικτική*). Navodi da se nalazi uz zemlju Japoda, te da nakon njega slijedi četrdesetak liburnskih otoka, a onda i drugi otoci.²⁸⁹

²⁸⁴ M. Zaninović 1989, str. 10.

²⁸⁵ A. Faber 1988, str. 113.

²⁸⁶ D. Zelić 1995, str. 55.

²⁸⁷ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 47 i 52.

²⁸⁸ M. Suić 2003, str. 424.

²⁸⁹ M. Suić 2003, str. 412-413.

Na Peutingerovoj karti otok Krk se navodi kao Insula Curica, (*Tabula Peutingeriana* V, 490).²⁹⁰ U *Opisu svijeta* (V, 24) Anonim iz Ravene, opisuju i otoke uz istu nu obalu Jadrana, otok Krk navodi pod imenom *Curricus*.²⁹¹

10.6.1. Gradski bedemi

Grad Krk, odnosno anti ki Kurik smjestio se na južnom dijelu otoka povezuju i na taj na in plovnu liniju koja je i-la od Senja preko Krka do Cresa i Lo-inja, odnosno povezivala je Kvarnerski zaljev. Ovakva plovidbena ruta pruflala je vi-e sigurnosti brodovima od one koja je tekla podvelebitskim kanalom, kako zbog udara bure, tako i zbog mogu ih zasjeda i plja ke koje su se veoma lako mogle postaviti u nekim od skrivenih zaljeva ili tjesnaca.²⁹²

Grad se razvio na blagoj uzvisini uz more, na mjestu koje je nekada imalo formu poluotoka, ali je nasipavanjima tijekom vremena, naro ito u XX. stolje u, zaljev na jugozapadnoj strani nestao.

Sustavna arheolo-ka istraflivanja unutar bedema Krka nisu ra ena, stoga je sa sigurno- u te-ko utvrditi u kojem se razdoblju i na kojem prostoru razvilo predrimsko naselje. Anti ki arheolo-ki nalazi tako er su nalafeni slu ajno ili u novije vrijeme u za-titnim arheolo-kim istraflivanjima, a ukazuju na postojanje rimskog naselja od polovice I st. pr. Krista do kasne antike.

Dana-nji tlocrt gradskih bedema Krka nepravilnog je kruflnog oblika, izduflenog u pravcu sjeverozapad - jugoistok. Na nekim mjestima bedemi prate konfiguraciju terena, i pri tome tvore i izlomljene linije, prilago avaju i se terenu. Kasniji srednjovjekovni bedemi su uglavnom dogra ivani na one anti ke, tako da je oblik naselja zadrflan, osim -to su na nekim mjestima bedemi pro-ireni, odnosno oja ani. Veliki dio gradskih komunikacija zadrflao je svoje pravce do danas, -to se vidi po rasteru anti kih zidova koji se na vi-e mjesta preklapa s rasterom dana-nje arhitekture. Pravac glavnih komunikacija bio je uvjetovan s tri ulaza u grad. Jedan ulaz se nalazio na sjevernom dijelu bedema, dok se ostala dva nalazila na isto nom i zapadnom dijelu bedema. Ovi ulazi su vjerojatno bili povezani linijama karda i dekumana, ali ne u ravnoj liniji. Ovdje se vjerojatno radi o pra enju postoje ih predrimskih komunikacija unutar naselja, koje su i-le krivudavo, kako je to ina e slu aj prilikom osnivanja rimskog naselja u gradovima s predanti kim pravcima.

²⁹⁰ M. Sui 2003, str. 434.

²⁹¹ M. Sui 2003, str. 450.

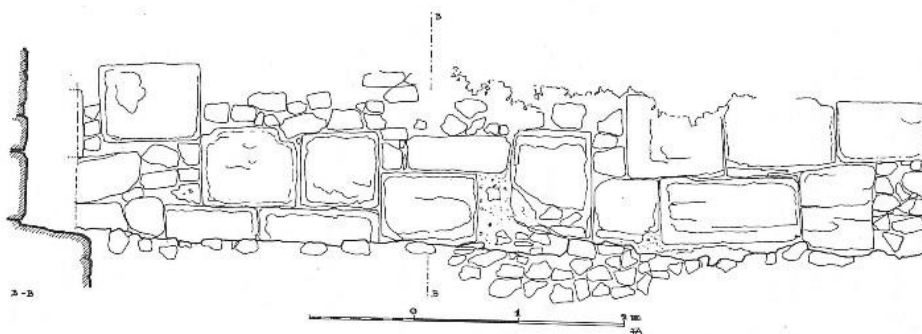
²⁹² A. Faber 1963-65, str. 46.

Slika 5: Dana-njih bedemi grada Krka s ulazima A, B i C (A. Faber 1963-65, str. 48.)

Na nekim mjestima s vanjske strane gradskih bedema Krka uo ljuvi su dijelovi koji su ostali sa uvani od antike. Jedan takav dio nalazi se na zapadnom dijelu bedema, ispod franjeva kog samostana i samostana benediktinki. Ovo je najdulji dio sa uvanog anti kog bedema, a iznosi 11 metara i dva metra je visok. Sjevernije od ovog mjesta, ponovno se javljaju ostatci anti kog bedema, ali ra eni u druga ijoj tehnici zidanja. Duljina ovog dijela iznosi osam metara i gubi se ispod kule. Dio bedema koji je vi-e sa uvan gra en je od ve ih kamenih klesanih blokova, pravokutnog i kvadratnog oblika dimenzija 60 x 60 cm, do 60 x 120 cm. Blokovi su paflljivo klesani tako da idealno prianjaju jedan uz drugi. Blokovi su u nekoj kasnijoj fazi, vjerojatno prilikom obnove ili oja avanja bedema bili vezani flbukom od morskog pijeska i vapna, a istom flbukom bile su izvedene i fuge. Ova obnova tako er spada u doba Rima, ali u kasniju fazu, dok najstarijoj fazi pripada fina obrada kamena koji je sagan šu suhoō.²⁹³

²⁹³ A. Faber 1963-65, str. 48.

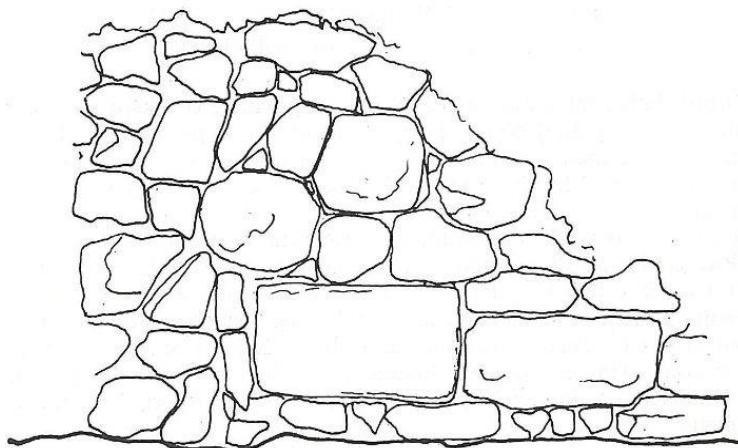
Slika 6: Detalj sa zapadnog bedema Kurika (A. Faber 1963-65, str. 49)

Kod drugog dijela sa uvanog anti kog bedema, ispod franjeva kog samostana razli ita je tehnika obrade kamena i me usobnog vezanja blokova. Kameni blokovi su ve ih dimenzija 37 x 105 cm, i iste su duljine i visine. Zbog jednakih kamenih blokova linije zida su pravilne, a okomite linije se ponavljaju u jednoli nom razmaku. Na blokovima je izveden rub, odnosno anatiroza koja je irine 2 - 3 cm. Na donjem dijelu ovoga bedema dio je o-te en, odnosno nedostaje vanjska konstrukcija koja je nadomje-tena lo-om flbukom i kamenom. Zbog o-te enja, ovdje je bilo mogu e izmjeriti debljinu anti kog bedema koja iznosi oko 1,60 metara.

Unutar samostanskog vrta, na jednom dijelu je sa uvano unutarnje lice anti kog bedema. Premda je tako er ra eno od kamenih blokova, oni su manjih dimenzija, nisu sasvim pravilno klesani i slagani su bez nekog o itog reda.

Analiziraju i format kamenih blokova i njihovu obradu, kao i ostatak kamenog materijala kori-tenog prilikom izgradnje bedema anti kog Kurika, izvjesno je da je najprije bio kori-ten materijal koji se na-ao na licu mjesta kao dio ranijih predrimskih bedema. Nadogradnja bedema ra ena je s kamenim blokovima koji su za tu svrhu bili klesani, -to je omogu ilo i jednostavniju gradnju u pravilnim horizontalnim redovima, a utjecalo je i na kona nu vrsto u bedema.²⁹⁴

²⁹⁴ A. Faber 1963-65, str. 50.

Slika 7: Unutarnje lice zapadnog bedema Kurika (A. Faber 1963-65, str. 51.)

Ostaje pitanje datiranja bedema, odnosno po etak njihove gradnje. Natpis (CIL III 13295) koji je pronađen u gradu Krku u blizini vije nice odnosi se na izgradnju dionice gradskog zida, a glasi kako slijedi:

Turus Patalius Granp(icus?) Opia(vi) f(ilius) / Venetus

Lastimeis Hosp(olis) f(ilius) / pra(ifecti) murum locaverunt lo[n]g(um) /

*p(edes) CXI alt(um) p(edes) XX eisde(m) probav(erunt)*²⁹⁵

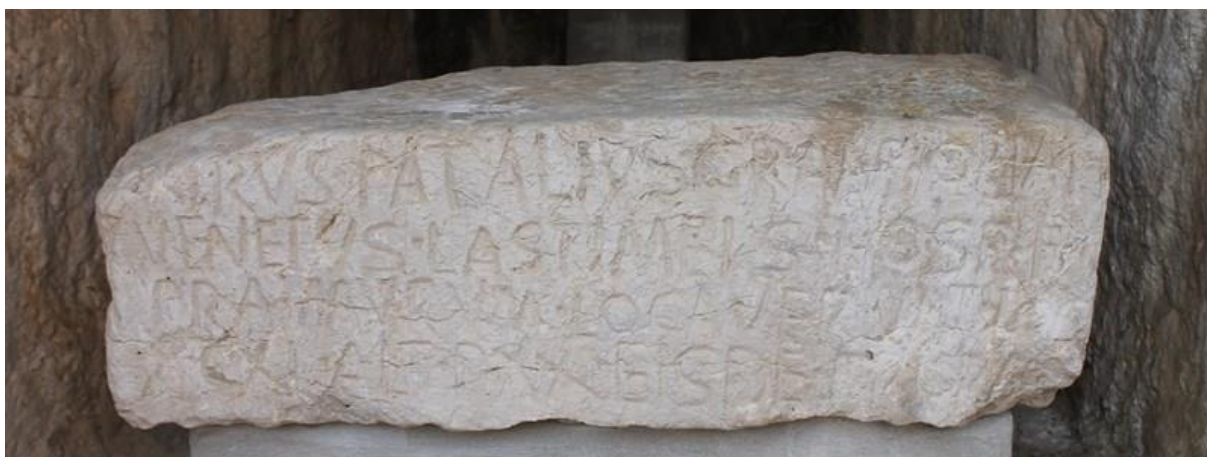
Gradnja bedema dovodi se u vezu sa rimskim građanskim ratom između Cezara i Pompeja, odnosno boravkom Cezarovih trupa na Krku, nakon poraza koji su doživjele u pomorskoj bitci koja se odigrala u tjesnacu između otoka Krka i kopna, 49. god. pr. Krista.²⁹⁶ Na Cezarovo strani u bitci su sudjelovali Gaj Antonije, Marko Antonije i Publije Kornelije Dolabela, dok su na Pompejevo strani bili zapovjednik Marko Oktavije i Lucije Skribonij Libon. Cezarova vojska bila je poražena i nakon poraza se sklonila na otok Krk. U natpisu se govori o gradnji bedema koji je dugačak 111 stopa i visok 20 stopa, a podigla ga dva lokalna prefekta koji su liburnskog podrijetla. Moguće je da je gradnja bedema vezana za ovu pomorsku bitku, kada je samo naselje moglo biti ugroženo od Liburna koji su u građanskom ratu dijelom bili na strani Pompeja. Liburni su u ovom sukobu bili podijeljeni. Stanovnici Jadera, Enone i općenito gradsko stanovništvo Liburnije bili su na strani Cezara, a zajednice izvan gradova su bile više na strani Pompeja. Vjerojatno je identična situacija bila i u Kuriku

²⁹⁵ J. Medini 1969, str. 49-50.

²⁹⁶ Detaljniji opis mjesta na kome se odvijala bitka kao i vojno - logističke aspekte pogledati u: A. Faber 2003, str. 277-289.; S. Bilić i Dujmušić 2014., str. 107-124.

koji je bio uz Cezara, te je stanovništvo primorano podi i bedeme kako bi se obranilo od okolnog ruralnog stanovništva koje je bilo na strani Pompeja.²⁹⁷

Uobičajena datacija ovog natpisa je I st. pr. Krista, a dovodi se u vezu sa pomorskom bitkom, odnosno godinom 49. god. pr. Krista, kada je naselje bilo ugroženo od strane Pompejeve flote kojom je zapovijedao Lucije Skribonij Libon.²⁹⁸ U prilog ovakvoj dataciji idu i liburnska, nerimska imena magistrata koji su naru ili izgradnju zida. Postavlja se pitanje zašto su njegovi vrhovni magistrati bili neromanizirani Liburni? činjenica da su bili Liburni govori da su bili autohtonog podrijetla, vjerojatno peregrinskog statusa. Postavlja se pitanje zašto je rimska vlast u ovom slučaju odustala od uobičajene prakse i službu dodijelila peregrinima, a ne vojnim dužnosnicima koji su sudjelovali u osvajanju i pacifikaciji ovih krajeva? Julijan Medini smatra da je ova zajednica na Krku u vrijeme pacifikacije bila autonomna jer su se na njezinom teritoriju nalazili *praefecti civitatis* koji su bili doma i ljudi i vjerojatno vode i u zajednici.²⁹⁹

Slika 8: Natpis o gradnji bedema CIL III 13295 (foto: H. Manenica)

Položaj ove zajednice je vjerojatno bio saveznički prema rimskoj državi, a ne neprijateljski. Prema ovoj tvrdnji proizlazi da je interese Rimljana podupirala liburnska zajednica koja je ovdje živjela. S obzirom na vojnu situaciju u vrijeme pacifikacije isto ne obale Jadrana, rastu oje rimskoj državi bilo je potreban saveznik na ovim prostorima, kao i sigurne baze na obali iz kojih bi se mogli pokrenuti vojne pohode dalje prema unutrašnjosti. Liburnija je zahvaljujući i svome geografskom položaju Rimljanima služila kao baza za vojne pohode

²⁹⁷ M. Zaninovi 1988, str. 56-57.

²⁹⁸ J. J. Wilkes 1969, str. 197.

²⁹⁹ J. Medini 1974, str. 31-33.

protiv Japoda s čijeg je teritorija prijetila opasnost Cisalpinskoj Galiji i Italiji još od II st. pr. Krista.³⁰⁰

Ugovor o gradnji zida sastavljen je po strogoj rimskoj - pravnoj terminologiji, što bi značilo da je Kurik u vrijeme sastavljanja ugovora bio rimsko naselje u kojem su rimske pravne koncepcije bile veoma izraflene i korištene. Ovakva situacija daje naslutiti da je natpis o gradnji bedema mnogo mlađi od polovine I st. pr. Krista, možda i za čitavo stoljeće.³⁰¹ Datiranje natpisa nešto kasnije, u I. st. n. Krista, značilo bi da je proces širenja rimskog utjecaja u vrijeme ranog principata imao svoj tijek, iako je polagano, a vladajućim slojem nastojao se prilagoditi rimskom tipu vladanja, kako bi Kurik došao do položaja municipija koji bi imao *ius Latii*. Ovakav razvoj događaja magistratima bi omogućio da nakon završene funkcije postanu rimski građani, a time i pripadnici vladajućem sloju rimskog carstva.³⁰²

U kontekst gradskih bedema Kurika ide i slučajni nalaz kamenih blokova, koji su otkriveni prilikom građevinskih radova u podnožju zapadnog dijela bedema. Radi se o dvanaest megalitnih kamenih blokova koji su već u trenutku otkopa bili dislocirani bagerom sa originalne pozicije. U međuvremenu ih je ostalo jedanaest jer je jedan nestao nakon pronalaska.³⁰³ Dimenzije blokova su neznatno različite, a kreću se otprilike u rasponu od 1.10 x 0.70 x 0.80 metara. Kamen je domaći vapnenac koji je visoke kvalitete, a takav kamen se vadio u kamenolomu Garica koji se nalazi na središnjem dijelu otoka.³⁰⁴ Na blokovima nisu uočeni ostatci fluke ili nekog vezivnog materijala, stoga je za pretpostaviti da su građeni za izgradnju megalitskog suhozida. Ovdje se postavlja pitanje datiranja ovih kamenih megalita koji su bili dio gradskih bedema. Slična je situacija sa gradskim bedemima i u Osoru, gdje su bedemi građeni u višefazno.³⁰⁵ U Osoru je dio unutarnjeg prstena bedema građeno još u željezno doba, a vanjski dio je obnavljan negdje krajem prapovijesti ili početkom rane antike.

³⁰⁰ J. Medini 1974, str. 29.

³⁰¹ L. Margeti 1990, str. 90.

³⁰² L. Margeti 1990, str. 91.

³⁰³ O ovome nas je informirala kolegica dr.sc. Goranka Lipovac - Vrkljan, na čemu joj se ovom prigodom zahvaljujem.

³⁰⁴ G. Lipovac 1991, str. 37.

³⁰⁵ A. Faber 1982(b), str. 72.

Slika 9: Megalitni kameni blokovi iz bedema Kurika (foto: H. Manenica)

Bedemi Krka građeni su u višim fazama, kontinuirano od VII. st. pr. Krista. Gradnju možemo pratiti u četiri faze, prema Aleksandri Faber. Prva faza pokriva period od VII. do V. st. pr. Krista, druga i treća faza obuhvaćaju razdoblje od V. - III. st. pr. Krista, dok četvrta faza spada u I. st. pr. Krista. Ova podjela napravljena je prema tipologiji gradnje bedema, i na način obrade kamenih blokova, što je karakteristika određenog perioda u kome su bedemi podignuti.³⁰⁶

Dionica krakog bedema s južne strane također je građena od velikih megalitnih blokova kamena, koji imaju obrubnu obradu i slagani su u tehnici suhozida, što je karakteristika suhozidnih megalitskih bedema iz IV. i III. st. pr. Krista, građeni po uzoru na grčka utvrđena naselja na Jadranu i Mediteranu.³⁰⁷ Kod određivanja vremenske granice korištenja određene tehnike gradnje bedema, u obzir treba uzeti i lokalnu tradiciju koja je izolirano mogla koristiti određenu tehniku duž perioda vremena, izlaze i iz okvira općenitih vremenskih podjela. U slučaju krakih bedema i pronalaska megalitskih blokova, Goranka Lipovac - Vrkljan smatra mogućim da je megalitska tehnika gradnje, koja je karakteristična za prapovijesno razdoblje III. i IV. st. pr. Krista, bila korištena i u ranorimsko, odnosno Cezarovo vrijeme, kao što je to slučaj bio i u Varvariji.³⁰⁸ Autorica smatra da je kasniji slog bedema građeni u tehnici *opus quadratum* sjeo na megalitske blokove iz ranorimskog, Cezarovog vremena.³⁰⁹

³⁰⁶ A. Faber 1976, str. 230-243.

³⁰⁷ A. Faber 1988, str. 115.

³⁰⁸ M. Sui 1996(h), str. 634-638.

³⁰⁹ G. Lipovac 1991, str. 38.

10.6.2. Venerin hram

Unutar srednjovjekovnih bedema grada Krka, prilikom adaptacije jednog prostora za ugostiteljsku namjenu, pronađen je jedan antički natpis koji govori o obnovi venerinog hrama u Kuriku. Natpis je pronađen kao spolij u srednjovjekovnom bedemu dr. sc. Goranka Lipovac - Vrkljan, kojoj se zahvaljujemo na ustupljenim podacima i informacijama za potrebe pisanja ovog rada.

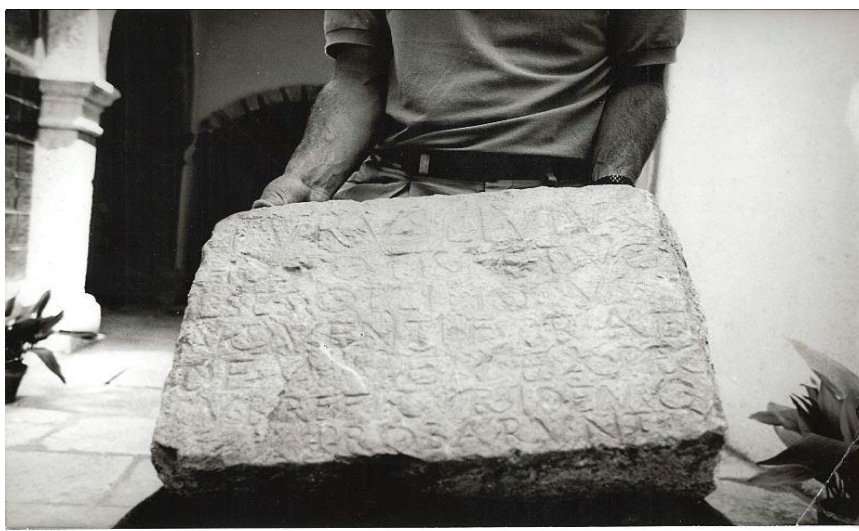
Tijekom listopada 2010. godine obavljena su arheološka istraživanja zaštitnog karaktera na lokaciji građevine u Mahinevoj ulici 3. u povijesnoj jezgri, na katastarskoj čestiti 3063. Istraživanja je vodio arheolog Nino Novak.³¹⁰

Istraživanja su provedena u prizemlju privatne kuće u povijesnoj jezgri Krka. Zbog ograničenosti prostora unutar zgrade i smještaja u povijesnoj jezgri Krka, istraživanja su bila ograničena te su obuhvatila tek zapadni dio ovog građevnog sklopa. Otkriveni su ostaci starije građevine koji su se sačuvali do visine od jednog metra s uglavnom destruiranom podnicom koja se danas nalazi na razini mora, a za vrijeme juga i ispod morske razine. U korpus ove starije pravokutne građevine zidane u tehnici opus *pseudo isodomum* sa zapadne je strane upisana plitka apsida sa ramenima. U središtu ove apside, iza koje se nalazi zaštitni zid, nalazi se valjkasto postolje. Zaštitni zid, apsida sa ramenima i perimetralni zidovi istovremeno su građeni.

Istraživanja interijera zgrade nakon uklanjanja recentne betonske podnice ukazala su na jednostavnu okomitu stratigrafiju. Ustanovljen je gotovo posve sterilan sloj, zapravo nasip zemlje i neobrađenog kamenja, vjerojatno za potrebe zasipavanja donesen iz prostora izvan grada. Spuštajući se dalje pod razinu današnjeg nivoa mora utvrđeno je autentičan sloj iz vremena prvog rušenja starog zdanja. U ovom sloju pronađeni su ostatci keramike iz antičkog vremena, u prvom redu komadi tegula, te nekoliko komada amfora, ručnici, poklopaca i dna koje okvirno možemo datirati u vrijeme od I. st. pr. Krista do III. stoljeća nakon Krista.

Podnica prostorije danas je ispod razine mora, a bila je izvedena od svijetle vapnene fluke; može se ipak pretpostaviti da je ova fluka tek podloga popločenoj prostoriji koje se nije uspjelo sačuvati.

³¹⁰ Ovom prilikom bih se zahvalio kolegi Ninu Novaku na ustupljenim rezultatima arheoloških istraživanja, kao i dipl. Ing. arhitekture Nenadu Kocijanu na ustupljenoj tehnici i foto dokumentaciji, arhitektonskih ostataka hrama.

Slika 10: Natpis o obnovi Venerinog hrama neposredno nakon otkrića (foto: G. Vrkljan Lipovac)

Apsida upisana u ravni zid za elja, sa isjećima koji tvore pobožne kutne prostorije prisutna je u arhitekturi antičkog Rima posebno ranocarskog perioda. Na otoku Krku, ovo je za sada jedinstven nalaz, izuzimaju i arhitekturu ranokr–anskih crkava. Obzirom na potpuno suprotnu orijentaciju od one uvriježene ranokr–anske sakralne građevine, crkve ili bazilike, vidljivo je da se ovdje ne radi o ranokr–anskoj sakralnoj građevini. Okolnosti nalaza, građevinska tehnika i keramički arheološki nalazi ukazuju da se radi o starijoj građevini. Nije isključeno da se radi o nalazu za elja rimske sakralne građevine, odnosno hrama. Na ovakvu pretpostavku ukazuje pravilna orijentacija, ortogonalna simetrija, struktura gradnje, kao i tlocrtna dimenzije građevine. Apsida ili duboka eksedra, iako rjeđe od uvriježenog ravnog za elja, također je svojstveno oblik u interijerima antičkih sakralnih zdanja, a valjkasto zidano postolje u njenoj osi može biti postolje za statu u hramu –tovanog boflanstva. Minijturni pobožni prostori obostrano uz apsidu nemaju naizgled neku svrhu jer sa njima nije moguća komunikacija, ali u višim dijelovima zida koji se do danas nisu sačuvali, moguće je da je postojao manji otvor ili prozor i kroz koje se moglo ostavljati darove –tovanom boflanstvu.

U prilog pretpostavci da se radi o Venerinom hramu idu izmeću ostaloga dvije injenice. Prva i najbliža je svakako slučajni nalaz natpisa o obnovi Venerinog hrama svega dvadesetak metara južno od lokacije antičke građevine s apsidom.³¹¹ Natpis je pronađen u recentnoj upotrebi nadvratnika, a govori o dvojci gradskih prefekata koji obnavljaju Venerin

³¹¹ A. Kurili 2006(b), str. 137.

hram u Krku. Natpis o obnovi hrama možemo datirati u kraj I. st. pr. Krista ili početak I. st. po Kristu. Ovaj podatak možemo sagledati u svjetlu rimske infiltracije na liburnskom području.

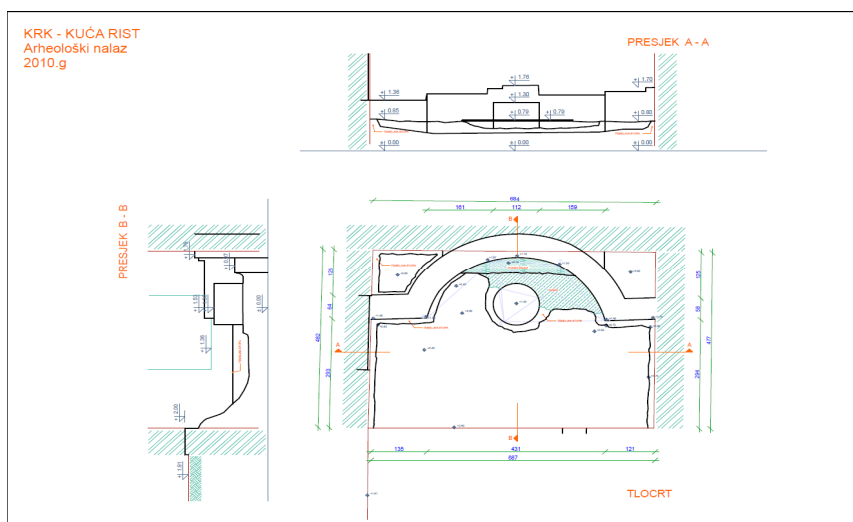

Slika 11: Ostatci apside hrama (foto: N. Novak)

Uzmemo li u obzir da je Venera od Cezarovog vremena –tovana kao za etnica loze svih Julija, nije slučajno da je ovakav hram postojao, –to bi mogao biti oblik rimske propagande na osvojenom području. Postojanje hrama možemo dovesti u vezu s –irenjem rimskog kulturnog utjecaja, –to okvirno mogu potvrditi i keramički arheološki nalazi kao i na in gradnje, no postoji mogućnost da je svetište lokalnoj božici postojalo i prije dolaska Rimljana. Poveznicu za ovakvu pretpostavku možemo pronaći u antičkoj Aenoni. Svetište božice *Venus Anzotica* pronađeno je 1938. god. na poluotoku koji sa sjeverozapadne strane zatvara ulaz u ninsku luku. Radi se o manjem poljskom svetištu (*sacellum*) koje je bilo pravokutnog tlocrta s polukružnom nišom. Na istom mjestu pronađena je i skulptura Venere kao i dva natpisa s posvetama. U jednom natpisu božica se javlja samo s domaćim imenom, a u drugom natpisu donosi se i rimska interpretacija autohtone božice Anzotike kao Venere. Kult je odraz starog mediteranskog i liburnskog matrijarhata. Izraz je starog shvaćanja predominacije glavnog ženskog božanstva (majke, roditeljice ljudi i čitave prirode). Za odgovarajuće božanstvo kod Etrućana Vitruvije (I, 7) navodi kako se svetište za slično božanstvo (božica Turan) moralo nalaziti izvan naselja, pa ne čudi da se svetište posvećeno Veneri Anzotici u Aenoni nalazi izvan naselja. Svetište posvećeno Veneri u Krku nalazi se neposredno uz unutrašnju stranu ranocarskog bedema. Vrlo je vjerojatno da je Anzotika u predrimskoj enonskoj zajednici imala ulogu glavnog božanstva koje je simboliziralo plodnost i rodnost zemlje, prirodnu stvaralačku snagu, a tu je ulogu zadržala i u rimsko doba. U prastarim društvima na Istoku isti se princip primjenjivao u različitim formama i pod različitim imenima - Kibela ili Velika Majka

(*Magna Mater*), *Terra Mater* u Rimu, *Matres* ili *Matrices* na keltskom području, i sama Venera, odnosno grčka Afrodita, imala je slična svojstva, stoga ne čudi izjednačavanje liburnske Anzotike i klasične Venere.³¹² Ovakav primjer kod nas imamo i u antičkoj Flanoni gdje je božica Irija također poistovjeđena s Venerom kao *Iria Venus*.

Obnova hrama u Kuriku mogla se također dovesti u vezu s građanskim ratom između Cezara i Pompeja odnosno boravkom Cezarovih trupa na Krku. U ovim sukobima je moglo stradati svetište odnosno hram posvećen Veneri, koje kasnije obnavljaju dva lokalna Liburna koji su se na taj način željeli dodvoriti Rimskoj vlasti.

Slika 12: Crteži tlocrta i presjeka ostataka hrama (N. Kocijan)

Kada se sagledaju arheološki nalazi koji su posljednjih godina otkriveni u povijesnoj jezgri Krka, nedvojbeno je da postoje snažni pokazatelji da se ovdje radi o hramu koji je posvećen Veneri. Ako ovome pridodamo analogiju sa svetištem koje je pronađeno na prilazu Aenone i liburnsko božanstvo Flanone, gdje je lokalno božanstvo doživjelo rimsku interpretaciju kao Venera, dobili smo još jedan sličan primjer na području Liburnije.

U svakom slučaju u gradu Krku se javlja sličan problem kao i većini antičkih sredina na našoj obali koja nastavljaju kontinuirani život do današnjih dana, a to je nedostatak sustavnih arheoloških istraživanja koja bi obuhvatila veću gradsku površinu. Ovo je naravno teško izvedivo zbog kasnije izgrađenosti. Jedino na ovaj način bi se mogla dobiti jasnija urbanistička slika grada i raspored gradskih elemenata.

³¹² K. A. Giunio 1997, str. 267-268.

10.6.3. Terme

Na području katedrale 1956. godine su započela arheološka istraživanja koja su trajala do godine 1963. Istraživanja su obuhvatila područje antičke urbane insule na kojoj se danas nalazi kompleks katedrale, a kasnije su se proširila prostor antičke insule sa zapadne strane, i na susjedne ulične prostore, gdje se nalazi crkva sv. Kvirina.³¹³ Pored sakralnih objekata i starokršćanskog sloja pronađeni su ostaci insule na području koje su kasnije nastale gradske terme, najvjerojatnije u drugoj polovici I st. n. Krista.³¹⁴ Neposredno uz sjeverni brod katedrale nalazi se cisterna za vodu, koja je prilikom istraživanja ispraznjena i nakon uklanjanja sloja taloga sa poda, otkriven je bijeli podni mozaik. Mozaik je bio sastavljen od bijelih kamenica, zauzevši prostor cijele cisterne od oko 20 m². Na sredini se nalazilo estroputno udubljenje koje je služilo za pražnjenje vode prilikom ispuštanja bazena. Izrađeno je od vodootporne fluke i okruženo obrubom od kamenica u dva reda. Ovo je ujedno i jedini ukras na mozaiku.

Nešto iznad ovoga mozaika pronađen je i drugi mozaik koji je također bio sastavljen od bijelih kamenica. Imao je borduru na injenu od crnih kockica i motive srololikih listova pravilno postavljenih po površini. Oba pronađena mozaika pripadaju istom vremenskom razdoblju i dio su centralnog bazena antičkih termi. Gornji mozaik je krasio ophodni koridor prostorije u kojoj se nalazio bazen, dok je donji pokrivao dno centralnog bazena (piscine).³¹⁵ U daljnjim istraživanjima na istočnoj strani termi otkriven je i istražen prostor cele kaldarija i hipokaust, kojem su bili sačuvani donji podovi i stupovi od krušnih plošastih opeka, dok se gornji pod urušio. Pronađeni su i ostatci ložišta sa slojevima asfalta. Od sitnijeg materijala, pronađeni su ostatci krovnih tegula, amfora, fine keramike, ulomci stakla i jedan rimski novac cara Vespazijana s natpisom. U istom dijelu istraženog prostora terma nalazile su se prateće prostorije koje nisu bile tako bogato ukrašene mozaicima i zidnom flukom. Istraživanja su pokazala perimetralni zid terma prema zapadu i istoku, te sjeverni perimetralni zid. Linijom ovih zidova definirana je i granična linija insule prema ulicama koje su ju flankirale sa istočne i zapadne strane.³¹⁶

Tlocrtno gledano, antičke terme u Kuriku bile su simetrične, a simetralna os prolazila je linijom sjever - jug po sredini rimske insule. Centralni prostor s glavnim bazenom

³¹³ A. Mohorović 1982, str. 17.

³¹⁴ A. Mohorović 1964, str. 3.

³¹⁵ A. Mohorović 1971, str. 22-23.

³¹⁶ A. Mohorović 1971, str. 24.

(*caldarium* i *piscina calida*) bio je smješten na simetralnoj osi u sjevernom dijelu neposredno uz sjeverni transverzalni zid. Prostorije je bila široka 8 m, a duga oko 12 m. U njezinom centralnom dijelu nalazio se glavni bazen koji je bio oko 3 m širok, 6 m dug i oko 2.3 m dubok. Ophodni prostor i dno bazena pokrivali su ranije opisani mozaici. Simetrično uz ovu glavnu prostoriju, s obje strane su se nalazile prostorije sa konstrukcijom hipokausta. Uz njih su se nalazile i mnoge druge prateće prostorije koje su služile kao vestibuli, untoriji, apoditeriji, itd. U južnom dijelu terma, po itavoj irini bio je smješten atrij odnosno palestra. Prema tlocrtnoj koncepciji i simetrično postavljenim prostorijama, može se zaključiti da su ove terme bile na raspolaganju muškim i ženskim kupcima.

10.6.4. Nastambe

Na istraženom području grada Krka koje se nalazi oko današnje katedrale, otkriveni su ostatci rimske kuće i insule. Prostirala se u smjeru istok - zapad u dužini od 63.68 m, a širina joj je bila u smjeru sjever - jug nešto preko 30 m. Insula je sa zapadne strane bila omeđena antičkim kardom koji je prolazio središnjim gradskim prostorom i pokraj ove insule nastavio se spuštati prema moru. Sa istočne strane insule nalazio se sekundarni kardo. Antičke terme bile su podignute na cjelokupnoj površini ove insule. Nad ostacima termi kasnije je izgrađena trobrodna starokršćanska bazilika koja je prethodila kasnijem katedralnom sakralnom kompleksu.³¹⁷ Osim ovog termalnog kompleksa u gradu Krku su pronađene još jedne terme, koje su podignute nešto kasnije u vrijeme kasne antike u IV. st. n. Krista. Prilikom istraživanja prostora oko katedrale 1963. godine, pronađeni su ostatci veće prostorije sa mozaikom podom i perimetralni zid koji se nalazio sa zapadne strane glavne antičke komunikacije Kurika, gradskog dekumana. Na samom zidu je pronađen i prag glavnog ulaza u zgradu termi. Mozaik je bio bijele boje sa središnjim motivom Tritona koji je okružen dupinima i morskom faunom.³¹⁸ Ove terme su izgrađene nad ostacima ranijih, tako da su na nekim mjestima zidovi od kamenih blokova polagani direktno na mozaik iz I. st. n. Krista.

10.6.5. Gradske komunikacije

Arheološka istraživanja koja su provedena na području katedralnog kompleksa u Krku od 1956. do 1963. godine, pored reprezentativnijih objekata gradskih termi, otkrila su još jednu bitnu karakteristiku rimskog naselja. Pokazalo se da su istraženi objekti svojim

³¹⁷ A. Mohorović, 1982, str. 18-19.

³¹⁸ A. Mohorović, 1964, str. 6-8.

poloflajem bili ukomponirani u pravokutni raster gradskih komunikacija. Anti ka urbana slika gradskih komunikacija u gradu Krku, pone-to je poreme ena srednjovjekovnim i novovjekovnim gradnjama, no tradicija anti ke strukture ulica ovdje se ipak uspjela zadrflati.³¹⁹

10.6.6. Nekropole

Nekropole anti kog Kurika evidentirane su za sada na dva podru ja izvan bedema, a koja se danas nalaze unutar povr-ine grada Krka. Jedna evidentirana nekropola se nalazi na jugozapadnom podru ju dana-njeg naselja, dok se druga rasprostire na isto nom dijelu uz zaljev Sv. Jurja. Prema nalazima novca koji je prona en u nekropolama iz vremena Kaligule do Hadrijana, sigurno je da su bile u upotrebi od polovice I. st. n. Krista i kroz II. stolje e, no budu i da nekropole nisu sistematski istraflivane, za o ekivati je da je period upotrebe i dulji.³²⁰

Sporadi ni, slu ajni arheolo-ki nalazi iz nekropole zabiljeffeni su tijekom vi-e godina uglavnom prilikom gra evinskih radova s vanjske, zapadne strane grada Krka na podru ju zemlji-ta TMinigoj.³²¹ Osteolo-ki nalazi sa ovog podru ja su razli iti, od ostataka kostiju, karboniziranih kostiju do pepela u urnama.

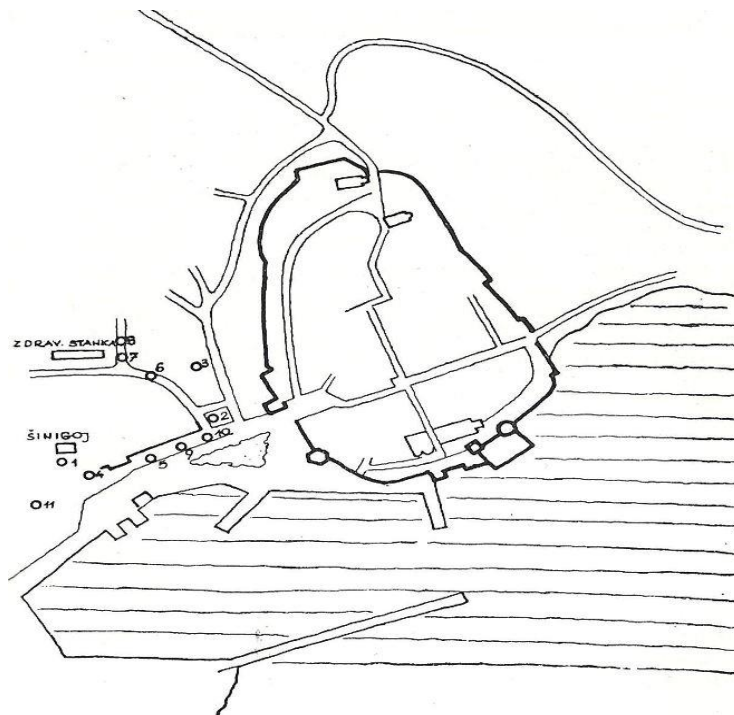
Zabiljeffena su oba na ina pokapanja, inhumacija i incineracija. Arheolo-ki nalazi su razli iti, ali karakteristi ni za nalaze s nekropola. Prona ene su urne *cinerariae* i *ossariae*, glinene svjetiljke, stakleni balzamariji i metalne fibule i nakit.³²² Te-ko je sa sigurno- u odrediti vrijeme trajanja ovog dijela nekropole bez sustavnih arheolo-kih istraflivanja. Problem je tako er -to je dosta predmeta prilikom radova odnesen sa mjesta nalaza prije dolaska arheologa. Na osnovu opisanih nalaza moffe se okvirno zaklju iti da je nekropola bila u upotrebi od predrimskog vremena do kasne antike, odnosno starokr-anskog vremena, na -to ukazuju nalazi lucerne sa prikazom golubice i natpisom š*Fortisō*.

³¹⁹ A. Mohorovi i 1982, str. 18.

³²⁰ A. Faber 1963-65, str. 47.

³²¹ R. Matej i 1963, str. 113-115.

³²² I. fiic ó Rokov 1962, str. 33-41.

Slika 13: Područje rimske nekropole Kurika (I. Fadić i Rokov 1962., str. 39.)

Kad su u pitanju nekropole antičkog Kurika i općenito otoka Krka, svakako treba naglasiti liburnski tip nadgrobnog spomenika, cip (*cippus*), koji je karakterističan za ovaj otok. Po svojim karakteristikama i ukrasima razlikuju se od sličnih spomenika na otocima na području Aserije i Jadera, te čine posebnu grupu tzv. krčku skupinu cipa. Nažalost ne navode se okolnosti i lokacije nalaza za ovu skupinu cipa.³²³ Nalazi se Krka su ujedno i najsjeverniji nalazi cipa, dok je na kopnu za sada pronađen jedan takav spomenik u Senji.³²⁴ Krčki cipi veći su dimenzija od onih iz zadarske skupine, razlikuju se lokalno na otoku – to ukazuje lokalni vapnenac od kojeg su izrađeni i isti načini obrade. U odnosu na zadarsku i aserijatsku skupinu spomenika onomastika i epigrafija krčke skupine ne pokazuje neka veća odstupanja, dok se stilski i dekorativno razlikuju. Ove karakteristike cipa s Krke izdvajaju u posebnu skupinu ovakvih spomenika, koja je mogla nastati pod nekim utjecajem sa strane ili je potpuno autonomno razvila svoj stil ukrašavanja.³²⁵

³²³ I. Fadić 1989, str. 51-59.

³²⁴ M. Zaninović 1980, str. 317-326.

³²⁵ I. Fadić 1989, str. 55.

10.7. *FULFINUM* – Omišalj na Krku

Anti ki Fulfin smjestio se na zapadnom dijelu otoka Krka, neposredno uz današnje mjesto Omišalj. Fulfin svoj razvoj duguje izmeću ostaloga poloflaju na otoku budu i se razvio uz dvije uvale sa povoljnim maritimnim uvjetima, uvali Sepen i Omišljanskom zaljevu. Ovakvi uvjeti bili su idealni za pristajanje trgovačkih i vojnih brodova u antici. U vrijeme dolaska Rimljana u ove krajeve, plovidba je bila još uvijek nesigurna zbog piraterije koja je bila zastupljena kod Liburna. Iz tog se razloga izbjegavala plovidba primjerice Velebitskim kanalom koji obiluje mnogim mjestima gdje se piratski brodovi mogu skloniti i čekati povoljne uvjete za iznenadne napade. Zapadna strana Krka i zaštitni enost zaljeva bili su jedan od važnih faktora za razvoj naselja na ovom području.³²⁶

U antičkim literarnim izvorima Fulfin se prvi put spominje u Plinijevoj *Naturalis historia* u trećoj knjizi (Plin. N. h. III, 139).³²⁷ Klaudije Ptolemej u *Zemljopisnom prikazu*, navode i liburnske zajednice, spominje dvije na otoku Krku od kojih je jedna *Φουλφινιον* (Ptol. 2, 16, 8).³²⁸

Rimskom naselju Fulfinu prethodilo je u neposrednoj blizini prapovijesno gradinsko naselje koje se nalazilo na brdu u dnu Omišljanskog zaljeva. Do danas je sačuvana elipsasta jezgra gradine te su potvrđene i unutarnje kružne komunikacije. Ovo je naselje tipično prapovijesno naselje sjevernog Jadrana. U manjim sondažnim istraživanjima pronađena je keramika željeznog doba. U blizini se nalaze i izvori pitke vode, od kojih su neki i danas aktivni u snabdijevanju Omišlja i okolice vodom.³²⁹ Dolaskom Rimljana, novo naselje se razvija u podnožju gradine, u uvali Sepen gdje se kasnije smjestio naftni terminal.

Arheološka istraživanja na području antičkog Fulfina započela su izgradnjom naftnog terminala 1971. godine, a ta prva kampanja je trajala do 1977. godine. Tada je u stvari naselje ubicirano. Areal antičkog naselja nalazi se između dva velika industrijska kompleksa, Naftovoda i Petrokemije, današnji DINA i JANAF. U prvim istraživanjima utvrđene su granice nekadašnjeg gradskog areala uz pomoć zračnih snimaka i manjih sondažnih istraživanja. U samoj uvali Sepen utvrđeni su ostatci pristanišnih zgrada i gatova za brodove, utvrđen je obalni put i dvije rimske ceste koje su od uvale vodile prema istoku, odnosno sjeveru. Budući da je ovo područje bogato pitkom vodom, utvrđeni su tragovi rimskih kaptafa

³²⁶ A. Faber 1975, str. 22.

³²⁷ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 48.; Štampar 1993, str. 10.

³²⁸ M. Zaninović 1982, str. 43.

³²⁹ A. Faber 1975, str. 22.

za vodu pojedinih izvora, dok je u obližnjem plodnom polju utvr en sistem parcelacije zemlji-ta.³³⁰

Slika 14: Fulfinum ó otkriveni dijelovi naselja do 1977. god., (A. Faber 1977, prilog - karta na kraju.)

U daljnjim istraflivanjima pristupilo se istraflivanju gradskog sredi-ta sa forumom i pripadaju im sveti-tima. Forum je djelomi no sa uvan u svome juflnom dijelu, a ostalo je devastirano poljoprivrednim djelovanjima.

10.7.1. Gradski bedemi

Prema do sada provedenim arheolo-kim istraflivanjima na podru ju anti kog Fulfina, izgleda da rimsko naselje nije bilo utvr eno sustavom bedema i fortifikacija, za razliku od nedalekog rimskog Kurika. S obzirom na vrijeme nastanka naselja negdje polovicom I. st. n. Krista, za o ekivati je da bi nekakav sistem bedema mogao postojati. Mogu e je da je Fulfin planiran kao ravni arski tip naselja, vjerojatno za potrebe veterana kojima je dodijeljena okolna plodna zemlja.³³¹

Gradski su bedemi esto su bili odlika gradova toga vremena. S obzirom na sigurnost koju su pruflali gradskom, ali i okolnom stanovni-tvu, bedemi su se u nekim slu ajevima podizali i u vrijeme tzv. *Pax Romana*³³² kada izostaju ve i oruflani sukobi na teritoriju rimskog carstva.³³³

³³⁰ A. Faber 1977, str. 77-78.

³³¹ A. Faber 1988, str. 115.

³³² *Pax Romana* se naziva razdoblje mira u Rimskom carstvu koje je trajalo od kraja I st. pr. Krista, do kraja 2. stolje a.

³³³ M. Sui 1976, str. 12.

S druge strane postojali su ranocarski gradovi koji su osnovani i izgrađeni bez podizanja bedema, za što je Fulfin jedan od ostalih primjera u Liburniji.³³⁴

10.7.2. Gradska luka

S obzirom na svoj položaj i razvedenost obale koja nudi sigurne luke s vanjske strane otoka, Krk je u prapovijesno i antičko vrijeme bio važno mjesto razmjene roba i trgovine na ovom dijelu sjevernog Jadrana. Na području otoka tako se javljaju ostatci grčkih importa od crnofiguralne i gnathia keramike, što govori o prisutnosti grčkih pomoraca i trgovaca. Radi sigurnosti plovidbe, odnosno piratskih napada Liburna i iznenadnih udara bure, izbjegavala se plovidba Velebitskim kanalom. Ovaj dio obale piratima je pružao odličnu zaštitu za brze i iznenadne napade na brodove.³³⁵ O opasnosti koja vrebala na Jadranu od Liburna šloglasnih pirata govori Livije (LIV., Hist., X, 2), koji ih navodi kao *latrociniis maritimis infames*.³³⁶ Fulfin se smjestio između dva zaljeva, odnosno dviju luka koje su međusobno bile udaljene otprilike 500 m. Obje su luke mogle poslužiti za pristajanje i sidrenje brodova, ovisno o vremenskim prilikama, odnosno neprilikama. Sjeverna luka, danas omlinska sluffila je kao pristanište za željeznodobnu gradinu koja se nalazi iznad Omlinja, do koje je donedavno vodila lokalna staza sa obale, tzv. Konjski put koji je djelomice usjeknut u kamen flivac.³³⁷

Fulfinska luka bila je prirodno dobro zaštićena od nevremena i jakih vjetrova, a Rimljani su ju dodatno uvrstili. Sistem gatova bio je postavljen kao izlomljena linija, čime i jedan manji i jedan veći prostor, međutim do danas se od ovog sustava vrlo malo sačuvalo. Luka se nadovezuje na samo naselje, a kao sustav obrane ovdje su se još nalazile i dvije kule, jedna na južnoj strani, a druga na istočnoj. Prilikom gradnje petrokemije južna kula je uklonjena, a istočna se nalazi uz rub istočnog kompleksa ruševina Fulfina i naziva se Furnafla. Aleksandra Faber pretpostavlja da su kule podignute u kasnoj antici i da su dio jednog izdvojenog fortifikacijskog kompleksa koji je pripadao istočnom dijelu Fulfina.³³⁸

Gatovi su bili rađeni od kamena koji je bio priklesan u blokove veličine oko 40 x 50 cm, sa jezgrom od nabacanog sitnijeg kamena. Trina glavnog gata koji je zatvarao veći u luku (na

³³⁴ M. Čaušević-Bully, I. Valent 2015, str. 116.

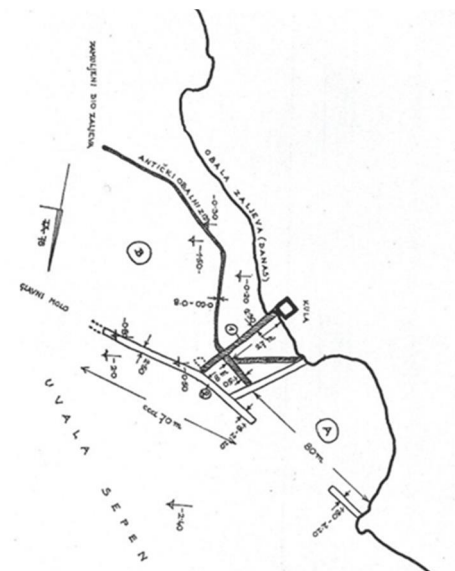
³³⁵ A. Faber 1988, str. 115.

³³⁶ M. Zaninović 1982, str. 46.

³³⁷ A. Faber 1981, str. 303-304.

³³⁸ A. Faber 1988, str. 116.

slici je označena slovom šAö) iznosila je od 2.20 ó 2.50 m u prosjeku, a dužina je bila preko 70 m.³³⁹

Slika 15: Sustav antičkih gatova Fulfina, u uvali Sepen (A. Faber 1981, str. 303.)

Nastanak luke morfe se staviti u vrijeme nastanka rimskog grada Fulfina, odnosno u vrijeme planiranja naselja i njegove izgradnje, kada je bilo potrebno podignuti luku sa pristaništima za dovoz građevinskog materijala. Luka je u upotrebi i u vrijeme kasne antike, kada joj se dodaje obrambeni sistem s četvrtastim kulama.³⁴⁰

10.7.3. Fulfinski natpis

U uvali Sepen, zapadno od fulfinskog foruma nalaze se ostatci napuštenog samostana koji se kod naroda naziva Mire. Prema karakteristikama i na osnovu gradnje ovo samostansko zdanje morfe se datirati u kraj V. i početak VI. stoljeća, kada se grade starokršćanske bazilike ovakvih razmjera.³⁴¹ Budući je samostan građen od kamenih ostataka nekadašnjeg Fulfina, i natpis o kojem će dalje biti riječi je pronađen kao spolij u zvoniku Mira. Pronađen je u istrađivanjima 1976. godine, a pronašli su ga Aleksandra Faber i Radmila Matejčić. Otkriće natpisa tada je značilo i potvrda da je antički Fulfin zaista bio na ovome mjestu, kako se ranije samo pretpostavljalo.³⁴² Natpis je do toga trenutka bio poznat samo po jednoj riječi, *VIT* koja

³³⁹ A. Faber 1981, str. 305-306.

³⁴⁰ A. Faber 1981, str. 309-311.

³⁴¹ R. Matejčić 1976, str. 174.

³⁴² R. Matejčić 1976, str. 176-177.

je bila vidljiva s vanjske strane. Iz ovoga se mogla pročitati riječ *CVRAVIT*. Nakon odstranjivanja fluke i kamenja koja su prekrivala natpis, postalo je vidljivo da je natpisno polje u cijelosti sačuvano.

IMP • CAESAR • DIVI • F //

///AUG///P • M • TRIBVNICIAE •

POTESTATIS///IMP///CONSUL •

CENSOR • PERP • P • P •

AQVAM • FLAVIAM • AVGUSTAM • NOVIS •

PONTIBVS • CORRECTIS • FLAVIO • FVLFI

NO • INDVXIT • L • SESTIVS • DEXTER •

VETERANVS • COH • III • PRAETORIAE •

DE • SVA • PECVNIA • FACIVNDVM • CV

*RAVIT*³⁴³

Natpis je uklesan u vapnencu, a dimenzije su mu 56 x 37 cm. Klesan je u deset redaka, pisan u lijepoj kapitali. Prvi, drugi i treći red su oštećeni još u antičko vrijeme, dok je ostalih šest redova u potpunosti sačuvano. Oštećeni su dijelovi koji spominju carevo ime i funkcije koje je obnašao (*damnatio memoriae*).³⁴⁴

Natpis je bio javnog karaktera, a budući carevo ime na natpisu nije sačuvano, prema sačuvanoj funkciji može se zaključiti da se radi o caru Domicijanu. U četvrtom je redu vidljivo da je car bio izabran doživotno za cenzora. Pored imena cara stoji i da je bio *DIVI F(ilius)*, odnosno smatrao se božjim sinom. Prema rimskom povjesničaru Svetoniju³⁴⁵ posljednji car koji je nosio naziv gospodar i bog, a uz to bio doživotni cenzor bio je Domicijan, posljednji iz dinastije Flavijevaca.³⁴⁶ Car Domicijan je uzeo naslov doživotnog

³⁴³ R. Matej i 1976, str. 178.; U ovom linku navodi natpis nakon otkrića i interpretira ga. U ne-to izmijenjenom obliku i s drugačijeg stanovišta natpis donosi i analizira i D. Rendić Miošević; D. Rendić Miošević 1974, str. 48.

³⁴⁴ D. Rendić Miošević 1974, str. 48.

³⁴⁵ *Leksikon antičkih autora* 1996, str. 556.

³⁴⁶ R. Matej i 1976, str. 179.

cenzora (*censor perp(etuus)*) 85. godine.³⁴⁷ Nakon ovoga ina popularnost mu je padala, naročito zbog krutih mjera koje je poduzimao protiv svojih suradnika i senatora. Zbog svoga ponašanja i na ina na koji je vladao postaje omraženi vladar, a naposljetku je i ubijen 18. rujna 96. godine. Nakon careve smrti senat je osudio uspomenu na njega (*damnatio memoriae*), što je podrazumijevalo i razbijanje njegovih kipova kao i brisanje imena sa natpisa. Ova je sudbina zadesila i natpis iz šMirač, koji je o to nastao u vremenu između 85. i 96. godine, odnosno u tom periodu je nastao i vodovod Fulfina koji se spominje u natpisu.³⁴⁸

Prema titulama koje je nosio te se spominju u natpisu, i prema vremenu kada su one dodijeljene caru Domicijanu, Duje Rendi Mio evi stavlja nastanak natpisa u 94. godinu. Domicijan je nastavio gradnju prvog akvedukta na Krku, kojeg je započeo njegov prethodnik, vjerojatno njegov otac Vespazijan po kome je Fulfin dobio poasni naziv. Natpis govori o pojačavanju kapaciteta vodovoda, kaptiraju i vodu iz dotada neiskorištenih izvora (*novis fontibus collectis*).

Isitavaju i i analiziraju i sam natpis i njegov sadržaj Duje Rendi ó Mio evi ponudio je slijede u restituciju fulfinskog natpisa:³⁴⁹

Imp(erator) Caesar, divi fil(ius), [Domitia/nus] Aug[ustus] p(ontifex)

m(aximus), tribuniciae / potestatis [XIII], imp(erator) [XXII], consul

[XVI], / censor perp(etuus), p(ater) p(atris) / aquam Flaviam Augus-

tam novis / fontibus collectis Flavio Filfi/no induxit. L(ucius) Sestius

Dexter / veteranus coh(ortis) III praetoriae / de sua pecunia faciundum

cu/ravit.

Natpis prona en na ranokršanskom lokalitetu šMirač, na području antičkog Fulfina vaflan je za antičko razdoblje na otoku Krku, iz nekoliko razloga. Ovim natpisom ubiciran je antički Fulfin koji se pored Kurika navodi kao urbano rimsko naselje na Krku. Ovo je prva epigrafska potvrda o gradu Fulfinu i njegovo pozicioniranje na lokaciji poluotoka Sepen kod Omičja. Iz natpisa je vidljivo da grad već od ranije posjeduje sustav za opskrbu vodom,

³⁴⁷ D. Rendi ó Mio evi 1974, str. 49.

³⁴⁸ R. Matej i 1976, str. 179.

³⁴⁹ D. Rendi ó Mio evi 1974, str. 50-52.

odnosno vodovod koji je po svome graditelju nosio ime *aqua Flavia Augusta*. Prema mišljenju Duje Rendi a ó Mio evi a, akvedukt koji se navodi je izgrađen u vrijeme cara Vespazijana, a opskrbljivao je vodom Kurik i to sa izvora koji se nalazio negdje na području oko Omišja. Njegov nasljednik Domicijan je već postojeći i vodovod produžio do Fulfina izgradnjom novih kaptafa za vodu.³⁵⁰

10.7.4. Forum

Forumski prostor istraživao je sedamdesetih godina XX. stoljeća a prilikom gradnje naftnog terminala, a istraživao je tada vodila Aleksandra Faber. Forum je bio manjih dimenzija, dužine oko 27 m i oko 22 m širine. Nije sigurno da li je sama površina foruma bila poplošana kamenim pločama kako je to uobičajeno. Prilikom istraživanja utvrđeno je da forumska površina bila nasuta bljuncima i presvućena tankim slojem fluke.³⁵¹ Postoji mogućnost da su kamene ploče prvotno bile postavljene, te su kasnije odnesene i sekundarno iskorištene na drugom mjestu. Forum je bio zatvoren sa svih strana. Sve strane bile su ukrašene natkrivenim trjemovima, a na oba njima stranama su se nalazile forumske zgrade. S južne strane bio je kompleks prostorija koje su najvjerojatnije služile kao taberne, a sa sjeverne strane bila je zgrada bazilikalnog tipa. Uz zapadni trijem foruma nalazio se stražnji zid hrama, koji se prislonio uz trijem. Hram je bio dimenzija 10 x 13m.

Slika 16: Forum Fulfina (foto: H. Manenica)

Prema naumu gradnje forumskog kompleksa i nekih drugih dijelova grada, mogu se uočiti dvije velike faze gradnje. Prva faza je iz prve polovice I. st. n. Krista, što je potvrđeno u nalazima pešata na tegulama i novcem. Obnova i proširenje foruma uslijedilo je nakon cara Klaudija, što su potvrdili i nalazi novca. Još jedna faza gradnje uslijedila je oko vremena cara

³⁵⁰ D. Rendi a ó Mio evi 1974, str. 50-53.; V. Jurki 1976-1978, str. 610-613.

³⁵¹ A. Faber 1982, str. 67.

Domicijana, ije ime je vezano i uz izgradnju vodovoda u Fulfinu na natpisu koji je ovdje prona en. Iz obje faze gradnje vidljivo je da je po-tivan sustav gradskog rastera, -to se vidi po terasastim i poravnatim parcelama koje su se spu-tale prema morskoj obali, a paralelno s ovim provedena je i gradska drenafla terena i izgra ena kanalizacijska mrefla. Iz ovakvog na ina podizanja grada vidljivo je da naselje gra eno planski.³⁵²

Revizijsko arheolo-ko istraflivanja prostora hrama na lokalitetu uz forum provedeno je 2006. godine. U ovoj kampanji istrafleno je podru je tzv. Hrama 1 (juflni hram) na forumskom sklopu. U istraflivanjima sedamdesetih godina prostor foruma je istraflen i tom prilikom su prona eni ostatci dva hrama, dio trijema i pripadaju e forumske gra evine. Prilikom istraflivanja 2006. godine pretpostavljeno je da se radi o ve em hramu, unutarnjih dimenzija zidova 8 x 10 m koji su debljine od 90 do 100 cm, no u kasnijim istraflivanjima to je opovrgnuto.³⁵³ Svi zidovi gra eni su istovremeno, a s vanjske strane ra eni su u tehnici *opus vittatum*, koja se kao gra evinska tehnika po inje koristiti tek od Augustovog vremena, a najvi-e se koristi u I. i II. stolje u. Ova tehnika gra enja sastoji se od jednakih pravokutnih kamenih blokova sloflenih u pravilne redove s istom visinom.³⁵⁴

Istraflivanja na lokaciji foruma nastavljena su i u 2007. godini. Nastavljeno je istraflivanje zgrade radnog naziva Hram 1 u njezinoj unutra-njosti. Zgrada je imala jednostavan tlocrt sa celom dimenzija 8 x 5.5 m. Ispred se nalazio manji *temenos* sa etiri stupa i stubi-tem koje se nalazilo izme u dva centralna stupa. U ovim istraflivanjima su tako er potvr ene dvije faze izgradnje forumskog sklopa.³⁵⁵

U istraflivanjima koja su provedena 2008. godine istrafleni su ostatci tzv. Hrama 2 sjeverno od Hrama 1. Istraflen je ve i dio trijema koji je bio definiran s dvama porticima. Svako krilo, sjeverno i juflno, s vanjske strane zatvarao je zid, a s unutarnjih strana nalazile su se kolonade i plo nik koji je u potpunosti sa uvan. Ostatci natpisa prona eni su ispod klesanog rubnika juflnog trijema. Natpis je bio urezan prije pe enja na flutoj opeci, a slova su vjerojatno bila ispunjena crvenom bojom, sude i po ostacima pigmenta. Na prvom fragmentu sa uvan je ostatak natpisa koji glasi:

II VIR... / VENER... /O...

³⁵² A. Faber 1982, str. 67-68.

³⁵³ M. au-evi ó Bully 2007, str. 291.

³⁵⁴ J. P. Adam 2005, str. 267.

³⁵⁵ M. au-evi ó Bully 2008, str. 335.

Na drugom fragmentu je sačuvan dio natpisa:

...IOVI ET...

Morana Mau-ević Bully u svom izvješću u preliminarno pretpostavlja da se radi o posvetnom natpisu glavnog hrama u Fulfinu, koji je dao posvetiti gradski duovir, vjerojatno kapitolinskoj trijadi.

Graevina koja je u ranijim istraflivanjima nazivana Hram 1 je većim dijelom otkrivena i zaključeno je da se ne radi o ostatcima hrama. Za sada se ne može ustvrditi o kakvoj se građevini radi budući da u istraflivanjima 2008. nije obuhvaćena cjelokupna površina.³⁵⁶

10.7.5. Nekropole

Nekropole antičkog Fulfina ustanovljene su u dnu sepiškog zaljeva, u mirnom dijelu i prema sredini poluotoka, na području koje se naziva Sini-ke. Radi se o dvjema ranijim kim nekropolama s kamenim urnama u kojima su se nalazili bogati prilozi.³⁵⁷

Na lokaciji Okladi, otprilike 150 m sjeverno od ranokršćanskog samostanskog kompleksa Mira, uz samu obalu, nalazila se već nekropola iz rimskog vremena. Nekropola nije sistematski istraflivana nego je materijal iz nje sakupio liječnik iz Kraljevice M. Bolf. Materijal se nalazi u privatnoj zbirci i na žalost je izvađen bez popratne dokumentacije.³⁵⁸ Ovdje se radi o velikoj nekropoli koja se nalazila uz obalu mora na kamenitom tlu sa vrlo malo zemlje. O opsegu nekropole teško je govoriti jer područje nije obuhvaćeno sistematskim arheološkim istraflivanjima. Ono što je vidljivo je da se radi o incineraciji i ukopima u kamenim i keramičkim urnama s priložima. S ove nekropole sačuvane su četiri cijele kamene urne dok su ostale pronađene fragmentirane. Pronađeni su različiti ukrasni predmeti i predmeti za svakodnevnu upotrebu. Od keramičkih predmeta zastupljene su svjetiljke, zdjele tankih stijenki, *terra sigillata*, keramika za svakodnevnu upotrebu, kao i predmeti od stakla, metalni i kožani predmeti.³⁵⁹ S obzirom da ne postoje podatci o grobnim cjelinama s ove nekropole, možemo ju datirati jedino uz pomoć analogije sa sličnim nekropolama te uz pomoć pronađenog novca. Prema vrsti materijala i njegovim stilskim karakteristikama, trajanje ove nekropole je od početka I. st. n. Krista do kraja II. st. n. Krista. Materijal je većim dijelom import sa područja sjeverne Italije, što potvrđuje ranu romanizaciju ovoga kraja i otoka Krka.

³⁵⁶ M. Mau-ević Bully 2009, str.411-412.

³⁵⁷ A. Faber 1975, str. 23.

³⁵⁸ V. Dautova o Ručevljan 1973, str. 183.

³⁵⁹ V. Dautova o Ručevljan 1973, str. 184.

Pronađeni grobovi su vjerojatno veći i dijelom pripadali pripadnicima legija ili veteranima rimske vojske, a manjim dijelom domoroda i stanovništvu.³⁶⁰

³⁶⁰ V. Dautova o Ručevljan 1973, str. 200.

10.8. *APSORUS* i *CREXA* – Osor i Cres

Otoci Cres i Lo-inj nalaze se na sjevernom dijelu isto ne obale Jadrana, i dio su skupine Kvarnerskih otoka. Sa svojim razvedenim obalama i sigurnim uvalama za pristajanje brodova, od po etka plovidbe ovim prostorima bili su iznimno vaflni u plovidbenom putu. Otok Cres zauzima povr-inu od 404 km², a Lo-inj je znatno manji sa povr-inom od 75 km². Utr ena naselja na oba otoka poznata su jo- iz vremena prapovijesti, tako da je na Cresu zabilježeno od sada 29 gradina, a na manjem Lo-inju njih 30.³⁶¹ Ve ina njih imala je svoju ulogu u nadziranju plovni putova na ovom podru ju. Brojnost ovih gradina govori o vaflnosti oba otoka i plovni putova oko njih, ali govori i o velikoj naseljenosti u bron ano i fljeljezo doba.³⁶²

Na otoku Cresu su poznata su dva rimska naselja sa municipalitetom. Navode ih anti ki pisci Ptolemej i Plinije, na otoku zvanom *Apsorus*, *Crexi*. Ptolemej navodi *Αψοροζ* i *Κρεψα* (Ptol., 2, 16, 6 i 2, 16, 8)³⁶³, dok ih Plinije nabraja prilikom opisa liburnske obale u svom dijelu *Naturalis historia* (Plin. N. h. III, 139 i 140).³⁶⁴

10.8.1 *Crexa*

Lokacija samog anti kog naselja na Cresu nije jo- uvijek to no utvr ena. Postoje naga anja o tome za par lokaliteta na kojima su prona en materijal iz rimskog razdoblja. Tako je na primjer na gradini Bartolomej koja se jo- naziva i Cresnjevica, prona ena rimska keramika i tegule. Osim toga prona eni su arhitektonski dijelovi, tragovi gra evina i ostali sitniji nalazi.³⁶⁵ Gradina se nalazi na podru ju dana-njeg grada Cresa.

Jedan od lokaliteta koji se spominje kao mogu e mjesto za smje-taj anti ke Krekse je i Lovre-ki koji se nalazi na morskoj obali. U samom mjestu Cresu prona eni su slu ajni manji nalazi, a na lokalitetu Grabar prona eno je nekoliko rimskih grobova prilikom kopanja temelja, me utim nisu se svi uspjeli sa uvati.³⁶⁶

Ostaje pitanje koliko je na Cresu bilo gradskih op ina u rimsko vrijeme. Dali je postojala samo jedna ili dvije i vi-e? Uzev-i u obzir idealne maritimne karakteristike creske luke, sredi-nji poloflaj na otoku, ali i strate-ki poloflaj gradine Beli, Lujo Margeti je mi-ljenja

³⁶¹ M. Zaninovi 1989, str. 10.

³⁶² M. Zaninovi 2005, str. 18.

³⁶³ M. Zaninovi 1982, str. 43.

³⁶⁴ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 47 ó 48.

³⁶⁵ E. Imamovi 1975, str. 222.

³⁶⁶ J. us-Rukoni 1982, str. 14.

da su oba mjesta bili jedinstveni municipij s gradskim vijećem i zajedničkim magistratima, kao Osor i susjedni otok Susak.³⁶⁷

10.8.2. Gradina Beli

Na istoj obali otoka Cresa uz morsku obalu nalazi se lokalitet Beli, gdje se u rimsko vrijeme nalazilo naselje koje se nazivalo *Caput insulae*.³⁶⁸ Beli je naselje gradinskoga tipa (130 m nadmorske visine) s dugim kontinuitetom naseljenosti. Razvila se kao prapovijesna gradina od strateške važnosti, budući da se nalazi na položaju s kojeg se mogu kontrolirati plovidbeni putovi u Rije kroz zaljevu, kao i plovidba izmeću otoka Krka i Cresa.³⁶⁹ Naselje na lokalitetu Beli smjestilo se na visokom hrptu koji se obrubava strmo prema moru i prema kopnu, a sa zapadne strane nalazi se hrbat preko kojega je bilo povezano sa zaljevom otoka. Prilazna cesta na jugoistočnoj strani koja ide do naselja prekinuta je prirodnim dubokim usjekom, preko kojega je u rimsko vrijeme morao biti izgrađen most. Most je izgrađen u jednom luku raspona 6,60 m, dug je 8 m, širok 4,70 m, a visina mu je 12 m. Građen je u tipičnoj rimskoj tehnici od pravilno isklesanih kamenih blokova. Blokovi su povezani s vrlo malo fuge, dok je u unutarnjoj konstrukciji više korištena.³⁷⁰

Od pronađenih rimskih natpisa sa otoka Cresa isti je i natpis koji govori o gradnji kurije i trijema, i spominje postojanje foruma (CIL III 3148 = 10131, ILS 5516).

Ti(berio) Caesar(e) Aug(usti) f(ilio) / Augusto pon[t](ifice)

max(imo) / [L(ucius)?] Aemilius Vols(onis) f(ilius) Ocla(tinus) /

L(ucius) Fonteius Q(uinti) f(ilius) Rufus / Ilviri porticum / curiam

d(ecreto) d(ecurionum) faciundum / caravere idque probav[ere] /

Natpis je potvrda o uspostavi municipija i njegovoj izgradnji prema rimsko-helenističkim načelima planiranja naselja gradskog tipa.³⁷¹ Nema potvrde o mjestu pronalaska ovog natpisa, međutim J. J. Wilkes navodi da je donesen u Osor sa područja otoka Cresa i povezuje ga sa gradom Cresom kao mjestom nalaza. Na osnovu natpisa povezuje osnutak municipija u

³⁶⁷ L. Margeti 1984, str. 247.

³⁶⁸ E. Imamović 1975, str. 223.

³⁶⁹ J. Kuš-Rukoni 1982, str. 10.

³⁷⁰ E. Imamović 1973, str. 103.

³⁷¹ J. Medini 1969, str. 45-75.

Kreksi i Apsoru sa carem Tiberijem.³⁷² Enver Imamovi donosi podatak da je ovaj natpis pronađen na gradini Beli odakle je donesen u Osor.³⁷³ Također navodi da su utvrđeni i ostatci luke u podnožju gradine, a na kopnu se nalazilo lučko postrojenje sa pripadajućom arhitekturom. Aleksandra Faber smatra da se natpis odnosi na Apsor, a ne na Krksu, te da su se spomenuta kurija i portik nalazili u Apsoru.³⁷⁴

Drugi vaflan natpis koji navodi Enver Imamovi također je pronađen na Cresu, a govori o naselju kao koloniji rimskih veterana za vrijeme cara Tiberija. Naselje je vjerojatno imalo agrarni karakter jer su uvjeti na okolnom terenu povoljni za stočarstvo i poljoprivredu.³⁷⁵

Imp(eratori) Caesari Aug(usto) Tiberia(no)? Imp(eratori) tribuni(ta)

pot(estate) II con(suli) p(atri) p(atricie) respub(licae) n(omine) c(olonorum)

*d(edicavit) XXIII*³⁷⁶

Kao sličnim slučajevima na našoj obali, tako i na otoku Cresu nedostaje sustavnih arheoloških istraživanja kojim bi se ubiciralo antičko naselje Kreksi i definirao njegov karakter kao naselja.

10.8.3. *Apsorus*

Osor, odnosno antički *Apsorus* se razvio kao naselje prvenstveno zahvaljujući i svome strateškom položaju na pomorskoj ruti koja je preko Kvarnerskih otoka bila poveznica sa srednjom Europom. Današnje naselje se razvilo nad ostacima starijeg Osora, a leži na poluotoku, odnosno prevlaci koja spaja dva otoka, Cres i Lošinj. Izuzetno povoljan položaj osorske prevlake uvjetovao je rano naseljavanje i osnivanje prapovijesnog naselja koje nastavlja živjeti i u kasnijim periodima sve do danas. Smještaj na osorskoj prevlaci omogućio je liburnskom stanovništvu kretanje pomorskim rutama prema najsjevernijim zaljevima Jadrana, trankskom i riječkom, ali i prema jugu.³⁷⁷ Ovdje se nalazi i umjetni prokop, odnosno morski prolaz između dva otoka koji se naziva Kavanela, a preko njega vodi otočka cesta. Ne može se sa sigurnošću utvrditi vrijeme kada je kanal prokopan, no vjerojatno se za to javila

³⁷² J. J. Wilkes 1969, str. 196.

³⁷³ E. Imamović 1973, str. 105.

³⁷⁴ A. Faber 1982(b), str. 74.

³⁷⁵ E. Imamović 1975, str. 223.

³⁷⁶ E. Imamović 1973, str. 105.; Autor navodi da je natpis objavljen kod A. Fortisa, S. Pertrisa i I. Mitisa no ne navodi imena djela.

³⁷⁷ A. Mohorović 1956, str. 5.

potreba jo—u doba liburnske prevlasti nad Jadranom, odnosno intenzivne pomorske aktivnosti i gusarenja.³⁷⁸ Anti ki grad razvio se nad ostatcima prapovijesnog naselja —to je potvr eno i arheolo—kim istraflivanjima. Prapovijesni kulturni sloj bio je debeo oko 1 m do 1.5 m, a podegdje je dosezao i morsku razinu. Prona eni su ostatci suhozisnih konstrukcija koje su vjerojatno pripadale ku ama, a na nekim djelovima i podovi ku a sa ognji—tima. Ostali arheolo—ki materijal zastupljen je ulomcima keramike, ostatcima —koljki, kosti kao i ostatcima pepela.³⁷⁹ Od prahistorijskog naselja osim ovih ostataka prona eno je dosta keramike i vi—e grobova.

Apsor je u rimsko doba tako er bio veoma vafno naselje, koje u to vrijeme doflivljava svoj razvoj i poprima izgled utvr enog i ure enog rimskog grada. Razvija se u zna ajan pomorsko ó trgova ki grad u kome dolazi do pove ane koncentracije stanovni—tva. Neki autori navode brojku od oko dvadeset tisu a stanovnika u rimsko vrijeme.³⁸⁰ Civitet je stekao u vrijeme prvih careva, Augusta ili Tiberija, ba—kao i Kreksa.³⁸¹ O municipalnom rangi koji je Apsor imao svjedo e i prona eni natpisi koji spominju razli ite slufbe koje su postojale u gradu. Navodi se gradsko vije e (*ordo decurionum*) na tri natpisa (CIL III 3137, 3148=10131)³⁸², duoviri se spominju tako er na tri natpisa (CIL III 3147, 3148=10131, 15102), na etiri natpisa spominju se edili (CIL III 3138, 3139, 3147, 15102), na jednom duovir kvinkvenal (CIL III 3138), a na jednom se spominje *res publica* (CIL III 3210). Jedan natpis (CIL III 3140) donosi podatak da su stanovnici Apsora bili upisani u tribus Claudia, kao i gra ani *Albone*, *Nediniuma*, *Asserije* i drugi.³⁸³ Na osnovu na enih epigrafskih spomenika i lokacija na kojima su prona eni, Enver Imamovi u svom radu iznosi zaklju ak da je oto ki niz Cres ó Lo—inj u rimsko vrijeme bio jedna jedinstvena municipalna zajednica sa sjedi—tem u Osoru. U tom slu aju bi Kreksa i gradina Beli bile samostalne gradske op ine.³⁸⁴

Arheolo—ka istraflivanja u Osoru intenzivno su provedena od strane Aleksandre Faber u razdoblju od 1970. do 1976. godine, kada je jedan dio grada istraflen. Tada je i potvr eno postojanje prokopa, odnosno kanala u rimsko vrijeme. U tim istraflivanjima 1972. godine prona ena je trasa gradske kloake koja je ulazila u plovni prokop, odnosno kanal. Kloaka je

³⁷⁸ A. Faber 1982(b), str., 62.

³⁷⁹ A. Faber 1982(b), str. 67.

³⁸⁰ E. Imamovi 1975, str. 217.; L. Pozzo-Balbi 1934, str. 65.

³⁸¹ M. Sui 1976, str. 35.

³⁸² G. Novak 1932, str. 55.

³⁸³ E. Imamovi 1982, str. 79.

³⁸⁴ E. Imamovi 1982, str. 82.

zidana od kamena povezanog sa flbukom, –irina otvora je 1.2 m, a bo ni zidovi su 0.8 m –iroki.³⁸⁵

10.8.4. Gradska luka

Zahvaljuju i prokopanom prolazu koji je postojao jo–u anti ko vrijeme Apsor je imao mogu nost kori–tenja dviju luka koje su se nalazile sa svake strane prolaza. S juflne strane nalazila se luka koja se po konfiguraciji terena i sastavu tla razlikovala od one sjeverne. S juflne strane je tlo muljevito i s vremenom je dolazilo do zamuljivanja i zatrpavanja. Danas je taj dio plitka luka koja sluffi za sklanjanje manjih brodica i amaca. Nivo mora u rimsko vrijeme je bio znatno nifli, premda dubina ove luke ni tada nije bila velika, pa je i onda vjerojatno sluffila kao luka za manja plovila.³⁸⁶

Sjeverna gradska luka naziva se Bijar, a u anti ko vrijeme bila je ne–to ve a nego je danas, budu i je i ovdje do–lo do umjetnog zasipavanja tijekom vremena. Ova je luka sluffila za pristajanje ve ih plovila. Prilikom arheolo–kih istraflivanja na ovom podru ju 1976. godine, prona en je cijeli niz kamenih bitvi koje su sluffile za vezanje brodova, a bile su isklesane u kamenu flivcu. Ukupno je prona eno dvanaest komada, a vjerojatno ih je bilo i vi–e, no s vremenom su uni–tene djelovanjem mora. Bile su gljivastog oblika, me usobno udaljene deset do dvadeset metara, smje–tene uz morsku obalu promjera su od 1.5 m do 2 m, visine oko 0.8 m do 1 m. filijeb za ufle kojim se vezivao brod –irine je oko 0.30 m.³⁸⁷ luka je pruffala dobru za–titu od vjetrova i nevremena za velike brodove koji su ovdje pristajali, a vjerojatno su i prezimljavali u Apsoru.

10.8.5. Gradski bedemi

Bedemi anti kog Apsora uo eni su i istrafleni na juflnoj, zapadnoj i sjeveroisto noj strani grada, a ostali su u srednjem vijeku uni–teni ili ukomponirani u mleta ke bedeme. Dio zidina sa uvan je uz morski kanal Kavanelu, djelomi no sa sjeverne i isto ne strane. Rimski bedem i–ao je sa sjeverne strane grada uz obalu do luke Bijar odakle je zakretao u pravcu jugoistoka, gdje se spajao s juflnim bedemom.³⁸⁸ Juflni bedem je bio 1.82 m –irine dok su ostali djelovi bili ne–to –iri. Bedem je bio gra en od kamenih blokova s plitkom anatirozom, s vanjske strane. Dimenzije kamenih blokova su varirale, a iznosile su od 50 do 120 cm u

³⁸⁵ A. Faber 1982(b), str. 62. i 76.

³⁸⁶ A. Faber 1982(b), str. 63.

³⁸⁷ A. Faber 1980, str. 302-305.

³⁸⁸ E. Imamovi 1975, str. 217.

duljinu i od 40 do 60 cm u visinu. Na vanjskom dijelu bedema kameni blokovi bili su vezani vrstom flbukom od morskog pjeska, dok su u nekim ostalim djelovima blokovi bili poslagani u suhozidnoj tehnici.

Na ostalim dijelovima bedema, isto nim i zapadnim, gradnja se pone-to razlikovala. Kameni blokovi bili su veliki i blago zaobljeni bez anatiroze i ra eni u suho bez flbuke, ali su savr-eno prijanjali jedan uz drugi. Ovakvi bedemi su bili -iroki i do 4.5 m, a vanjski zid je bio oko 1.4 m debljine. Unutra-njost bedema bila je popunjena sitnim kamnejem pomje-anim s glinom. Bedemi su bili ra eni u vi-e faza, odnosno nadogra ivani su kada je to bilo nužno. Na nekim mjestima je bedem jo-iz fljeljeznog doba s nadogradnjama iz IV. i III. st. pr. Krista i s ponovnim adaptacijama iz rimskog vremena. Prema prona enim ostacima crno i crveno figuralne gr ke keramike u temeljima istraflenih gradskih bedema, Aleksandra Faber datira po etak njihove gradnje u izme u IV. i III. st. pr. Krista.³⁸⁹ Na dijelu bedema od luke Bijar prema južnom bedemu u samim temeljima sa uvani su ostatci obrambenog zida iz gr kog vremena. Radi se o velikim pravilno klesanim kamenim blokovima koji su kasnije posluffili kao temelji za rimski bedem. Ovaj na in gradnje vidljiv je na prona enim ostacima dviju bo nih kula koje su -titile glavni ulaz u grad. Osim glavnog ulaza utvr eni su i ostatci manjih, sporednih vrata koja su komunicirala s lukom na Bijaru. Jedna takva su se nalazila na sjevernom predjelu isto nih bedema, a na istom mjestu bila su i vrata u srednjem vijeku. Sli na vrata bila su otprilike po sredini južnog bedema, a sluffila su za komunikaciju s drugom gradskom lukom.³⁹⁰

10.8.6. Gradske komunikacije i forum

Glavne anti ke komunikacije u Apsoru definirao je Andre Mohorovi i na temelju sondaflnog istraflivanja u centru Osora. Ustanovio je zapadni ulaz u grad na jugozapadnom dijelu, a isto ni ulaz nije mogao na isti na in odrediti stoga ga je pretpostavio na temelju urbanisti ke analize anti kog naselja. Ovakvim pristupom dobiven je teoretski pravac anti kog dekumana, koji nije u potpunosti odgovarao dana-njoj gradskoj ulici koja se protefle na ovom dijelu.³⁹¹ Sjeci-te karda i dekumana nalazilo se kod dana-nje katedrale, u blizini anti kog foruma, gdje je otkrivena i jedna ve a gra evina u kojoj su se nalazili podovi ukra-eni mozaicima. Dana-nja slika komunikacija unutar grada dosta je krivudava uslijed

³⁸⁹ A. Faber 1982(b), str. 72.

³⁹⁰ E. Imamovi 1975, str. 217.

³⁹¹ A. Mohorovi i 1956, str. 11.

kasnijih izgradnji, te ne pruža sasvim jasnu sliku o tome gdje su se pružali kardo i dekanan.³⁹²

Ostatci rimskog foruma pronađeni su na mjestu gdje se i danas nalazi gradski trg. U osnovi se nije mnogo promijenio –to se tiče dimenzija. U istraživanjima početkom XX. st. pronađeno je polokružne dimenzija 14 x 5 m.³⁹³ Forum se sastojao iz dva nivoa, odnosno dva platoa koja je međusobno povezivalo stepenište. Uz zapadni rub foruma otkriveni su ostatci velike građevine javne namjene.³⁹⁴ U kontekst foruma ili hrama na forumu mogu se dovesti i dva kapitela pronađena u Osoru koji se nalaze u biskupskom vrtu u Osoru.³⁹⁵ Radi se o dva korintska kapitela s identičnim ukrašenjima, te su vjerojatno pripadali istoj građevini ili trijemu. Ukrašeni su akantusovim lišćem i vegetabilnim motivima (vitice, cvjetinje, palmete). Prema načinu izrade i ukrašenjima ovi kapiteli mogu se datirati u I. st. n. Krista. Slični su ukrašeni i kapiteli hrama na forumu u Puli i kapiteli u Akvileji koji datiraju iz Augustovog vremena.³⁹⁶

10.8.7. Opskrba pitkom vodom

Ostatci nekog gradskog vodovoda otkriveni su na Ložnjskoj strani u blizini kampa, neposredno uz trasu rimske ceste koja je ovdje prolazila u pravcu Apsora. Prilikom zemljanih radova na izgradnji suvremenog vodovoda pronađene su dvije klesane kamene cijevi četvrtastog presjeka izvana, a kružnog iznutra. Dva komada ovakvih cijevi nalaze se i u biskupijskom dvorištu u gradu Krku, gdje su bile pronađene.³⁹⁷ Slične cijevi korištene su prilikom izgradnje vodovoda za antički Jader, čiji ostatci su pronađeni nedaleko izvorišta u Vrani i kao spolij uzidane u kasnoantički bedem u Zadru. Iste cijevi pronađene su i na antičkom forumu u Zadru.³⁹⁸ Aleksandra Faber pretpostavlja da su pronađene kamene cijevi u Apsoru dio rimskog vodovoda koji je vodu na područje grada dovodio sa područja podno brda Osorica. Voda se u Apsor dopremala i na druge načine, primjerice iz kaptalnih cisterni kakve su pronađene s istočne strane grada uz cestu koja je vodila prema Punti Krifa. Na ovom području nalaze se brojni izvori slatke vode, kao što je izvor Funtana koji je korišten od

³⁹² A. Mohorovičić 1953, str. 10.

³⁹³ P. Sticotti 1914, str. 79-81.

³⁹⁴ E. Imamović 1975, str. 218.

³⁹⁵ A. Mohorovičić 1956, str. 8, 11.

³⁹⁶ A. Tonje 1982, str. 137-138.

³⁹⁷ A. Faber 1982(b), str. 67.

³⁹⁸ B. Ilaković 1980, str. 330.

davnina, mogu e i u antici. Ovaj izvor nalazi se neposredno uz morsku obalu, pa je esto kori-ten u opskrbi vodom brodova i jedrenjaka koji su pristajali u osorsku luku.³⁹⁹

10.8.8. Nekropole

Prapovijesne nekropole kod Apsora bile su smje-tene na isto nim i zapadnim prilazima dana-njeg grada. Od grobnih priloga prevladavaju keramika i nakit iz VI. i V. st. pr. Krista, naj e- e importirani sa podru ja Apulije i juflne Italije i Gr ke. Kasniji grobni nalazi iz IV. i III. st. pr. Krista sastoje se uglavnom od keramike tipa gnathia, po tipologiji veliki krateri sa podru ja Apulije i juflne Italije.⁴⁰⁰

Nekropole iz rimskog razdoblja nalaze se na istim lokacijama, nastavljaju i tradiciju ukopa. Grobovi su bili paljevinskog karaktera smje-teni uz prilaznu cestu prema Osoru s isto ne strane te sa zapadne, lo-injske strane. Radi se o lokalitetu kod Kavanele neposredno uz morski prolaz gdje je istraflena paljevinska nekropola u razdoblju izme u dva svjetska rata, no naflalost nisu sa uvani pouzdani podatci o okolnostima pronalaska odre enih predmeta. Dio predmeta nalazi se u Arheolo-kom muzeju Istre u Puli, a dio u muzejskoj zbirci u Osoru.⁴⁰¹

³⁹⁹ J. us ó Rukoni 2003, str. 94.

⁴⁰⁰ A. Faber 1982(b), str. 68.

⁴⁰¹ R. Matija-i 1984, str. 51.

10.9. ARBA – Rab

Otok Rab dio je skupine Kvarnerskih otoka i nalazi se na sjevernom dijelu istočne obale Jadrana, te zajedno sa još 27 hridi i otoka čini jednu manju takozvanu Rapsku otočnu skupinu. Površina otoka Raba iznosi 90,84 km², a površina čitave Rapske otočne skupine je 109.15 km².⁴⁰² Od kopna ga dijeli Velebitski kanal od kojega je udaljen na najbližem dijelu 1.5 km, a na najudaljenijem 12 km. Sam otok Rab izduženog je oblika, dug je 21.3 km, a širok je od 3 km do 10.5 km. Kratkog je sastava tla, sa bogatim izvorima pitke vode što je omogućilo razvoj naseljavanja još od prapovijesnih vremena. Najviši vrh otoka je Kamenjak koji je 408 m nadmorske visine.⁴⁰³

Na području otoka Raba evidentirano je iz prapovijesnih vremena ukupno devet naselja gradinskoga tipa, od kojih je šest gradina iz željeznoga doba, a tri su iz bronzanoga doba.⁴⁰⁴ Rimska Arba razvila se na prostoru današnjeg grada Raba gdje je ranije postojalo prapovijesno naselje. Duboki zaljev pogodan za fluvot i zahtjeven kao luka razvio se u pomorsko, trgovačko, upravno i proizvodno središte. Iz prapovijesnog vremena zabilježene su debele naslage kulturnog sloja što potvrđuje neprekidnu naseljenost, no zbog suvremene izgradnje nije bilo moguće jasnije utvrditi na čijem fluvota prapovijesnog naselja.⁴⁰⁵

U vrijeme dolaska Rimljana u ove krajeve Rab se razvija u pomorsko - lučko središte otoka i jedno od središta na Kvarneru. Bio je jedna od točaka antičkog pomorskog puta na sjevernom Jadranu o čemu postoje i hidroarheološki tragovi u okolici otoka, a svjedoče o intenzivnoj pomorskoj trgovini velebitskim kanalom i Kvarnerom.⁴⁰⁶ Rimski znanstvenik i pisac Plinije spominje ga pod nazivom *Arba* u svome djelu *Naturalis historia* (Plin. N. h. III, 140).⁴⁰⁷ Ptolemej u svojoj *Geografiji* navodi također naziv *Arba* (Ptol. 2, 16. 8). U ovom djelu Arba se navodi u tekstu odmah nakon otoka *Curico* (Krk), no u atlasu koji također pripada ovom djelu, otoka Arbe nema. Naselje toga imena postoji samo na otoku *Scardona* koji je označen znatno južnije, a uz njega se na istom otoku javlja i naselje *Colento*.⁴⁰⁸ Ovdje se

⁴⁰² V. Rogić 1969, str. 109.

⁴⁰³ TM Batović 1987, str. 147.

⁴⁰⁴ TM Batović 1987, str. 160-166.; M. Zaninović 1989, str. 10.

⁴⁰⁵ TM Batović 1987, str. 162.

⁴⁰⁶ V. Dautović Ružičan 1975, str. 89-102.

⁴⁰⁷ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 47.

⁴⁰⁸ M. Marković 1987, str. 48.

radilo o gre-ci u Ptolemejevom djelu koja je kori-tena i kasnije na Peutingerovoj karti i kod Anonima iz Ravene.⁴⁰⁹

10.9.1. Gradski bedemi

O anti koj urbanisti koj strukturi Arbe ne zna se jo- uvijek dovoljno. Zbog srednjovjekovne i kasnije izgradnje nije bilo mogu e provesti sustavna arheolo-ka istraflivanja na pojedinim dijelovima grada kako bi se dobila jasnija slika o rasteru anti kog naselja. Grad se razvio na poluotoku koji se nalazi na ulazu u duboki zaljev s jugozapadne strane, i jedan manji zaljev sa sjeveroisto ne strane koji je ujedno i gradska luka. Mofle se uo iti ortogonalni sistem u planiranju grada, no nije za sada mogu e utvrditi koji je od karada i dekumana bio glavni jer nedostaje poloflaj gradskog centra, foruma i sveti-ta.⁴¹⁰ Arba je ve 10. god. pr. Krista imala municipalni status, a njezino stanovni-tvo je bilo upisano u *tribus Sergia* (CIL III 3115, 10121, 10122, 13292).⁴¹¹ Sigurno je da je kao rimsko naselje ve tada imala i neke osnovne atribute municipija, kao -to su forum, hram te bedeme. Ulomak natpisa CIL III 3117 (10117) koji je prona en u Arbi govori o gradnji bedema i kula u vrijeme cara Augusta.⁴¹²

[Imp(erator) Caesar divi f(ilius) / Augustus / imp(erator)] XII

*Tr(ibunica) pot(estate) XII / murum et tures / dedit*⁴¹³

Ovaj podatak dugo je vremena bi jedini trag o utvr enjima anti kog Raba. U arheologiji su se pojavila dva mi-ljenja vezano za areal anti kog grada. Jedno razmi-ljanje potje e s po etka XX. st. i pretpostavlja manji raster anti kog grada, uz isto ni dio poluotoka.⁴¹⁴ Ostali dio grada do zapadnih bedema nastao je prema ovom razmi-ljanju u srednjem vijeku.⁴¹⁵ Drugo mi-ljenje o gradskom arealu anti kog Raba zastupao je Mate Sui , do kojeg je do-ao prou avaju i prostiranje uzdufnih gradskih ulica. Na temelju ovih

⁴⁰⁹ L.Margeti 1987, str. 199.

⁴¹⁰ M. Sui 1976, str. 138.

⁴¹¹ A. Starac 1999-2000, str.82.; J. J. Wilkes 1969, str. 198.; G. Alföldy 1965, str. 68-72.

⁴¹² J. Medini 1987, str. 171.

⁴¹³ J. Medini 1969, str. 48.

⁴¹⁴ Ovo mi-ljenje zastupao je Vladislav Brusi ; V. Brusi 1990, str. 147-148.

⁴¹⁵ J. Medini 1987, str. 171.

zapaflanja ustanovio je da se prostor anti kog Raba prostirao do zapadnih bedema.⁴¹⁶ Prema ovom mi-fljenju, srednjovjekovni Rab se razvio na osnovama anti ke Arbe.

Na ostatke bedema, odnosno kamenih blokova koji su nekad bili ugra eni u bedeme, ukazao je Julijan Medini u svom radu, analiziraju i tri kamena bloka koja su naknadno u srednjem vijeku uzidana u kulu sv. Kri-tofora.⁴¹⁷ Ovi blokovi kori-teni su u anti kim bedemima, a zidani su tehnikom *opus quadratum*, -to se vidi po na inu kako su klesani i po utorima na pojedinim dijelovima gdje su se me usobno spajali. Ova tehnika gradnje na isto noj obali Jadrana prihva ena je na nekim lokalitetima jo-prije dolaska Rimljana, te e ostati karakteristika u gradnji anti kih bedema u gradovima na Jadranu, kako gr kih, tako i rimskih. Na in gradnje ovom tehnikom pro-irio se postepeno isto nom obalom Jadrana s juga, s podru ja Epira te se preko Gr kih kolonija sve do histarskih gradova.⁴¹⁸ S obzirom na na in klesanja i oblikovanje prona enih kamenih blokova, Mate Sui stavlja njihov nastanak u prvu fazu kori-tenja ove tehnike na isto noj obali Jadrana. Izgledno je da su ovi blokovi bili uzidani u zapadni dio bedema anti ke Arbe na koji se odnosi Augustov natpis iz 10. god. pr. Krista.⁴¹⁹

U vrijeme nastanka natpisa o gradnji bedema i kula CIL III 3117 (10117), Arba je ve bila konstituirana kao municipij rimskih gra ana. Municipalnu upravu vode lanovi uglednih romaniziranih porodica koji obna-aju funkcije magistrata i lanovi su gradskog vije a. Isti e se porodica *Baebii* iz koje se na natpisu CIL III 10121, spominje magistrat Arbe *L. Baebius Opiavi f. Ser. Oplus Malavicus*. On navodi edilsku slufbu i lanstvo u gradskom vije u, nakon ega je ispunio uvjet za obna-anje vrhovne magistrature (duovirat).⁴²⁰ Lujo Margeti je mi-fljenja da je Arba prvo dobila status *Latinum minus* za vrijeme Augusta, a kasnije *Latinum maius* koji se po inje dodjeljivati vjerojatno u vrijeme cara Trajana.⁴²¹ Rimska Arba je nosila Epitet *felix* koji su pojedini gradovi i provincije imali kako bi istaknuli slavu i prosperitet ili zbog zahvalnosti za neke posebne zasluge.⁴²² Ime *Felix Arba* otkriveno je na amfori u jednom grobu u Ninu 1896. godine, koja se nalazi u Arheolo-kom muzeju Zadar pod inventarnim brojem 74.⁴²³ Epitet *felix* se kod nas javlja jo-i u Saloni, no Rab je vjerojatno bio prvi grad

⁴¹⁶ M. Sui 1976, str. 137-139.

⁴¹⁷ J. Medini 1987, str. 171-174.

⁴¹⁸ M. Sui 2003, str. 196.

⁴¹⁹ J. Medini 1987, str. 171-174.

⁴²⁰ M. Glavi i 2009, str. 58.

⁴²¹ L. Margeti 1987, str. 199.

⁴²² B. Nedved 1989, str. 29-45.

⁴²³ K. A. Giunio 1997, str. 21-22.

koji ga je stekao u provinciji Dalmaciji jer su spomenici iz Salone ne-to kasnijeg datuma.⁴²⁴ U Italiji se epitet *felix* susreće u Akvileji, Raveni i Rimu, iz vremena dinastije Severa. Dodjela ovog epiteta Arbi može biti povezana s pohodom Septimija Severa početkom 202. god. iz Male Azije u Viminacij, odakle je zatim išao preko Siscije i Salone u Rim. Prolaze i kroz Dalmaciju možda je dodijelio Arbi epitet *felix* uz još neke privilegije.⁴²⁵

Zbog nedostatka sustavnih arheoloških istraživanja na području rimske Arbe, nedostaju materijalne potvrde o određenim atributima koje je antički grad imao. Jedna od tih je svakako vodoopskrba, odnosno na čemu je grad dobivao pitku vodu. Premda se ne može reći da postoje izravne potvrde o gradnji vodovoda ili njegovu postojanju, jedan natpis (CIL III 3116) iz druge polovice II. st. n. Krista donosi informacije o vodoopskrbi.⁴²⁶ U natpisu se spominje izvor vode u neposrednoj blizini ili na području grada, no ne navodi se izravno na čemu distribucije ili kaptafa vode. Ovdje se vjerojatno radi o izvoru koji je nekad bio u upotrebi pa je nanovo otkriven i aktiviran radi kaptafa vode i njezine daljnje distribucije.⁴²⁷ U natpisu se spominje Gaj Recije Ruf kao investitor ovog zahvata, koji je bio domaćeg podrijetla i senatorskog staleža.

⁴²⁴ M. Abrami 1935-1949, str. 279-289, 328-329.

⁴²⁵ A. Starac 1999-2000, str. 82-83.

⁴²⁶ J. Medini 1969, str. 49.

⁴²⁷ J. J. Wilkes 1969, str. 199.

10.10. *SENIA* - Senj

Anti ka Senija razvila se na mjestu dana-njeg Senja na sjevernom dijelu isto ne jadranske obale podno Velebita na samom ulazu u Senjsku dragu u blizini dubokog morskog zaljeva. Svoj razvoj duguje smje-taju u morskom zaljevu, odnosno luci koja se nalazi na samom po etku prijevoja Vratnik, koji je od prapovijesnih vremena sve do dana-njih dana bio strate-ka poveznica mediteranskog podru ja sa kontinentalnim i panonskim podru jem. Ovo je najkra i prirodni put od mora prema unutra-njosti kontinenta i obrnuto na ovom dijelu jadranske obale. Vratnik je kroz povijest bio jedan od najprometnijih prolaza s nadmorskom visinom od 698 m, a vaflnu ulogu ima i danas unato izgradnji novih cesta i autocesta.⁴²⁸

Prvo naselje na podru ju dana-njeg grada Senja razvija se u prapovijesno vrijeme, u fljeljezno doba na brdu Kuk. Upravo zahvaljuju i svome strate-kom položaju, prometnom i gospodarskom zna aju u prapovijesno vrijeme, kao i novim dru-tveno - politi kim promjenama u antici, Senija se razvija u jedno od najzna ajnijih sredi-ta rimske civilizacije na isto noj jadranskoj obali. U po etku uspostave rimske vlasti na ovom dijelu obale Senija je bila najzna ajnija upori-na to ka i centar romanizacije odakle su kretali i vojni pohodi prema unutra-njosti u ratu Rima protiv Japoda. Prosperitet grada i dalje se temeljio na razvoju trgova kih putova koji su vodili preko prijevoja Vratnik. Za razvoj i zna enje Senije mnogo su bitnije bile dru-tveno - politi ke i gospodarske prilike u unutra-njosti, -to se jasno mofle o itovati i u kasnijim vremenima kroz oscilacije u gradskom povijesnom razvoju.⁴²⁹

Naselje na brdu Kuk razvilo se u fljeljezno doba kao tipi no gradinsko naselje opasano suhozidnim bedemom. S istoka je naselje bilo za-ti eno strmim liticama, a sa sjeverozapada i juga bilo je osigurano suhozidnim bedemom ra enim od ve ih kamenih blokova. Ulaz se vjerojatno nalazio sa jugozapadnoj strani. Gradinsko naselje pruflalo je relativnu sigurnost svojim stanovnicima, a kao promatra nica na strate-kom mjestu imalo je prvorazrednu ulogu jer je dominiralo nad itavim Podgorskim kanalom. Entitet koji je nastanjivao ovu gradinu jo- uvijek je te-ko odrediti zbog nedostatka sustavnih arheolo-kih istraflivanja, ali ini se da su prvi stanovnici mogli biti pripadnici ilirskog plemena Japoda. Naselje je postojalo vjerojatno do rimskog vremena kada je napu-teno.⁴³⁰ Zbog svog povoljnog zemljopisnog, prometnog i

⁴²⁸ V. Glava-2010, str. 6.

⁴²⁹ M. Glavi i 1994, str. 42-43.

⁴³⁰ A. Glavi i 1966, str. 391-393.

stratekog položaja gradina na Kuku postaje *civitas* ó upravno, vjersko, gospodarsko i strateško središte svoje teritorijalne zajednice.⁴³¹

Ovaj prostor isto ne Jadranske obale općenito gledano u prapovijesno željezno doba ulazio je u sastav Liburnske kulturne grupe, u tom slučaju bi prvi stanovnici Senije bili Liburni. Ovdje se javlja pitanje japodskog primorja, koje nije još sasvim riješeno, o čemu govore Strabon (Strab. VII, 5, 4.) i Plinije (Plin. N. h. III, 139 - 141). Strabon, helenistički geograf koji je djelovao koncem I st. pr. Kr i početkom I st. n. Kr, u svojoj *Geografiji* koja se sastoji od XVII knjiga, na više mjesta spominje naše krajeve. Opisuje plovidbu duž japodske obale za koju navodi da je duga 1000 stadija, također navodi područja prema Istri i Panoniji nastanjena Japodima, kao i planinu *Albion* (Velebit). U opisu donosi i neke njihove karakteristike, kao što je ukrađavanje tijela tetoviranjem, navodi njihova važnija mjesta, kao i ratobornost.⁴³²

Pitanje japodske prisutnosti na jadranskoj obali prema današnjem stanju istraženosti nije sasigurno – u mogućnosti riješiti. U određenom trenutku Japodi su mogli proširiti svoju dominaciju na dio podvelebitskog primorja, ali to ne mora značiti i njihovu etničku prisutnost. Prema ovim izvorima, moglo bi se zaključiti da je prvobitno Senija bila japodska luka.⁴³³ O ovoj problematici pisao je Slobodan Ćuraji i referirajući se na povijesne izvore i tijekom događaja na ovom dijelu obale.⁴³⁴

Najpoznatiji vojni pohod za rimsko osvajanje istočne obale Jadrana i njezine pacifikacije dogodio se 129. god. pr. Kr, kada je konzul Gaj Sempronije Tuditan (*C. Sempronius Tuditanus*) prošao vojskom sve do rijeke Krke (*Titium flumen*) (Plinije, N. h. III, 129)⁴³⁵. Ovom prilikom ratuje s Japodima, premda se u izvorima navodi kako se radilo o pomorskom pohodu. Miroslav Glavić navodi kako se dio Tuditanove vojske vjerojatno kretao kopnom od Tarsatike do Senije i dalje južnom (ovostranom) Japodijom sve do Liburnije, gdje se mogao spojiti sa Tuditanovom vojnom flotom koja je došla sve do rijeke *Titium flumen* (Krke).⁴³⁶ Nakon ovoga pohoda i uspostave kontrole nad istočnom jadranskom obalom, Senija je Rimljanima mogla služiti kao uporišna baza u daljnjim ratovanjima protiv ilirskih plemena, u prvom redu Japoda u unutrašnjosti kontinenta. Tuditan je proslavio *triumf*

⁴³¹ M. Glavić 1994, str. 43.

⁴³² Ćuraji 1995, str. 104-105.

⁴³³ M. Glavić 1994, str. 44.

⁴³⁴ Ćuraji 1987/88, str. 65-93.

⁴³⁵ Ćuraji 1991, str. 55-74.

⁴³⁶ M. Glavić 1994, str. 46.

de Iapudibus, 1. listopada 129. god. pr. Krista⁴³⁷ (*Inscr. It.*, XIII, I, 82 = CIL I p. 48.)⁴³⁸. Prilikom ovog pohoda vjerojatno su bili obuhvaćeni i otoci, naročito oni bliske obale, kao što su Krk, Rab i Pag. Pohod je sigurno iao morskim putem, barem što se tiče krajnje točke do koje je stigao, odnosno rijeke Krke. Ovakav vojni pohod je jednostavnije izvesti morem nego kopnom, naročito u II. st. pr. Krista kada je sustav prometnica duž obale bio slabo razvijen.⁴³⁹

U Seniji se 35. do 33. god. pr. Krista okupila Oktavijanova vojska koja kreće u rat protiv Japoda i drugih pobunjenih ilirskih plemena.⁴⁴⁰ Pored strateškog značaja Senija dobiva trgovački i prometni značaj, a usporedo s ovim procesima dolazi do infiltracije Italika. Senjska luka imala je važnu ulogu u konačnom rimskom pokoravanju Ilirika. Po svemu sudeći upravo je odavde Oktavijan krenuo u svoj vojni pohod protiv Japoda i Delmata, koji su bili glavni nosioci otpora protiv rimske vlasti. Oktavijanova ekspedicija organizirala se upravo u Seniji. Mornarica je došla s juga, a vojska sa zapada iz Tarsatike te kreće iz Senije preko Vratnika u unutrašnjost. U ovom pohodu Oktavijan osvaja japodska uporišta, a Liburnsko - japodsko primorje je definitivno došlo pod rimsku vlast.⁴⁴¹

Senija postaje pravno i upravno rimski grad za vrijeme cara Augusta, kada funkcionira u rangu municipija o čemu govori natpis (CIL III 3017) na kojem se spominje gradsko vijeće (*ordo decurionum*).⁴⁴² Postojanje kurije u Seniji navodi se u natpisu o gradnji kurije koji je 1971. godine otkriven u iskopima temelja zgrade na području Tržanke kuntrade (Ulica I. Hreljanovića) u gradskom središtu Senja.⁴⁴³ Od ostalih javnih natpisa do sada pronađenih na području grada, među najznačajnijima je natpis koji spominje puk antičke Senije (CIL III 3016). Natpis je pronađen pa izgubljen, da bi ponovno bio pronađen 1947. godine prilikom iznosa ruševina crkve Sv. Franje, nakon bombardiranja Senja u Drugom svjetskom ratu.⁴⁴⁴ Na natpisu se spominje *plebs Seniensium*.

Senija je važna luka i trgovačko središte, a intenzitet trgovine najbolje se očituje u postojanju carinskog ureda (*publicum portorii Illyrici*) u drugoj polovici II. st. na prostoru sela Vratnik, podno istoimenog prijevoja.⁴⁴⁵ Preko ovoga prijevoja cesta je vodila u unutrašnjost Like i u sjevernu Dalmaciju. Ovdje se nalazila putna postaja i ispostava carinskog ureda gdje

⁴³⁷ Šašić 1991, str. 58.

⁴³⁸ V. Glavač 2010, str. 9.

⁴³⁹ M. Zaninović 1982, str. 48.

⁴⁴⁰ M. Glavić 1994, str. 48.

⁴⁴¹ M. Zaninović 1984, str. 31-32.

⁴⁴² M. Glavić 1993, str. 106.

⁴⁴³ M. Glavić 1994(b), str. 58-59.

⁴⁴⁴ I. Degmendl 1953, str. 251.; M. Glavić 1994(b), str. 56-57.

⁴⁴⁵ M. Glavić 2005, str. 476.

se obavljala naplata dadfina na robu (*portorium*) koja je iz Senije prevođena u unutrašnjost i obrnuto.⁴⁴⁶

Nakon dobivanja gradskog statusa Senija postaje najznačajnije središte ovog dijela novoosnovane rimske pokrajine Dalmacije.⁴⁴⁷ Ostaje i dalje otvoreno pitanje, dali je Senia imala status municipija ili kolonije rimskih građana. Odgovor na ovo pitanje mogu dati jedino daljnja istraživanja.

Rimska Senija razvila se podno prapovijesne gradine s na brdu Kuk, koja je bila nastanjena od strane autohtonog stanovništva. U zaljevu u blizini se razvija luka koja će u urbanističkom razvoju diktirati osnove organizacije rimskog grada, dok naselje na gradini Kuk postupno odumire. Za pretpostaviti je da je novo naselje podignuto prema temeljnim načelima rimske urbanistike, uz nametnuta odstupanja koja su uvjetovana morfologijom terena.⁴⁴⁸

Razvoj antičkog grada odvijao se kao proces koji se može sagledati u nekoliko razvojnih faza. Najstarijoj fazi bi pripadao razvoj rimskog emporija, čiji odnos prema prapovijesnom trgovištu za sada nije moguće preciznije definirati. Nakon toga, možda već u I. st. pr. Krista i u I. st. n. Krista slijedi faza urbanog razvitka Senije kada dobija sve bitne elemente rimskog grada. Tijekom II. i III. stoljeća slijedila bi treća faza urbanog razvitka grada kada se grad zbog svoga razvoja i prosperiteta razvija i broj stanovnika se povećava – to uzrokuje širenje gradskog areala vjerojatno u pravcu sjeverozapada. U doba seobe naroda antički grad je porušen i spaljen do temelja, a razvoj srednjovjekovnog grada odvija se na potpuno različitim urbanističkim principima od onih rimskih. Neke tradicije od ranije se ipak zadržavaju, koje su i danas prepoznatljive u određenim dijelovima povijesne jezgre Senja.⁴⁴⁹

Senija se razvija uz prirodnu luku koja je bila idealno središte za brodove po bilo kakvom vremenu ili nevremenu. Za razliku od danas prirodni je zaljev prodirao znatno dublje u kopno. Pretpostavka je da se operativni dio obale nalazio na području današnje Velike place, te sjevernije prema Dvorcu i Maloj placi (današnji toponimi).⁴⁵⁰

Senija status municipija dobiva dosta rano, vjerojatno za vrijeme Augusta, a bila je upisana u *tribus Sergia* – to također govori o ranom stjecanju municipaliteta. O ovome

⁴⁴⁶ M. Glavić 1994(b), str. 67.; M. Zaninović 1984, str. 350.

⁴⁴⁷ M. Glavić 1994, str. 49.

⁴⁴⁸ M. Glavić 1993(b), str. 84.

⁴⁴⁹ M. Glavić 1993(b), str. 97.

⁴⁵⁰ M. Glavić 2005, str. 475.

svjedo i natpis vojnika carske pretorijanske garde koji je pripadao u ovu tribus i bio je iz Senije. Umro je u Rimu u II. st. gdje je i sahranjen s nadgrobniim spomenikom na kome je natpis (CIL VI 2451).⁴⁵¹

Senija vjerojatno nije bila rimska kolonija, premda su se kod nekih autora javljala mišljenja koja potkrepljuju tu mogućnost.⁴⁵² Mišljenje da je Senija bila kolonija izvodi se na temelju podatka koji donosi Tacit (Hist. IV, 45) koji navodi da je senator *Manlius Petruitus* bio u progonstvu u *colonia Seniensis*, me utim Tacit ovdje misli na *Senu* današnju Sienu.⁴⁵³ Za razliku od ostalih kolonija na našoj obali Senija nije imala plodno poljoprivredno zemljište koje bi moglo biti dodijeljeno veteranima, već se razvijala kao izrazito lukobrojni trgovački grad, u kojem je bilo sjedište za naplatu daniina na robu koja je išla u provincije i obrnuto. U Seniji tako er do sada nisu pronađeni veteranski natpisi, za razliku od Salone, Narone, Ekvuma i Jadera. Samo jedan natpis do sada pronađen bio je posvećen veteranu.⁴⁵⁴ Plodne poljoprivredne površine oko kolonija omogućavale su naseljavanje veterana dodjelom zemljišta, tzv. *missio agraria*. U Seniji nema ovakve mogućnosti, već se ona razvija zahvaljujući i pomorsko - trgovačkom sloju Italika i kasnije orijentalaca što potvrđuju natpisi.

10.10.1. Bedemi

U vrijeme osnivanja grada uz morsku obalu i luku, koncem I. st. pr. Krista i početkom I. stoljeća, situacija je još uvijek s okolnim domicilnim stanovništvom (Japodima) bila nesigurna. Prilikom osnivanja naselja i dobivanja municipaliteta, jedan od osnovnih urbanih elemenata za to bila je sigurnost stanovništva. S obzirom na položaj Senije i njezino okruženje, morao je postojati sustav za obranu u slučaju opasnosti. Postojanje bedema jedan je od ključnih atributa antičkog grada. U slučaju Senije do danas niti jedan arheološki izvor nije potvrdio postojanje antičkih bedema. U isto vrijeme epigrafski izvori⁴⁵⁵ spominju gradnju bedema za susjedna rimska središta, kao što su *Curicum* (CIL III, 13295=ILS 5322), *Arba* (CIL III, 3117), *Argyrintum* (JÖAI, 12 (1909) Bb.50.), *Iader* (CIL III, 13264 i CIL III, 2907=5336), ba i u vrijeme kada Senija postaje municipij, a potvrđeni su i arheološkim istraživanjima.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ M. Zaninovi 1984, str. 32.

⁴⁵² G. Alföldy 1965, str. 76.; J. J. Wilkes 1969, str. 200.; J. Medini 1974, str. 38.; L. Margeti 1978-1979, str. 301-358.

⁴⁵³ M. Zaninovi 1984, str. 32.

⁴⁵⁴ M. Zaninovi 1980(b), str. 317-326.

⁴⁵⁵ J. Medini 1969, str. 45-75.

⁴⁵⁶ M. Glavić 1993(b), str. 85-86.

Srednjovjekovni grad Senj bio je opasan bedemima, kao i većina antičkih gradova na našim obalima koji su nastavili urbani život u srednjem vijeku. Prilikom izgradnje bedema u srednjem vijeku korišteno je zatočeno stanje iz antike ili kasne antike, kao na primjer u Jaderu, Emoni, Tarsatici. U arhitektonskim istraživanjima i provedenim iskopavanjima na srednjovjekovnim bedemima Senja, niti na jednom dijelu nije uočeno ni najmanji trag antičkog bedema. Miroslav Glavić smatra da su se antički bedemi Senije nalazili negdje dalje od dužina srednjovjekovnih bedema, jer je urbani areal antike Senije bio već i od areala srednjovjekovnog grada. Njihovom temeljitom razgradnjom vrlo vjerojatno je dobiven materijal za izgradnju nekih drugih gradskih objekata.⁴⁵⁷

Ovdje je problem što se na temelju raspoloživih arheoloških nalazima kao vrstnim dokazima o urbanizaciji Senije, što je posljedica kasnije srednjovjekovne i novije izgradnje iznad antičkih slojeva. Na osnovu srednjovjekovne jezgre Senja, Miroslav Glavić nastojao je odrediti tradicije rimskog urbanizma, pri tome imajući u vidu da se srednjovjekovni grad razvija na potpuno drugačijim principima od antičkog grada.⁴⁵⁸

Za pretpostaviti je da je Senja imala tri gradska vrata. Morska vrata uz luku i trgovište, vrata na sjeverozapadnoj strani grada u pravcu Tarsatike i Akvileje i vrata prema jugoistoku prema prijevoju Vratnik. Komunikacije koje su vodile od vrata u grad spajale su se u središtu grada (*umbilicus*). Smjer taj gradskih vrata u srednjovjekovnim bedemima vjerojatno je približno isti kao u antici, odnosno slijedi pravce ranijih antičkih komunikacija. Glavna komunikacija srednjovjekovnog Senja išla je u smjeru sjeverozapad - jugoistok, a na nju je iz pravca jugozapada dolazila okomita komunikacija od mora. Obje se komunikacije spajaju kod Katedrale i Biskupije gdje se nalazilo i antičko vjersko središte. Pretpostavljaju i da su ove srednjovjekovne komunikacije zadržale smjer ranijih antičkih ulica, nameću se zaključak da je središte antike Senije bilo negdje na prostoru oko Katedrale.⁴⁵⁹

10.10.2. Forum i gradsko središte

Postojanje gradske kurije utvrđeno je natpisom, ali njezina točna lokacija još uvijek nije arheološki potvrđena. Ovaj natpis pronađen je u blizini hrama posvećenog Velikoj majci, a možda i Dijani, koji se nalazio u blizini katedrale sv. Marije i crkve sv. Ivana Krstitelja.⁴⁶⁰ Kurija je bila sastavni dio gradskog vijeća dekuriona, a kao i bazilika bila je redovito uz

⁴⁵⁷ M. Glavić 1993(b), str. 86.

⁴⁵⁸ M. Glavić 1993(b), str. 79 i 104.

⁴⁵⁹ M. Glavić 1993(b), str. 87.

⁴⁶⁰ A. Glavić 1981-1982, str. 63-65.

gradski forum. Na osnovu ovoga nalaza, može se pretpostaviti da se ovdje nalazilo gradsko središte sa forumom, bazilikom i kurijom.⁴⁶¹

Od javnih i kulturnih objekata u antičkoj Seniji arheološki je locirano gradsko kupalište na području Tule, gdje je kasnije izgrađena osnovna škola. Tom prilikom pronađeni su ostatci antičkog kipa boga Libera, kao i dva natpisa posvećena ovom božanstvu. Postojanje kulta boga Serapisa potvrđeno je pronalaskom malene skulpture s natpisom.

Postojanje kapitolijskog hrama u Seniji nije vjerojatno, premda bi se njegovo postojanje vezalo uz teoriju da je Senija bila kolonija rimskih građana. Smatra se da je dodjela statusa kolonije nekom naselju podrazumijevalo i izgradnju kapitolijskog hrama, kao što je to na primjer u Jaderu.⁴⁶² Senija nije imala uvjete da postane rimska kolonija, već je ona bila municipij o čemu se riječi bitu dalje u tekstu.

10.10.3. Kult

Iz rimske Senije postoje tri natpisa koji spominju imena svećenika carskog kulta (CIL III 3016, CIL III 3017, treći natpis objavio je Branimir Gabrićevi⁴⁶³). Dva puta se spominju kao augustali, a iz natpisa je vidljivo da su se nakon obavljanja niza svećeničkih dužnosti istaknuli na novim, najvišim dužnostima u gradskoj upravi. Carski kult vjerojatno je bio vezan uz samo gradsko središte Senije, kao i djelovanje svećenika, odnosno uz sami forum.⁴⁶⁴

Iza svetišta Katedrale, u antici se nalazio važan sklop kulturnih građevina o čemu svjedoče ostatci antičkih zidova, te arhitektonski ukrasni dijelovi koji su naknadno uzidani u srednjovjekovni zid. Ovdje je ubiciran hram posvećen Velikoj Majci Bogova (Kibeli), čije su dvije skulpture ovdje pronađene 1938. i 1967. godine.⁴⁶⁵ U Seniji se nalazio hram posvećen božici Dijani, na što ukazuju nalazi dvaju natpisa.⁴⁶⁶ U prilog tome ide i nalaz mramorne glave mlade flenske osobe koja se pripisuje Dijani.⁴⁶⁷ Neobičan nalaz božice koja sjedi na stijeni gdje su u prirodnom ambijentu prikazane flivotinje, tumači se kao mogući sinkretizam

⁴⁶¹ M. Glavić 1993(b), str. 88.

⁴⁶² M. Sinobad 2008, str. 226.

⁴⁶³ B. Gabrićevi 1956, str. 53.; J. Medini 1969, str. 51.

⁴⁶⁴ M. Glavić, 1993(b), str. 89.

⁴⁶⁵ M. Glavić, 1993(b), str. 90.; M. Glavić 2005, str. 475.

⁴⁶⁶ A. Glavić 1968, str. 407.

⁴⁶⁷ M. Glavić 1993(b), str. 89.; M. Glavić 2005, str. 476.

Kibele i Dijane.⁴⁶⁸ Glava Dijane i dva natpisa pokazatelji su da se negdje uz gradsko središte najvjerojatnije nalazio hram Dijane.

Svetište boga Libera nije pronađeno, no o njegovom mogućem postojanju govore nalazi dvaju natpisa i dijelovi skulpture. Prvi natpis pronađen je 1913. godine, a bio je sekundarno upotrijebljen kao poklopica groba na nekropoli u općini u naselju. Drugi natpis posvećen ovom božanstvu nalazi se danas u tvrđavi Nehaj.⁴⁶⁹ Natpis je oštećen, a sačuvana su samo tri retka slova.

L

AEDEM

AM

Sačuvana slova natpisa omogućuju njegovu djelomičnu rekonstrukciju, koja bi glasila:

L[ib(ero) Pat(ri)...] / aedem[...]/ ampl[iavit...]

Iako ima posvetu božanstvu, natpis ne pripada grupi posvetnih natpisa nego onima javnog karaktera koji su postavljeni na građevinama i drugim javnim objektima. Ostaci mramorne skulpture s ikonografskim atributima boga Liberapronađeni su na prostoru tvrđave⁴⁷⁰, današnja Osnovna škola, gdje su bili bađeni u vodospremu antičkog kupališta.⁴⁷¹

Nalaz male skulpture boga Serapisa s posvetnim natpisom (CIL III 15092) daje naslutiti postojanje nekog manjeg svetišta posvećenog ovom božanstvu. Skulptura je prikazana u sjedećem položaju, a pronađena je u oštećenom stanju odlomljena iznad pasa. Bila je uzidana s vanjske strane palače Vukasoviću u Senju (danas je tu smješten Gradski muzej Senj) zajedno s natpisom koji spominje egipatskog boga Serapisa, a koji je kasnije otkriven. Prema ovom natpisu skulptura se datira u III. stoljeće.⁴⁷²

Na području današnjeg sela Vratnik nalazio se mitrej *sub divo*, kojeg dokumentiraju dva fragmenta s posvetom bogu Mitri (CIL III, 13283).⁴⁷³ Odradene poslove u carinskom uredu vršili su robovi Herma (*Hermes*) i Faust (*Faustus*). Obojito su bili orijentalnog podrijetla,

⁴⁶⁸ N. Cambi 1993, str. 36.

⁴⁶⁹ E. Ljubović 1996, str. 158-163.; M. Glavić 1996, str. 29-32.

⁴⁷⁰ B. Gabrić 1956, str. 56.; M. Glavić 1993(b), str. 90.; J. Medini 1969, str. 51.

⁴⁷¹ A. Glavić 1973, str. 462-464.

⁴⁷² A. Glavić 1981-1982, str. 66-68.

⁴⁷³ J. Medini 1969, str. 52.

a tijekom službe su se vjerojatno obogatili i bili su financijski sposobni izgraditi i urediti svetište boga kojega su štivali.⁴⁷⁴

10.10.4. Terme

O postojanju rimskih termi u Senji govori natpis koji se datira u prvu polovicu III. stoljeća (CIL III 10054).⁴⁷⁵

Balneum vet[ustate con] / lapsum pe[cunia publica?] /

restitu[it a fundamentis?] / L(ucius) Do[mitius...] / Gal[licanus] / Papinianus] /

Natpis je pronađen 1872. godine prilikom uređenja kanalizacije, a u njemu stoji da je Lucije Domicije Galikan (*L. Domitius Galicanus*) namjesnik rimske provincije Dalmacije, zbog potrebnosti dao gotovo srušeno kupalište obnoviti.⁴⁷⁶ Voda je dolazila iz Senjske Drage, a morao je postojati vodoopskrbni sustav kojim se dopremala do kupališta.⁴⁷⁷ Kupalište se nalazilo na gradskom predjelu Tivoli, a istraflivanjem je otkriven kompleks s pomoćnim prostorijama i pet vodosprema antičke Senje koje se danas nalaze ispod zgrade Osnovne škole Silvija Strahimira Kranjčevića.⁴⁷⁸ Godine 1964. na ovoj lokaciji teren je niveliran tekom mehanizacijom, i tom prilikom uništeni su ostatci po svemu sudeći antičkog termiškog kompleksa. Istraflivanjem koje je slijedilo utvrđeni su ostatci temelja zgrada i podova, razbijene tegule, *imbrices* i keramika, ostatci pepela, flbuke i raznog materijala iz rimskog vremena.⁴⁷⁹ Utvrđeni su ostatci hipokausta s višim okolnih funkcionalnih prostorija.

U radovima prilikom izgradnje Osnovne škole Silvija Strahimira Kranjčevića na Tivoli, otkriveni su ostatci patetvorinaste prostorije za koju je utvrđeno da je bila vodosprema. Zidovi prostorije bili su ošbukani vodonepropusnom flbukom, a vodosprema je pripadala gradskom termalnom kompleksu, zajedno sa još četiri slična otkrivena objekta.⁴⁸⁰

⁴⁷⁴ M. Glavić 2005, str. 477.

⁴⁷⁵ J. Međinić 1969, str. 52.

⁴⁷⁶ Lucije Domicije Galikan Papinijan bio je namjesnik u rimskoj provinciji Dalmaciji od 239. do 241. g.

⁴⁷⁷ A. Glavić 1968, str. 409-410.

⁴⁷⁸ M. Glavić 1993(b), str. 91.

⁴⁷⁹ A. Glavić 1973, str. 450.

⁴⁸⁰ A. Glavić 1980, str. 176-177.

10.10.5. Nekropole

Na području antičke Senije sigurno je utvrđeno postojanje triju nekropola, dok se četvrta prostirala uz cestu koja je iz grada vodila prema prijevoju Vratnik, a moguće je da je jedan njezin dio otkriven na predjelu Stola kod naselje.

Nekropola na lokalitetu Sv. Ambrozio bivša pilana Olivieri, smještena je na sjeverozapadnom dijelu antičke Senije uz magistralnu cestu *Senia – Tarsatica – Aquileia*. U sklopu nekropole dokumentirani su grobovi s incineracijom i inhumacijom. Incineracija dominira i to na tri načina. Ostaci pokojnika sahranjivani su u flare, staklene, kamene ili u dijelove većih keramičkih posuda. Polagane su obično zemlju ili se pepeo pokojnika postavljao na sloj fluke iznad kojeg bi se izradila konstrukcija od tegula povezanih flukom.

Inhumacija je zabilježena u tri groba bez grobne konstrukcije, odnosno pokojnici su položeni u grobnu raku i zasuti zemljom. Orijentacije grobova bila je u smjeru istok - zapad. Nadgrobni spomenici pronađeni su dislocirani, a o eventualnoj parcelizaciji i organizaciji same nekropole na žalost se ne zna ništa.⁴⁸¹

Ova nekropola vjerojatno se počinje upotrebljavati početkom I. stoljeća, ili nešto ranije. Grobove sa incineracijom, prema grobnim priložima mogu se datirati na kraj I. i početak II. stoljeća.⁴⁸² Kao i u drugim dalmatinskim antičkim gradovima, ovaj oblik ukapanja se nastavlja tijekom III. stoljeća i započinje se s inhumacijom pokojnika. To no vrijeme do kada je nekropola bila u upotrebi ne može se odrediti, a u kasnoj antici zabilježeni su sporadični ukopi pokojnika.

Nekropola na Stola kod naselja smjestila se na jugozapadnoj periferiji grada, uz magistralnu cestu koja je iz Senije kroz Senjsku dragu vodila prema prijevoju Vratnik, čiji je samo jedan dio utvrđen na predjelu Stola kod naselje. Još je Karl Patsch zabilježio da je ovdje pronađeno groblje sa flarama s grobnim priložima kao što su svjetiljke, prstenovi, balzamariji itd., no konkretnijih podataka nema.⁴⁸³ Za ovu nekropolu podatci su rijetki, ali se može zaključiti da se uzduž ceste prema Vratniku prostirala nekropola čiji je jedan dio utvrđen u Stola kod naselja.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ M. Glavić 2002(b), str. 313-314.

⁴⁸² J. Klemenc 1940, str. 1-10.; A. Glavić 1966, str. 406-407.

⁴⁸³ K. Patsch 1990, str. 91.

⁴⁸⁴ M. Glavić 2002(b), str. 314.

Nekropola u općini evom naselju nalazi se u blizini današnjeg Doma zdravlja, a ovaj predio još se naziva Dolac i Varo. O grobovima na ovom području izvještavali su još 1902. i 1913. Josip Klemenc i Josip Brun-mid.⁴⁸⁵ Prema dosadašnjim spoznajama s ovog lokaliteta uočljivo je da se na prostoru od otprilike 20 000 m² nalazila nekropola iz rimskog vremena s inhumiranim pokojnicima. Prema vrsti grobova razlikuju se četiri načina izrade, grobovi izrađeni suhozidnom tehnikom, iskopani u tufu, grobovi od amfora i ukopi u običnu zemlju.

Osim kod grobova od amfora, iznad grobova izrađeni su grobni pokrovi od tegula u obliku dvoslivnog krova ili vodoravno povezane flbukom. Na nekropoli je do sada evidentirano oko 70 grobova, no veliki dio je uništen građevinskim zahvatima i upotrebom mehanizacije. Lokalitet je do sada samo zahtitno istraživao prilikom izvođenja građevinskih radova. Grobovi su bili orijentirani približno u smjeru sjeverozapad - jugoistok, a glava se nalazila na sjeverozapadnoj strani. Nekropola je bila s pravilnim ukopima na redove, a prema grobnim priložima može se datirati u vrijeme IV. - V. stoljeća. Nekropola je bila u upotrebi od III. st. i tijekom čitavog razdoblja kasne antike.

Nekropola kod srednjovjekovne kule Tmbac otkrivena je 1955. godine s jugozapadne strane kule, a otkriveno je 39 grobova s inhumiranim pokojnicima. Nekropola je bila pravilna s grobovima na redove, a imala je orijentaciju sjever - jug s glavama pokojnika na jugu. Pokojnici su polagani u iskopane jame koje su prethodno bile popločane velikim komadima razbijenih amfora, krovnom opekom, hljunkom ili flbukom. Za ukop djece korišćeni su dijelovi amfora. Prema malobrojnim grobnim priložima nekropola je bila u upotrebi od IV. do VI. stoljeća.⁴⁸⁶

Navod o nekropoli sa flarama kod senjske Katedrale donosi Karl Patsch i Josip Klemenc, a nakon njih ovaj podatak prenose i drugi autori.⁴⁸⁷ Smještaj ovakve nekropole u rimsko vrijeme u samom središtu grada bila bi posve neobična i za uvažavanje. Ovaj podatak donosi senjski kanonik Ilau-ek, bez konkretnog opisa nalaza. Kasnija arheološka istraivanja na ovom prostoru nisu potvrdila ovakve navode.⁴⁸⁸

Nekropolu na brijegu Nehaj spominje još 1898. Josip Brum-mid, a vijest prenose Karl Patsch i Josip Klemenc. Godine 1958. pronađeni su flarni grobovi obloženi kamenjem i nasuti

⁴⁸⁵ J. Klemenc 1940, str. 5.; J. Brun-mid 1907, str. 307

⁴⁸⁶ M. Glavić 2002(b), str. 315.; A. Glavić 1966, str. 401-405.

⁴⁸⁷ K. Patsch 1990, str. 91.; J. Klemenc 1940, str. 10.; A. Glavić 1966, str. 401-405.; A. Glavić 1992, str. 88.; M. Vilić 1987, str. 17-33.

⁴⁸⁸ I. Degmendl 1953, str. 251-263.

zemljom.⁴⁸⁹ Navodi se da su radnici prilikom po-umljavanja nailazili na brojne komade razbijenih amfora (flara) ispunjenih zemljom, te da je veliki dio grobova ranijim intervencijama uništen.⁴⁹⁰

Miroslav Glavić smatra da vjerojatno na prostorima padine brda Nehaj nije postojala nekropola iz rimskog vremena, već je skloniji mišljenju da ovaj prostor nije bio grobljanski. Ne postoji nikakvih izravnih dodira s urbanim tkivom rimskoga grada, niti je smještenu blizu neke antičke komunikacije. Pregledom terena nakon požara 2000. godine od Kalvarije prema tvrđavi Nehaj, uočeno je niz plitkih i dubljih ovalnih rupa, koje bi možda mogli biti ostatci grobnih raka, ali i posljedica po-umljavanja. Na pregledanoj površini registrirani su dijelovi amfora u koje su šasahranjivani ostatci pepela pokojnika, kako se to ranije navodi u literaturi. Miroslav Glavić smatra da su ovo ostatci posuda koje se koristilo u domaćinstvu. U prilog ovakvom mišljenju bi išli i ostatci pronađenih frnjeva za mljevenje flita. Stoga smatra da su na ovom prostoru postojali naseobinski objekti koji su pripadali nekom manjem naselju ili gospodarskom objektu stanovnika Senije iz vremena I. do II. st. pr. Krista. Ovaj dio brda Nehaj je zaklonjen od bure i osunčan i kao takav prufla povoljne uvjete za flivot. Za potvrdu ovih navoda nedostaju opsefnija arheološka istraflivanja na Nehaju.⁴⁹¹

10.10.6. Prometnice

Rimska Senija formirala se uz morski zaljev koji je ulazio u kopno dublje od današnje luke. Obala odnosno luka i emporij koji su se ovdje razvili uvjetovali su urbanistički izgled grada. Grad se razvija u veliko trgovačko i prometno središte sa strateškim značenjem za rimsku državu, u vojnom smislu i u procesu romanizacije od Pola do Jadera i prekovelebitskog prostora.

Jedna od važnih prometnica koja je vodila do Senije bila je ona koja je dolazila sa sjeverozapada strane iz pravca Tarsatike. Na jugoistočnoj strani grada nalazila se prometnica koja je išla prema prijevoju Vratnik, a bila je presudna za prosperitet grada.⁴⁹² Ova prometnica se kod fiute Lokve razdvajala na dvije trase, prema Brinju (*Monetium*), Josipdolu

⁴⁸⁹ J. Brun-mid 1898, str. 172.

⁴⁹⁰ A. Glavić 1966, str. 400.

⁴⁹¹ M. Glavić 2002(b), str. 316.; A. Glavić 1992, str. 92.

⁴⁹² M. Glavić 1993(b), str. 96.

(*Metulum*) i Sisku (*Siscia*), te prema Brlogu (*Avendo*), Prozoru (*Arupium*) i Medaku (*Ausancalio* ?).⁴⁹³

Ulice u gradu pratile su osnovni smjer sjeverozapad - jugoistok koji je zadržan u srednjem vijeku, a uz određene deformacije i kasnije –to se vidi na planovima grada Senja iz XVII. i XIX. Stoljeća. Gradski dekuman išao je smjerom sjeverozapad - jugoistok, a smjer kardina prostirao se u pravcu sjeveroistok - jugozapad. Ovakav smjer potvrdili su i arheolozi – nalazi antičkih zidova i objekata.⁴⁹⁴

10.11. *LOPSICA* – Sv. Juraj

Antička Lopsika smjestila se uz današnju morsku obalu nasuprot otoku i a koji se naziva Lisac i koji zatvara luku Svetog Jurja. Ovdje je nekada vjerojatno većim dijelom bilo kopno, a ostali dio bio je plitak koji se mogao zatrpati kako bi se otok spojio s kopnom. U hidroarheološkim istraživanjima koja su ovdje obavljena 1995. godine, nije potvrđena arhitektura koja bi se odnosila na umjetno izgrađenu prevlaku do otoka i a. Budući da je otok i Lisac veoma izložen vjetrovima s mora u antici nije bio pogodan za stanovanje stoga je nasipavanje prolaza moglo biti jedino u svrhu zatvora luke, a ne zbog spajanja dvaju dijelova naselja.⁴⁹⁵ Ova luka ima odlične maritimne karakteristike i pruža zaštitu od svih vjetrova koji ovdje pušu, osim tramuntane koja i nije toliko u estao vjetar. Obala je niska –to je omogućilo i eventualno izvlačenje brodova na plađu radi nekakve intervencije ili popravka. Osim ovih karakteristika luka obiluje i pitkom vodom i u sušnim dijelovima godine –to je čini idealnim pristaništem još od vremena prapovijesti i kontakata s grčkim pomorcima i trgovcima. Iz ove luke put je vodio preko prijevoja Oltari prema jadranskim naseljima u unutrašnjost Like.⁴⁹⁶ O trgovini i značaju luke Lopsike govore i nalazi dijelova amfora kao i bitave amfore pronađene u podmorju oko otoka i a Lisac, te sjeverno i južno uz obalu. Radi se o amforama grčko-italuskog, sjevernojadranskog i kasnoantičkog tipa.⁴⁹⁷

⁴⁹³ M. Glavić 1993, str. 108.

⁴⁹⁴ M. Glavić 1993(b), str. 91.

⁴⁹⁵ M. Glavić 1997, str., 47.

⁴⁹⁶ A. Faber 2003, str. 63-633.

⁴⁹⁷ M. Glavić 1997, str. 48.

Kao anti ko naselje Lopsika se spominje kod anti kih pisaca koji opisuju isto nu jadransku obalu i naselja koja se ovdje nalaze. Pseudo Skilak u IV. st. pr. Krista prvi spominje Lopsiku u svom Periplusu kao *Λλουσοι* dok opisuje Liburniju (Ps. Scylax, 21).⁴⁹⁸ Ve je tada Gradina u Sv. Jurju, odnosno Lopsika bila vafna luka i *oppidum* sredi-te jedne -ire teritorijalne zajednice.⁴⁹⁹ Kod Plinija u djelu *Naturalis historia* susre emo zajednicu koju naziva Lopsi i navodi da ima *ius Italicum* (Plin. N. h. III, 139).⁵⁰⁰ Plinije spominje Lopsiku i na drugom mjestu u poglavlju 140. kada nabraja sva vafnija *oppida* dufl liburnske obale. Naselje Lopsika spominje i Klaudije Ptolemej u II. st. nakon Krista u svom djelu *Geographia*, a navodi ga kao *Λόψικα* (Ptol, 2, 16, 2.).⁵⁰¹

10.11.1. Naselje

Samo ime *Lopsica* je ilirskog podrijetla, a kako tuma i Antun Mayer, ovaj naziv zna io bi brefluljak odnosno brijeg. Stoga bi *Lopsica* zna ilo mjesto na brijegu, a u prapovijesno vrijeme takvo je naselje ovdje postojalo.⁵⁰²

Dana-nje naselje Sv. Juraj okruženo je brefluljcima koji su bili pogodni za kontrolu pomorskih i kopnenih putova. Svojim rasporedom i karakteristikama mogli su poslufliti kao utvrde koje vizualno komuniciraju -tite i prilaz zale u i luku Lopsike. Svojim položajem se isti u gradine Jablanska (Jablanova, Jablanova glavica) neposredno uz morsku obalu i magistralu i gradina Ra a koja je s Jablanovom spojena suhozidnim bedemom tvore i dvojnu gradinu.⁵⁰³ S juflne strane naselja nalazi se brdo koje se naziva Gradina na kojem su vidljivi ostatci mleta kog utvr enja iz XVII. stolje a. Prapovijesno naselje bilo je sa sjeveroistoka za-ti eno strmim liticama, a prostiralo se sve do morske obale na jugoisto noj strani koja je za-ti ena od bure.⁵⁰⁴ Teritorij Lopsa prostirao se duboko u unutra-njost Velebita do Krasnog polja.⁵⁰⁵ Gdje se nalazilo anti ko naselje nije sa sigurno- u utvr eno do dana-njih dana. Neki autori kao -to su Ante i Miroslav Glavi i te Marin Zaninovi smatraju da se ono nalazilo na sredi-njem brefluljku u dana-njem Sv. Jurju koji se naziva Gradina, gdje je i kasnije u vrijeme Bizanta bila podignuta utvrda zbog kontrole plovidbe ovim krajem. Aleksandra Faber sklonija je ideji da se anti ko naselje nalazilo na susjednoj gradini Ilija-evac te na njezinim padinama

⁴⁹⁸ A. Starac 1999-2000, str.85.

⁴⁹⁹ M. Glavi i , 1997, str. 59.

⁵⁰⁰ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 48.

⁵⁰¹ A. Faber 2003, str. 639.

⁵⁰² M. Zaninovi 1980, str. 192.

⁵⁰³ A. Faber 2003, str. 634 - 635.

⁵⁰⁴ M. Glavi i 1997, str., 47.

⁵⁰⁵ M. Glavi i 1993. str. 108-109.

preko Dubrave. Smatra da se na ovom mjestu nalazilo ilirsko priobalno naselje koje se razvojem u antici spu-talo niz padinu prema luci. Naselje na lokaciji gradine Kalvarija autorica smje-ta tek u kasnu antiku.⁵⁰⁶

Zahvaljuju i svome položaju i luci koja je idealna za pristanak i sidrenje brodova, Lopsika u I. st. pr. Krista i tokom I. st. n. Krista doživljava ubrzani razvoj kao i mnoga druga naselja na na-oj obali u to vrijeme. činjenica koja je u kasnijim stolje ima nedvojbeno utjecala na ovaj razvoj jest da se sjeverno od Lopsike u isto vrijeme razvija Senija koja je imala bolji prometni položaj. Senija postaje važno rimsko sredi-te na ovom dijelu jadranske obale i velikog dijela unutra-njosti u koje je infiltrirano i italisko stanovni-tvo. Lopsika je mogla kao luka i trgova ko sredi-te konkurirati Seniji tijekom I. stolje a, no stagnacija je nastupila u II. i III. stolje u te zadržava jedino lokalni zna aj.⁵⁰⁷

10.11.2. Natpisi

Iz Lopsike su za sad poznata samo tri natpisa, a na dva su zabilježena imena njezinih stanovnika. Lopsika je rano dobila imunitet, a status municipija im je vjerojatno dodijeljen u vrijeme cara Tiberija te dodatni *ius Italicum*.⁵⁰⁸ Lujo Margeti smatra da je Lopsika u vrijeme cara Klaudija ili malo ranije *municipium latinum s Latinum minus*.⁵⁰⁹

Status municipija Lopsike potvr en je 1975. godine otkri em natpisa u dvori-tu fiupnog ureda u Sv. Jurju. Radi se o četvrtastom nadgrobnom spomeniku cipu. Spomenik je o-te en u gornjem dijelu koji nedostaje, a sa uvano je sedam redova teksta, a sa uvani tekst pisan je lijepom i pravilnom kapitalom. Danas se uva u lapidariju Gradskog muzeja Senj. Spomenik je podigla *Iulia Procilla* svome ocu Titu Juliju koji je bio edil i duovir, ime je potvr en municipalni status Lopsike u I. st. nakon Krista. Iz natpisa je vidljivo i da je magistrat koji se ovdje spominje bio upisan u tribu *Sergia*, odnosno posjedovao je rimsko gra ansko pravo.⁵¹⁰

Osim navedenog natpisa, prona en je 1896. godine u Sv. Jurju i nadgrobni spomenik, cip (CIL III 3015) koji se danas uva u Arheolo-kom muzeju u Zagrebu.⁵¹¹ Okolnosti nalaza i karakteristike spomenika slikovito donosi Josip Brun-mid opisuju i i kako je netom nakon

⁵⁰⁶ A. Faber 2003, str. 639.

⁵⁰⁷ M. Glavi i 2012/2013, str. 523.

⁵⁰⁸ A. Starac 1999-2000, str. 85.

⁵⁰⁹ L. Margeti 1978-79, str. 326.

⁵¹⁰ M. Glavi i 2012/2013, str. 524.

⁵¹¹ M. Glavi i 2012/2013, str. 530.

pronalaska spomenik stradao od strane nepoznatog mještana.⁵¹² Spomenik je podigla zaflivota Julija Tercija Toruka svojoj kćeri Juliji Paulli, kćerki Seksta i unuci Appuleji Marcelli, kćerki Gaja.⁵¹³ Iz natpisa se vidi da je ovdje riječ o domaćoj porodici koja svoje rimsko građansko pravo stječe za vrijeme cara Augusta ili Tiberija. Prema epigrafskim karakteristikama i sadržaju, ovaj natpis se može datirati u vrijeme ranoga principata, odnosno u prvu polovicu I. st. nakon Krista.⁵¹⁴

Prilikom arheoloških istraflivanja crkve Sv. Filipa i Jakova u Sv. Jurju 2008. godine pronaen je dio arhitrava koji je kao spolij uzidan u sjeverozapadni dio crkve, a na njemu je zabilježen fragmentirani natpis [...] *NER AV[G]*. Arhitrav je veličine 0.99 m x 0.52 m, a izraen je od bijeloga vapnenca. Slova nisu u cijelosti sačuvana, a pisana su u elegantnoj kapitali. Nedovoljan broj sačuvanih slova ne dozvoljava točnu restituciju natpisa. Vedrana Glava—navodi jednu mogućnost restitucije koja bi bila moguća. Za prvu riječ predlaže [*Ve*]*NER[i]* dok bi drugi dio natpisa glasio *AV[G(usti) SAC(rum)]*. Natpis bi u ovom slučaju bio posvećen Veneri Augusti. Autorica ostavlja ovu mogućnost budući je Lopsika dobila svoj municipalitet za vrijeme Julijevaca, a Venera je bila zaštitnica ovog roda.⁵¹⁵ U ovoj kampanji istraflivanja kao i u prethodnoj 2002. godine pronaeni su i ostatci antičke građevine za koju se za sada ne može točno ustvrditi koja joj je bila namjena.⁵¹⁶ Radi se o građevini s više prostorija gdje su pronaeni i ostatci hipokaista kao i podnica koje su raene u tehnici *opus spicatum*. Na istraženom području mogu se definirati dvije antičke faze ove građevine. Ranijoj fazi pripadaju ostatci monumentalnog zida kao i ostatci ognjišta dok kasnijoj fazi pripadaju ostatci četiri prostorije, te jedna koja završava polukružnom apsidom.⁵¹⁷ Postoje indicije da bi se moglo raditi o ostacima kupališta, no to je potrebno potvrditi u nekim budućim istraflivanjima.

⁵¹² J. Brun—mid 1898, str. 171-172.

⁵¹³ J. Brun—mid 1907, str. 181-182.

⁵¹⁴ M. Glavić 1997, str., 64-65.

⁵¹⁵ V. Glava—2009, str. 79-80.

⁵¹⁶ M. Blečić 2006, str. 5-26.

⁵¹⁷ V. Glava—2009, str. 69-79.

10.12. ORTOPLA – Stinica pod Velebitom

Stinica je danas maleno mjesto ispod Velebita koje se kao luka smjestila na najufljem dijelu kanala izme u otoka Raba i kopna. Iz ove luke danas prometuje stalna trajektna linija prema otoku Rabu.

Sredi-te prapovijesnog naselja s lukom nalazilo se na poluoto i u Punti i na brdu Panos iz kojeg e se kasnije razviti anti ko naselje Ortopla koje se spominje kod anti kih pisaca.⁵¹⁸ Pseudo Skilak u svom Periplu iz IV. st. pr. Krista (Ps. Scylax, 21) navodi Ortoplu pod nazivom *Ολσοι*, a stanovnike kao *Ortopeletai*.⁵¹⁹ Zatim kod Plinija Starijeg u *Naturalis historia* iz I. st. (Plin. N. h. III, 140) se navodi kao *Ortoplinia, oppidum* rimskih gra ana.⁵²⁰ Ptolemej u II. st. Stinicu kod nabiranja naselja na liburnskoj obali donosi kao *Ορτοπλα* (Ptol. 2, 16, 2). Kod Anonima iz Ravene zabiljeflen je naziv *Ospela* (Rav. Ann. 4,22), navode i naselja u sastavu *Liburnie Tarsaticensis* (5,14).⁵²¹

Na podru ju Stinice koncem XIX. st. prona eni su ostatci rimske nekropole s kamenim urnama koje su sadrflavale priloge od zlata, bronce, stakla i kosti. Prona eno je ukupno tridesetak urni, a nalazi iz njih tada su zavr-ili u Senju i Zagrebu.⁵²² U urnama su prona eni novci careva Augusta, Galbe i Vespazijana –to bi datiralo grobove u I. st. n. Krista. Ortopla je status municipija rimskih gra ana dobila u vrijeme cara Augusta ili Tiberija, a stanovnici su bili doma i Liburni i vjerojatno Japodi uz ponekog italskog doseljenika.

Od natpisa su se sa uvala dva terminacijska natpisa. Prvi natpis uklesan je u stijeni na predjelu Lomska Duliba ó Legenac na podru ju Kosinja, a govori o razgrani enju izme u zajednice Ortoplina i Parentina koji su flivjeli u unutra-njosti Velebita na podru ju oko Peru-i a i Kosinja (CIL III 15053).⁵²³ Okolnosti nalaza i prve zabiljeflbe ovoga natpisa donosi Josip Brun-mid.⁵²⁴

Drugi natpis govori o razgrani enju sa Begima, a prona en je na podru ju Jablanca izme u Stinice i Klance na jednom suhozidu koji se penje u pravcu Velebita.⁵²⁵ Na natpisu se spominje namjesnik provincije Dalmacije Publije Kornelije Dolabela koji je odlu io o me i

⁵¹⁸ M. Zaninovi 1989, str. 13.

⁵¹⁹ M. Zaninovi 1983-1984, str. 38.

⁵²⁰ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 48.

⁵²¹ A. Starac 1999-2000, str. 86.

⁵²² K. Patsch 1990, str. 96-97.

⁵²³ M. Zaninovi 1980, str. 193.

⁵²⁴ J. Brun-mid 1898, str. 174-177.

⁵²⁵ D. Rendi Mio evi 1969, str. 63-74.

izme u dvije zajednice. Spomije se i naziv Ortople, te se prema ovome može datirati u I. st. n. Krista.

10.13. *BEGIUM* – Cesarica kod Karlobaga

Arheološki ostatci samog antičkog naselja za sada nisu pronađeni, no postoje indicije da se ono nalazilo na obroncima Velebita iznad današnjeg Karlobaga nasuprot Pačkih vrata ispod prirodnog velebitskog prijevoja Otrijska vrata. Ovim putem se i danas pruža cesta koja ide od Karlobaga preko Velebita u Liku.

Antički pisci spominju naselje koje se ovdje razvilo. Tako je kod Pseudo Skilaksa navedeno pod nazivom *Πεδηται* (Ps. Scylax. 21)⁵²⁶, a Plinije ga naziva *Vegium* (Plin. N. h. III, 140).⁵²⁷ U vremenu kasne antike naselje se spominje kao *Bigi* kod Aninima iz Ravene, koji nabroja naselja u upravnoj jedinici *Liburnia Tersaticensis* (Rav. Ann. 4,22 i 5,14).

Arheološki nalazi s ovog područja su skromni i uglavnom su prikupljeni bez sistematskih arheoloških istraživanja. Jedan od važnijih nalaza je natpis koji je sačuvan na ulomcima brončane urne (CIL III 10027). Na natpisu se spominje dekurion koji je bio u *tribus Sergia*, a natpis glasi kako slijedi.

L. Sestio L. filio [S]er(gia) Silvestri decur(ioni) annor(um)

*XXIII L. Sestius T. filius Ser(gia) Clemens pater t(estamneto) p(oni) i(ussit).*⁵²⁸

Natpis je potvrda da je naselje imalo status municipija rimskih građana, koji je dobilo za vladavine cara Augusta.⁵²⁹

Istočno od današnjeg mjesta Karlobaga na obroncima brda Drviće u XIX. stoljeću su sakupljani arheološki ostatci, kako nam to prenosi Karl Patsch. Osim sitnih arheoloških nalaza, navodi se i postojanje zgrade koja je bila orijentirana u pravcu istok - zapad, a sadržavala je tri prostorije koje su imale mozaične podove. Spominje se i jedna bijela

⁵²⁶ A. Starac 1999-2000, str. 86.

⁵²⁷ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 48.

⁵²⁸ K. Patsch 1990, str. 97.

⁵²⁹ M. Zaninović 1989, str. 14.

mramorna skulptura u jednoj od prostorija.⁵³⁰ U svojim bilješkama je tada Josip Brun-mid naveo mogućnost da se ovdje radilo o ostatcima Jupiterova hrama. Ovu pretpostavku je iznio na temelju fragmenata mramorne skulpture nadnaravne veličine koja je ovdje pronađena, a koju bi eventualno mogla predstavljati boga Jupitera.⁵³¹

Osim ovih nalaza na obroncima Drvišice pronađeno je dosta sitnog metalnog i keramičkog materijala, komadi grobnih flara, jedan četverokutni nadgrobni spomenik bez teksta, tegule s pešatima, svjetiljke i ulomci keramičkog posuđa. Osim novca iz republikanskog vremena pronađeni su dijelovi fibula, metalne igle, privjesci i manji predmeti od metala. Stakleni materijal zastupljen je balzamarijima, a pronađeno je još nekoliko oblika staklenih boca i posuda.⁵³²

Premda samo naselje nije još uvijek ubicirano niti arheološki istrafleno, na osnovu pronađenog materijala vidljivo je da svoj značaj duguje prije svega poziciji na kojoj se nalazi. Velebitski prijevoj koji preko Otarijskih vrata vodi u unutrašnjost Like i luka pogodna za pristanak brodova, osigurali su razvoj rimskog naselja na ovom mjestu. Arheološki nalazi, ostatci amfora, zabilježeni su u podmorju i na morskoj obali ispod obronaka Vidovgrada istočno od današnjeg Karlobaga.⁵³³ Sagledajući arheološke ostatke pronađene na području Begija, nastanak antičkog naselja možemo okvirno staviti u vrijeme između I. st. pr. Krista i najkasnije u I. st. n. Krista.⁵³⁴

⁵³⁰ K. Patsch 1990, str. 98.

⁵³¹ J. Brun-mid 1898, str. 153-155.

⁵³² TM Ljubić 1891, str. 97-98.; J. Brun-mid 1898, str. 150-169.

⁵³³ K. Patsch 1990, str. 100.

⁵³⁴ A. Starac 1999-2000, str. 86.

10.14. OTOK PAG

Otok Pag s ukupnom površinom od 284,56 km² spada među najveće hrvatske otoke. Pruža se paralelno s istočnom obalom Jadrana u pravcu sjeverozapad - jugoistok u duljini od 58,25 km. S morfološkog aspekta Pag se nastavlja na Ravne kotare prema Kvarnerskim otocima i na taj način je direktna poveznica sjeverne Dalmacije i Kvarnerskih otoka. Osim prirodno - geografskih karakteristika otoka, na krajolik je značajno utjecala i jaka bura uvjetuju i razvoj biljnog pokrova i fluvotnih uvjeta.⁵³⁵

U povijesnim izvorima otok Pag pod imenom *Gissa* prvi spominje Plinije u svom djelu *Naturalis historia* (Plin. N. h. III, 140) nabrajaju i naselja na istočnoj jadranskoj obali i otocima.⁵³⁶ Ovaj naziv kod Plinija se odnosi na *Gissu* na Pagu koja ima atribut *Gissa Fortunata*, a ne na *Cissu* uz obalu Istre. *Cissu* uz zapadnu obalu istre Plinije navodi kod nabiranja otoka Jonskog i Jadranskog mora (Plin. N. h. III, 151, 152), a ne kod opisa Histrije (Plin. N. h. III, 129).⁵³⁷ U *Kozmografiji* Anonima iz Ravene otok Pag naziva se *Cissa*.⁵³⁸ Pod nazivom *Skirdakissa* Pag se spominje i kasnije u X. st. u djelu bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta, *De Administrando imperio*.⁵³⁹ U ovom nazivu se radi o spojenim imenima za dva susjedna otoka, Tkonjardu i Kissu.⁵⁴⁰

Grčki utjecaj na otoku Pagu zabilježen je pronalaskom novca grčkih kolonija Fara i Ise i novac sa siglom *Di(mos)*. Na području uvale Caske također su pronađeni grčki novci ali im se kasnije gubi trag. Ostaci grčke keramike pronađeni su na gradini Gradec u blizini Vlačića. Ovi nalazi su potvrda intenzivne grčko-liburnske trgovine pomorskim rutama istočne obale Jadrana koje su išle do zaljeva sjevernog Jadrana.⁵⁴¹

Uspostavom rimske vlasti na otoku Pagu u I. st. pr. Krista, dolazi do stanovitih promjena u načinu fluvota i stanovanju. Gledano s vojno-pomorskog aspekta, otok Pag je strateški mjesto za rimsku državu u daljnjem širenju vlasti prema unutrašnjosti, odnosno zemlji Japoda. Sigurne uzašne luke u Caskoj i Novalji pružaju odlične uvjete za sidrenje brodova i prezimljavanje mornarice i prateće rimske vojske.

⁵³⁵ J. Fariš 2003, str. 47-48.

⁵³⁶ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 48.

⁵³⁷ M. Suiš 1987, str. 185-219.

⁵³⁸ M. Skoblar 2005, str. 7.

⁵³⁹ G. Y. Moravcsik, R. J. H. Jenkins 1967, str. 139.

⁵⁴⁰ P. Skok 1950, str. 69.

⁵⁴¹ A. Tkonjarda 1989, str. 23-29.

Daljnja arheološka istraflivanja na brdu Ko-ljun u blizini Novalje koje vodi Arheološki muzej Zadar pruflit e jasniju sliku o anti koj Cisi. Smje-taj ovog lokaliteta prufla odli ne uvjete za razvoj naselja budu i da se nalazi na brefluljku iznad obradivog tla i vode. Ono -to je tako er bitno jest da se lokalitet nalazi otprilike izme u dviju luka, Cise i Navalie. U kona nici bi ovakav smje-taj mogao upu ivati na postojanje jednog naselja s dvije luke koje se koriste ovisno o smjeru plovidbe i vremenskim uvjetima na moru. Da li se na ovom lokalitetu nalazila rimska *Cissa*, pokazat e arheološka istraflivanja u budu nosti.

10.15. *CISSA* – Kisa

Plinije (Plin. N. h. III, 139) u nabranju otoka s gradovima navodi *Cissa Portunota*, kao najvaflnije mjesto (*oppidum*) na otoku poznato po svojoj luci. Sredi-te rimske zajednice veffe se za uvalu Caska, odnosno Kisa, dok je u Novalji (*Navalia*) bila luka kao jedna od najvaflnijih na dufl obalnoj plovidbi. Novalja je s vremenom sve vi-e dobivala na zna enju.⁵⁴²

Kisa se razvila nad ostatcima tipi nog liburnskog gradinskoga naselja fljelznog doba. Nastala je na uzvisini iznad morske obale koja dominira Pa-kim zaljevom.⁵⁴³ Rimsko ostatci u uvali Caska intenzivnije se istrafluju posljednjih godina, kako na kopnu, tako i hidroarheološki lokaliteti.⁵⁴⁴ Unato ovoj injenici, jo–uvijek se ne raspolafle sa dovoljno podataka kako bi se sa sigurno– u definirao tip i status ovog naselja. Vi-e elemenata ide u prilog injenici da je u Caskoj bilo naselje s lukom.⁵⁴⁵

10.15.1. Zidovi uz morsku obalu

Anti ki arhitektonski ostatci vidljivi su u uvali Caska uz morsku obalu i povi-e nje na brijegu. S isto ne strane zaljeva nalaze se ostatci masivnih monumentalnih zidova koji su na nekim dijelovima sa uvani do visine od 5 m. S prekidima se proteflu u duflini od 200 - 250 metara, -to bi moglo implicirati na veli inu manjeg gradskog naselja kao -to je bio na primjer anti ki *Argyrunum*.⁵⁴⁶ Dijelovi ovih zidova nalaze se na samoj morskoj obali, poru-eni i devastirani zbog konfiguracije terena, odnosno pritiska tla i vi-egodi-njeg utjecaja atmosferilija i mora. Predaja spominje snaflan potres koji je pogodio ovo podru je 361.

⁵⁴² I. O-tari , A. Kurili 2013, str. 216 ó 217.

⁵⁴³ B. Ilakovac 1992, str. 22.

⁵⁴⁴ I. Radi Rossi 2008, str. 371-373.; A. Kurili (b) 2008, str. 369-371.; A. Kurili 2008, str. 368-369.; A. Kurili 2009, str. 451-453.

⁵⁴⁵ I. O-tari , A. Kurili 2013, str. 230.

⁵⁴⁶ I. O-tari , A. Kurili 2013, str. 232.

godine, te da je grad potonuo u more. Ovdje se radi samo o predaji, –to je u svom radu potvrdio i Boris Ilakovac analiziraju i arhitektonske ostatke na području Kise i okolnih pripadaju ih sustava za opskrbu vodom.⁵⁴⁷

Budu i da je područje iznad morske obale u uvali Caska i danas izloženo klizanju tla, ovi masivni zidovi su podignuti s namjerom da se to sprije i kako bi se prostor luke za-titio. S vremenom kako je grad napu-ten luka se zasula, a pod pritiskom tla uslijed neodržavanja ovi zidovi su popustili, tako da se neki dijelovi danas nalaz dislocirani u morskom pli aku. Na pojedinim dijelovima koji su se sa uvali vide se otvori u zidu koji su sluffili za protok oborinskih voda kao kloaka.

10.15.2. Stambeni objekti

Na sjevernom djelu uvale nalazio se nasebinski dio namijenjen stanovanju. Ovaj dio naselja povremeno se istraflivao od 2003. godine.⁵⁴⁸ Godine 2005. u istraflivanjima su prona eni ostatci ve eg stambenog objekta koji je sadržavao i prostorije za skladi-tenje i pripremu hrane (*villa suburbana*) koji se mođe datirati u vrijeme od I. ó IV. st. n. Krista. U istraflivanjima 2008. godine su prona eni ostatci anti ke arhitekture, manjeg stambenog objekta. U blizini ovoga objekta nalazila se i rimska prometnica. Prona eni su ostatci kerami kog i staklenog kuhinjskog posuda koji su vjerojatno nekada stajali na drvenoj polici ili stolu koji se sru-ilo na pod prilikom ru-enja objekta. Na ovakav zaklju ak navode okolnosti nalaza, naime prona eni ulomci nisu se raspr-ili po prostoriji nego su prona eni na jednom mjestu. Od ostalih predmeta za svakodnevnu upotrebu prona eni su ostatci mlinskog kamena, bron ani klju , te numizmatiki materijal.⁵⁴⁹ Prema prona enom novcu (Valent 364.-378. god.) istrafleni dio ovog stambenog objekta pripada kasnoanti kom rimskom periodu koji je bio u upotrebi barem do druge polovice IV. st. U budu im istraflivanjima nije isklju ena mogućnost nailaska na starije slojeve budu i se do sada nije do-lo do sterilnog sloja ili zdravice.⁵⁵⁰

10.15.3. Opskrba vodom

Pre područje rimske Kise imalo je dva vodoopskrbna sustava, odnosno akvedukta. Jedan je opskrbljivao vodom područje u uvali Caska, a drugi je dovodio vodu u luku Novalja.

⁵⁴⁷ B. Ilakovac 1991, str. 241-250.

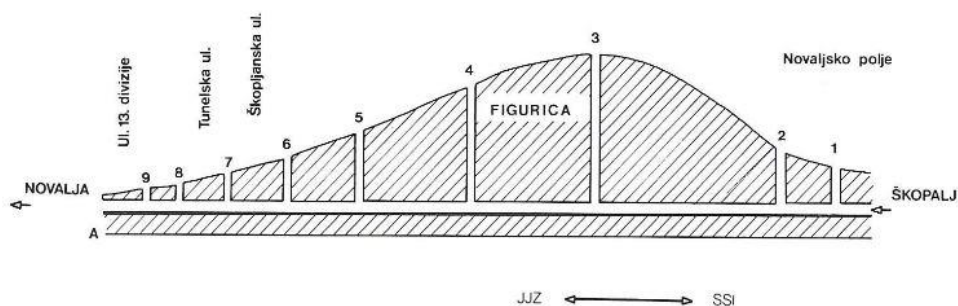
⁵⁴⁸ A. Kurili 2008, str. 368-369.

⁵⁴⁹ A. Kurili 2011, str. 406-407.

⁵⁵⁰ A. Kurili 2011, str. 412.

Akvedukt KolanóCaska zapo injaó je na izvori-tu u Kolanjskom polju odakle je preko predjela Slatina i-ao do Kise u duffini od 8200 m.⁵⁵¹ Na ovom podru ju se zbog niskog terena akvedukt morao podi i na nosa e, od kojih su se neki sa uvali do dva metra u visinu. Nosa je po ivao na pilonima koji su bili me usobno udaljeni u pravilnim razmacima od 1,50 m. Razmak izme u piona povezivao se lukovima nad kojima se nalazio gravitacijski kanal. S ovog poloflaja trasa nastavlja preko Tpitala do Punte Zr a gdje je bilo potrebno ukopati gravitacijski kanal u kamen flivac. Usjek je isklesan u duffini od oko 130 m, a najve a dubina mu je 2,80 m. Dalje prema Kisi trasa akvedukta zakre e na dva mjesta, prate i teren dolazi iznad Novaljskog polja koje je bilo prepreka. Ova dionica vjerojatno je morala biti svladana sustavom sifona kao na akveduktu Biba ó Jader preko Vranskog polja.⁵⁵²

Akvedukt Tkopalj ó Novalja po inje sa izvori-ta u Novaljskom polju odakle je opskrbljivao vodom anti ku luku. Sa izvori-ta Tkopalj trasa akvedukta je vjerojatno i-la na brdo Figurica. Odavde je u kamenu flivcu u duffini ne-to manjoj od 1000 m probijen tunel koji zavr-ava na podru ju dana-njeg grada Novalje. Akvedukt je prona en sasvim slu ajno, tako -to je u jedan od vertikalnih otvora upalo dijete 1910. godine, te je prilikom njegovog spa-avanja otkriven tunel akvedukta. Ova dionica tada je kod lokalnog stanovni-tva nazvana

Slika 17: Tunelska dionica s otvorima na akveduktu Tkopalj ó Novalja (B. Ilakovac 1990, str.199.)

štalijanova buflaó.⁵⁵³ Dionica se sastoji od devet vertikalnih otvora koji su povezani tunelom akvedukta. Prvo su na pravcu akvedukta prokopani vertikalni -ahtovi, a kad bi se ustanovilo da je postignuta potrebna dubina, odnosno niveleta gravitacijskog kanala, po elo bi se kopati horizontalno u dva pravca. Na ovaj na in bi se povezali -ahtovi i dobio bi se pravac

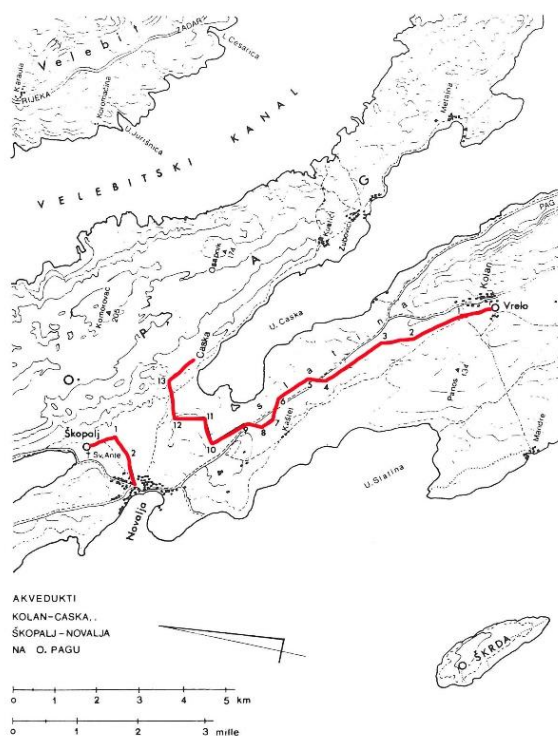
⁵⁵¹ I. O-tari , A. Kurili 2013, str. 231.

⁵⁵² B. Ilakovac 1982, str. 245-248.

⁵⁵³ B. Ilakovac 1990, str. 198.

gravitacijskog kanala sa potrebnom dubinom.⁵⁵⁴ U Novalji je prilikom kopanja temelja za jednu novogradnju, na dubini oko dva metra prona ena kamenica koja je vjerojatno sluffila kao javni zdenac (*lacus*) na kraju akvedukta. Zdenac je prona en u blizini nekada-njeg rimskog pristani-ta gdje je zavr-avala trasa akvedukta. Budu i da se voda u rimska naselja dopremala prvenstveno do gradskog foruma, Boris Ilakovac pretpostavlja da je rimska Novalja (*Navalia*) imala forum koji se morao nalaziti u blizini prona enog zdenca i rimskog pristani-ta.⁵⁵⁵

Ostatke rimskog vodovoda ponovno je revitirala austrijska uprava 1912. godine, na in da je postavljen fljelezni toranj iznad jednog otvora. Na tornju se nalazilo vitlo koje je uz pomo snage vjetra tjerao vodu u novoizgra eni rezervoar. Voda je tekla do Novalje gdje se distribuirala na tri mjesta. Naflalost uslijed ratnih prilika i o-te enja vitla uzrokovanih jakim burom, nije se ulagalo u obnovljeni dio vodovoda te je do 1918. ovakav na in distribucije vode napu-ten.⁵⁵⁶

Slika 18: Akvedukti Tškopalj ó Novalja i Kolan ó Caska na Pagu (B. Ilakovac 1990, str.197.)

⁵⁵⁴ B. Ilakovac 1982, str. 251.

⁵⁵⁵ B. Ilakovac 1994, str. 1-4.

⁵⁵⁶ B. Ilakovac 1990, str. 203-204.

U novije vrijeme (2007. godine) poduzete su radnje na i– enju i prezentaciji preostalih dijelova akvedukta iji se ulaz danas nalazi u podrumu Gradskog muzeja u Novalji. O i– en je deveti vertikalni otvor koji je bio zasut i uru–en kao i dio horizontalnog vodovodnog kanala.⁵⁵⁷

10.15.4. Luka Caska

Rekognosciranje dijela uvale Caske obavljeno je jo– 1993. godine od strane Arheolo–kog muzeja u Zadru. Radi se o potezu od kupali–ta Zr e prema ku ama Pal i a. Ovom prigodom otkriveni su ostatci zidova, podnica bazena te blokovi obra enog kamena. Kerami ki materijal prona en je okolo do dubine od 4 - 5 metara.⁵⁵⁸

Istraflivanje podmorja anti ke Kise zapo elo je 2005. godine, kojom prilikom se obavilo sondiranje s unutra–nje strane kamenog anti kog lukobrana. Podmorsko sondiranje je obavljeno i u blizini takozvane Tunere, odnosno kamenog tornja s kojeg se nekada pratilo kretanje tuna u zaljevu prilikom tunolova, gdje su prona eni ostatci –ivanog anti kog broda. Nedaleko od ovoga nalaza pred samom Tunerom izvr–eno je sondiranje te se nai–lo na ostatke drvene arhitekture od debljih ili tanjih kolaca, a ponegdje dasaka i poloflenih greda. Istraflivanje ovih konstrukcija nastavljeno je i u slijede im kampanjama gdje je otkriveno jo– drvenih ostataka koji su vjerojatno bili sastavni dio operativne obale manjeg pristani–ta.⁵⁵⁹

Kameni anti ki lukobran prostire se okomito na morsku obalu u pravcu ostataka anti ke cisterne u duflini od oko 120 m. Ra en je od neobra enog nepravilnog kamenja razli itih dimenzija. Ovaj lukobran je –titio luku Kise od juflnog vjetra.⁵⁶⁰ U istrafliva koj kampanji 2005. godine sondiran je i istraflen unutarnji dio lukobrana. Kao i kod ostalih anti kih luka prona en je raznovrstan materijal koji je na razli ite na ine dospio na morsko dno. Radi se o ulomcima amfora, kuhinjskog posu a, udica koji se mogu datirati u razdoblje od I. - III. stolje a. Ovom prilikom otkriven je veoma rijedak i vrijedan arheolo–ki nalaz, radi se o ostacima anti kog drvenog sidra koje je pripadalo manjem trgova kom ili ribarskom brodu.⁵⁶¹

⁵⁵⁷ I. Radi Rossi 2008(b), str. 373-375.

⁵⁵⁸ Z. Brusi , S. Glu– evi 1994, str. 70-71.

⁵⁵⁹ I. Radi Rossi 2008, str. 371-373.; G. Boetto, I. Radi Rossi 2012, str. 614-615.; G. Boetto, I. Radi Rossi 2010, str. 300.

⁵⁶⁰ M. elhar, M. Parica 2005, str. 131.

⁵⁶¹ M. elhar, M. Parica 2005, str. 133-134.

Prilikom hidro arheoloških istraživanja 2007. godine u sondama ispred Tunere pronađeni su ostatci antičkog broda. Riječ je o brodu koji je upotrijebljen sekundarno, kao uvrnjenje luke, o čemu svjedoče kolci kojima je trup bio probijen i zakucan u muljevito dno. Unutrašnjost broda bila je ispunjena lomljenim nepravilnim kamenom, prilikom namjernog potonuća. Ovdje se radi o manjem brodu dužine do devet metara, a na osnovu pronađenih ostataka kobilice, oplata i rebara, vidljivo je da je radjen tehnikom čivanja. Ova tehnika koristi se u rimsko vrijeme na istočnoj obali Jadrana, a preuzeta je iz ranijih razdoblja.⁵⁶² Prema nekim keramičkim nalazima pronađenih iznad ostataka broda, a naročito jadranskih amfora ravnog dna, vrijeme korištenja pronađenog čivanog broda iz Caske može se datirati u rimsko vrijeme odnosno u I. st. n. Krista.⁵⁶³

Povoljan položaj grada i luke, te povoljni maritimni uvjeti koje pruža Paški zaljev uvjetovali su razvoj rimske luke u uvali Caska što potvrđuju i dosadašnji arheološki nalazi.

10.15.5. Nekropola

Nekropola antičke Kise nalazila se u jugozapadnom dijelu zaljeva, prema panti Zrno, neposredno uz današnju morsku obalu. Ostatci nekropole mogli su se vidjeti u profilu uz morsku obalu, a materijal je pronađen i ranije prilikom obrade zemljišta.⁵⁶⁴ Istraživanja nekropole pokrenuta su 2003. godine i nastavljena u kampanjama koje su slijedile iduće godine. Već prilikom prvih istraživanja ustanovljeno je da se radi najviše o dijelovima grobova s incineracijom, a naišlo se na do tada nepoznate tipove grobova za kakve do sada ne postoji analogija na području nekadašnjeg Rimskog carstva, te bi se mogli izdvojiti kao zaseban tip i nazvati ih prema nalazištu tip Caska.⁵⁶⁵ Radi se o četvrtastim postoljima zidanih kamenih grobnica.⁵⁶⁶ Grobnice imaju vanjsku i unutarnju zidanu konstrukciju koja je sastavljena od tegula koje su služile za pohranu spaljenih ostataka pokojnika. Na nekim grobovima nalazila se i profuzija, odnosno cijev obično napravljena od dva nasuprot postavljena imbreksa, kroz koju se simbolično dostavljati hrana pokojniku ili prinositi žrtve ljevanice. Na grobnicu se stavljao i natpis koji je u ovom slučaju obično bio isklesan na ploči

⁵⁶² G. Boetto, I. Radi Rossi 2010, str. 301-304.

⁵⁶³ G. Boetto, I. Radi Rossi 2011, str. 505-513.

⁵⁶⁴ A. Tonje 1958, str. 311-314.

⁵⁶⁵ I. Oštarić, A. Kurilić 2013, str. 236.

⁵⁶⁶ I. Fadić 2005, str. 177-178.; I. Fadić 2005(b), str. 97-105.

manjih dimenzija. Na nekropoli je u dosadašnjim istraflivanjima zabilježen kontinuitet ukopa, koji barem za sada pokazuje da je bila u upotrebi od I. do IV. st. n. Krista.⁵⁶⁷

10.16. *NAVALIA* - Novalja

Antička luka nalazila se i u današnjoj Novalji (*Navalia*). Ovo je bila veoma dobro prirodno zaštićena od svih vjetrova, osim maestrala koji puše sa zapada. Bila je smještena na glavnom pomorskom pravcu koji se pruža duž istočne jadranske obale. O njenoj važnosti za pomorce govori i podatak da je bila opskrbljena pitkom vodom, akveduktom koji je tekao od izvora u Tkonu.⁵⁶⁸ Osim slučajnih arheoloških nalaza, godine 2007. obavljeno je hidroarheološko zaštitno istraflivanje prije planiranih radova na produbljivanju luke. Osim ostataka antičkog lukobrana prilikom ovoga istraflivanja pronađen je materijal karakterističan za rimske luke. Radi se o keramičkom materijalu, staklu, novcima i metalnim nalazima. Prema pronađenom materijalu vidljivo je da je luka korištena tijekom kasne antike, odnosno IV. stoljeća, no vjerojatno je luka korištena i ranije tijekom prapovijesti. Na ovaj zaključak, pored iznimnih maritimnih karakteristika novaljske uvala, navodi i pronalazak liburnske spone za pojas ukrašen flivotinjskim motivima. Spona se datira u zadnju fazu liburnske kulture u vrijeme od IV. - I. st. pr. Krista. Pronalazak ovog nalaza u podmorju Novalje može indicirati postojanje liburnske luke, ali konačno potvrdu ove pretpostavke mogu dati jedino daljnja hidro - arheološka istraflivanja.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ A. Kurili (b) 2008, str. 369-371.

⁵⁶⁸ B. Ilaković 1990, str. 195-208.

⁵⁶⁹ M. Ilki, M. Parica 2009, str. 114-118.

10.17. ARGYRUNTUM ó Starigrad Paklenica

Argyruntum se razvio na mjestu dana-njeg Starigrada Paklenice u podvelebitskom primorju na samom po etku Pa-kog kanala. Svoj razvoj duguje izuzetno povoljnom geografskom položaju. Nalazi se na ulazu u Veliku Paklenicu, prirodnom usjeku u masivu Velebita koji je od vremena prapovijesti pa sve prakti no do XX. stolje a bio strate-ki trgova ko - vojni put. Zahvaljuju i blizini Ravnih kotara i smje-taju na obali koji je omogu avao dolazak i pristanak brodova, trgovina i razmjena robe bile su jedan od imbenika razvoja.

Argirunt se spominje kod anti kih pisaca, Plinija, koji ga navodi kao *oppidum* (Plin. N. h. III, 140)⁵⁷⁰, Ptolemeja (Ptol. 2, 16, 2), i Anonima iz Ravene koji ga navodi kao *Argurento*, opisuju i Tarsati ku Liburniju (Rav. Ann. 4, 22) i kao *Argurenton* na drugom mjestu (Rav. Ann. 5, 14).⁵⁷¹

10.17.1. Grad

Na -irem prostoru Argirunta, na obroncima Velebita do sada je ubicirano osamnaest liburnskih gradinskih naselja koja se proteflu do nadmorske visine od oko 450 metara. Podignuta su na uzvisinama koje su imale stanoviti pregled okolnog teritorija i kontrolu pristupa, a pruflale su sigurnost stanovni-tvu te su bile lako branjive. Na podru ju rimskog Argirunta u dosada-njim skromnim arheolo-kin istraflivanjima nije potvr eno postojanje fljeljeznodobnog naselja koje bi potvrdilo da se ovdje nalazio centar liburnske teritorijalne zajednice (*oppidum*).⁵⁷²

Za razliku od ostalih podvelebitskih anti kih naselja, Argirunt nije imao osobito povoljan zemljopisni položaj. Prirodni put koji se koristio od prapovijesnih vremena i-ao je iz Like preko prijevoja Mali Halan, na rimsku cestu koja se spu-tala na Obrovac (*Clambetae* ?) tekao je dalje u sjevernu Dalmaciju i u potpunosti je zaobilazio Argirunt. Unato tome ovdje se nalazilo vafino trgovi-te koje se razvilo vjerojatno zahvaljuju i proizvodnji i trgovini morske soli koja je u unutra-njost putovala preko kra-kih polja Veliko i Malo Rujno te Veliko i Malo Libinje.⁵⁷³

⁵⁷⁰ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga*, 2004, str. 48.

⁵⁷¹ A. Starac 1999-2000, str. 87.

⁵⁷² M. Dubolni 2007, str. 13-14.

⁵⁷³ M. Glavi i 1993, str. 112.

Grad je bio smješten na malom poluotoku koji je tvorio prirodnu dobro zaštićenu luku, a ukupna gradska površina iznosila je oko 3.5 ha. Opasan bedemima imao je izdufleni oblik koji je diktirao poluotok na kome se smjestilo naselje. Osim potvrđenih gradskih bedema, pretpostavlja se da je raster ulica bio pravilan s kardom i dekumanom, kao što su to imali *Parentium* i *Iader*.⁵⁷⁴ Raster samoga grada do danas nije poznat zbog nemogućnosti provedbe sustavnih arheoloških istraživanja. Prostor koji je obuhvaćao antički grad danas je pokriven novijim gradnjama, uglavnom obiteljskim i vikend kućama. Na području današnjeg mjesnog groblja i susjedne parcele koja pripada obitelji Katalini je vjerojatno bio centar naselja na kome se nalazio forum s hramom.⁵⁷⁵ Naime na ovom zemljištu se nalaze arhitektonski ulomci koji su tu pronađeni, a radi se o dijelovima neke monumentalne građevine. Pronađeni su ulomci tijela dvaju stupova, kvadratna profilirana baza, pravokutni arhitektonski ulomak s lukom i dvostruko profiliranim otvorom. Također postoji jedan reljefno ukrašen ulomak koji je kao spolijugrađen u pročelje crkvice sv. Jurja koja se nalazi na mjesnom groblju. Ulomak je ukrašen motivima astragala, biljnim motivima koji se isprepliću i detikula.⁵⁷⁶

10.17.2. Bedemi

Značajan je Tiberijev natpis čija su dva ulomka otkrivena 1908. godine (ILJug 2894) koji govori o gradnji zidina i kula čiji su ostatci potvrđeni u arheološkim istraživanjima u jugoistočnom dijelu grada. Pretpostavlja se da su se bedemi prostirali oko 220 m u dužinu i oko 150 m u širinu.⁵⁷⁷

[Ti(berius) Caesar / divi Aug(usti) f(ilius) Au]g[ustus / imp(erator)

pon[t(ificem) m]ax[im]us / trib(unicia) pot(estate)] XX[XVII]

m[urum / et] tu[rres dedit / L(ucio) Volusi]o S[aturnino / leg(ato)

pro pr(aetore)] /⁵⁷⁸

Na temelju ovoga natpisa smatra se da je Argiruntu dodijeljen status municipija 34. o 35. godine za vrijeme cara Tiberija, a bio je upisan u tribus Claudia.⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ I. Fadi 2006, str. 17.

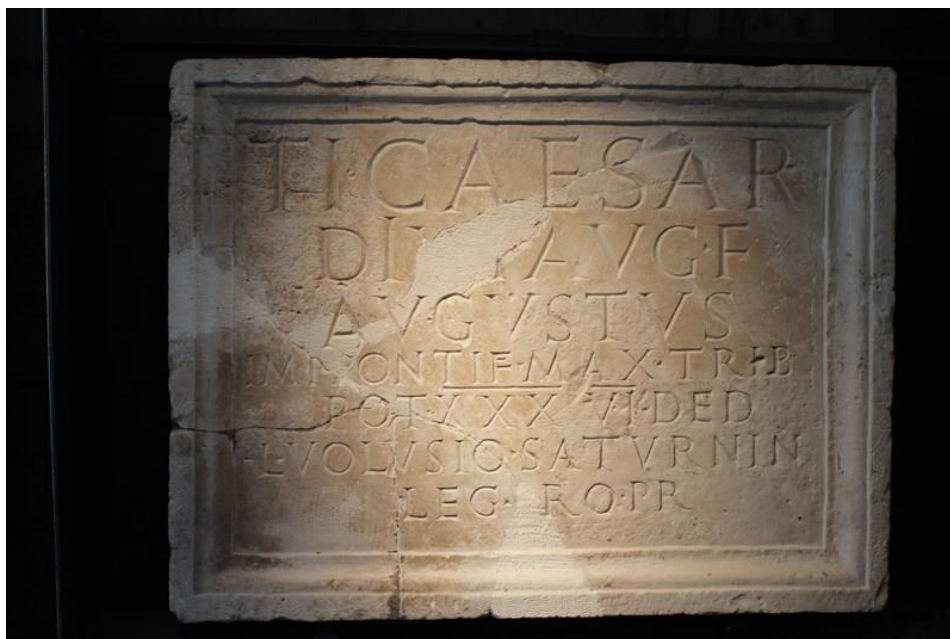
⁵⁷⁵ B. Nedved 1995, str. 227.

⁵⁷⁶ M. Duboln 2007, str. 21-22.

⁵⁷⁷ M. Zaninovi 1980, str. 195.

⁵⁷⁸ J. Medini 1969, str. 52-53.

⁵⁷⁹ M. Zaninovi 1989, str. 14.; M. Zaninovi 1980, str. 194-195.; J. J. Wilkes 1969, str. 202-203.

Slika 19: Natpis iz postava AM Zadar, CIL III 14322 (foto: H. Manenica)

Godine 1895. pronađen je stari natpis (CIL III 14322) koji također spominje cara Tiberija te Lucija Voluzija Saturnina koji je bio namjesnik provincije.

Ti(berius) Caesar / divi (augusti) (filius) / Augustus, imp(erator), pontif(ex)

max(imus) trib(unicia) / pot(estate) XXXVI ded(icavit).

/ L(ucio) Volusio Saturnin(o) / legato pro pr(aetore).⁵⁸⁰

Mate Sui donosi ovaj natpis u svome djelu, te smatra da on potječe iz Nina. Natpis navodi kao potvrdu municipalnog statusa Enone za vrijeme cara Tiberija. Budući da ne navodi okolnosti nalaza natpisa za pretpostaviti je da imao krive informacije o mjestu nalaza natpisa prilikom njegove obrade.⁵⁸¹

10.17.3. Nekropola

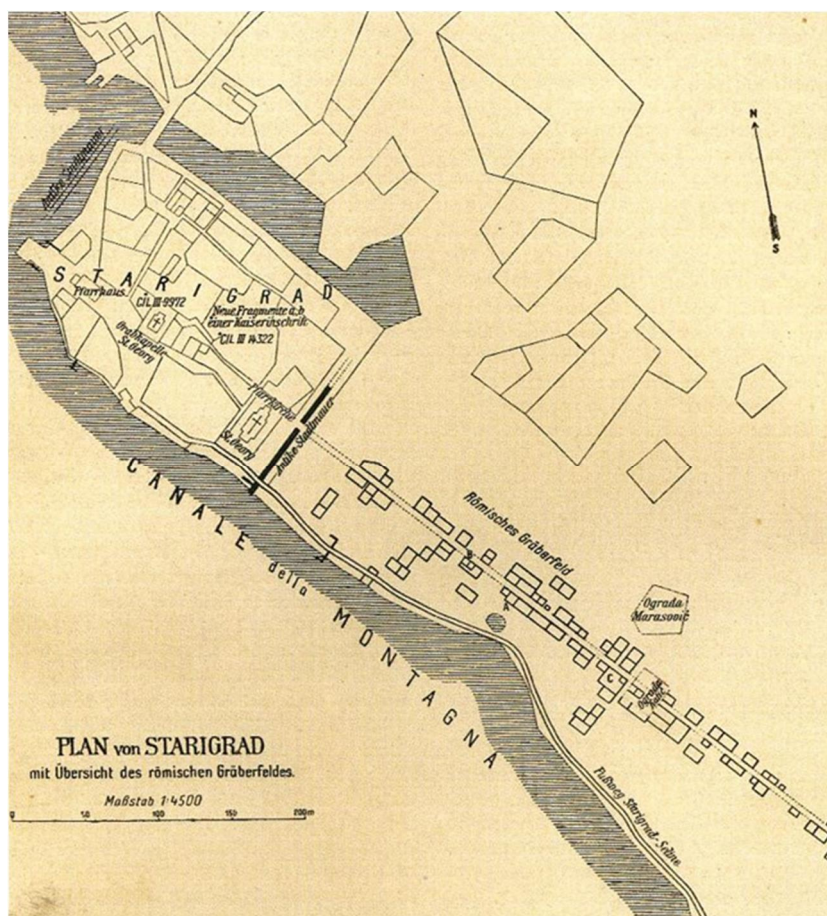
Za sada jedina arheološka istraživanja na području gradskog areala Argirunta su proveli su M. Abrami i A. Colnago 1908. godine.⁵⁸² Ovom prilikom istražen je najveći dio

⁵⁸⁰ M. Duboln 2007, str. 19.; B. Nedved 1995, str. 226.; I. Fadi 1995, str. 230.

⁵⁸¹ M. Sui 1996(g), str. 544-545.

⁵⁸² M. Abrami, A. Colnago 1909, str. 45-48.

nekropole, a se nalazila uz glavnu komunikaciju koja je iz smjera jugoistoka dolazila do gradskih bedema gdje se nalazio glavni ulaz u grad.⁵⁸³

Slika 20: Nekropola Argirunta u odnosu na grad (I. Fadi 2006, str. 16.)

Ovom prigodom istrafleno je oko 400 grobova s incineracijom koji su dali mno-tvo bogatih nalaza. Pepelni ostatci pokojnika bili su polagani u kerami ke, kamene i staklene urne koje su se nalazile unutar grobnih parcela. Nekropola se pruflala dufl ceste u duflini od oko pola kilometra. Osim bogatih staklenih nalaza na ene su kerami ke svjetiljke, nakit od jantara i predmeti za osobnu higijenu. U mu-kim grobovima prona eni su struga i za tijelo, udice, kocke i oruffje. Prona en je bogati nakit od bronce, stakla, srebra i jantara. Bogatstvo nalaza od jantara na ovoj nekropoli je rijetkost, u odnosu na ostale rimske nekropole na podru ju isto ne obale Jadrana, -to govori o blagostanju i bogatstvu u I. i II. st. n. Krista. Na osnovu prona ene arheolo-ke gra e, vidljivo je da su postojale pomorsko ó trgova ke veze s itavim mediteranskom podru jem od Egipta, Sirije, Cipra do Apeninskog poluotoka. Izraflenije veze

⁵⁸³ I. Fadi 2006, str. 14-17.

su postojale sa sjevernom Italijom i područjem Akvileje.⁵⁸⁴ Nekropola je bila u upotrebi u vrijeme razvoja i blagostanja Argirunta, što se prema pronađenim priložima može svrstati u I. do IV. st. n. Krista.⁵⁸⁵

10.17.4. Gradske komunikacije

Zbog kasnije i novije izgradnje prostor unutar nekadašnjih gradskih bedema nije bilo moguće arheološki istraživati. Jedina dosadnja arheološka istraživanja utvrdila su postojanje glavne gradske komunikacije koja je vodila od gradskih vrata prema jugoistoku, odnosno paralelno s obalnom linijom prema kanjonu Velike Paklenice. Vjerojatno se na ovu komunikaciju nastavljao glavni gradski dekuman. Može se pretpostaviti da se ova cesta dalje na jugoistoku spajala na trasu rimske ceste koja je vodila preko velebitskog prijevoja Mali Alan u Liku i dalje prema jugu Liburnije.⁵⁸⁶

10.17.5. Luka

Na području nekadašnje uvala koju je zatvarao gradski poluotok vjerojatno se nalazila luka s operativnom obalom i pratećim sadržajima. Dug obalna trgovina je išla morskim putem između rimskih naselja pod Velebitom, budući da sada ne postoje dokazi o njihovoj povezanosti cestom. Ovdje se misli na južna naselja velebitskog podgorja, *Argyrontum*, *Begium*, *Ortopla*, *Lopsica* i *Senia*. Plovidba se dalje odvijala kroz Masleni kotlovo, Novigradskim i Karinskim morem, te rijekom Zrmanjom prema unutrašnjosti i cestom prema naseljima u Bukovici i Ravnim kotarima. S druge strane, prema zapadu se plovilo kroz Ljubacka vrata prema Enoni i Jaderu i otocima zadarskog arhipelaga.⁵⁸⁷ Dokazi o intenzivnoj pomorskoj trgovini i svjedočanstva o surovosti podvelebitskog kanala nalazimo u brojnim podmorskim arheološkim lokacijama koje su više-manje ostale sačuvane, a prostiru se od otoka Raba, u paklinskom kanalu, na području Starigrada, Rovanijske i Rafranca.⁵⁸⁸

Ako je suditi po vremenskom periodu uporabe gradske nekropole, organizirani fluvot na području Argirunta počinje zamirati krajem III. stoljeća, a prestao je negdje početkom IV. st. n. Krista.⁵⁸⁹ Ostaju otvorena pitanja o razlozima prestanka fluvota na području grada. Da li je to bilo zbog opadanja prometa odnosno trgovine provalom barbara i time fluvotnog

⁵⁸⁴ I. Fadi 1995, str. 230 - 235.

⁵⁸⁵ M. Zaninović 1983-1984, str. 39.

⁵⁸⁶ M. Duboln 2007, str. 18.

⁵⁸⁷ M. Duboln 2006, str. 33-34.

⁵⁸⁸ S. Glušević 1995, str. 238 i 239.

⁵⁸⁹ I. Fadi 1995, str. 235.

standarda građana ili je uzrok neka požar ili prirodna katastrofa? Na sva ova pitanja odgovore mogu dati daljnja arheološka istraživanja koja bi trebalo provesti na području Argirunta i njegovog podmorja.

10.18. *ALVERIA* – Dobropoljci u istočnoj Bukovici?

Antička Alverija se nigdje direktno ne spominje pod ovim nazivom kod antičkih pisaca. Njezino postojanje i ime poznato je s epigrafskih spomenika, odnosno tri terminacijska natpisa s Aserijom.⁵⁹⁰ Do sada je objavljen samo jedan od njih iz 69. - 71. godine (CIL III 9938). Kod Anonima iz Ravene prisutan je toponim *Arberie* koji se povezuje s Alverijom (*Ann. Rav.* 4,16). Neki autori su pokušali pronaći ovo naselje u Plinijevom opisu gradova Desete italjske regije, *Alutrenses* i *Alute* (Plin. N. h. III, 130).⁵⁹¹ Pod ovim nazivom Geza Alföldy i John Wilkes smatraju stanovnike antičke Albone (Labin), dok Anton von Premerstein i Attilio Degrassi misle suprotno, odnosno da se radi o Alveranima.⁵⁹² Lujó Margeti navodi kako su Alverani kod Plinija navedeni kao skupina *Alutae* (Plin. N. h. III, 139), a zajednica je imala latinsko pravo. Nikad nije postigla imunitet niti italjsko pravo.⁵⁹³

Točan smještaj naselja nije još uvijek sigurno utvrđen, no nalazio se u istočnom dijelu Bukovice. Slobodanša smatra da bi točna lokacija mogla biti na gradini Jarebinjak u blizini današnjeg sela Brgud, koja se nalazi sjeveroistočno od Aserije.⁵⁹⁴ Ostali autori poput Mate Suića i John Wilkes smatraju da centar zajednice treba tražiti kod mjesta Dobropoljci u južnom dijelu središnje Bukovice.⁵⁹⁵

Zajednica je imala municipalitet, a nosila je naslov *res publica* – to nam je poznato iz pronađenog natpisa koji datira u vrijeme Flavijevaca (CIL III 9938). Natpis govori o razgraničenju između Alverita i Aserijata. Njezini pripadnici su stekli rimsko građansko pravo najvjerojatnije u vrijeme prvih careva.⁵⁹⁶

⁵⁹⁰ B. Kuntić-Makvić, M. Trogvić 1988, str. 49-51.

⁵⁹¹ A. Starac 1999-2000, str. 96.

⁵⁹² G. Alföldy 1965, str. 68-72.; J. J. Wilkes 1969, str. 194.; A. von Premerstein 1924, str. 204.; A. Degrassi 1954, str. 84

⁵⁹³ L. Margeti 1978-79, str. 327.

⁵⁹⁴ Suić 1985, str. 820.; Suić 1990., 204.

⁵⁹⁵ M. Suić 2003, str. 56.; J. Wilkes 1969, str. 194, 216.

⁵⁹⁶ M. Suić 1981, str. 247.

10.19. *SIDRONA* – Gradina kod Medvide?

Sidrona se u anti kim izvorima javlja kod Ptolemeja pod imenom *Σιδρώνα* (Ptol. 2, 16, 6) dok kod Plinija nije zabilježena. Smje-taj ovog naselja stavlja se u blizini dana-nje Medvi e u Bukovici oko deset milja na sjeveroistok od Aserije.⁵⁹⁷

Pisani trag o Sidroni sa uvaio nam se u dva natpisa. Jedan je terminacijski natpis koji je 1903. godine prona en u Bru-koj nedaleko Medvi e, a koji spominje razgrani enje izme u Sidrinaca i Aserijata. Natpis je potvrda o teritorijalnoj zajednici Sidrone i njezinih stanovnika Sidrinaca. Prema nalazu ovoga kamena ve ina autora smje-taj Sidrone stavlja na Gradinu kod Medvi e.⁵⁹⁸ S obzirom da je kamen prona en dislociran i razbijen Boris Ilakovac ostavlja mogućnost da je na to mjesto donesen te da se Sidrona nije nalazila na ovom podru ju ve u biogradskom zale u, odnosno vranskoj regiji.⁵⁹⁹ S biogradskim krajem Sidrona se povezivala zbog sli nosti s imenom kasnije starohrvatske flupanije Sidrage.⁶⁰⁰ Slobodan a e Sidronu smje-ta na Gradinu iznad Medvi e iz nekoliko razloga. Prije svega, me a-ni natpis na kome je zabilježeno razgrani enje izme u Aserijata i Sidrina je prona en u Bru-koj, a postavljen je uz cestu koja vodi od Aserije prema Medvi i. Ako je suditi prema lokaciji natpisa, Sidrona se nalazi sjeverno od Aserije budu i da se na istoku nalazi Alverija, a na sjeverozapadu je Korinij. Prema nalazima koji su u vi-e navrata prikupljeni na podru ju Gradine iznad Medvi e, vidljivo je da se radi o naselju s kontinuitetom. Naselje postoji od predrimskog vremena, a najvjerojatnije je naseljeno do vremena kasne antike. Na ovom podru ju prolazile su vafne prometnice koje su povezivale Liburniju s ostalim krajevima unutra-njosti, a pravci su se sjekli u blizini Gradine. Rije je o dva vafna prometna pravca. Jedan pravac je kroz Bru-ku kojim se prelazi iz ravnih Kotara u Bukovicu, nastavljaju i dalje prema fiegaru ide preko rijeke Zrmanje na rje icu Krupu, a odatle preko prijelaza Duboki dol prelazi Velebit. Drugi pravac koji se okomito sje e na prvi je prometnica koja ide od Kru-eva preko Zelengrada u Medvi u, te dalje nastavlja u pravcu Krke i vojnog logora u Burnumu. S obzirom na konfiguraciju terena na podru ju kojim prometnice prolaze, one su vi-e - manje zadržale svoj pravac do danas u funkciji lokalnih asfaltnih cesta.⁶⁰¹

⁵⁹⁷ A. Starac 1999. - 2000, str. 97.; S. a e 1993, str. 26.

⁵⁹⁸ I. Glava-, fi. Mileti 2012/2013, str. 552.; S. a e 1990, str. 203.

⁵⁹⁹ B. Ilakovac 1971, str. 119-123.

⁶⁰⁰ S. a e 1990, str. 209-210.

⁶⁰¹ S. a e 1993, str. 26-27.

Drugi natpis je također terminacijski na kojem se spominje razgraničenje Sidrina i Alverita. Poloflaj Sidrone nije sasigurno – u poznat, a za sada nema potvrda o tome da su njezini stanovnici imali municipalnu konstituciju.⁶⁰²

10.20. *HADRA* - Gradina na Smokovcu?

Na Peutingerovoj karti Hadra se javlja između naselja Klambete i Burnuma, te po poloflaju na karti odgovara poloflaju Sidrone. Analizirajući podatke s karte, uzimajući u obzir da se Hadra nalazi kao prva postaja od Burnuma prema Lici na rimskom magistralnom putu, Slobodan kaže je smještaj na području sela Ervenik ili Krupe. U ovom slučaju bi se naselje Klambete nalazilo na gradini na Smokovcu.⁶⁰³ Kod Ptolemeja se njezin smještaj navodi u kopnenom dijelu Liburnije kao *Ἀδρα* (Ptol. 2, 16, 6).⁶⁰⁴ Analizirajući Ptolemejeve podatke i smještaj terminacijskog kamena o razgraničenju između Alveritana i Aserijata, Boris Ilakovac poloflaj Hadre stavlja na Gradinu iznad Medvica.⁶⁰⁵ Miletović, analizirajući redoslijed naselja s Peutingerove karte na cesti koja od Senije vodi do Burnuma i Ptolemejeve koordinate, zaključuje da bi se Hadra morala nalaziti oko izvora rijeke Krupe na gradini Smokovac.⁶⁰⁶ Ova gradina nalazi se na uzvisini iznad izvora rijeke Krupe dominirajući nad ovim dijelom Bukovice. Ovdje se nalazilo rimsko naselje s jakim bedemima koji su sa sjeverne strane sačuvani u dužini od 112 metara, a s južne oko 80 metara.⁶⁰⁷ Arheološka istraživanja ovdje su posljednji put provedena početkom XX. stoljeća.⁶⁰⁸

Zbog nedostatka arheoloških istraživanja i epigrafskih spomenika koji bi spominjali neko od imena naselja, na Gradinu iznad Medvica smještaju se i Sidrona i Hadra. Na Gradini su pronađeni spomenici s natpisima koji su podignuti caru Hadrijanu po odluci gradskog vijeća i natpis s imenom duumvira (CIL III 2844, 2845, 2846) koji se pripisuju Hadri i Sidroni. John Wilkes smatra da je na gradini postojala antička Sidrona, kao i TM Batovi, dok Julijan Medini na isto mjesto stavlja Hadru.⁶⁰⁹ Vjerojatno se na ovom mjestu ipak nalazila

⁶⁰² M. Sui 1981, str. 247.

⁶⁰³ S. 1993, str. 27-28.

⁶⁰⁴ A. Starac 1999. i 2000, str. 97.

⁶⁰⁵ B. Ilakovac 1971, str. 124.

⁶⁰⁶ M. Miletović 1993, str. 122 i 125.

⁶⁰⁷ I. Glavač, M. Miletović 2012/2013, str. 554.

⁶⁰⁸ M. Abramović, A. Colnago 1909, str. 38.

⁶⁰⁹ J. J. Wilkes 1969, str. 216.; TM Batovi 1971, str. 24.; J. Medini 1974, str. 42.

anti ka Sidrona –to mođe potvrditi i mjesto nalaza terminacijskog natpisa izme u Sidrina i Aserijata u Bru-koj. Naselje je municipalni status steklo najkasnije u vrijeme cara Hadrijana kojem je podignut spomenik prema odluci gradskog vije a (CIL III 2844).⁶¹⁰

10.21. *CLAMBETAE* – Cvijina gradina kod Kruševa?

Naselje *Clambetae* se spominje kod Anonima iz Ravene (Ann. Rav. 4,16) i zabilježeno je na Peutingerovoj karti. Sam položaj naselja nije sa sigurno– u utvr en. Neki autori poput Mate Sui a i Geze Alföldya ubiciraju ovo naselje na Cvijinu gradinu kod Kru–eva, dok ostali kao Theodor Mommsen smatraju da se ono nalazilo na gradini Starigrad kod Obrovca.⁶¹¹ Osim nedostatka arheolo–kih istraflivanja koja bi nam pojasnila položaj i urbanisti ku sliku naselja, ono do danas u znanosti ostavlja neka otvorena pitanja o svom karakteru. John Wilkes ga navodi kao *vicus* koji se nalazi na podru ju municipija Korinij, dok Lujo Margeti smatra da je naselje bilo pod upravom kolonije Jader.⁶¹² Drugo mi–ljenje je u suprotnosti s prvim, a zastupa ga Mate Sui koji smatra da su Klambete imale status municipija rimskih grana, a da je Korinij bio podložni *vicus*. Municipalni status su stekli u vrijeme cara Augusta.⁶¹³

10.22. *ANSIUM* - Cvijina gradina kod Kruševa?

Ansij se kao naselje spominje u I. st. n. Krista u vrijeme cara Nerona na jednom natpisu koji je prona en oko etiri milje od Korinija. Natpis (ILJug 2865) se odnosi na grani ni spor izme u Korinjana i Anasina (*Ansi[enses]*...). Slobodan a e Ansij smje–ta na Cvijinu gradinu potkrepljuju i svoje mi–ljenje i natpisom koji je prona en u Kru–evu (CIL III 2887), koji spominje ovu zajednicu. Smatra da je bio liburnsko sredi–te koje je dolaskom Rimljana prerastao u op insko sredi–te.⁶¹⁴

⁶¹⁰ A. Starac 1999. ó 2000, str. 97.

⁶¹¹ G. Alföldy 1965, str. 84.; S. a e 1993, str. 30.

⁶¹² J. J. Wilkes 1969, str. 211.; L. Margeti 1978-79, str. 337.

⁶¹³ M. Sui 1962, str. 194.

⁶¹⁴ S. a e 1985, str. 746-747.

John Wilkes i Geza Alföldy smatraju da je njegov polofaj isto nije, na gradini u Bili-anima.⁶¹⁶ Municipalni status Ansija za sada nije mogu e odrediti budu i su arheolo-ki, epigrafski i literarni podatci skromni.

10.22.1. Naselje na Cvijinoj gradini

Na polofaju danas nazvanom Cvijina gradina, na 365 m nadmorske visine razvilo se liburnsko fljeznodobno naselje koje je nastavilo funkcionirati i nakon dolaska Rimljana na podru je Liburnije.

Gradina ima povoljan gestrate-ki polofaj koji dominira zapadnim dijelom Bukovice kontroliraju i podvelebitski dio, obronke jufnog Velebita te podru je uz Karinsko i Novigradsko more. Na jufnoj i isto noj strani gradine sa uvani su ostatci bedema, a sa sjeverne i sjeverozapadne strane gradinu osigurava prirodna strma litica. Bedemi su suhozidni i ve im dijelom su rasuti, no postoje dionice gdje se mofle pratiti unutarne i vanjsko lice. Ulaz u gradinu nalazio se sa zapadne strane, a jo-jedan ulaz postojao je i na isto noj strani. Kod zapadnog ulaza i danas su u kr-u vidljivi tragovi rimskih kola (spurile).⁶¹⁷ Izvan bedema, s pristupne strane kod isto nog ulaza, prona eni su ostatci nekropole koji se u kr-u mjestimice prepoznaju i danas.⁶¹⁸

Interes i istraflivanja na ovom lokalitetu po ela su po etkom XX. stolje a nakon osnutka Arheolo-kog instituta u Be u, na poticaj A. Colnaga koji je bio mjesni u itelj u Obrovcu. Istraflivanja su zapo ela 1905. godine i tom prigodom istraflivani su ostatci anti kog hrama. Ustanovljen je tlocrt hrama sa etiri stupa na pro elju, pronaosom i celom, a bio je orijentiran prema istoku.

Prona eni su i dijelovi kultne statue kojoj je vjerojatno pripadao i orao koji u kandflama drfli munju, a povezuje se sa statuom Jupitera.⁶¹⁹ Skulptura orla danas se nalazi izloflena u sklopu stalnog postava antike Arheolo-kog muzeja Zadar.

U sklopu navedenih arheolo-kih istraflivanja prona eni su ostatci gradskog kupali-ta koje se nalazilo na jufnim obroncima gradine.

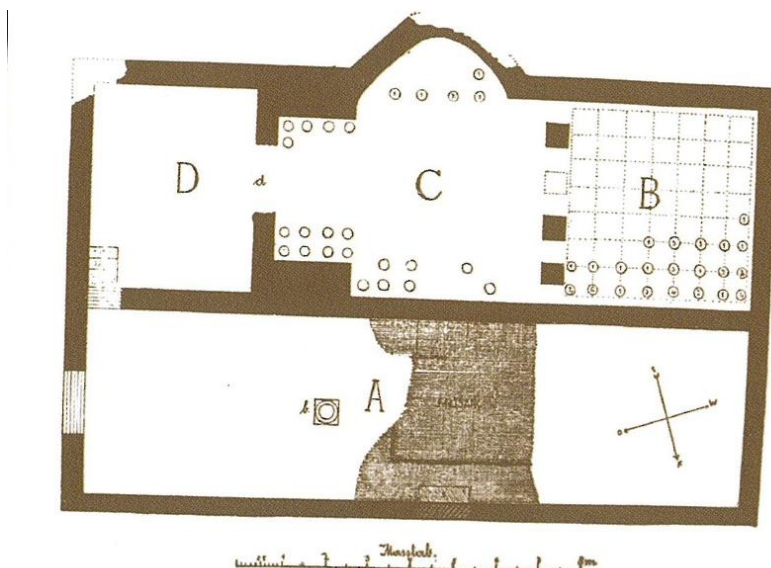
⁶¹⁵ A. Starac 1999-2000, str. 93.

⁶¹⁶ G. Alföldy 1965, str. 84.; J. J. Wilkes 1969, str. 211.

⁶¹⁷ N. ondi 2009, str. 12-14.

⁶¹⁸ S. a e 1985, str. 746.

⁶¹⁹ A. Colnago, J. Keil 2008, str. 126-128.

Slika 22: Tlocrt kupali-ta (I. Fadi 2008, str. 130)

Kupali-te se sastojalo se od četiri prostorije, kaldarij, tepidarij koji je ujedno sluffio i kao frigidarij te apoditerij odnosno prostorija za presvlačenje. Unutar ovih prostorija pronađeni su ostatci podova, mozaika te keramičkih upljih cijevi i suspenzura nad kojima se nalazio grijani pod. Nije poznato za sada na koji način je kompleks opskrbljivan tekućom vodom.⁶²⁰

Na južnom rubu gradinskog platoa istražen je čitav niz arhitektonskih ostataka građevina za koje se pretpostavlja da su služile kao taberne, a bile su odijeljene gradskom ulicom. Na ovom dijelu pronađeni su sitni nalazi među kojima i novac.⁶²¹

Novija arheološka istraživanja provedena su od strane Arheološkog muzeja Zadar, a započela su 1999. godine i do sada je provedeno osam istraživanih kampanja. Osim revizije zatečenog stanja, pristupilo se izradi geodetskog plana iz kojeg je jasnije vidljiva arhitektonska situacija na terenu. Zbog konfiguracije terena na platou gradine, naselje nije bilo organizirano prema rimskom ortogonalnom sustavu ulica, stoga je na mjestima gdje se zidovi zbog erozije nisu uspjeli sačuvati, teško utvrditi urbanistički sadržaj naselja.

U sklopu ovih istraživanih pristupilo se otvaranju sonde na jugoistočnom dijelu gradine, gdje se nalaze ostatci zidova koji su sa zapadne strane omeđeni gradskom ulicom. Otkriven je niz od četiri zasebne prostorije koje su bile izgrađene na samom kamenu flivcu, a pod je vjerojatno bio od nabijene gline. Pronađeni su sitni arheološki materijal, rimska i liburnska keramika, tegule i građevinski materijal. Metalni nalazi zastupljeni su predmetima za

⁶²⁰ A. Colnago, J. Keil 2008, str. 128-130.

⁶²¹ N. Rončević 2009, str. 11.

svakodnevnu uporabu kao što su brave, avli i ključevi. Pronađeni novac je rimski koji spada u razdoblje od I. st. do polovice IV. st. n. Krista. Pronađeni su ostaci troske i ulomci željeznih predmeta, što ide u prilog pretpostavci da su se na ovom dijelu gradine nalazile javne gospodarske zgrade. Kuće za stanovanje bile su na drugom mjestu koje je više zaštićeno od bure, odnosno na južnim i jugoistočnim terasama gradine.⁶²²

Nastavak arheoloških istraživanja na Cvijinoj gradini može nam pružiti vrijedne podatke o karakteru rimskog naselja i o njegovom statusu odnosno riješiti nedoumice u znanosti, o kojem se to naselju ovdje radi, *Clambetae* ili *Ansium*.

⁶²² N. Šundić 2009, str. 15-20.

10.23. *CORINIUM* – Karin (gradina Miodrag)

Naziv *Corinium* susrećemo kod antičkih pisaca uvijek pod istim nazivom. Plinije navodi *Corinium* u svom *Naturalis Historiae* (Plin. N. h. III, 140).⁶²³ Ptolemej ga spominje kao *Κορινιον* (Ptol. 2, 16, 2), a kod Anonima iz Ravene ga nalazimo kao *Coriton* ili *Corinthon*, kao naselje u sastavu Tarsati u Liburnije. (Rav. Ann. 4,22 i 5,14).⁶²⁴ Antičko naselje Korinij se nalazilo u blizini današnjeg Karina na gradini Miodrag. Municipij postaje već za vrijeme cara Augusta, a stanovništvo je bilo upisano u tribus *Sergia*.⁶²⁵

Prema stajalištu Luje Margetića Korinij nije postigao municipalni status nego je ostao peregrinska zajednica koja je bila pripojena vjerojatno koloniji Jader. Kod Plinija se navodi kao *civitas stipendiaria*.⁶²⁶ Mate Sui iznosi mišljenje da je Korinij bio podlofan susjednom municipiju *Clambetae*.⁶²⁷

Na gradini Miodrag danas se nalaze ostatci srednjovjekovnog kaštela, koji nije arheološki istražen, kao ni ostali dio gradine. Gradina zauzima povaljan polofaj iznad klisure koja se obrubljuje u kanjon gdje izvire rijeka Kari-nica koja je ujedno bila i izvor pitke vode, a u blizini se nalazi plodno polje. Ulazilo se sa zapadne strane gdje se još naziru ostatci bedema. Gradina je bila naseljena u željezno doba, a ostatci rimske arhitekture su vjerojatno korišćeni u srednjem vijeku za izgradnju kaštela.⁶²⁸

Osim podataka kojima raspolafemo od antičkih pisaca, jedino bi arheološko istraživanje mogla pojasniti urbanističku sliku ovog lokaliteta.

⁶²³ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 48.

⁶²⁴ A. Starac 1999-2000, str. 92.

⁶²⁵ M. Sui 2003, str. 65.; J. J. Wilkes 1969, str. 211

⁶²⁶ L. Margetić 1978-79, str. 334.

⁶²⁷ M. Sui 1962, str. 194.

⁶²⁸ S. Čadež 1985, str. 741.

10.24. *ASSERIA* – Podgrađe kod Benkovca

Naselje *Asseria* se smjestilo na uzvišenom platou u Ravnim kotarima u neposrednoj blizini današnjeg sela Podgrađe, 6 km istočno od Benkovca. Radi se o vapnenačkom platou nepravilnog trokutastog tlocrta, nadmorske visine 94 m, dužine oko 450 m koji je u najširem dijelu širok oko 160 m. Naselje prati konfiguraciju terena te se pružila u smjeru jugoistok - sjeverozapad, a glavna gradska vrata nalaze se na sjeverozapadnom dijelu. Ovdje se u prapovijesti razvija liburnsko naselje koje u antici poprima fizičke karakteristike grada s municipalnom upravom, a vrijeme procvata može se staviti u I. i II. st. n. Krista.⁶²⁹ S ovog platoa pogled sefće prema Bukovici i Ravnim kotarima, sve do jadranske obale koja se može vidjeti naročito za vedrih dana. Nekako nasuprot Aserije na obali, nalazi se antička luka u Pako-tanima koja je sigurno imala važnu ulogu u trgovini i razmjeni roba s liburnskim i kasnijim centrima kao što su *Nedinum* i *Asseria*.⁶³⁰ Teritorij Aserije graničio je na zapadu s Nedinom, na sjeveru s Alverijom, na istoku s Varvarijom, a s južne strane s peregrinskom zajednicom ili višom njih kojima ne znamo ime.⁶³¹ O razgraničenju s susjednom Alverijom svjedoče i do sada pronađena tri terminacijska natpisa, iz Brguda, Dobropoljaca i s Bribirske glavice. Ovi natpisi se datiraju u I. st. n. Krista prema sačuvanom imenu namjesnika provincije Dalmacije Marka Pompeja Silvana.⁶³²

Antički pisci, Plinije Stariji i Ptolemej spominju Aseriju. Kod Plinija se spominje na dva mjesta (Plin. N. h. III, 130 i 139). U 130. poglavlju opisuju i unutrašnjost talijanske *Regio X. (Venetia et Histria)*, i u 139. poglavlju iste knjige.⁶³³ Ptolemej u svojoj Geografiji Aseriju spominje pod nazivom *Ασσεσια*, opisuju i kopneni dio Liburnije (Ptol. 2, 16, 6).⁶³⁴ Ravenski Anonim navodi Aseriju pod nazivom *Seriem* (Rav. Ann. 4, 16), a na Peutingerovoj karti je upisana pod nazivom *Aserie*.⁶³⁵ U XVIII. st. putopisac Alberto Fortis donosi opis bedema Aserije i grafički prikaz tlocrta, u svom djelu *Šput po Dalmaciji*.⁶³⁶

Plinije navodi da su Aserijati uflivali rimski imunitet, odnosno bili su oslobođeni od plaćanja tributa (*immunes*). Aserija imunitet stiče najvjerojatnije za vrijeme cara Augusta, a

⁶²⁹ I. Fadi 2003(b), str. 7.

⁶³⁰ Z. Brusi 2007, 14.

⁶³¹ fi. Mileti 2003, str. 410.; S. Šašić 1985, str. 828.

⁶³² B. Kuntić-Makvić, M. Tkalčić 1988, str. 49-52.

⁶³³ S. Šašić 2003, str. 9.

⁶³⁴ A. Starac 1999-2000, str. 95.

⁶³⁵ I. Fadi 2003(b), str. 7.

⁶³⁶ A. Fortis 1984, str. 22-26.

ure ena je kao municipij s civitetom najvjerojatnije za vladanja Klaudija. Aserija je bila upisana u tribus Claudia, –to je posvjedo eno natpisima.⁶³⁷

Arheolo–ka istraffivanja na ovom lokalitetu po inju koncem XIX. i po etkom XX. st. od strane Austrijskog arheolo–kog instituta. Novija arheolo–ka istraffivanja poduzeta su nakon Domovinskog rata kada se pristupilo obnovi poru–ene katoli ke crkve sv. Duha koja se s grobljem nalazi unutar bedema Aserije. Godine 1998. i 1999. obavljena su za–titna i revizijska istraffivanja koja je proveo Arheolo–ki muzej Zadar. Istrafleno je podru je oko crkve koje je pripadalo anti kom forumu, a u kampanji slijede e godine istraffivalo se na tri lokacije me u kojima su i bedemi odnosno zapadni ulaz u grad pred tzv. šTrajanovim vratima, te sjeveroisto ni dio.⁶³⁸

10.24.1. Bedemi

Gradski bedemi Aserije su istraffivani u arheolo–kim kampanjama 1999. i 2000. godine. Istraflen je dio oko zapadnih gradskih vrata i sredi–nji dio isto nog poteza bedem gdje je otkriven prolaz kroz bedeme, odnosno jedan od ulaza u grad. Na zapadnom dijelu otkriven je i o i– en ranocarski bedem u duflini od oko 60 m koji je na pojedinim mjestima sa uvan do 7 m visine. Neposredno uz ovaj bedem, otkriven je kasniji kasnoanti ki bedem koji je izme u ostalog materijala sa injen od anti kih spolija, odnosno dijelova gradske arhitekture te obrednih i nadgrobnihi spomenika, cipa.⁶³⁹

Slika 23: Bedemi Aserije (foto: H. Manenica)

⁶³⁷ I. Fadi 1990, str. 212.; M. Glavi i 2003(b), str. 429-434.

⁶³⁸ I. Fadi 1999(b), str. 66-71.; I. Fadi 1999, str. 78-86.

⁶³⁹ I. Fadi 2001, str. 72-73.

Na sjevernom dijelu pla-ta bedema otkriveni su ostatci četiriju kula. Bedem je građen od pravilno klesanih četvrtastih bunja, tehnikom *opus quadratum*. Na pojedinim dijelovima kao što su uglovi loma bedema, kamene bunje sadrže anatirozu. Ispod bedema je otkriven jedan liburnski grob koji se nalazom ranolatenske luku fibule s presavijenom nogom datira u IV. st. pr. Krista. Prema ovom nalazu je sigurno da megalitski bedem nije mogao biti građen ranije, a za njegovu gradnju iznad grobova bio je potreban određeni vremenski odmak. Bedem je izgrađen vjerojatno u I. st. pr. Krista, a vjerojatno je dovršen već do vladavine cara Augusta. Na in gradnje i oblik kamenih bunja sugeriraju da je bedem građen odjednom, bez većih vremenskih stanki.⁶⁴⁰

Paralelno s istraženim dijelom ranocarskog bedema na sjeverozapadnoj strani grada, pruža se na oko 5 m udaljenosti i kasnoantički bedem koji je nastao vjerojatno u drugoj polovini VI. st. poslije Krista. Izgrađen je od raznih antičkih spomenika i dijelova arhitekture, spolija, među kojima je bio i monumentalni frotvenik s prikazom Vukice koja doji Romula i Rema. Jedan od tri ovakva prikaza pronađen na području Liburnije.⁶⁴¹ Osim ovog zida, uz ranocarski bedem izgrađen je kasnoantička kula koja se na njega naslanja. Podignuta je očit iz strateških razloga, na mjestu gdje je ranocarski bedem najmanje zaštićen. U međuprostoru dvaju bedema pronađena su četiri kasnoantička groba za zidanom arhitekturom, a u jednom od njih je pronađena pojasna kopala iz početka VI. st. kasnoantički bedem nastaje kao novo ojačanje u obrani grada, nakon četverokutne kule koja se naslanja na ranocarski bedem. To je vrijeme seoba barbarskih naroda preko ovog prostora kada je bilo nužno dodatno zaštititi kasnoantičko naselje koje još egzistira na području Aserije.⁶⁴²

Na istom dijelu gradskih bedema znalo se za postojanje dva ulaza, no u istraživanjima 1999. godine, otkriven je još jedan ulaz. Ulaz je uzak (86 cm) s polukružnim kamenim svodom, a prolazi kroz bedem koji je na ovom mjestu širok 3,20 m. s desne unutarnje strane bedema, neposredno uz navedena vrata pronađene su stepenice od kamenih klesanaca, koje su vodile prema vrhu bedema. Nažalost, sam kraj stepenica i gornji dio bedema nisu se uspjeli sačuvati do danas.⁶⁴³

Na sjeverozapadnom dijelu bedema postoje još i dekorativna gradska vrata, odnosno Štrajanova vrata koja nisu bila istraživana u novijim arheološkim iskapanjima

⁶⁴⁰ I. Fadi, 2001, str. 76.

⁶⁴¹ K. Giunio A. 2003, str. 133-135.

⁶⁴² I. Fadi 2001, str. 78-79.

⁶⁴³ I. Fadi 2001, str. 80-81.

1999. i 2000. godine.⁶⁴⁴ Na ovom dijelu bedema istraffivalo se koncem XIX. st. kada je ponu ena i idejna rekonstrukcija slavluka, na osnovu prona enog tlocrta i arhitektonskih komada koji su mu pripadali.⁶⁴⁵ Ivo Fadi smatra da na mjestu gdje je podignut slavluk u ast cara Trajana nije postojao prolaz kroz bedem prije toga vremena. Ovaj dio bedema imao je etiri kvadratne kule kao oja anje. Slavluk u ast Trajanovog pohoda na Daciju podignut je uz drugu kulu ako se gleda sa zapada. Probijaju i bedem na tom mjestu slavluk je imao ulogu gradskih vrata. Budu i da vrata ne prate liniju gradskog bedema, mogu e je da je raster gradskih ulica uvjetovao ovakav poloflaj Trajanovih vrata. Za-to ulaz u grad nije bio na sredini bedema, te za-to je Trajanov slavluk u formi vrata podignut na mjestu uz drugu kulu, pokazat e budu a arheolo-ka istraffivanja.⁶⁴⁶

10.24.2. Forum

Na jufnom dijelu Aserije uz gradske bedeme nalazi se mjesna i grobna crkva sv. Duha koja je za vrijeme srpske okupacije u Domovinskom ratu sru-ena do temelja. Prije njezine obnove obavljena su arheolo-ka istraffivanja 1998. godine. Crkva se dijelom nalazi na podru ju rimskog foruma, a arheolo-ka istraffivanja na ovom prostoru vr-ena su jo-po etkom XX. st. od strane Austrijskog arheolo-kog instituta (Österreichische Archäologische Institut in Wien).⁶⁴⁷

Prije obnove crkve istraffivalo se na dijelu poplo anja i oko trijema foruma, a otkriven je i kanal koji je sluffio za skupljanje oborinskih voda. Prijeratna crkva bila je izgra ena od mnogih kamenih spolija koji su ovom prilikom otkriveni i dokumentirani. Prona ene su kamene grede koje su mogle sluffiti kao dio trijema na forumu, a na njima se i- itavaju kapitalna slova natpisa koji ih je krasio.⁶⁴⁸ Osim toga, prona eni su dijelovi ograde s foruma koji su bili ukra-eni prikazima Erota koji nose girlande te ostala arhitektonska plastika koja svjedo i o bogatstvu ukrasa na javnim gra evinama.⁶⁴⁹

⁶⁴⁴ I. Fadi 2003(d), str. 419-420.

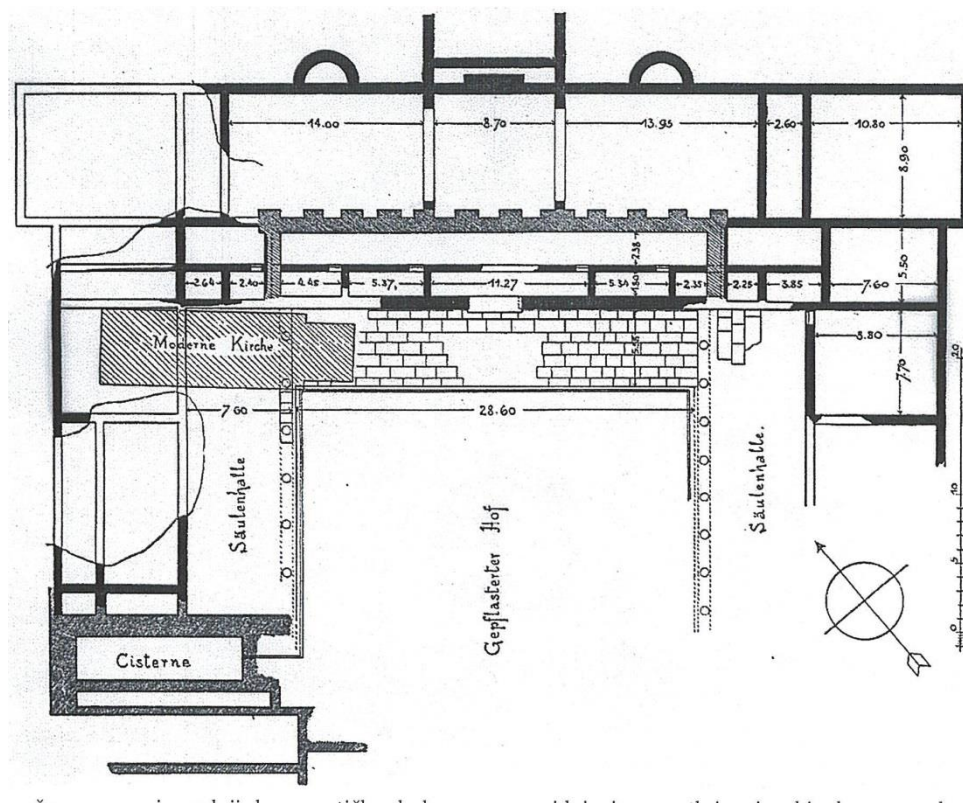
⁶⁴⁵ H. Liebl, W. Wilberg 1908, str. 17-88.

⁶⁴⁶ I. Fadi 2001, str. 81-82.

⁶⁴⁷ I. Fadi 1999(b), str. 66.

⁶⁴⁸ K. Giunio A. 2007, str. 142-144.

⁶⁴⁹ N. Cambi 2003, str. 45-50.

Slika 24: Tlocrt foruma Aserije prema H. Liebl i W. Wilberg 1908.(I. Fadi 2003(d), str. 420.)

Zrcalo foruma bilo je okruženo niskim stubi-tem koje je vodilo do okolnih gra evina. Na ovaj na in one su bile izdignute nekoliko stepenica iznad forumskog poplo anja koje je bilo okruženo odvodnim kanalom. Plo nik foruma bio je okružen s tri strane trijemom, dok s južne strane nije otkriven jer je taj dio uni-tila erozija tla.⁶⁵⁰ Nened Cambi pretpostavlja na ovom dijelu foruma krovi-te na stupovima koje tvori portikat, no ukoliko je postojao trijem, pretpostavlja da je bio nizak kako bi preko njega sunce i svijetlo moglo dopirati na forum.⁶⁵¹ Gra evine koje su bile sa sjeverne strane forumskog trga sluffile su vi-e kao vjetrobran, kako bi ublafile udare sjevernog vjetra (bure), a s južne strane dopiralo je sunce. Forum je na sjevernom djelu bio poplo an u svojoj punoj -irini ine i svojevrсно predvorje zgradama sa sjeverne strane. Ovdje se nalazilo osam ili devet prostorija koje su bile uske razli itih duflina. Jedino je sredi-nja, najdufla prostorija imala vrata koja su komunicirala s forumom dok su ostale prostorije imale vrata prema hodniku koji je bio uz njih. Iza tog hodnika nalazile su se najvaflnije prostorije foruma. Centralna pravokutna prostorija imala je uz straflnji zid -iroku bazu koja je mogla sluffiti za smje-taj kipa koji je prikazivao neko boflanstvo. S obje strane ove prostorije nalazile su se prostorije koje su zavr-avale s malom apsidom. Za sada je

⁶⁵⁰ M. Sui 1976, str. 153.

⁶⁵¹ N. Cambi 2003, str. 51.

nemogu e re i emu su sluffile ove prostorije, osim centralne koja je mogla imati ulogu hrama.⁶⁵²

10.24.3. Akvedukt

U neposrednoj blizini Aserije ne postoji nikakva rje ica, potok ili jezero s kojeg se akveduktom voda mogla dopreмати do grada, kao –to je to bio slu aj u Jaderu ili Enoni. Na lokaciji koju narod naziva atrnja u selu Lisi i nalazi se jedan od brojnih bunara sa flivom vodom koji je po svojoj nadmorskoj visini i po kvaliteti pitke vode bio dostatan za opskrbu Aserije. Od sela Lisi i prema Aseriji nisu se sa uvali zidani ostatci rimskog akvedukta, ali su na dva mjesta prona eni fljebovi gravitacijskog kanala kao spoliji u suhozidu. Na putu prema Aseriji nalaz se dolina nazvana Kosa preko koje je gravitacijski kanal prelazio na nosa ima ili pomo u sustava sifona. Oдавde se prostirao dalje prema uzvisini koja se naziva Gornji brijeg, odakle je vjerojatno ukopanim olovnim cijevima voda dopremana do samoga grada. Od izvori-ta atrnja prema Aseriji, akvedukt je i-ao pravocrtno dopremaju i vodu najkra im i najbrflim putem.⁶⁵³

10.24.4. Ceste

Svoj prosperitet i nagli razvoj Aserija mofle zahvaliti prije svega svome poloflaju. Smje-taj na uzvi-enju koje se nalazi na sredi-njem prostoru izme u rijeka Zrmanje i Krke od strate-kog je zna aja u vojnom i sigurnosnom pogledu. Ovaj poloflaj je tako er omogu io razvoj prometnog raskriflja, budu i su preko Aserije prolazile najbitnije prometnice koje su povezivale grad s morskom obalom, odnosno s vafnim lukama. Preko ovih luka odvijala se trgovina koja je nesumnjivo bila jedan od vafnih gospodarskih faktora anti kog grada. Prometnice su povezivale Aseriju s Enonom, Jaderom, Skardonom, Kolentom te s pako-tanskom lukom, –to je s pridonijelo protoku roba i napretku grada.⁶⁵⁴

Cesta *Iader - Asseria – Burnum* protezala se od zadarskih bedema kao nastavak glavnog dekumana, kroz gradsku nekropolu prema Babindubu. Nastavlja kroz Ravne kotare preko *Naedinuma* do Aserije i dalje do Burnuma. Nakon Burnuma cesta je ponovo skretala prema obali do Salone.⁶⁵⁵ Ova je prometnica povezivala dufl obalna liburnska naselja, a u

⁶⁵² N. Cambi 2003, str. 51-52.

⁶⁵³ B. Ilakovac 1982, str. 241-244.

⁶⁵⁴ fi. Mileti , 2004, str. 10.

⁶⁵⁵ fi. Mileti 2004, str. 10-15.

svojim opisima jadranske obale spominje ju Plinije Stariji. Opisuje cestu koja povezuje Jader, Salonu i Naronu, iznose i udaljenosti u miljama (Plin. N. h. III, 141 i 142).⁶⁵⁶

Cesta Asseria – Scardona po injala je ispred zapadnih bedema Aserije odakle je, zaobilaze i grad s jugozapadne strane, i–la prema dana–njem selu Lepuri. Drugi krak iste ceste je zapo injaao kod Trajanovih vrata i obilazio oko grada sa sjeverne i sjeveroisto ne strane. Dalje se nastavlja kroz selo Buli prolaze i južno od Li–ana Ostrova kih, preko sela Primatovci nastavljaju i do Skradinskog polja nakon ega dolazi do nekropole Skardone, odnosno do samog grada.⁶⁵⁷ Aserija je bila povezana cestama i prema sjeverozapadu u pravcu Sidrone i Cvijine gradine odakle su putovi dalje i–li prema unutra–njosti, prelaze i Velebit na tri mjesta.⁶⁵⁸

10.24.5. Natpisi o gradnjama

Od sa uvanih natpisa koji se ti u gradnje u Aseriji, na–u pafnju zaokupljaju prona eni ostateci arhitrava s natpisom, koji su prona eni u blizini foruma, odnosno oko crkve sv. Duha. Godine 1897. vr–eni su odre eni radovi na apsidi crkve i tom prilikom na eno je vi–e dijelova arhitrava.⁶⁵⁹ Ostali komadi prona eni su po etkom XX. st. u arheolo–kim istraflivanjima Austrijskog arheolo–kog instituta.⁶⁶⁰ Jedna greda arhitrava danas se nalazi uzidana u pro elje privatne ku e u Biogradu, prilikom ega je vjerojatno i o–te ena. Radi se o natpisu (CIL III 15027) koji je sa uvan kako slijedi:

...dec(urio) augur porticum / t(estamento) f(ieri) i(ussit) ex

*sestertium LXXX (mobilibus) /*⁶⁶¹

Natpis se datira u I. st. n. Krista ili u po etak II. stolje a.⁶⁶²

U zidovima crkve Sv. Duha i njezinoj neposrednoj blizini prona eni su dijelovi jednog natpisa (CIL III 15026) na arhitravu, ukupno –est komada. Ovaj arhitrav bio je od vapnenca, a slova natpisa klesana su kvalitetnom kapitalom na ravnoj neuokvirenoj povr–ini.⁶⁶³ Natpis se

⁶⁵⁶ S. a e 2008, str. 19 - 20.

⁶⁵⁷ fi. Milet i 2004, str. 15-16.

⁶⁵⁸ fi. Milet i 2004, str. 17.

⁶⁵⁹ A. Kurili 2004(b), str. 42-44.

⁶⁶⁰ H. Liebl, W. Wilberg 1908, str. 61.

⁶⁶¹ J. Medini 1969, str. 60.

⁶⁶² A. Kurili 2004(b), str. 44.

⁶⁶³ A. Kurili 2004(b), str. 44-48.

datira u sredinu I. st. prema Julijanu Mediniju, a Miroslav Glavić ga datira u drugu polovicu II. stoljeća.⁶⁶⁴

U istraflivanjima godine 1903. pronađen je arhitrav s natpisom koji je bio u tri dijela. Natpis govori o završetku gradnje objekta nepoznate namjene. Datira se u polovicu I. st. n. Krista.⁶⁶⁵

Tri dijela jedne grede arhitrava su pronađena u istraflivanjima s početka XX. stoljeća, kojima bi trebalo pridodati još jedan ulomak iz depoa Arheološkog muzeja Zadar. Stilski je isti kao prethodna tri, a zna se iz muzejske dokumentacije da potječe s Aserije i da je u muzej stigao vjerojatno otkupom. Sva četiri ulomka su oštećena i vjerojatno pripadaju jednoj te istoj gredi, s obzirom da nema većih odstupanja u vrsti i kvaliteti slova i dekoraciji.⁶⁶⁶

10.24.6. Nekropola

Nekropola Aserije nalazila se uz cestu koja je vodila do grada, na njegovom sjeverozapadnom dijelu. Iz vremena prvih arheoloških iskopavanja na Aseriji sačuvao se podatak kod donosi Mihovila Abramića koji navodi da su se duž ceste pored liburnskih nalazili i rimski grobovi.⁶⁶⁷ S područja ove nekropole potječu mnogi vrijedni arheološki nalazi koji su tijekom godina prikupljeni, ali unatoč tome sustavno se događala pljačka i devastacija. Ekspoziti se danas čuvaju u arheološkim muzejima u Zadru, Splitu i Zagrebu.⁶⁶⁸ U istraflivanjima koja su obavljena 1999. godine ispred ulaza u grad pred gradskim bedemom, među ostalim kamenim spomenicima otkriveni su i liburnski nadgrobni spomenici, cipi. Ovi spomenici tvore zasebnu skupinu liburnskih nadgrobničkih spomenika koja se naziva aserijatska skupina koja je ujedno i najbrojnija. Osim aserijatske skupine, cipi se dijele i na zadarsku, krčku te skupinu s osobitim svojstvima.⁶⁶⁹ Pronađeni cipi na Aseriji nalazili su se kao spoliji u kasnoantičkom bedemu o kome je ranije bilo riječi. Pronađen je i kvadratični cip, nadgrobna ara sa sačuvanim latinskim tekstom koji spominje gradskog magistrata municipalne uprave Aserije, *Caius Titius Priscinus* kojem spomenik podiše njegova majka *Laetilia Fructa*.⁶⁷⁰

U arheološkim istraflivanjima 1999. godine pronađeno je pet liburnskih grobova kod gradskog bedema te još dva kod Trajanovih vrata. Sadržaji grobova spadaju u IV. i V. fazu

⁶⁶⁴ J. Medini 1969, str. 60-61.; M. Glavić 2002, str. 212.

⁶⁶⁵ J. Medini 1969, str. 59.

⁶⁶⁶ A. Kurilić 2004(b), str. 52-54.

⁶⁶⁷ N. Klarin 2001, str. 40.

⁶⁶⁸ I. Fadić 1988, str. 29-70.; I. Fadić 2001(b), str. 159.

⁶⁶⁹ I. Fadić 2003, str. 98.; I. Fadić 1990, str. 209-299.

⁶⁷⁰ I. Fadić 2001(b), str. 160-163.

liburnske kulture.⁶⁷¹ Radi se uglavnom o metalnim predmetima za osobnu uporabu, kao što su karice, narukvice, ranolatske fibule, alke te prstenje.⁶⁷²

Osim liburnskih nadgrobnih spomenika, u arheološkim istraživanjima od 1999. do 2002. Pronađeni su i rimski nadgrobni spomenici s posvetnim natpisima. Korišteni su kao spoliji, odnosno pokrovi u kasnoantičkim zidanim grobnicama.⁶⁷³ Ranije su bili poznati sepulkralni spomenici iz Aserije koji su se nalazili u neposrednoj blizini, odnosno u Kašću i u Ostrovici. Radi se o tri monumentalne nadgrobne stele i fragmentu od četvrte koje se datiraju u I. st. n. Krista. Pronađeni su i fragmenti koga sarkofaga koji se nalazi u Arheološkom muzeju Zadar te dva poklopca sarkofaga. Jedan je izrađen od prokonekog mramora, a nalazi se u blizini sela Bukovi, dok je drugi izrađen od domaćeg kamena kod bunara Rli u Benkovačkom selu. Poklopci se datiraju u III. st. n. Krista.⁶⁷⁴

Unatoč popriličnoj devastaciji područja aserijatske nekropole, buduća arheološka istraživanja mogla bi ustanoviti areal rasprostranjenosti grobnih cjelina, kao i vremenski period korištenja.

10.25. *NEDINUM* – Nadin

Antički *Nedinum* smjestio se na strateškoj poziciji u Ravnim kotarima, na mjestu gdje je prolazila prometnica Jader do Burnum u rimsko vrijeme. S gradine se lako moglo kontrolirati čitavo područje Ravnih kotara, na istok prema Asseriji, zapadno prema Jaderu, priobalje na jugu te prema sjeveru područje Karinskog mora, Novigradskog mora i Bukovice. Glavno naselje koje egzistira od liburnskog vremena do srednjeg vijeka nalazi se na lokaciji koja se naziva Gradina, no s ovom gradinom prostorno su bile povezane i dvije druge obližnje gradine, Vinac i Kriflova glavica. U terenskim rekognosciranjima otkrivene su osamdesetih godina prošlog stoljeća, a egzistirale su u rano brončano doba (Kriflova glavica) i kasno brončano doba (Vinac).⁶⁷⁵

⁶⁷¹ N. Klarin 2001, str. 27.

⁶⁷² N. Klarin 2001, str. 30-34.

⁶⁷³ M. Glavić 2003(c), str. 74-78.

⁶⁷⁴ N. Cambi 1993, str. 25-52.

⁶⁷⁵ S. Kuko 2009, str. 14-15.

Plinije spominje *Nedinium* u svom opisu u *Naturalis Historiae* opisuju i Desetu italsku regiju (*regio X Italiae*), gdje ga svrstava gre-kom (Plin. N. h. III, 130). Ovdje se možemo zapitati zašto Nedin nije na popisu naselja Liburnije koji Plinije donosi (Plin. N. h. III, 139, 140, 141), te opis obale Ilirika i jadranskog otoka (Plin. N. h. III, 151, 152)., Analiziraju i Plinijev tekst koji se odnosi na Liburniju, Slobodan a e smatra da za ovakvu situaciju postoji više uzroka. Nedini ne uflivaju *ius italicum* ni *immunes* koje imaju Aserijati i Varvarini prema Plinijevim navodima (Plin. N. h. III, 139), pa ih prema tome nema na ovom popisu. Ne spadaju u nevaflne, neugledne op ine s popisa etrnaest op ina gdje se nalaze *Lacinienses*, *Stulpinos*, *Burnistas* i *Olbonenses* kod Plinijevog opisa skardonitanskog konventa. Op ina Nedin ne nalazi se na obali tako da se ne navodi ni u Plinijevom opisu obale i otoka. Slobodan a e smatra kako je Plinije jednostavno previdio *oppida* koja se nalaze u unutrašnjosti juflne Liburnije kao što su Nedin, Aserija i Varvarija, no ipak je znakovito da se ova naselja pojavljuju zajedno u opisu X. italske regije (Plin. N. h. III, 130).⁶⁷⁶

Ptolemej u Geografiji donosi Nedin pod nazivom *Νηδινον* (Ptol. 2, 16, 6), a kod Anonima iz Ravene spominje se na dva mjesta, kao *Nedisso* u Dalmaciji (Rav. Ann., 4, 16) i *Nedinion* (Rav. Ann., 5, 14). Nedin je kao municipij s latinskim gra anskim pravom funkcionirao najvjerojatnije tijekom I. st. n. Krista, za vrijeme careva Tiberija ili Klaudija, a za vrijeme cara Nerve u funkciji je gradski ordo i municipalna samouprava.⁶⁷⁷ Do sada je na natpisima zabilježeno funkcioniranje est magistrata u Nedinumu i to u slufbama *aedilis*, *duovir*, a možda i *officialis*.⁶⁷⁸

Od natpisa se sa uvao i jedan (CIL III 2871) koji govori o gradnji, odnosno podizanju portika kojeg je dao izgraditi izvjesni Tit Turanij.

T(itius) Turranius L(ucii) f(ilius) Claud(ia) Rufus / ob honorem

Aedilitatis / porticum long(um) p(edes) C lat(um) / p(edes) XX

[et templum (ili sacellum)] / Latre cum L(ucio) Turranio / [Proculo?]

Et T(ito) Tu]rranio / Frontone fil(iis) fecit /⁶⁷⁹

⁶⁷⁶ S. a e 1993, .str. 20-21.

⁶⁷⁷ A. Starac 1999-2000, str.93.

⁶⁷⁸ J. Medini 1974, str. 40.

⁶⁷⁹ J. Medini 1969, str. 57.

U natpisu se spominje svetište koje je posvećeno božici Latrī. Izi je kult prisutan u Nedinu na mnogim natpisima. U natpisu se spominju dimenzije portika koji je bio dugačak sto koraka i dvadeset širok.

Na području gradine nedostaje arheoloških istraživanja koja bi mogla potvrditi pretpostavke i navode o rimskom naselju. Još potkraj XIX. stoljeća navode se arhitektonski ostatci na gradini. Tako se primjerice spominju gradski bedemi s vratima, kao i temelji velikih kula. Osim ostataka nekih građevina navode se i brojni epigrafski spomenici.⁶⁸⁰ Opisuju i bedeme u Aseriji i Varvariji, Mihovil Abramović spominje i nedinske zidine datiraju ih sve u početak I. st. n. Krista.⁶⁸¹ Bedemi su građeni u više navrata. Postoje dijelovi napravljeni od lomljenog, neobrađenog kamena, i dijelovi koji su građeni od klesanih kamenih blokova na tri različita načina obrade. Postoje grubo klesani blokovi i oni koji su dosta fino i precizno izrađeni, te se ovdje mogu razaznati helenistički utjecaji na gradnju.⁶⁸²

⁶⁸⁰ G. Urlić i Ivanović 1881, str. 74.

⁶⁸¹ M. Abramović 1950, str. 10.

⁶⁸² A. i T. Batović 2014, str. 9.

10.26. *AENONA* – Nin

Gradi Nin se nalazi na otoku i u koji se smjestio u na zapadnom dijelu Ravnih kotara, u dnu ninskog zaljeva. Sa sjeverozapada, s morske strane prilaz zaljevu zatvaraju otoci Vir i Pag. Otok Vir je u antici vjerojatno bio dio kopna spojen s današnjom Privlakom. Nin se nalazi na malom pješčanom sprud koji je danas otok, oko 500 m u promjeru i oko 4 m najviše nadmorske visine.⁶⁸³ S kopnom je povezan pomoću dva mosta. Sve do godine 1346 Nin je bio na poluotoku, a te godine su mletačke vlasti dale prokopati prevlaku koja je grad spajala s kopnom i kod donjih vrata je napravljen most. Ovo je napravljeno iz strateških razloga, a tom prigodom napravljena su i nova Donja vrata koja se i danas koriste.⁶⁸⁴

Liburnsko naselje u Ninu osnovano je u IX. st. pr. Krista, kao Jader i mnoga liburnska naselja. Nin je tada bio značajno liburnsko središte i sjedište jedne od liburnskih općina. Arheološkim istraživanjima ustanovljeno je da je liburnsko naselje zauzimalo cijeli otok, a da li su nastambe postojale i izvan otoka za sada nije poznato. Nisu poznati ni bedemi oko naselja iz liburnske faze, ali je vjerojatno da su postojali na rubnom dijelu otoka kao i u kasnijim vremenima. Budući je Nin tada bio spojen s kopnom odakle je bio najugroženiji, na tom mjestu morao je postojati sustav obrane naselja. Slična je situacija bila i u Jaderu koji se kao naselje također razvio na poluotoku. Obrambeni sustav vjerojatno je postojao i s morske strane zbog blizine kopna i ugroženosti naselja. Bedemi u ovom slučaju nisu nužno morali biti izgrađeni od kamena, kako je to najčešće slučaj kod gradinskih naselja u Dalmaciji i podvelebitskom kraju. Nije isključena mogućnost da su bedemi bili građeni od nekog drugog materijala, o čemu će dalje u tekstu biti više riječi.

Polofljak Enone ipak se znatno razlikuje od uobičajenog polofljaka liburnskih naselja. Naselja se najčešće nalaze na uzvisinama ili vrhovima brečuljaka koji su prirodno lako branjivi i koji imaju dobru preglednost cijelog područja u slučaju opasnosti. Uz to naselja su često s manje branjivih strana imala jedan ili više redova prstenastih bedema, građanih od materijala koji je bio najdostupniji, a to je na našem području bio lomljeni kamen vapnenac, koji se zidao uslojen u suhozidnoj tehnici. Za smještaj naselja mogla su se koristiti jezičasta izbočenja zemljišta, bilo da se radi o brdskoj kosi ili o poluotoku, a moglo se raditi i o otoku.

⁶⁸³ TM Batović 1969, str. 9.

⁶⁸⁴ L. Jelić 1901, str. 186-187.

Ovakav položaj naselja prufla odli nu za-titu sa tri strane, dok je etvrta strana bila branjena bedemom i pruflala je lak prilaz naselju za potrebe komunikacije.⁶⁸⁵

Poloflaj Nina pruflao je dobre uvjete za osnivanje naselja i za kvalitetan flivot. S juflne i isto ne strane nalaze se plodna polja, a rije ica Ri ina (Jaruga) bogata je vodom tijekom cijele godine. Ri ina se protefle kroz dio Ravnih kotara u duflini od oko 25 km, a njezina povr-ina slivne zone je oko 131 km².⁶⁸⁶ U svom vodotoku ima brojne slabije pritoke i izvore kao -to je i izvor Boljkovac u blizini Nina s kojeg se anti ka Enona snabdijevala pitkom vodom, a danas s istog mjesta ide vodovod za Nin. Ri ina se danas ulijeva u more sjeveroisto no od Nina, a nekad se ulijevala s juflne strane. Poplavljivala je -ire ninsko podru je jugoisto no od mjesta i time stvarala mo varu u kojoj je harala malarija. Godine 1909. u- e je skrenuto u ninski zaljev isto no od mjesta, a na mjestu mo vare kasnije je napravljena ninska solana.⁶⁸⁷

Najgu- e naseljeni dio liburnskog Nina bio je zapadni dio otoka, a upravo na tom dijelu kasnije e biti izgra en rimski hram i sredi-te rimske Enone.

Liburnska Enona odrflavala je snafne trgova ke preko Jadranske veze s juflnom Italijom i Gr kim kolonijama. Najintenzivnija trgovina odvijala se u vremenu kada je Liburnska pomorska dominacija bila na vrhuncu, odnosno kada su bili pomorska sila koja je gospodarila Jadranom. Najufle su bili povezani s podru jem Picenuma koje su kolonizirali, a preno-enjem kulturnih dobara imali su velikog udjela u oblikovanju posebne Picenske kulture.⁶⁸⁸ Gr ki importi javljaju se ovdje ve krajem VIII. st. pr. Krista, a nastavlja se kroz VII. i VI. stolje e, te u zlatno doba gr ke klasike u V. st. pr. Krista i kasnije kroz helenisti ko razdoblje.⁶⁸⁹ Liburni su tako er odrflavali veze i s Gr kom, gr ko - etru- anskim emporijima i sa Venetima na sjeveru.

Hrvatski naziv Nin nastao je od anti kog oblika *Aenona*, koji je starog podrijetla. Ovaj toponim kao i mnogi toponimi s istim zavr-etkom (-ona) povezuje se s vremenom prije zavr-etka etnogeneze naroda uz Jadransku obalu, krajem I. tisu lje a pr. Krista.⁶⁹⁰ Gr ki naziv za *Aenonu* je *Αινωννα*, kako donosi geograf Klaudije Ptolomej (Ptol. 2, 16, 2 *Αινωννα*).

⁶⁸⁵ TM Batovi 1969, str. 33-35.

⁶⁸⁶ D. Maga-1995, str. 27.

⁶⁸⁷ TM Batovi 1969, str. 9.

⁶⁸⁸ TM Batovi 1968(c), str. 30.

⁶⁸⁹ M. Sui 1969, str. 61.

⁶⁹⁰ M. Sui 1969, str. 63.

Plinije navodi *Aenonu* u svom djelu *Naturalis historia* (Plin. N. h. III, 140.),⁶⁹¹ na mjestu gdje nabraja gradove (*oppida*) Liburnije koji su se nalazili na obali mora.⁶⁹²

10.26.1. Rimska vlast

Nakon pokoravanja Histra, rimska vlast se širi i na Liburniju pa tako i na Enonu. Stanovništvo je vrlo brzo prihvatilo mnoge kulturne i civilizacijske inovacije koje su uslijedile, me utim Enona nije postala rimskim gradom odnosno grad s rimskim ili romaniziranim stanovništvom, dogodilo se upravo suprotno. Kao liburnsko naselje i jedna autohtona zajednica Enona se uklopila u sistem rimske municipalne organizacije. U ovom procesu prihvata se nove vanjske forme – to su ih rimska kultura i na in flivota donijeli, ali je sa uvano doma e autohtono obilježje. Forme municipalnog ureenja prema rimskom municipalitetu Enona je usvajala postepeno. Ovdje se odvijalo prerastanje jedne peregrinske zajednice (*civitas peregrinorum*) u pravi municipalitet, – to je bio slu aj i u nekim drugim zajednicama s podru ja Ilirika.⁶⁹³

10.26.2. Grad

Današnji gradi Nin nalazi se na malenom otoku u kružnog oblika promjera oko 500 metara. Doima se kao niski pje– ani sprud koji iz mora viri svega par metara. Povezan je s kopnom s dvama mostovima, jednim s južne strane i drugim s sjeveroisto ne strane. Danas je more oko Nina veoma plitko pogotovo u vrijeme oseka, naro ito zimskih. U anti ko vrijeme slika je bila ne– to druga ija. Rje ica Ri ina je tijekom godina nanijela velike koli ine mulja i pijeska, a ninska obala ponire približno oko jedan milimetar godišnje – to je u kona nici dovelo do spu– tanja obale od oko dva metra od rimskih vremena do danas. Zbog ovog procesa jedan dio arheolo– kog sloja u Ninu i okolici se danas nalaze prakti ki na morskoj razini, a neki dijelovi nekropole na fidrijaču na eni su u moru.⁶⁹⁴

Nin (*Aenona*) je kao naselje i prije dolaska pod rimsku vlast morao imati neke osnove urbanizma koje su ovo naselje razlikovale od naselja seoskog tipa, budu i je bio sredi– te jedne – ire teritorijalne zajednice. Arheolo– ki podatci za sada ne otkrivaju jo– uvijek neke elemente urbanizma, ali je za pretpostaviti da je Nin kao i mnogi istaknuti centri Liburnije bio utvr eno naselje. Fortifikacije su bile nufne u prapovijesno vrijeme bez obzira na za– ti enost

⁶⁹¹ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 48.

⁶⁹² M. Sui 1968, str. 37.

⁶⁹³ M. Sui 1968, str. 64-67.

⁶⁹⁴ M. Sui 1968, str. 44.

uvjetovanu prirodnim položajem, –to se vidi i u kasnijim vremenima kada su bedemi također –tilili naselje.⁶⁹⁵ Vjerojatno je i tada postojao pored stambenih zgrada i javni prostor, mjesto za trg, sastajalište, tržnica (emporij) i mjesto za kult. Fortifikacije su vjerojatno i-le perimetrom naselja, a prostor za javni život bio je na mjestu gdje je kasnije u rimsko vrijeme podignut gradski forum i hram. Rimljani su isto prakticirali uvanje tradicije u kultu i kulturnim mjestima prilikom podizanja naselja i kolonija na na-oj obali.⁶⁹⁶

Gradska slika anti ke Enone razlikuje se od ove dana-nje koja se u srednjem vijeku i kasnije znatno izmijenila. Nin je dolaskom Avara i Hrvata bio znatno o-te en, pa se nakon toga naselje formira na novim etni kim i kulturnim osnovama.⁶⁹⁷

S južne strane oto i a nalazio se most, od kojeg je kroz gradska vrata vodio glavni kardo koji je otprilike i danas ostao glavna komunikacija u mjestu, unato urbanisti kim promjenama kroz kasnija vremena. U slu aju Enone, arheolo-ki nalazi ukazuju na to da rimski urbanisti nisu koristili ortogonalni sustav gradskih ulica kao osnovu za uklapanje gradskih elemenata u gradsko tkivo.⁶⁹⁸ Na ovo ukazuje nekoliko elemenata. Osnova naselja je oblikovana prema obliku i dimenzijama oto i a na kojem se smjestilo, stoga je gradska površina nepravilnog ovalnog oblika. Gradski bedemi koji uokviruju gradsku površinu prate obrise otoka u krivulji i nigdje se ne lome pod pravim kutom. Gradska vrata ne nalaze se nasuprot jedna drugima, a prometnica koja ih spaja nije u pravcu nego je tako er u krivulji. Dvije glavne gradske ulice, *cardo maximus* i glavna ulica prema istoku, nisu paralelne, a glavna ulica koja se proteže zapadnim dijelom otoka tako er nije paralelna sa glavnim kardom. Dvije ulice u smjeru istok ó zapad koje su otkrivene oko crkvice Sv. Krifla, tako er nisu paralelne tako da se ne može govoriti o ortogonalnoj gradskoj mreži ulica. Niti stambene zgrade koje su otkrivene u okolini crkvice sv. Krifla nisu bile građene pod pravim kutom.⁶⁹⁹

Pretpostavljeni *cardo maximus* tekao je u ravnoj liniji od foruma prema južnim gradskim vratima. Budu i da su se anti ka vrata nalazila isto nije od dana-njih i budu i je u antici s južne strane Nin bio okružen morem, za pretpostaviti je da se kod ovih vrata nalazio most s kojeg je po njala komunikacija koja je vodila u Jader. Drugi most na sjeveroisto noj strani otoka po svemu sude i nalazio se na istom mjestu gdje se nalazi i dana-nji most koji vodi

⁶⁹⁵ M. Sui 1969, str. 88.

⁶⁹⁶ M. Sui 1969, str. 88.

⁶⁹⁷ M. Sui 1968, str. 44.

⁶⁹⁸ B. Ilakovic 1999, str. 4.

⁶⁹⁹ B. Ilakovic 1999, str 4.

prema selima Grbe i Vrsi. Od ovog mosta kroz gradski areal vodila je druga komunikacija do gradskog foruma, gdje se gotovo pod pravim kutom sastajala sa glavnim kardom.⁷⁰⁰

10.26.3. Bedemi

O utvr enosti liburnskog naselja na ninskom oto i u jo– uvijek nema arheolo–kih potvrda, premda je izvjesno da su oni morali postojati. U prapovijesno vrijeme dana–nji ninski otto i bio je poluotok, sa sjeveroisto ne strane spojen s kopnom. Sli na je situacija i sa zadarskim poluotokom na kome se razvilo liburnsko naselje koje je bilo odijeljeno od kopna bedemom.⁷⁰¹ Mate Sui pretpostavlja da je liburnska Enona kao i sva gradinska naselja imala sustav fortifikacija, odnosno da je bila utvr ena bedemima.⁷⁰² Budu i da ostatci bedema iz predrimskog razdoblja nisu prona eni Boris Ilakovac pretpostavlja da su mogli biti izra eni od drugih materijala i drugom tehnikom, a ne od kamena zidanog u suho, kako je to uobi ajeno za gradinska naselja u priobalju. Okolica Nina nije tipična za Dalmaciju i Ravne kotare, odnosno nedostaje kamen. Liburnska Enona osnovana je u ravnici koja je obilovala –umama i pjeskovitim terenom. Boris Ilakovac pretpostavlja da je naselje moglo biti utvr eno bedemom sagra enim od drveta, zemlje i –ljunka, odnosno materijala koji je bio dostupan u neposrednoj blizini naselja.⁷⁰³

Dolaskom Rimljana podignuti su novi bedemi izgra eni od kamena, s dvojim vratima koja su vodila u grad i s prostorom za komunikaciju neposredno uz bedeme, tzv. *intervallum*. Južna gradska vrata nalazila su se isto nije od dana–njih Donjih vrata. Na mjestu gdje su stajala anti ka vrata prona ene su dvije baze s lijepo profiliranim torusima.⁷⁰⁴ One su kasnije ostale uzidane u srednjovjekovnom bedemu. Vrata su vjerojatno bila na injena u formi skromnoga slavluka s jednim lu nim otvorom.

10.26.4. Zgrade

Stambene jedinice odnosno zgrade susre u se u Ninu na vi–e mjestima. U samom centru naselja isti u se rasko–ne rimske ku e koje su do danas djelomično istraflene. Isto no od

⁷⁰⁰ M. Sui 1968, str. 45.

⁷⁰¹ N. ondi 2010, str. 44-48.

⁷⁰² M. Sui 1968, str. 43.

⁷⁰³ B. Ilakovac 1999, str. 2.

⁷⁰⁴ M. Sui 1969, str. 89.

forumu uo eni su ostatci rasko-ne rimske zgrade s mozai kim podovima, koja nije istraflena, a mozaici se nalaze jo–uvijek *in situ* ispod zemlje.⁷⁰⁵

U novije vrijeme na lokalitetu Banovac u Ninu, 1999. godine prona eni su ostatci zgrade sa velikom koli inom uru-enog krovnog crijepa, fresaka i s podnim mozaicima. Tijekom arheolo-kih istraflivanja koja su uslijedila u razdoblju od 2000. do 2006. godine, otkriven je stambeni kompleks s nekoliko prostorija koje su bile prekrivene mozaicima. Istraflena je ukupna povr-ina od 1100 m², a otkriveni su ostatci reprezentativne rimske vile dufline 30 m i –irine 17 m, flankirana sa dvjema rimskim ulicama. Otkriveni su ostatci starijeg kompleksa iz rimskog vremena, koji je preslojen ve im kompleksom izgra enim krajem I st. ili po etkom II. stolje a.⁷⁰⁶

10.26.5. Forum

Forum Enone s pripadaju im hramom nalazi se na sredi-njem zapadnom dijelu otoka, a u rimsko vrijeme to je bila monumentalna gradska etvrt do koje su vodile glavne gradske komunikacije. U blizini foruma u tzv. Medovi evom vrtu u XVIII. st.⁷⁰⁷ su prona ene monumentalne statue rimskih careva od kojih su se do danas sa uvale etiri, a navodno ih je prema Luki Jeli u bilo prona eno osam.⁷⁰⁸ Kipovi su bili namjerno poslagani jedan do drugoga i to u blizini mjesta gdje su izvorno stajali, ali je za sada nemogu e odrediti njihov izvorni smje-taj.⁷⁰⁹ etiri skulpture uvaju se u Arheolo-kom muzeju Zadar gdje su od nedavno izloflene u skopu obnovljenog stalnog postava antike.⁷¹⁰

Hram u Enoni se nalazio na zapadnom dijelu foruma, a zapadno od hrama prona eni su mramorni ulomci vijenca (kornifla), obra enog sa obje strane sa bogatom dekoracijom. Ovi ulomci pripadali su trabeaciji trijema, vjerojatno portikata oko foruma ili oko prostora na kojem se dizao hram.⁷¹¹ Potvrdu o tome da se radi o takvom trijemu mo flemo na i i u natpisu (CIL III 14322) iz Nina u kojem se govori o izgradnji taberni⁷¹².

Q(uintus) Baebius.../f(ilius) Zupri(cus?) / aedilis ta[bern] /

⁷⁰⁵ M. Sui 1968, str. 46.

⁷⁰⁶ J. Meder 2011, str. 246.

⁷⁰⁷ 1768. godine kipovi su prona eni u iskopavanjima u vrtu Josipa urovi a. Vrt se locira u dana-nji vrt Medovi iza zgrade Muzeja ninskih starina.

⁷⁰⁸ L. Jeli 1900, str. 167.

⁷⁰⁹ M. Kolega 2003, str. 22.

⁷¹⁰ M. Kolega 2003, str. 28-45.

⁷¹¹ M. Sui 1969, str. 91.

⁷¹² J. Medini 1969, str. 53.

U natpisu se govori da je Kvint Bebije Zuprik (*Quintus Baebius Zupricus*) dao sagraditi u svom gradu trgovinu koja se sastojala od nadstre-nice (verande) s balkonom (*tabernam pergula[m] maenianum*).⁷¹³ Budu i je izvjesno da Enona nije imala teatar niti amfiteatar, ovako oblikovan forum s trijemom i gornjim balkonom (*maenianum*) služio je ne samo kao mjesto za trgovinu, sastajali-te i sredi-te javnog flivota nego i kao mjesto gdje su se odrđavale javne priredbe razli itog karaktera kao i razna natjecanja i obredi slušbenog kulta ispred hrama.⁷¹⁴

Natpis (CIL III 14322) je mogu e povezati i s postojanjem emporija u Ninu jer govori o tome kako je gradski edil vlastitim sredstvima sagradio tabernu i trijem ili neku pregradu uz dio bedema. O emporiju Enone biti e vi-e govora dalje u tekstu.

Enonski forum bio je sagra en dosta nisko u odnosu na okolno zemlji-te. Namjerno je ukopan, odnosno spu-ten nifle od razine tla. Razlog tomu Boris Ilakovac vidi u snabdijevanju vodom forumskog zdenca iz gradskog akvedukta. Enonski akvedukt bio je specifi an po maloj razlici u visini od izvori-ta do razine podru ja odabranog za izgradnju gradskog foruma, budu i da se protezao kroz nizinsku okolicu Nina. Razlika izme u prvotne izvori-ne razine i podru ja odabranog za forum iznosila je svega 2.30 m na udaljenost od 3800 m koliko je iznosila dušina akvedukta.⁷¹⁵ Konstrukcijom akvedukta graditelji su uspjeli nadoknaditi manjak visine od izvori-ta do gradskog foruma. Pored kaptafnog rezervoara na izvori-tu (*castellum fontis*) izgradili su 3800 m krivudavi gravitacijski kanal (*canalis*) kroz ninski ager, kojim se voda dopremala do jušnih gradskih zidina. S unutra-nje strane gradskih zidina nalazila se vodosprema (*castellum urbanum*) ija lokacija jo-nije utvr ena, ali je za o ekivati da se ona nalazila sa zapadne strane gradskih vrata.⁷¹⁶ Odatve je voda tekla do zdenca na

⁷¹³ **Taberna** je u rimskom gradu bila prostorija okrenuta prema ulici koja je slušila za trgovinu. Mogla je biti dio rimske ku e u kojoj je flivio i trgovac. Vidi; *Dictionary of greek and Roman antiquities* 1882, str. 943.

Pergula je bila malena ku ica otvorenog tipa ili -tand, a imala je krovi-te. Koristila se kao radionica ili u svrhu prodaje i prezentacije odre enih izlofaka. Na primjer, koristili su ju slikari kako bi prezentirali svoje slike na ulicama. Vidi; *Dictionary of greek and Roman antiquities* 1882, str. 755.

Maenianum je prvotno bio naziv za balkone koji su bili izgra eni iznad taberni na jugozapadnom dijelu rimskog foruma od strane *C. Maenius*, 318. g. pr. Krista, kako bi s njih gledatelji mogli promatrati gladijatorske borbe. Kasnije naziv *Maenianum* ulazi u op u uporabu, a zna i vrstu balkona. Vidi; *Dictionary of greek and Roman antiquities* 1898., str. 402.

⁷¹⁴ M. Sui 1969, str. 91.

⁷¹⁵ B. Ilakovac 1995, str. 208.

⁷¹⁶ B. Ilakovac 1995, str. 212.

forumu gravitacijskim kanalom ili ukopanom kamenom, odnosno olovnom cijevi.⁷¹⁷ Ovakvu cijev u svojim izvještajima o ninskoj spomeni koja baštini spominje i Luka Jelić 1901. godine.⁷¹⁸

Zbog specifičnog odnosa između izvorišta Boljkovac i poloflaja Enone, vodovodna konstrukcija morala je biti nisko sagrađena, što je u konačnici rezultiralo s tim da je forum morao biti spušten za oko 1 m ispod rimskodobne razine tla, da bi se na forumu mogao izgraditi forumski zdenac koji se snabdijevao vodom iz akvedukta.⁷¹⁹

Kao i u Jaderu, forum Enone je doživio rekonstrukciju u vrijeme Flavijevaca, zajedno s hramom. Tada je dodan i trijem koji ga je okruživao, vjerojatno po uzoru na onaj u Jaderu.⁷²⁰

10.26.6. Hram

Uz zapadnu stranu foruma na poloflaju nazvanu Mijovilovac (po crkvi sv. Mihovila koja se dizala poviše hrama) nalaze se monumentalni ostaci rimskog hrama. Ovo je najveći antički hram do sada pronađen na našoj obali.⁷²¹ Hram je bio 33 m dug i 23.5 m širok, a zauzimao je dominantno mjesto na ninskom otoku, mjesto gdje se nalazilo središte predrimske Enone.⁷²² Ostaci hrama otkriveni su i prvi put istraživani još prije Prvog svjetskog rata u periodu između 1911. i 1913. godine od strane Bečkog arheološkog instituta, te arheologa i povjesničara Luke Jelića i Mihovila Abramića. Dokumentacija o tim istraživanjima nije sačuvana.⁷²³ Općenito gledano ovaj dio Nina nije do kraja istražen, stoga potpunu sliku foruma sa hramom za sada nije moguće dati sa velikom sigurnošću.

Hram je imao izrazito prostran pronaos koji su zatvarali šest stupova na pročelju. Pronaos je zauzimao polovicu ukupne površine hrama, drugu polovicu zauzimala je *cella* s dvama redovima stupova podijeljena na tri srednju i dvije ušne prostorije. U uzdužnim zidovima *celle* s obje strane su se nalazile tri niše u kojima su vjerojatno bile smještene kultne statue postavljene u hramu. Moguće je da su u ovim nišama bile smještene statue rimskih careva koje su kasnije izdvojene i zakopane u blizini foruma. Pristupno stepenište bilo je s obje strane flankirano podijem nešto nižim od podija samoga hrama i na njemu su se također nalazile određene prostorije.⁷²⁴ Hram je imao dosta visok podij i prostrani trijem pred

⁷¹⁷ B. Ilaković 1995, str. 210.

⁷¹⁸ L. Jelić 1901, str. 191.

⁷¹⁹ B. Ilaković 1995, str. 201.

⁷²⁰ M. Suić 1969, str. 92.

⁷²¹ M. Sinobad 2008, str. 248.

⁷²² B. Ilaković 1995-1996, str. 86.

⁷²³ K. Giunio A. 1997, str. 269-272.

⁷²⁴ M. Suić 1968, str. 49.

cellama, što je karakteristika hramova koji se grade po etkom Carstva. Hram je bio dovršen za prvih godina vladanja cara Vespazijana, o emu govori i jedan fragment natpisa s pro eljnog friza hrama koji spominje ime cara.⁷²⁵ Stilske karakteristike hrama također upućuju na datiranje u doba Flavijevaca.⁷²⁶

Premda je hram u Enoni bio građen po uzoru na Kapitolinski hram tijekom gradnje, on je dobio ulogu Augusteja, odnosno postao je hram gdje se obavio službeni državni carski kult. Zbog nedostatka epigrafskih nalaza i skulptura još uvijek nije moguće sa sigurnošću odrediti kome je hram bio posvećen. Ulomci spomenutoga posvetnog natpisa opravdavaju pretpostavku da je hram bio u službi carskoga kulta i propagiranja rimske imperijalne vlasti.⁷²⁷

10.26.7. Akvedukt

Prilikom odabira lokacije s koje će se voda koristiti za snabdijevanje nekog naselja, rimski graditelji pazili su na neke važne činjenice. Morala je postojati minimalna visinska razlika između izvorišta i naselja, kako bi voda slobodnim padom mogla otjecati do potrošača uz pomoć gravitacijskih kanala. Vafna je bila i kvaliteta vode, kao i njezina količina koja je morala zadovoljiti potrebe naselja za pitkom vodom tijekom cijele godine.⁷²⁸ Općenito o vodi, kako se traži, njezinoj kvaliteti te o distribuciji uz pomoć akvedukta Vitruvije donosi veoma općenite podatke.⁷²⁹

Geodetska situacija oko Nina za izgradnju akvedukta iznimno je povoljna, obzirom da se otočić nalazi u plitkoj ninskoj laguni, s najvišom točkom na mjestu rimskog hrama koja iznosi oko 3 m nadmorske visine.

Ninsko područje s okolicom ne oskudijeva pitkom vodom. To se prije svega odnosi na obilje podzemne bunarske vode koja se i danas koristi na području Nina i Privlačkog poluotoka. Ova činjenica je svakako bila jedna od osnovnih prednosti prilikom osnivanja naselja na ninskom otočiću i njegovom daljnjem opstanku. Pored zdenaca koji se nalaze na Privlačkom poluotoku i izvorišta čepurine kod Zatona, vodom najbogatije izvorište je na

⁷²⁵ Radi se o udubinama za slova od bronce, koja su bila postavljena na pro elnoj strani friza. Natpis je posveta caru Vespazijanu, vjerojatno pokojnom (*divus*), koji je postavljen odmah nakon njegove smrti za njegova sina i nasljednika Tita; M. Sui 1969, str. 93.

⁷²⁶ M. Sui 1969, str. 93.

⁷²⁷ M. Sinobad 2008, str. 248.

⁷²⁸ B. Ilakovac 1969, str. 269-270.

⁷²⁹ Vitruvius 1997, str. 153-168.

poloflaju Boljkovac od kojeg prema Enoni bio izgrađen akvadukt.⁷³⁰ Ovo izvorište je od zidina Enone udaljeno 3500 m, što je svakako bio važan faktor prilikom njegova odabira za izgradnju akvadukta kao i obilje vode koja je ovdje izvirala.

Antički epigrafski spomenici u Ninu i pisani izvori ne spominju da se Enona snabdijevala vodom pomoću akvadukta, već se do njegovog otkrića došlo slučajno prilikom rekognosciranja terena 1955. godine između Nina i Ninskih Stanova.⁷³¹ Uslijedilo je arheološko istraživanje akvadukta 1966. i 1967. godine.⁷³²

Svaki sustav opskrbe vodom kao što je akvadukt sastoji se iz tri osnovna dijela koji se razlikuju po funkciji i građevinskom rješenju. Prije svega to je samo izvorište, zatim vodovodna ili dovodna konstrukcija koja se u praksi naziva akveduktom i završna konstrukcija, odnosno različit vodovodne instalacije kojima je voda distribuirana do korisnika.⁷³³ Izvorište ninskog akvedukta na Boljkovcu bilo je obzidano masivnom konstrukcijom *castellum fontis* koja je opasavala izvorište. Vanjski promjer konstrukcije iznosio je 9.60 m, a temeljne stopa zida bila je široka 1.40 m. *Castellum fontis* je bio koncipiran kao dvanaesterokut iz kojega je izlazila masivna konstrukcija glavnog kanala.⁷³⁴ Kaptirana voda s izvorišta je glavnim kanalom otjecala do dvojnih ustava, koji se prostirao u dužini od 23 m. Ovaj kanal je u svojoj početnoj točki kod *castellum fontis*a niži za 78 cm od visine dna kanala kod dvojnih ustava. Glavni kanal protekao i se od izvorišta prema dvojnim ustavama se uzdiže, stoga ga po njegovim visinskim karakteristikama ne možemo nazvati gravitacijski.

Na kraju glavnoga kanala nalazile su se dvojne ustave pomoću kojih se voda usmjeravala u jedan od dva gravitacijska kanala. Lijevo je kanalom voda otjecala u Nin, a drugim usporednim koji je bio nešto duži od 100 m, voda je odlazila do nekog uređaja ili mehanike naprave koja je za svoj rad koristila snagu vode.

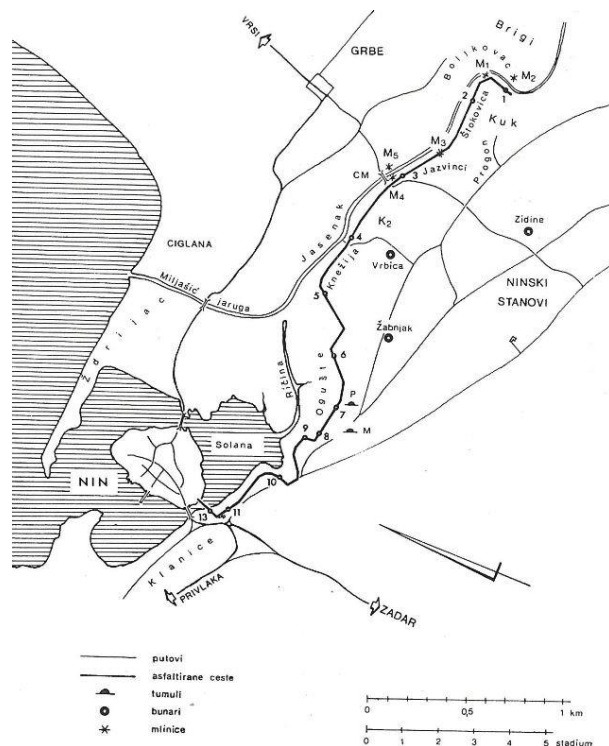
⁷³⁰ B. Ilakovac 1982, str. 107.

⁷³¹ B. Ilakovac 1982, str. 108.

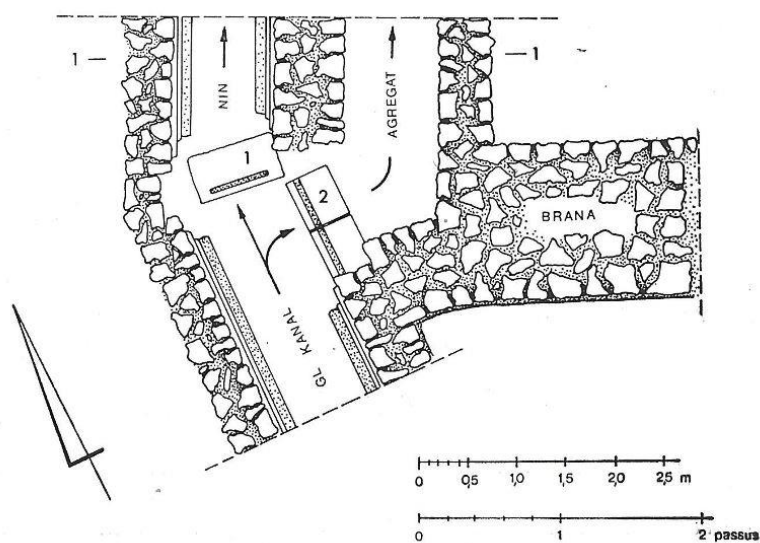
⁷³² B. Ilakovac 1969, str. 265-298.

⁷³³ B. Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb 1982., str. 111.

⁷³⁴ B. Ilakovac 1982, str. 111 - 113.

Slika 25: Trasa akvedukta Enone (B. Ilakovac1982, str. 108.)

Slika 26: Dvojne ustave na gravitacijskom kanalu akvedukta (B. Ilakovac1982, str. 118.)

Zatvaranje vode na gravitacijskom kanalu prema Ninu moglo se događati iz najmanje dva razloga. Prvi razlog bio bi i--enje i održavanje kanala ili neka manja ili veća građevinska intervencija na samoj konstrukciji kanala. Drugi razlog moglo je biti usmjeravanje

cjelokupnog vodenog toka na uređaj koji je tu vodenu snagu trošio.⁷³⁵ Ovakva situacija mogla se dogoditi pri slabijem kapacitetu izvorišta uslijed suše.

Gravitacijski kanal koji je distribuirao vodu do Nina bio je širok od 80 do 88 cm, odnosno gotovo tri rimske stope (*tripedalis*). Najbolje sačuvana visina vertikalnih stijena kanala iznosi 116 cm, a izmjerena je na početku kod dvojnih ustava. Stvarna dužina gravitacijskog kanala za Nin iznosila je 3500 m, premda je zračna udaljenost izvorišta Boljkovac i Nina 2650 m.⁷³⁶ Trasa akvedukta prolazila je kroz ninski ager s njegove istočne strane, da bi ispred ninskog otoka ulazila u grad s južne strane u blizini mosta gdje postoje i sačuvani ostatci zidanog nosača akvedukta. Konstrukcija akvedukta nije bila inkorporirana u konstrukciju južnog mosta preko kojeg je išla cesta *Aenona – Iader*.⁷³⁷ Na suprotnoj strani akvedukt je ulazio u grad na području koje se naziva Dvorine, ali istraflivanjem nisu uočeni tragovi akvedukta – to navodi na zaključak da trasa akvedukta nije zadržala raniji pravac nego je skrenula, vjerojatno u istočnom smjeru.⁷³⁸

Osnovni materijal za izgradnju ninskog akvedukta bio je kamen koji se vadio u neposrednoj blizini trase vodovoda. Isti taj kamen koristio se i za dobivanje vapna potrebnog pri gradnji, a ostali građevinski materijal, kao pijesak i gljunak dovođen je sa obližnjih plaža koje okružuju Nin. Na samom izvorištu su temeljne konstrukcije bile masivnije i razne su od velikih priklesanih kamenih blokova, – to je bilo neophodno zbog snage i količine vode na samom izvoru. Gravitacijski kanali sastojali su se od dva međusobno paralelna zida između kojih je bio razmak od tri rimske stope. Zidovi su bili obloženi finom hidrauličnom flbukom, čija debljina je bila oko 3 cm.⁷³⁹

Budući da nije pronađen nikakav posvetni natpis, o izgradnji ninskog akvedukta, ne može se apsolutno datirati. Može se pretpostaviti da Enona nije imala potrebe, a niti mogući izgraditi vlastiti akvedukt prije nego je formalno stekla municipalnu upravu u I. stoljeću, za vrijeme cara Augusta ili Tiberija. Prema tome za pretpostaviti je da izgradnja ninskog akvedukta nije mogla uslijediti prije druge polovice I. st.⁷⁴⁰

⁷³⁵ B. Ilakovac 1982, str. 115-116.

⁷³⁶ B. Ilakovac 1982, str. 121.

⁷³⁷ B. Ilakovac 1982, str. 123.

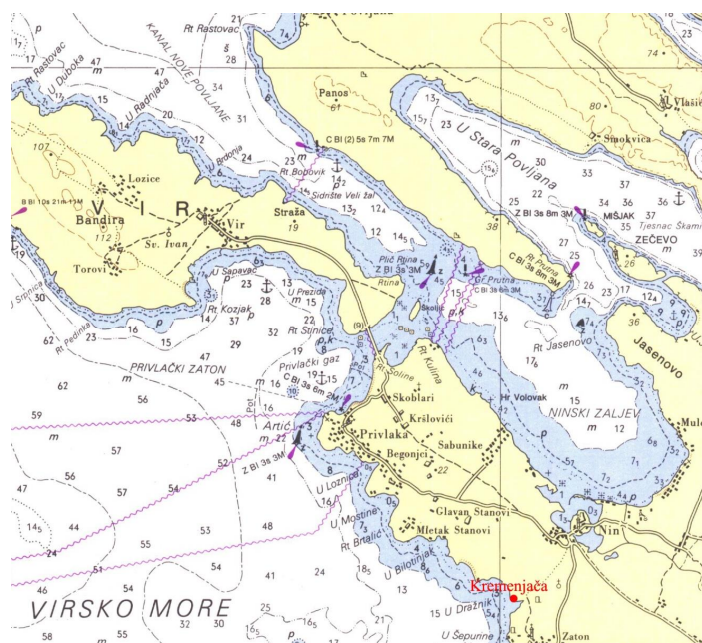
⁷³⁸ B. Ilakovac 1982, str. 126.

⁷³⁹ B. Ilakovac 1969, str. 284.

⁷⁴⁰ B. Ilakovac 1982, str. 138.

10.26.8. Gradska luka i emporij

Enona se kao naselje smjestila u dnu Ninskog zaljeva na manjem otoku i u. Prije nego je izgrađeno rimsko pristanište i luka na polotoku Kremenjača, plovni put do Enone i-ao je sa sjeverozapada oko današnjeg otoka Vira pa dalje kanalom Nove Povljane izmeću Paga i Vira prema jugoistoku do dna Ninskog zaljeva. Izgradnjom pristaništa i luke kod današnjeg Turističkog naselja Zaton, na rtu Kremenjača plovni put je smanjen za oko 35 km –to je znatno kraće i sigurniju plovidbu, jer više nije bilo potrebe obilaziti otok Vir i ploviti Kanalom Nove Povljane i Ninskim zaljevom koji su često predstavljali opasnost zbog jakih udara bure. Ovaj obilazni plovni put bio je nezgodan ne samo jer je bio duži, nego je plovidba za sporije i teške brodove dubljeg gaza bila opasna zbog plitina i podmorskih hrđi. Na ovoj ruti ne postoje prirodne i zaklonjene uvale gdje bi se brodovi za nevremena mogli skloniti, naročito kod jakih udara bure sa Velebita.⁷⁴¹

Karta 4: Nin i pristanište Kremenjača (Pomorska karta)

Bilo je potrebno izgraditi novo pristanište i time skratiti plovni put i uiniti ga sigurnim, ali ne u Ninskom zaljevu nego na najužem dijelu kopna koji dijeli Enonu od Virskog mora.⁷⁴² Novoizgrađena rimska luka na rtu Kremenjača bila je 2.5 km udaljena od Enone u pravcu jugozapada, a do nje je vodila cesta koja ju je povezivala s gradom.

⁷⁴¹ B. Ilakovac 1995-1996, str. 92.

⁷⁴² Z. Brusi 1968, str. 205.

Pristani-te je imalo oblik blagog luka u dužini od oko 200 m, a lukobran je zatvarao uvalu sa zapadne strane na taj način i tvore i sigurnu luku zaštićenu od udara južnog i zapadnog vjetrova. Lukobran je bio izgrađen od nabacanog krupnog kamenja. Osim samoga lukobrana koji se danas nalazi ispod morske površine u kompleks ovog lučkog prostora spadali su i objekti koji su ostaci danas vidljivi na kopnu, a dijelom i ulaze u more.⁷⁴³ Ovdje su mogli pristajati teretni brodovi koji su sada imali znatno kraći i plovni put do Enone, a nije viđena postojala opasnost od naleta na podmorske hridi ili nasukavanja.⁷⁴⁴ Na nasipu pod morem koji je nekada sluffio kao pristani-te i lukobran nalaze se četiri gomile kremenja jajolikog oblika. Ovaj kamen ovdje je importiran i vjerojatno se radi o balastnom kamenju iz brodova. Balastno kamenje su brodovi ukrcavali u donji dio kada brodski teret nije bio dovoljno teški. Ukoliko se prevozilo drvo, flitarice, tkanina ili slično, brod je trebalo dodatno opteretiti balastnim kamenjem radi njegove stabilnosti na moru.⁷⁴⁵

Potonuli ostaci lučkih objekata i lukobrana identificirani su 1966. godine.⁷⁴⁶ Istraživanja antičke luke kod Zatona provode se od 1979. godine sve do danas, s obzirom na iznimno bogatstvo arheološkog materijala koji se ovdje nalazi. U velikom postotku prevladava keramika, gruba i fina, a najčešći oblici su anfore, svjetiljke, amfore, zdjele, lonci, plitice i slično.⁷⁴⁷ Prema arheološkim oblicima i materijalu koji je pronađen vidljivo je da je ova luka bila povezana sa svim krajevima mediteranskog svijeta, osobito njegovim istočnim dijelom. Također se javlja i materijal afričke proizvodnje kao i onaj iz sjeverne Italije. Osim keramike, zastupljeno je i staklo, kost, drvo, kofa i konop. Dosada su pronađeni ostaci tri potopljena broda od kojih se dva mogu pripisati liburnskoj brodograevnoj tehnici, a jedan rimskoj.⁷⁴⁸

Sudeći prema arheološkom materijalu koji je pronađen, rimska luka u Zatonu bila je najviše u upotrebi u I. i II. stoljeću, a traje i u IV. stoljeću. Na istom je mjestu u predrimsko vrijeme vjerojatno postojalo naselje i luka liburnske Enone.⁷⁴⁹

Od pristaništa do grada ne postoje veće prirodne prepreke što je omogućilo izgradnju ceste u dužini od 2,5 km kojom su mogli biti transportirani i veći arhitektonski komadi od kamena, kao što su postamenti, stupovi, kapiteli, arhitravi, prilikom izgradnje i obnove

⁷⁴³ Z. Brusi 1980, str. 112-113.

⁷⁴⁴ B. Ilaković 1995-1996, str. 92.

⁷⁴⁵ Z. Brusi 1968, str. 204.

⁷⁴⁶ Z. Brusi 1995, str. 40.

⁷⁴⁷ S. Glušević 2002, str. 81 i 82.

⁷⁴⁸ S. Glušević 2002, str. 76.; S. Glušević 2007.

⁷⁴⁹ Z. Brusi 1995, str. 40.

Enone.⁷⁵⁰ Pred samom Enonom nalazila se rjeica Riina preko koje je trebalo izgraditi most, o čemu govori i natpis pronađen kod susjednog mjesta Vrsi koji glasi:⁷⁵¹

C(aius) Iulius Ceuni f(ilius) / Ser(gia) Curticus Aetor / pontem

de sua pecun(ia) / fecit / lon(gum) p(e)d(es) CXXCVII / lat(um)

*p(edes) X /*⁷⁵²

Sa spomenika se mogu izdati dimenzije mosta koji je bio 187 rimskih stopa (55 m) dug i 10 rimskih stopa (2,95 m) širok. Most je podigao bogati Rimljanin liburnskog podrijetla, koji je tek nedavno dobio građansko pravo.

S obzirom na hidrografsku sliku ninskog područja u doba Rimljana, Enona je imala samo jedan, južni most od kojeg je kretala cesta koja ga je povezivala s Jaderom. Enona je u rimsko vrijeme bila naselje koje je bilo sa sjeveroistočne strane povezano s kopnom, a uz jugozapadnu stranu nalazilo se korito Rine. Stoga se i ovaj natpis bez obzira na svoju dislociranost odnosi na južni most koji je jedini tada postojao.⁷⁵³

Trgovište (*emporium*) Enone bila je smještena s unutarnje strane bedema kod južnih gradskih vrata slično kao što je to bilo i u Jaderu gdje je emporij bio smješten neposredno uz gradsku luku.⁷⁵⁴ Emporij u Enoni s lukom je povezivala cesta odnosno most kod južnih vrata što je olakšavalo dopremanje robe za trgovinu. Most je povezivao Enonu i s rimskim gospodarskim dobrima (*villa rustica*) koje su se nalazile u okolici.⁷⁵⁵ S ove strane grada ulazio je i gradski vodovod Boljkovac-Nin koji se nakon bedema protezao uz gradsku tržnicu, odakle se vodoopskrbni sustav nastavljao do foruma i ostalih gradskih dijelova. Za očekivati je da se i na tržnici nalazio javni zdenac s vodom (*lacus*) kao što je to bio slučaj i susjednoj koloniji Jader.⁷⁵⁶

⁷⁵⁰ B. Ilakovac 1995-1996, str. 94.

⁷⁵¹ M. Sui 1950, str. 53-58.

⁷⁵² J. Medini 1969, str. 53.

⁷⁵³ B. Ilakovac 1996, str. 73-95.

⁷⁵⁴ B. Ilakovac 1999-2000, str. 93-105.

⁷⁵⁵ B. Ilakovac 1997, str. 4.

⁷⁵⁶ B. Ilakovac 1997, str. 5.; I. Fadi 1999(c), str. 47-54.

10.26.9. Gradske ulice

S rubnog dijela rimske trfnice po injale su glavne komunikacije Enone. *Cardo maximus* povezivao je gradsku trfnicu sa forumom i hramom, te sa zgradama javne uprave. Isto na gradska komunikacija povezivala je preko trfnice glavna juflna gradska vrata s isto nim, gornjim gradskim vratima gdje se nalazio drugi ulaz u grad. Sa zapadne strane nalazila se i tre a gradska ulica.⁷⁵⁷

Karta 5: Raster ulica Nina iz XIX. stolje a (B. Ilakovac 1997, str 9.)

Godine 2001. provedena su arheolo-ka istraflivanja na predjelu ispred i uokolo Donjih vrata u Ninu ime je arheolo-ki definiran juflni ulaz u grad. Ulaz u grad bila su monumentalna vrata koja su bila flankirana dvama tornjevima odakle se protezao pravac glavnog karda prema forumu.⁷⁵⁸ Istraflivanja su nastavljena u pravcu glavne ulice do pro elja crkve sv. Anselma. Definiran je pravac ulice u smjeru sjeveroistok - jugozapad, kao i njezina duflina i irina. Imala je kolni ki trak, a s obje strane pruflao se nogostup. Daljnjim istraflivanjima iste godine nastavilo se pratiti glavnu rimsku ulicu na poloflaju Kraljevac gdje su prona eni ostatci kamenog poplo enja, kameni rubnjaci i odvodni kanal ije je dno poplo ano kamenim plo ama. Po svojoj veli ini i opremljenosti glavna prometnica rimske Enone mofle se

⁷⁵⁷ B. Ilakovac 1997, str. 6.

⁷⁵⁸ M. Kolega 2009, str. 125 ó 127.

usporediti s glavnim kardom susjedne kolonije Jader. Istraflivanje glavnog gradskog karda nastavljeno je i u kampanjama 2003. i 2004. godine.

Lokalitet Banovac nalazi se na sjeveroisto noj strani ninskog oto i a nedaleko od foruma, a povr-ina istraflene parcele iznosi oko 1100 m².⁷⁵⁹ U vi-egodi-njim arheolo-kim istraflivanjima otkriveni su ostatci dviju ulica koje su se sa sjeverne i juflne strane nalazile uz rimsku ku u (*domus*). Na sjevernoj strani ku e ulica je bila poloflena u smjeru istok - zapad, -irine 5.70 m, a otkrivena je u duflini od 35,20 m. Na ulici se nalazio nogostup koji je bio izdignut iznad uli ne razine, a -irina mu je iznosila 1,45 m. Uz ku u je prona en odvodni kanal prekriven kamenim plo ama ija -irina je iznosila 50 cm. Dno kanala pokriveno je tegulama, a stranice su bile oflbukane. Na juflnoj strani ku e ulica je tako er imala kamene rubnjake i nogostup izdignut iznad uli ne razine. Na istom ovom lokalitetu istraflene su i dvije sporedne rimske ulice.

Na temelju ovih arheolo-kih istraflivanja definiran je juflni ulaz u grad s gradskim vratima i kvadratnim kulama sa strane. Ulaz se nalazio u zoni dana-njih Donjih vrata 20 m unutar grada po sredini dana-nje Glavne ulice. Utvr eno je da dana-nja Glavna ulica prati liniju rimskog karda lome i se na po etku i na predjelu Kraljevac gdje blago skre e prema forumu. Pravac karda prati i glavni kanal po sredini iji su dijelovi tako er prona eni. Pravac karda ovisio je o morfologiji naselja i kontinuitetu zate enih liburnskih struktura. Za razliku od Jadera ovdje nije primijenjen rimski ortogonalni koordinatni sustav prilikom planiranja gradskih ulica. Enona je ve u predrimsko vrijeme vjerojatno imala dvoja gradska vrata, most na juflnoj strani i glavne prometnice koje e kasnije preuzeti ulogu karda i dekumana. Zate eno stanje Rimljani su prilagodili svojim pravilima i uz primjenu novih tehnika gradnje Enona je kao rimsko naselje dobila novi oblik. Ovaj proces zapo eo je u zadnjim desetlje ima I st. pr. Krista i trajao je kroz I. stolje e.⁷⁶⁰

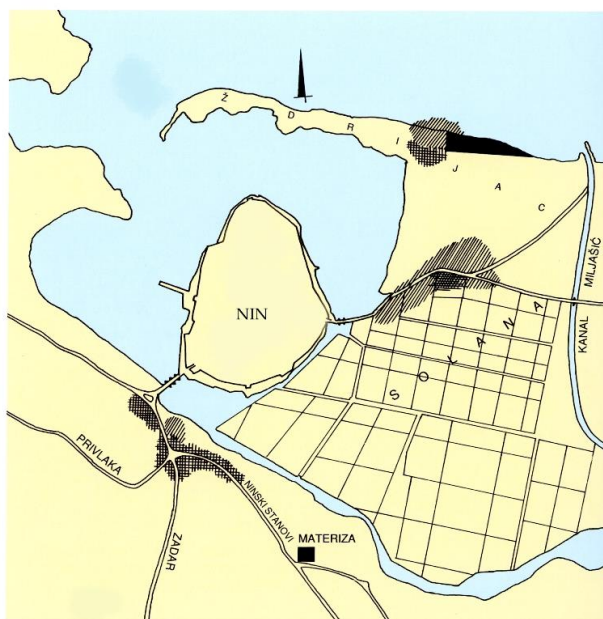
10.26.10. Nekropole

Godine 1894. Mihovil Glavini zapo eo je istraflivanje liburnskih grobova, a nastavljena su od 1909. do 1918. kada istrafluju Luka Jeli i Mihovil Abrami . Istraflivanja nekropola nastavljena su 1954., 1956. i 1958. godine na predjelu liburnske nekropole isto no od Gornjeg mosta, a vodio ih je Tine Batovi . Na predjelu fidrijaca istraflivanja su zapo ela

⁷⁵⁹ M. Kolega 2004, str. 195-196.

⁷⁶⁰ M. Kolega 2009, str. 128-129.

1969. godine, gdje je istraflena velika nekropola koja je dala vafne podatke o sahranjivanju od vremena prapovijesti do vremena hrvatskih vladara.⁷⁶¹

Karta 6: Rasprostranjenost ninskih nekropola (J. Belo-evi 2007, str 508.)

Lokalitet na fidrijacu postaje arheolo-ki interesantan nakon II. Svjetskog rata, kada ovdje po inje izgradnja vikend naselja prilikom ega se nailazilo na arheolo-ke ostatke. Nalazi potje u sa obalnog pojasa ili iz samoga mora. Otkriveni su ilirski i rimski grobovi koji su ve im dijelom bili pod morem, a manjim dijelom na kopnu. Otkriveni su kameni ulomci rimske arhitekture i plastike, ostatci amfora i kultnih spomenika. Za vrijeme eksploatacije pijeska i obrade zemlji-ća na podru ju fidrijava tako er se nailazilo na arheolo-ke ostatke kao i ostatke kostiju ali se tada tome nije pridavala osobita paflnja.⁷⁶² Vjerojatno je itav prostor od Gornjeg mosta do fidrijava pripadao jednoj nekropoli jer se u vi-e navrata i na vi-e mjesta na ovom prostoru nailazilo na grobove. Ovo je bila vjerojatno najve a nekropola liburnske Enone koja je kori-tena u rimsko vrijeme i u vrijeme ranog srednjeg vijeka. Unutar ninskog oto i a identificirana je nekropola s pokopima na dva mjesta, a koja bi mogla biti dio ove velike nekropole iz njene ranije faze kada je Enona bila poluotok. Radi se o grobovima od kamenih plo a prekriveni poklopnicom s pokojnicima u zgr enom poloflaju.

⁷⁶¹ Z. Brusi 2002, str. 215.

⁷⁶² J. Belo-evi 2007, str. 12.

S jugozapadne strane Nina nalazila se nekropola, gdje su se nalazile glavne komunikacije koje su vodile iz grada prema Jaderu, Ravnim Kotarima, Privlaci i ninskoj luci u uvali Drefnik kod današnjeg TN Zaton.⁷⁶³

⁷⁶³ Z. Brusi 2002, str. 222-223.

10.27. IADER – Zadar

Grad Zadar nalazi se na istočnoj obali Jadrana otprilike na sredini hrvatskog dijela obale. Smjestio se na prirodnom poluotoku, na obalama Zadarskog kanala kojeg zatvaraju otoci Ugljan i Pašman. Zadarski otoci, pomorstvo i zadarsko zaleđe oduvijek su bila tri važna faktora u razvoju i ekonomiji Zadra. Grad direktno ovisi o svojoj okolini i stanovništvu koje mu gravitira.⁷⁶⁴ Zadar je kroz povijest uvijek imao strateško značenje u vojno - političkom smislu zbog svog povoljnog smještaja. Onaj tko je kontrolirao grad kontrolirao je i okolicu odnosno plovni put, otoke i Ravne kotare. Zadarska regija omeđena je na sjeveru rijekom Zrmanjom, na istoku rijekom Krkom, a zatvara ju planina Velebit u pozadini.

Zadarski poluotok oduvijek je pruflao uvjete za relativno siguran i život na njemu razvio se u prapovijesno vrijeme, pruflajući i stanovništvu dostatnu sigurnost, kontrolu okolnog područja, i to je također jako bitno, dovoljnu količinu pitke vode. Prapovijesna arheološka istraživanja na poluotoku su bila uglavnom sporadična i zahtitnog karaktera, ne pruflajući nam za sada jasniju sliku prapovijesnog liburnskog naselja.⁷⁶⁵ S zadarskog poluotoka potječu nalazi liburnskih grobova. Dva groba pronađena su kod rimskih gradskih vrata na istočnom dijelu grada, a još dva pronađena su na području kasnijeg rimskog foruma. Nalazi pronađeni u njima smještaju ih u VIII. st. pr. Krista.⁷⁶⁶

Prapovijesno naselje nalazilo se na zapadnom dijelu Poluotoka, na uzvišenju gdje se danas nalazi crkva i samostan sv. Frane. Budući da je u to vrijeme i razina mora bila znatno niža, naselje se nalazilo na uzvišenju koje je omogućilo dobar pregled okolice i lako je bilo branljivo. Suhozidni bedem se nalazio prema istoku, najraniji vjerojatno na području kasnijeg foruma, a kako se naselje širilo obrambeni bedem se pomicao dalje prema istoku.⁷⁶⁷

10.27.1. Rimska kolonija Jader

Tijekom kasne Republike i ranoga Carstva rimska država uvrstila je svoj položaj na istočnoj obali Jadrana, a to radi prije svega osnivanjem naselja rimskih građana. Osim ječanja utjecaja, preseljenje italčkog stanovništva na novo osvojena područja imalo je i praktične razloge. Povećanjem stanovništva u matičnoj zemlji ili zbog gospodarsko ekonomskih

⁷⁶⁴ I. Rubi 1964, str. 9-23.

⁷⁶⁵ T. Batović 1964, str. 105-116.

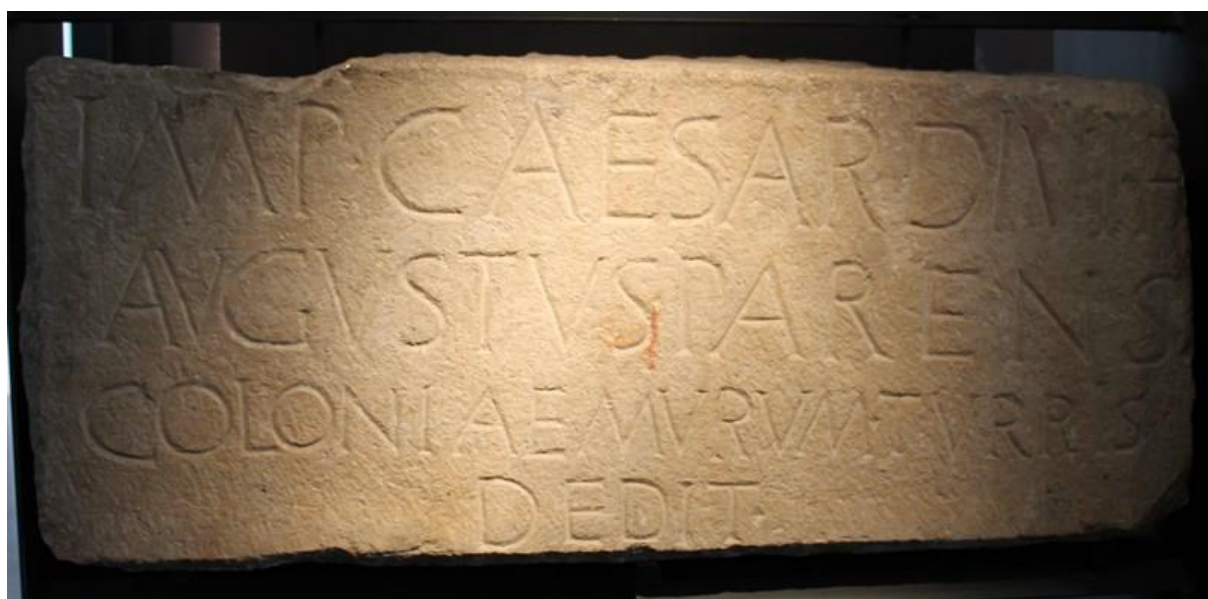
⁷⁶⁶ B. Ilaković 1958, str. 1-11.; N. Rončević 2010, str. 27-57.

⁷⁶⁷ N. Rončević 1958, str. 44-48.

razloga, pribjegavalo bi se kolonizaciji novoosvojenih područja. Ovakva praksa je poznata još iz vremena grčke kolonizacije po Sredozemlju. Grci su prilikom kolonizacije osnivali nove i politički neovisne gradove, a Rimljani su slijedili drugi način. Kolonijalisti su ostajali rimski građani i na osvojenim područjima osnivali su nove centre rimske vlasti.⁷⁶⁸

Gdje i kada treba smjestiti osnivanje kolonije rimskih građana u Zadru? Vrijeme osnivanja uzima se okvirno razdoblje od Cezara do cara Tiberija.

Iader je bio kolonija rimskih građana, o čemu govore antički pisci u svojim djelima. Nabrajaju i gradove (*oppide*) uz obalu Liburnije Plinije navodi i Jader kao grad na kopnu (Plin. N. h. III, 140).⁷⁶⁹ Ptolemej u svojoj *Geografiji* (Ptol. 2, 16, 2) ubraja Jader u primorske gradove i naziva ga Jader kolonia (*Ιαδερ χολονία*).⁷⁷⁰ O osnivanju kolonije Jader govore i dva pronađena natpisa, od kojih se jedan nalazi u Veroni (CIL III 2907), a drugi je u stalnom postavu Arheološkog muzeja Zadar (CIL III 13264) pod inventarnim brojem ZDR-A7308. Natpisi su gotovo identični, a govore o gradnji i obnovi bedema i kula. Imaju isti tekst osim što drugi natpis navodi ime *Tit Julije Optat*, koji je financirao obnovu kula koje su bile od starosti istrošene.⁷⁷¹

Slika 27: Natpis CIL III 13264 o gradnji bedema u postavu AM Zadar (foto: H. Manenica)

⁷⁶⁸ F. Haverfield 1913, str. 27.

⁷⁶⁹ *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 48.

⁷⁷⁰ M. Sui 1981, str. 150.

⁷⁷¹ J. Medini 1969, str. 45-75.

Budu i da je Oktavijan u natpisima naveden pod epitetom *Augustus* koji je dobio od senata 27. godine, navedeni natpisi mogli bi se datirati okvirno u to vrijeme. Naime ne navode se i ostali nazivi (titule) koje je stekao kasnije. Naziva se *parens coloniae* –to bi indiciralo da je on osniva odnosno otac kolonije Jader, no me utim takav atribut mogao se dodijeliti i drugoj zaslužnoj osobi kao po asni naziv, a ne samo osniva u kolonije.⁷⁷² Stoga ostaje otvorena mogućnost da je Jader kao kolonija rimskih građana mogao biti osnovan i ranije za vrijeme Cezara (između u 44. i 46. god. pr. Kr.). Postoji i mogućnost da je Jader Augustova kolonija osnovana nakon bitke kod Akcija 31. god. pr. Kr., nakon čega on kreće u vojne pohode na istočnoj obali Jadrana naročito u unutrašnjost protiv Japoda.⁷⁷³

Osnivanjem provincije Ilirik i Cezarovim prokonzulatom, na području provincije raste utjecaj rimske države. Zbog strateških razloga bilo je važno stvoriti jaka italska uporišta na području istočne obale Jadrana, kako zbog kasnijih vojnih pohoda i mirnog utjecaja Rima, tako i zbog obrane same Italije. Liburnija je u ovom procesu imala drugačiju ulogu od ostalih regija kao što su Histrija ili područje Delmata. Kao saveznik Rima na području Liburnije su postojali povoljniji uvjeti za osnivanje zajednica rimskih građana, premda je prirodno za pretpostaviti da je i ovdje bilo određeno otpora. Jader kao glavni grad Liburnije sigurno je u tome imao vodeću ulogu. Kao sigurna luka, te strateški smještena na položaju pogodnom za vojni prodor u unutrašnjost, vrlo brzo postaje glavna baza za priliv italskog stanovništva i rimske vojske.

Pred sam kraj rimske republike u Jader se naseljava italsko stanovništvo, a razlozi za to bili su različiti, od gospodarsko-trgovačkih veza do vojnih potreba. U vrijeme Cezarova prokonzulata Ilirika italsko stanovništvo u Jaderu vjerojatno je bilo organizirano u konvent rimskih građana (*conventus civium Romanorum*). Postojala su dva tribusa u koja je bilo upisano stanovništvo, *tribus Tumentina* i *tribus Sergia*. Potomci ranijih doseljenika iz vremena kasne republike bili su nositelji *tribus Tumentina*, a kasniji kolonisti pripadali su *tribus Sergia*.⁷⁷⁴

S obzirom na ostatke centurijacije u ageru Jadera po kolonijalnom karakteru se nije razlikovao od *Salone*, *Pole* ili primjerice *Narone* koje su osnovane kao agrarne kolonije. Ager (*ager centuriatus*) zadarske kolonije protezao se otprilike od Dikla do Bibinja, a prema sjeveru do linije od Bokanjca prema Crnom. Protezao se sa zapada od Puntamike pa prema

⁷⁷² I. Lucius 1666, str. 32.

⁷⁷³ M. Sui 1981, str. 151.

⁷⁷⁴ K. Giunio A. 2008(b), str. 243-252

istoku izme u Gaflenice i mjesta Bibinje. Prema zale u je iznosio pet centurija (710,4 m X 5, 3 552 m), –to bi otprilike bila dana–nja linija Crno ó Bokanjac, preko predjela Musapstana. Ostatci rimske centurijacije na nekim mjestima su vidljivi i danas. Novija istraflivanja sugeriraju da je centurijacija zahva ala –ire podru je, do mjesta Bibinje i Suko–an na istoku i njihovih zale a, a na zapadu zapadnije od Puntamike, prema Diklu, a mofda i dalje, a takav ager bi sadrflavao negdje oko 100 centurija. Ova brojka se mofle popeti do 200 centurija, ako uzmemo u obzir otok Ugljan i podru ja gdje nisu vidljivi ostatci centurijacije.⁷⁷⁵

10.27.2. Grad

Planiranje rimskog grada vr–ilo se prilikom osnivanja, a gradska mrefla ulica obi no se morala podudarati sa mreflom centurijacije. U Zadru postoji otklon od otprilike 7° u donosima grad i ager.⁷⁷⁶ Na ovakav odnos vjerojatno je utjecaja imala konfiguracija terena i poloflaj poluotoka na kome se grad razvio. S obzirom na takvu situaciju prostor za razvitak rimskog grada bio je ve zadan svojim gabaritima. Liburnsko naselje na poluotoku koje su Rimljani zatekli sigurno je imalo utjecaja barem u po etku kod planiranja grada. Anti ki rimski Jader zauzimao je prostor na poluotoku otprilike kao ranije liburnsko naselje s odre enim izuzetcima.

Anti ki gradski prostor pruflao se u smjeru jugoistok ó sjeverozapad u duflini oko 700 m, a –irina je bila prosje no oko 230 metara. Gradski prostor bio je planiran i organiziran prema rimskim urbanisti kim pravilima koja su utjecaj vukla iz gr kih i etru– anskih pravila i obi aja. Javni gradski prostor bio je podijeljen prema namjeni, kao –to su prostor namijenjen kultu, municipalnoj upravi, javnom flivotu, stanovanju, rasonodi i rekreaciji itd. Grad je bio pravilno podijeljen ortogonalnim sustavom ulica koji je tvorio gradske blokove odnosno *insulae*. Uzduflne ulice nazivale su se dekumanima, a popre ne koje su se sjekle pod pravim kutom bile su karda. *Decumanus maximus* u rimsko vrijeme nalazio se vjerojatno na mjestu gdje se danas prostire glavna gradska ulica TMroka ulica (Kalelarga). *Cardo maximus* se prostirao dana–njom ulicom TMmuna Koffi i a Benje, a sjekao sa *decumanus maximus* kod zgrade dana–njeg Arheolo–kog muzeja.⁷⁷⁷ U blizini sjeci–ta ovih dviju glavnih komunikacija nalazi se rimski Forum.

⁷⁷⁵ M. Sui 1955, str. 8-31.; D. Mar–i 1993, str. 105-116.

⁷⁷⁶ M. Sui 1955, str. 25.

⁷⁷⁷ K. Giunio A. 2008(b), str. 244.

10.27.3. Zgrade

Raster gradskih ulica Jadera omogućava nam rekonstrukciju gradskih zgrada, odnosno inzula. Odnos inzula prema dimenzijama poluotoka iznosio je 1:2 isto kao i u dužini gradskih ulica, a isti omjer prisutan je na forumu i kod konstrukcije kapitolijskog hrama. Ovakav omjer uvjetovan je prirodnim dimenzijama poluotoka koje otprilike imaju isti omjer. Inzule su bile oko 45 m dugačke i 25 m široke, sadržavale su 4 - 5 stambenih jedinica tipa *domus*. Ulazi su im bili okrenuti prema sjeveru, a s južne strane se nalazio dnevni dio s peristilom. Domusi su se prostirali između dva dekumana naslonjeni jedan uz drugog unutar inzule.⁷⁷⁸

Primjere ovakvih kuća u Zadru bilo je moguće istraživati i dokumentirati prilikom obnove grada nakon rušenja u II. Svjetskom ratu kada je većina zgrada morala biti uklonjena i zamijenjena novim sadržajima. Obnova i izgradnja grada od rušenja najviše je trajala u pedesetim i šezdesetim godinama prošlog stoljeća, kada su napravljena vrijedna arheološka istraživanja. Jedna takva kuća zabilježena je u današnjoj Ulici Zore Dalmatinske na jugoistočnom djelu poluotoka.⁷⁷⁹ Gradske inzule prostirale su se od istočne kopnene strane zadarskog poluotoka prema sjeverozapadu. Taj niz je prekinut na djelu gdje je počinjao gradski forum sa pripadajućim javnim građevinama (*area publica*).

Arheološka istraživanja antičke jezgre Jadera daju naslutiti da je predio prema vrhu poluotoka bio dom gradskih uglednika i među njih građanima s reprezentativnim zgradama.⁷⁸⁰ Riječ je o zapadnom dijelu grada, od glavnog karda prema sjeverozapadu, i predio koji se prostire iza kapitolija. Ovdje su bili smješteni objekti tipa *domus* ili *villa urbana* tako da je i ovaj dio grada ulazio u shemu gradskih inzula.

10.27.4. Gradski bedemi

Zadar je kao značajno antičko središte bio utvrđen bedemom vjerojatno već u vrijeme svojih prvih stanovnika na poluotoku od IX. st. pr. Krista.⁷⁸¹ Izdužena forma naselja na poluotoku okruženog morem bila je povoljna za obranu i siguran život stanovništva. S kopnene strane na istoku kod današnje uvala Foča uz prirodnu uzvisinu, bilo je potrebno podignuti bedem kako bi se osigurao prilaz naselju.

⁷⁷⁸ M. Sui, 1981, str. 192.; K. Giunio A. 2008(b), str. 247.

⁷⁷⁹ B. Ilaković 1962, str. 271-300.

⁷⁸⁰ Hrvatski muzeji 2005, str. 432-442.

⁷⁸¹ N. Rončević 2010, str. 45.

Rimski bedem bio je podignut u ranoj fazi rimske vladavine, za vrijeme cara Augusta o čemu nam govore i pronađeni natpisi (CIL III 13264 i CIL III 2907).

Prvi natpis (CIL III 13264) čuva se u Arheološkom muzeju Zadar (Inv. br. ZDR-A7308), govori o gradnji bedema, a pronađen je 1891. godine u temeljima crkvice Sv. Nedilice.⁷⁸² Radien je od domaćeg vapnenca, visine 42 cm, dužine 104 cm, dubine 26 cm.⁷⁸³

Glasi kako slijedi:

Imp(erator) Caesar Divi f(ilius) / Augustus parens / coloniae murum turis / dedit

Drugi natpis (CIL III 2907) nalazi se u Veroni, a nastao je još 1446. godine. Ovaj natpis se do kraja XVI st. nalazio kao spolij u zidu blizu Kopnenih vrata. Nakon toga je premješten te je uzidan u vanjski zid dvorišta Ninskih biskupa u gradskom predjelu Kampokatedralo.⁷⁸⁴ Nakon što je s ovog mjesta izvađen iz zida odlazi u Italiju. Godine 1717. prenesen je u Veneciju, zatim u Veronu gdje se i danas nalazi. Natpis je izrađen na kamenu od domaćeg kamena vapnenca, visine 87,5 cm, širine 234 cm, dubine 33 cm, a glasi:

***Imp(erator) Caesar Divi f(ilius) / Augustus parens / coloniae murum / et turis dedit /
T(itius) Iulius Optatus turris vetustate / consumptas impensa sua restituit***

Budući da se u natpisu govori o gradnji bedema i obnovi starijih kula vjerojatno je grad i prije ove obnove imao neku formu utvrđenja i prije dolaska Rimljana. Ostaci istih bedema pronađeni su nakon uklanjanja ruševina iz II. Svjetskog rata neposredno kod palače velikog kapetana gdje se danas nalazi prolaz od Ulice Tjere Brusine do Trga Petra Zoranića.⁷⁸⁵ Bedem je masivne konstrukcije radien u tehnici *opus quadratum*, a kameni blokovi su većih dimenzija klesani od domaćeg kamena vapnenca. Dugački su otprilike od 50 do 100 cm, s maksimalnom visinom do 60 cm. Kamene bunje su izrađene rusti no, a povezane su flbukom. Debljina zida je 180 cm što bi odgovaralo vrijednosti šest rimskih stopa. Temelji su radieni od sitnijeg kamena koji je vezan flbukom, premda možemo pretpostaviti da leži i na kamenu flivcu koji se ovdje nalazi dosta plitko. Pronađeni su ostaci gradskih vrata koja su bila široka 4.20 m, premda se vidi da su u vrijeme antike bila suflavana. Mate Sui pretpostavlja da se ovdje radi o *Porta Media*, odnosno o središnjim, glavnim vratima koja su se nastavljala na glavni dekuman. Vrata se spominju i na jednom natpisu,

⁷⁸² M. Glavini 1891, str. 33

⁷⁸³ K. Giunio A. 2001, str. 41-59.

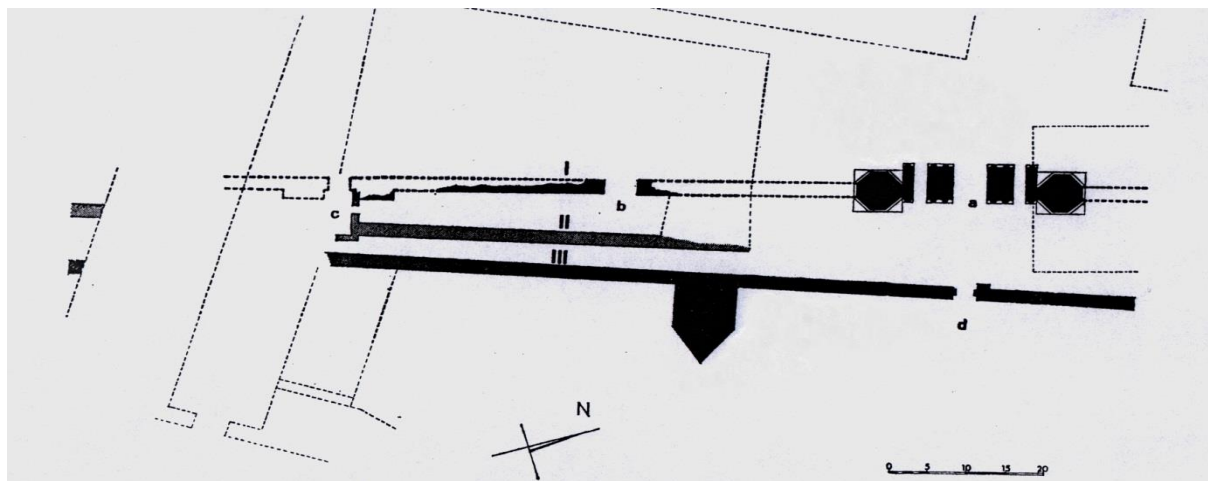
⁷⁸⁴ K. Giunio A. 2001, str. 52.

⁷⁸⁵ M. Sui 1981, str. 188.

odnosno ulomku stele, koji je pronađen kao spolij u blizini crkvice sv. Lovre.⁷⁸⁶ Natpis govori kako su stanovnici drugog *vicusa* (u opredjelu) *Porta Media*, svom zaslužnom sudrugu (postavi-e)í U istraflivanjima je potvrđeno postojanje još jednih vrata na ranocarskom bedemu, dakle radilo bi se o trećim vratima koja su se nalazila na mjestu današnjih Kopnenih vrata (Fo-a).⁷⁸⁷

Otkriveni su ostatci jedne bočne (desne) kule pravokutne osnove koja je bila od finije klesanog bijelog kamena, kao i kule pronađene u istraflivanjima Josipa Bersa 1908.

U dvorištu Državnog arhiva, Znanstvene knjižnice i Pomorske škole, provedena su arheološka istraflivanja kako bi se ustanovilo dali se ovdje nastavljaju linije ranocarskog, kasnoantičkog i srednjovjekovnog bedema prema jugozapadu. Za kasnoantički i srednjovjekovni bedem utvrđene su linije nastavka, a za ranocarski to nije bilo moguće jer njegov mogući prođuetak nalazi ispod zgrada navedenih institucija stoga prostor nije dostupan za istraflivanje. Još ranije je 1908. godine Josip Bersa u nastavku ovoga bedema prema sjeveru otkopao ostatke drugih gradskih vrata.⁷⁸⁸ Ova vrata bila su sagrađena u obliku trijumfalnog luka s tri otvora, s dvije oktogonalne kule koje su ih flankirale.⁷⁸⁹ Ovi su ostatci djelom bili otkriveni i konzervirani na današnjem Trgu Petra Zoranića.

Slika 28: Ostatci jugoistočnih gradskih zidina Zadra: I. Antički zid, II. Kasnoantički zid, III. Srednjovjekovni zid, a) gradska vrata sa slavolukom, b) Srednja vrata (*porta media* u natpisu), c) vrata s bočnim kulama kvadratne osnove, d) srednjovjekovna športa terre firme (M. Sui 1981, str. 189.)

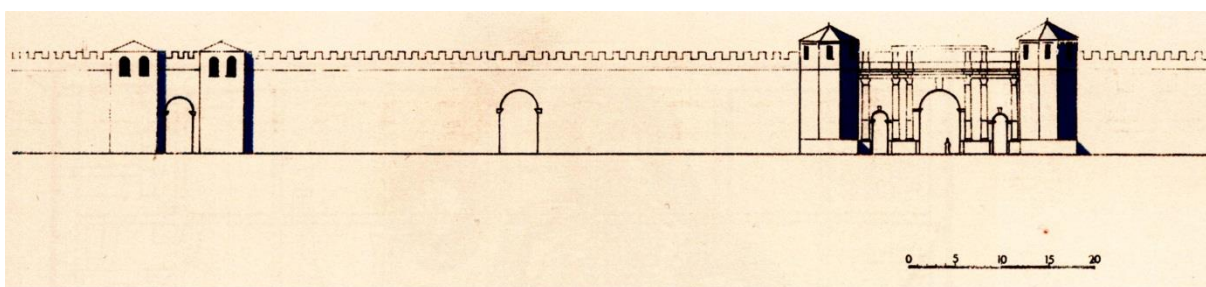
⁷⁸⁶ M. Sui 1949, str. 215.

⁷⁸⁷ K. Giunio A. 2001, str. 54.

⁷⁸⁸ J. Bersa 1910, str. 194-213.

⁷⁸⁹ M. Sui 1958, str. 13-49.

U novijim arheolo–kim istraflivanjima koja su prethodila gra evinskim radovima na Trgu Petra Zorani a definiran je kompletan fortifikacijski sustav ulaznog prostora s kopnene (jugoisto ne) strane zadarskog poluotoka.⁷⁹⁰ Ovom prilikom otkopani su ostatci ranocarskog bedema i monumentalnih anti kih gradskih vrata koje je 1908. na–ao Josip Bersa s ostacima lijeve (jufne) oktogonalne kule koja se nalazila uz vrata. Ostatci druge desne (sjeverne) kule, nalaze se danas ispod stambene zgrade. Bo ne oktogonalne kule bile su blago izvu ene prema vani u odnosu na liniju samih vrata, –to je ustanovljeno u ovim istraflivanjima. Ova istraflivanja pruffila su neke nove spoznaje o isto nom ulazu u grad. Smatralo se kako bedem zavr–ava po sredini oktogonalnih kula te da je –irine oko 2.0 m.⁷⁹¹ Anti ka vrata bila su ra ena kao monumentalni slavluk sa tri prolaza koji je leflao na etiri pravokutne baze od kojih su srednje bile –ire od bo nih.⁷⁹² Slavluk je imao tri lu na otvora, sredi–nji ve i te dva manja sa strana. Od ovih vrata prema forumu u smjeru zapada prostirao se glavni dekuman (*decumanus maximus*).⁷⁹³ Prema stilskim karakteristikama ovih vrata mogu e ih je datirati u kraj I. ili u po etak II. stolje a. U ovim istraflivanjima otkriven je kameni prag gradskih vrata koji je istovremen starijem ranocarskom bedemu. Na pragu su vidljivi usjeci za osovine gradskih vrata kao i tragovi kola. Uz jugozapadnu stranu oktogonalne kule definiran je ostatak ranocarskog bedema o kojem je ranije bilo rije i, a otkriven je jugozapadno kod zgrade nekada–njeg šDje jeg dispanzerađ.⁷⁹⁴ Kako su pokazala dosada–nja arheolo–ka istraflivanja jugozapadnih gradskih bedema anti kog Jadera ranocarske zidine nisu imale propugnakule ve je ulaz u grad bi frontalno koncipiran. Za ovakvu koncepciju bedema o ito nije bilo potrebe u vrijeme utvr ivanja Jadera.⁷⁹⁵

Slika 29: Rekonstrukcija jugoisto nog prospekta bedema iz ranog Carstva (M. Sui 1981, str. 189.)

⁷⁹⁰ I. Fadi , B. Tefanac 2011, str. 325-332.

⁷⁹¹ M. Sui 1958, str. 23.

⁷⁹² V. Jovi 2010, str. 79-119.

⁷⁹³ I. Fadi 2008, str. 415-419.

⁷⁹⁴ M. Sui 1958, str. 13-49.

⁷⁹⁵ Zidinama opasani prostori pred ulazom u grad, koji su sluffili lak–em suzbijanju skupina napada a; M. Sui 2003, str. 202.

Jugoisto ni bedem anti kog Jadera imao je troja vrata. Sjeverna vrata su bila monumentalni slavluk koji se po stilskim zna ajkama datira u kraj I. i po etak II. stolje a i naknadno je ukomponiran u strukturu bedema. Zatim su bila Porta Media s polukrufnim lukom koja su otkrivena u istraflivanjima pedesetih godina pro-log stolje a. Juflna vrata nisu sa uvana nego su ostali samo ostatci desne kule. Vrata na jugozapadnom bedemu Jadera su direktno ovisila o gradskom rasteru ulica i o komunikacijama koje su iz agera vodile na forum. Kroz sjeverna vrata s monumentalnim slavlukom tekao je *decumanus maximus* koji je zatvarao forumski kompleks sa sjeveroisto ne strane. Dekuman od *Porta Medie* vodio je kroz taberne do sjeveroisto nog kuta foruma, dok je dekuman iz pravca dana-njih kopnenih vrata vodio kroz taberne do jugoisto nog kuta foruma.⁷⁹⁶

Mate sui navodi podatak kako je anti ki grad bio utvr en i s morske, zapadne strane, premda u vrijeme ranog carstva (*Pax Romana*) odatle nije bio ugroflen. Isti e kako su ostatci tih bedema vidljivi na fotografiji gradskih bedema koji su se nalazili dufl dana-nje Obale Petra Kre-imira IV (biv-a Obala Mar-ala Tita), prije nego su poru-eni u XIX. stolje u.⁷⁹⁷ Prema sa uvanoj fotografiji zapadnih bedema iz XVI. stolje a prije ru-enja 1874. godine na kojoj se vide ostatci tzv. *Porta Beccaria*, Ivo Petricioli tako er navodi podatak kako dvije kule na fotografijama, u donjem dijelu pokazuju anti ku tehniku zidanja.⁷⁹⁸ U za-titnim arheolo-kim istraflivanjima koja su provedena od velja e 2006. do lipnja 2007. godine obuhva en je prostor uz rimski forum, odnosno dana-nja Poljana Pape Ivana Pavla II prema morskoj obali. Istraflivanje je proveo arheolo-ki muzej Zadar, a voditeljica je bila dr. sc. Kornelija A. Giunio vi-a kustosica.⁷⁹⁹ Prema navodima voditeljice istraflivanja na ovom potezu poluotoka uz Ulicu Zadarskog mira 1358., otkriveni su ostatci srednjovjekovnog gradskog bedema iji ostatci su danas konzervirani i vidljivi na ure enoj poljani. Osim ovih bedema na ovom potezu u istraflivanjima nisu prona eni ostatci bedema koji bi pripadao ranocarskom razdoblju. Ostatci zidova koji su prona eni ispod zidova bazilike iz doba Severa pripadanju starijoj gra evini, vjerojatno bazilici koja je prethodila kasnijoj. Na predjelu prema morskoj obali uo eni su anti ki spoliji koji su bili uzidani u srednjovjekovni bedem. Postoji mogu nost da je ovaj bedem nalegao na raniji iz vremena kasne antike. Prema rije ima voditeljice istraflivanja zapadno od ostataka bazilike prona eni su zidovi koji su vjerojatno ostatci ure ene rive. Ovakva situacija bi sugerirala da je prostor zapadno od bazilike bio otvoren prema morskoj

⁷⁹⁶ K. Giunio A. 2001, str. 57.

⁷⁹⁷ M. Sui 1981, str. 190.

⁷⁹⁸ I Petricioli 1965, str. 200.

⁷⁹⁹ Ovom prigodom bih se zahvalio kolegici dr. sc. Korneliji A. Giunio na ustupljenim informacijama prije objave rezultata arheolo-kih istraflivanja s Poljane Pape Ivana Pavla II..

obali koja je u vrijeme ranog carstva bila uređena. Ne navode se raniji antički ostatci bedema koji bi prethodili srednjovjekovnim fortifikacijama na zapadnoj obali poluotoka.⁸⁰⁰

Antički Jader kao i liburnsko naselje prije njega razvio se na prirodnom poluotoku koji je pružao odlične uvjete za flotu. Prije svega jedan od najbitnijih segmenata za organizaciju naselja bila je sigurnost stanovništva. U prapovijesno vrijeme ta se sigurnost očitovala u činjenici da se stanovništvo moralo zaštititi ne samo od eventualnih ratobornih susjeda, već i od prirodnih neprijatelja kao što su divlje zvijeri kojih je u to vrijeme sigurno bilo znatno više nego danas. Opasnost je u slučaju Jadera prijetila s kopnene strane, te je još u prapovijesno vrijeme ta ista strana morala biti utvrđena. Dolaskom Rimljana situacija se ne mijenja previše, osim što do izražaja dolazi aspekt sigurnosti s vojnog stanovništva. Podignu se bedemi koji odgovaraju u inkovitosti tadašnjem načinu ratovanja i upotrebi vojnih sprava i oružja. Bedemi su monumentalni s kulama, sagrađeni veoma kvalitetno kako bi odolijevali svim eventualnim napadima. Ako sagledamo opasnost s morske strane, nije u to vrijeme gotovo da i nema. Rimljani su još u I. st. pr. Krista u potpunosti ovladali Jadranskim morem i postali dominantna sila na Jadranu. Stavivši Liburnske brodove pod svoju flotu otklonili su piratsku opasnost koja je prije toga prijetila. Sa sjeverne strane grad je zaštićen duboko u kopno uvučenom uvala Jazine koja je sigurno bila nepraktična za bilo kakav vojni napad brodom. Pješčana relativno plitka uvala postala bi zamka za neprijateljski vojni brod koji bi pokušao uploviti u nju i napasti grad. Mogućnost otpora prijeti ne samo s poluotoka iz grada, nego i sa suprotne obale gdje se lako mogle stacionirati odred rimske vojske, a manevarske mogućnosti broda su ograničene. Na sjevernoj strani zadarskog poluotoka uz morsku obalu prema uvali Jazine (Liburnska obala i Obala kralja Tomislava), obavljen je arheološki nadzor prilikom kopanja kanala za postavljanje instalacija. Arheološki nadzor vršio je Muzej antičkog stakla iz Zadra. Prema riječi ravnatelja dr. sc. Ive Fadića, ovom prilikom na nekoliko mjesta se naišlo na ostatke kasnoantičkog bedema (zida) koji je bio konstruiran od spolija iz rane antike, riječ je o arhitektonskim ostacima.⁸⁰¹ Prema ovim podacima, izgleda da antički Jader nije bio utvrđen bedemima sa sjeverne strane prema uvali Jazine, sve do vremena kasne antike kada se zbog nastalih opasnosti podignu bedemi. Na istočnoj strani grada koja je bedemima utvrđena u ranocarstvo vrijeme podignu se novi red bedema od antičkih spolija, koji je dijelom vidljiv i danas.

⁸⁰⁰ K. Giunio A. 2007(b), str. 407-408.

⁸⁰¹ Ovom prilikom bih se zahvalio dr. sc. Ivi Fadiću, ravnatelju Muzeja antičkog stakla na ustupljenim informacijama s istraživanja prije njihove objave.

Uzmemo li u obzir i razinu mora koja je u I. st. bila znatno niža od današnje dobivamo sliku poluotoka koji je bio izdignut iznad mora, što omogućava efikasnu obranu i daje prednost braniteljima grada. Sa zapadne strane osim izdignute obale, grad je vjerojatno titilo i plitko more koje je onemogućavalo eventualni pristanak neprijateljskih brodova i iskrcaj pješaka za napad na grad.

Ako se ove činjenice uzmu u obzir, postaje jasno da nije bilo potrebe bedemima utvrđivati antički grad s morske strane. S druge strane takav potez bio bi izuzetno skup i tehnički zahtjevan. Grad je utvrđen bedemima sa svih strana tek u kasnoj antici i u ranom srednjem vijeku kada se vojna situacija na Jadranu bitno mijenja. Prodorom novih naroda ovo područje postaje nestabilno s aspekta vojne sigurnosti, a gradski bedemi su postali neophodni.

10.27.5. Forum

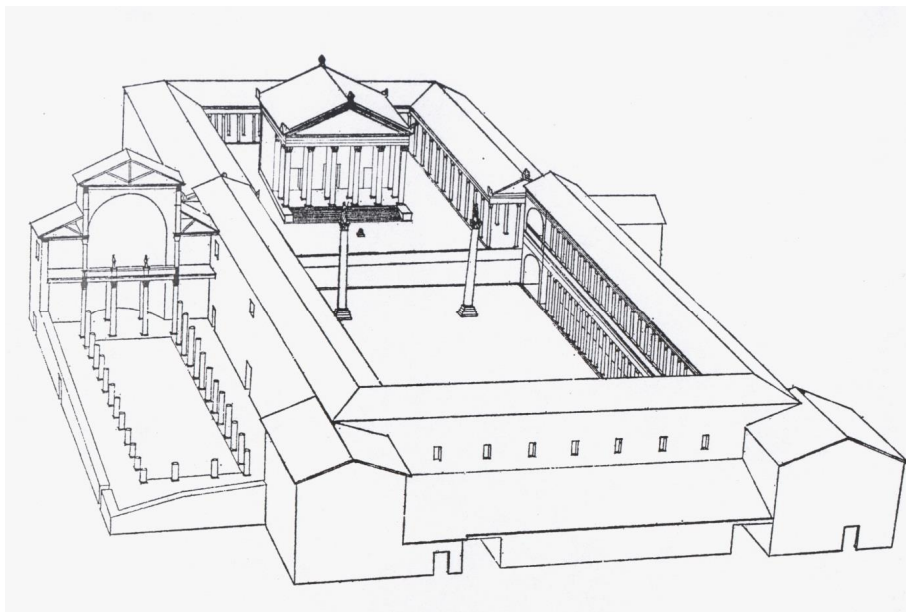
Forum antičkog Jadera nalazi se na zapadnom dijelu poluotoka, a prema sjeverozapadu se na njega nadovezuje kompleks kapitolijskog hrama (*area sacra*), formirajući tako jedan jedinstveni kompleks. Forum je u antičkom gradu predstavljao centar javnog života, na kome su se osim municipalne uprave i sudskih institucija nalazili i sadržaji za razvod, trgovinu, javni život te skupove. Neposredno uz forum nalazilo se mjesto za čašćenje bogova i kultova gdje su se obavljali vjerski obredi.⁸⁰²

Forum u Jaderu nastao je prilikom osnivanja rimskog grada odnosno kolonije, a u III. st. doživio je jednu veliku rekonstrukciju čime poprima konačan izgled.⁸⁰³ Forum uz bedeme i neke druge javne sadržaje spada među osnove rimskog urbanizma, kao mjesto javnog života i sjecište glavnih gradskih pravaca. Forum Jadera površinom spada među najveće rimske forume koji su do sada istraženi. Kao velika građevina, sam poluotok, tako i forum ima formu u odnosu 2:1. Dužina mu je 90 m, a širina 45 m. Popločan je velikim klesanim kamenim pločama koje su poredane uzdužno u pravilne redove na način da se najširi red ploča nalazi po sredini foruma, a prema krajevima se redovi sužavaju.⁸⁰⁴ Rubni dijelovi foruma obrubljeni su sa dva reda stepenica koje su visoke oko 20 cm, tako da je sama površina foruma u odnosu na okolinu spuštena za oko 40 cm.

⁸⁰² M. Sui 1981, str. 203.

⁸⁰³ K. Giunio A. 1999, str. 55-66.

⁸⁰⁴ M. Sui 1981, str. 204 - 205.

Slika 30: Kompleks foruma i kapitolija, Jader ó rekonstrukcija (M. Sui 1981, str. 205.)

S tri strane bio je ome en gradskim komunikacijama, s južne strane kardom koji je tekao duž današnje Ulice Tulumuna Kofli i a Benje, sa sjeverne strane glavnim gradskim dekumanom (*decumanus maximus*) današnja Kalelarga, a sa zapadne kardom što je razdvajao kompleks kapitolija od kompleksa foruma. Danas je to ulica koja se nalazi uz pravoslavnu crkvu sv. Ilije.⁸⁰⁵

Prilikom istraflivanja unutrašnjosti crkve sv. Donata godine 1877. uo eno je forumsko poplo anje nakon uklanjanja podnice crkve. Uo eni su ostatci rimske arhitekture iskorišteni kako bi se dobili vrsti temelji za izgradnju velike rotonde crkve Sv. Donata. Ovo otkri e bilo je neizravni povod da se 1930. god. uklone recentne građevine koje su se naslanjale na crkvu sv. Donata. Oslobo ena je površina otprilike od linije fasade nadbiskupske pala e do crkve, te do sjeveroisto nog ruba foruma otkrivaju i dvije rubne stepenice.⁸⁰⁶ Nakon II. Svjetskog rata i uklanjanja ru evina na podru ju grada, 1949. god. napravljena su sondaflna istraflivanja na prostoru foruma kako bi se mogli utvrditi stvarno prostiranje foruma, a sustavna istraflivanja na širem prostoru zapo ela su 1964. i trajala su do 1967. godine. Tada je otkrivena itava slobodna površina foruma i ve eg djela areala što ga okružuje. Arheolo ka istraflivanja na južnom djelu uz rimski forum, obavljena su 2006. i 2007. godine prilikom uklanjanja starog neure enog parkinga i ure enja Poljane Pape Ivana Pavla II.⁸⁰⁷

⁸⁰⁵ K. Giunio A. 1999, str. 56.

⁸⁰⁶ M. Sui 1981, str. 203-204.

⁸⁰⁷ K. Giunio A. 2008(c), str. 406-409.

Forum se kao i ostali dio grada kroz vrijeme antike doživljavao preinake i promjene, po ev-i od vremena cara Augusta pa do izmaka antike. Osim foruma kao pripadaju i dio ovog kompleksa nalazili su se razliiti sadržaji sa svih strana koji su bili sastavni dio javnog gradskog flivota. Sa sjeverne i isto ne strane foruma nalazile su se trgovine (*tabernae*) koje su bile jednakih dimenzija (11.20 x 5.40 m). Taberne na isto noj strani imale su ulaz sa sjeverozapadne strane, od foruma, a straflnji zid im je tekao dufl glavnog karda (*cardo maximus*) ispred dana-njeg Arheolo-kog muzeja. Pored taberni nalazili su se prilazi forumu, jedan u produfljenju dekumana koji je i-ao dana-njom Ulicom T^Ymunu Kofli i a Benje i drugi koji je i-ao dekumanom od *Porta Media*, koji je kasnije negiran.⁸⁰⁸ Taberne na isto noj strani foruma bile su s obje strane zatvorene s dva objekta. Na juflnoj strani nalazio se objekt koji je sadržavao nimfej, javnu fontanu i latrinu, javni nufnik. Ovdje je prona en mramorni kip lefle e nimfe koja drfli amforu iz koje je tekla voda. Sekundarno je upotrebljavan kao poklopac kloake.⁸⁰⁹ S druge strane taberni nalazila se jedna etvrtasta prostorija koja je u sredini imala upisanu manju prostoriju etvrtaste osnove, a ulaz na zapadnoj strani. Oдавde su se vjerojatno nalazile stepenice koje su vodile na gornji kat trijema.⁸¹⁰

Kompleksu rimskog foruma obi no pripadaju i gradska vije nica (*curia*) i gradska bazilika (*basilica*). Kurija slufla za sastajanja gradskog vije a dekuriona (*ordo dekurionum*), a bazilika je bila javno sastajali-te stanovni-tva. Ovdje se raspravljalo o vaflnim stvarima s gradskim magistratima, a slufla je i kao sudnica. Prostor bazilike morao je biti velik kako bi mogle primiti -to vi-e ljudi naro ito za lo-eg vremena ili u zimskim mjesecima. Mate Sui donosi pretpostavku da je Jader imao gradsku baziliku koja se nalazila na prostoru kasnije katedrale na sjevernoj strani uz forum. Bazilika je bila prislonjena na straflnji zid taberni koje su se nalazile sa sjeverne strane foruma, bila je trobrodna sa gornjom galerijom, a s forumom je komunicirala preko taberni.⁸¹¹ U Arheolo-kim istraflivanjima koja su provedena na povr-ini od oko 20 m² u sjevernom dijelu broda katedrale sv. Sto-ije, u vremenu od srpnja 2006. do oflujka 2007. me u ostalima je otkriven anti ki sloj. Prona eni su uni-teni ostatci anti ke podnice koja je pripadala taberni. U jednoj od otkrivenih taberni u razdoblju od II. ó IV. st. formira se otpadna jama u kojoj su otkriveni ostatci flivotinjskih kostiju, lju-tura -koljaka i ko-tica maslina, kao i ostatci keramike iz toga vremena.⁸¹²

⁸⁰⁸ K. Giunio A. 1999, str. 58 - 59.

⁸⁰⁹ K. Giunio A. 2008, str. 151-160.

⁸¹⁰ K. Giunio A. 1999, str. 59.

⁸¹¹ M. Sui 2003, str. 251.

⁸¹² J. Vu i 2007, str. 409-410.

Na južnoj strani foruma nalazila se monumentalna bazilika koja prema nekim obilježjima vjerojatno potječe s kraja II. st. ili početka III. stoljeća. Budući da je građena u vrijeme careva Severa, u literaturi se susreće pod imenom *Basilica Severiana*.⁸¹³ Ostaci ove bazilike danas su rekonstruirani u temeljima i vidljivi su s južne strane foruma. Bazilika se nalazila paralelno uz forum, a ostaci su uništeni u XVI. st. kada mletačka uprava gradi cisternu za vodu i uređuje poljanu. Bazilika je bila trobrodna – širine 12.40 m, a njezina ukupna dužina od 73 m ustanovljena je za vrijeme arheoloških istraživanja prostora Poljane Pape Ivana Pavla II. Imala je tri luke koje su bile odvojene redom stupova i tribunal polukružne osnove s kojega su gradski magistrati komunicirali s narodom, a jedan takav tribunal otkriven je i sa zapadne strane.⁸¹⁴

Oko samog zrcala foruma nalazio se trijem (*porticus*) koji ga je okruživao s tri strane, a na zapadnoj strani se nalazio hram posvećen kapitoljskoj trijadi. Prema stilskim karakteristikama može se zaključiti da je trijem oko foruma bio sagrađen negdje u drugoj polovici I. stoljeća vjerojatno na početku dinastije Flavijevaca. Prema sačuvanim ostacima baza stupova i nekih drugih arhitektonskih elemenata trijema, Mate Sui izradio je moguću rekonstrukciju kompleksa foruma.⁸¹⁵ Poviše trijema nalazio se još jedan koji je bio nešto niži, a imao je ulogu *loggie* (*meanianum*). Ukupna visina trijema i luka iznosila je oko petnaest metara, što zajedno s forumom i hramom čini impozantno zdanje. Pored kolonade stupova u prizemnom dijelu trijema su se nalazila galerija mramornih skulptura.⁸¹⁶

Na samom forumu su se nalazila dva monumentalna stupa od kojih je jedan i danas na izvornom mjestu poznatiji kao štop srama. Ranije se smatralo kako je ovdje postavljen od strane mletačkih vlasti koje su na njega stavile krilatog lava kao simbol Venecije. Radi se o ostacima grifona, a stup počinje na stepeni astoj piramidalnoj bazi i nalazi se na izvornom mjestu gdje je postavljen u vrijeme Flavijevaca. Sjeverno od njega u današnjem vrtu nadbiskupske palače nalazio se paralelno još jedan ovakav stup čiji su ostaci pronađeni kao spolij u temeljima crkve sv. Donata.⁸¹⁷ Prilikom uređenja vrta Nadbiskupske palače u Zadru 1984. godine pronađeno je krutište javnog zdenca koji se nalazio na forumu. Na ostacima

⁸¹³ K. Giunio A. 1999, str. 59.

⁸¹⁴ K. Giunio A. 2007(b), str. 407-408.; M. Sui 1981, str. 304.

⁸¹⁵ M. Sui 2003, rekonstrukcija foruma na str. 296.

⁸¹⁶ M. Sui 1958, str. 46.

⁸¹⁷ M. Sui 1981, str. 209.

zdenca sa uvan je natpis koji je značajan iz razloga –to sadrži ime prokonzula Ilirika, *Gneius Baebius Tamphilus Vala Numonianus*.⁸¹⁸

CN·TAMPHILUS·VALA·PRO·COS

Ovaj natpis je istovremen s Augustovim natpisom o gradnji i obnovi kula (CIL III 13264). Zdenac je na forumu bio podignut iznad bunara iz predrimskog vremena, a nalazio se uz zapadni rub foruma, blizu kapitolijskog hrama. *Gneius Baebius Tamphilus Vala Numonianus* spomenut je na jednom drugom spomeniku, odnosno natpisu pronađenom na Via Latina u Rimu (CIL VI 1360 ó *Inscriptiones urbis Romae Latinae*). Ovdje se nalazi još uvijek u drugom obliku, budući da je kasnije bio posinjen od nekog pripadnika Bebijeveca od kojeg je uzeo dio imenske formule.⁸¹⁹

Slika 31: Prednja strana krni-ća zdenca sa zadarskog foruma (I. Fadi 1999(c), str. 49.)

Bio je prokonzulom senatske provincije Ilirik na samom početku Augustove vladavine od 27. do 25. god. pr. Krista. Postoji vjerojatnost da se radi o prvom prokonzulu Ilirika, a upravu je započeo 27. god. pr. Krista. U isto vrijeme grad Jader se urbanizira prema rimskim pravilima kada se gradi i gradski forum. Osim ovog nalaza krni-ća zdenca s natpisom iz istog vremena potječe i pronađena kamena glava starije muške osobe koja prema stilskim obilježjima potječe

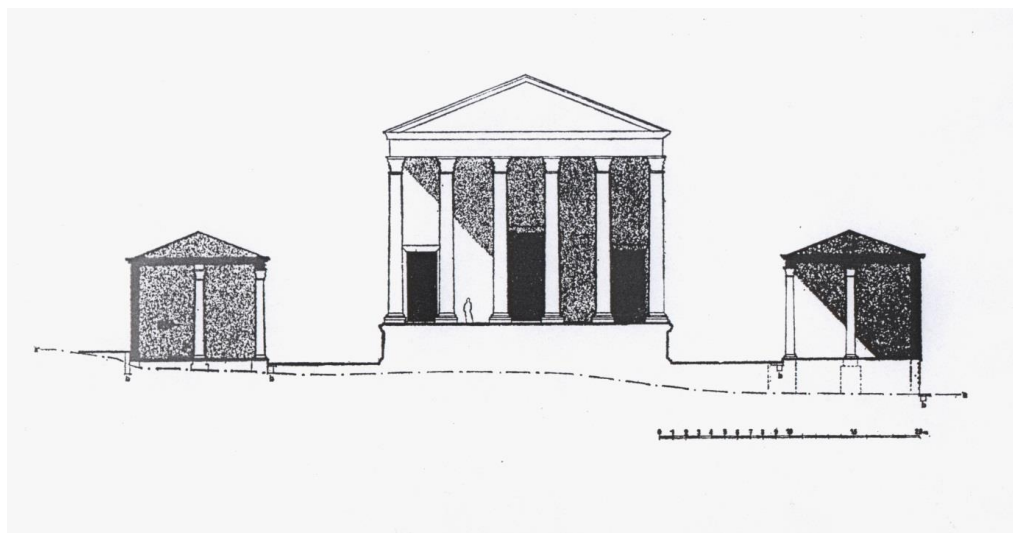
⁸¹⁸ I. Fadi 1999(c), str. 47-54.

⁸¹⁹ I. Fadi 1999(c), str. 49.

oko sredine I. st. pr. Krista. Vjerojatno su kamene skulpture prokonzula graditelja i njegove obitelji bile postavljene na forumu Jadera.⁸²⁰

10.27.6. Kapitolij

Kapitolijski hramovi diljem carstva gradili su se prema određenim pravilima koja su morala biti poštivana. Hram se morao nalaziti na dominantnoj točki u gradu s koje se mogao vidjeti najveći dio grada. Hram je morao dominirati nad prostorom. Jader nije bio izuzetak po tom pitanju, stoga je hram posvećen kapitolijskoj trijadi izgrađen na najvišoj točki poluotoka zapadno od forumskog sklopa na koji se nastavljao zatvarajući ga sa zapadne strane.⁸²¹ Hram u Jaderu bio je omeđen s dva karda, jedan s prednje strane odvajajući ga od foruma, a drugi se nalazio sa zadnje ali je kasnijom izgradnjom izgubio svoju funkciju. Ostaci ovog karda pronađeni su prilikom arheoloških istraživanja u dvorištu Bogoslovnog sjemeništa.⁸²²

Slika 32: Kapitolij – rekonstrukcija (M. Sui 1981, str. 211.)

Kapitolijski hramovi građeni po uzoru na rimski Kapitolij i bili su posvećeni vrhovnom božanstvu, Jupiteru, Junoni i Minervi. Statue ovih božanstava nalazile su se u *celli* hrama koja je mogla biti, ali nije nužno, podijeljena u tri prostorije. Hram je imao karakteristike rimskih hramova, visoki podij kojim se prilazilo stepeništem i pronaos sa stupovima.

Hram je bio posvećen kapitolijskoj trijadi o čemu svjedoče i natpisi na trima postoljima za kipove božanstava iz unutrašnjosti hrama.⁸²³ Kipovi nisu pronađeni, osim jednoga ulomka

⁸²⁰ N. Cambi 1991, str. 103-135.

⁸²¹ Vitruvius 1997, str. 24-25.

⁸²² Z. Brusi 2008, str. 103-111.

⁸²³ K. Giunio A. 1999, str. 61.

ruke iz čega se može zaključiti da su bili monumentalni, odnosno nadnaravne veličine. Ovu posvetu kapitolijskoj trijadi Marko Sinobad dovodi u pitanje zbog stilsko dekorativnih elemenata samoga hrama i forumskog sklopa, kao i tumačenja pronađenih natpisa *Iovi Augusto* i *Iunonae Augustae*. Ostavlja mogućnost da je hram bio posvećen carskom kultu odnosno caru Augustu i njegovoj ženi Liviji koji su u ovom slučaju identificirani kao *Jupiter* i *Junona* ili nekom drugom vladarskom braćnom paru iz julijevsko-ó klaudijevske dinastije.⁸²⁴

Mjesto na kojem je podignut hram u Jaderu moralo je prilikom izgradnje biti djelom poravnato, odnosno nasuto kako bi se dobila ravna površina za izgradnju hrama.⁸²⁵ Temelji hrama bili su u vrhovi vanjskim zidom, a hram se nalazio po sredini Kapitolija. Stilski je to bio prostil koji je imao šest kaneliranih korintskih stupova na pročelju. Bio je 15 m dug i 10,70 m širok, nalazio se na podiju do kojeg je vodilo stepenište s karda koji je prolazio između hrama i foruma. Ispred hrama nalazio se frotvenik za prinošenja frotava paljenica. S tri strane je Kapitolij bio okružen trijemom, osim s istočnom koja je gledala na forum. Trijem je imao dva reda stupova, a između stupova vanjske kolonade nalazila se ograda.⁸²⁶

10.27.7. Amfiteatar i teatar

Amfiteatar je specifična rimska građevina kružnog oblika, najčešće elipsastog. Amfiteatri su bili mjesta za zabavu i raznodru rimskih građana, gdje su se priređivale gladijatorske igre (*ludi gladiatori*), borbe sa divljim zvijerima, pomorske bitke i ostale slične igre.⁸²⁷ Građeni su po cijelom carstvu, a najviše ih je bilo u Italiji, Galiji i sjevernoj Africi. Kod nas su do sada poznati amfiteatri u Puli, Saloni, Burnumu i Cavtatu, a za amfiteatre u Tiliriju. Aequumu i Jaderu postoje indicije o njihovom postojanju.

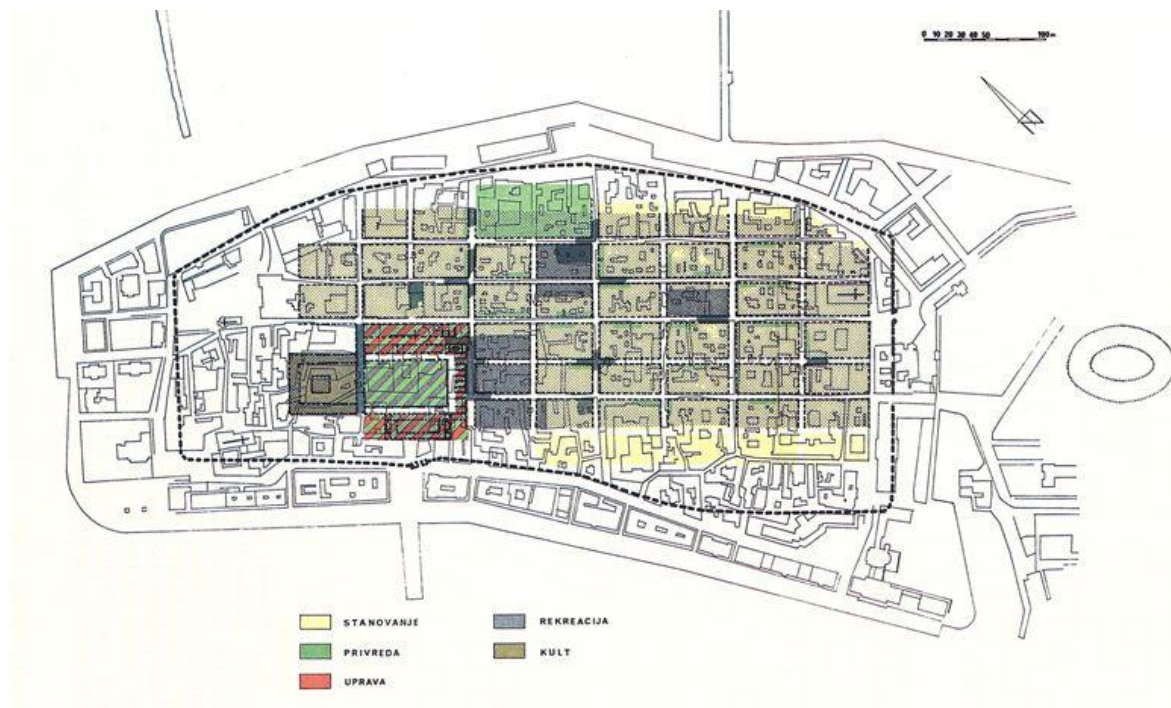
Prema povijesnim izvorima Jader je imao amfiteatar no njegovi ostatci se nisu uspjeli sačuvati do danas. Navodi o njegovu postojanju su nam poznati iz pisama koja su nam se sačuvala, a riječ je o prepisci iz XVII. st. između kroničara Tome Ljubavca i povjesničara Ivana Lučića (Luciusa) Trogiranina. Prema ovim navodima ostatci amfiteatra su do toga vremena bili vidljivi na području izvan gradskih bedema, gdje se danas nalazi Park Vladimira Nazora. Stalna ratna opasnost koja je postojala od turske vojne sile u XVI. i XVII. st. neposredno pred gradom primorala je mletačku vlast na gradnju dodatnih utvrda.

⁸²⁴ M. Sinobad 2008, str. 221-263.

⁸²⁵ M. Sui 1981, str. 210.

⁸²⁶ K. Giunio A. 1999, str. 62- 63.

⁸²⁷ *Amfiteatar u Puli*, 1996.

Slika 33: Gradski raster sa lokacijom amfiteatra (Sui 2003, str. 298.)

Na mjestu navodnog amfiteatra Venecija je izgradila utvrdu Forte, odnosno katedralu Mezzaluna koji je podigao mletački providur Antonio Bernardo (1656. do 1660. god.). Za ovu gradnju korišten je kamen s antičkih zdanja odnosno u ovom slučaju ostataka amfiteatra, a vjerojatno u nadgrobni stela koje su se nalazile u blizini uz prometnice koje su išle iz grada.⁸²⁸ Mletari su podigli i natpis na Mezzaluni gdje se navodi da je utvrda podignuta na mjestu na kojem se nekad nalazio amfiteatar rimske kolonije.⁸²⁹ Gradnja mletačke utvrde otklonila je nekadašnje zidove amfiteatra, tako da danas nema tragova koji bi potvrdili povijesne navode. Utvrda Mezzaluna je uništena u XIX. stoljeću.

Rimsko kazalište (*teatar*) morao je postojati u koloniji Jader, ali do sada nije utvrđena njegova točna lokacija premda postoje određene indicije gdje se mogao nalaziti. Mate Sui s teatrom povezuje spolije na južnoj fasadi zadarske katedrale Sv. Stošije koje se nalaze uzidane u leznama. Riječ je o klesanim blokovima od bijelog kamena, koji na sebi imaju oznake, odnosno slova latinske abecede. Autor pretpostavlja da bi ovo mogla biti slova kojima su se označavala sjedišta u gledalištu kazališta. Potvrdu ovakve pretpostavke mogla bi

⁸²⁸ C. F. Bianchi 1893, str. 16.

⁸²⁹ Natpis se nalazi u Arheološkom muzeju Zadar

donijeti jedino daljnja arheološka istraživanja neistraženih dijelova zadarskog poluotoka. Vjerojatno je kazalište bilo blizu foruma, odnosno dijela grada gdje se odvijao javni flivot.⁸³⁰

10.27.8. Akvedukt

Opskrba vodom liburnskog i ranorimskog Jadera bila je zadovoljavajuća, budući da se ispod površine poluotoka nalazi više izvora pitke vode. Na više mjesta u gradu do sada je otkriveno petnaestak javnih i privatnih zdenaca s pitkom vodom. Izvori pitke vode nalazili su se i izvan gradskih bedema, na području Relje gdje se rasprostirao dio nekropole.⁸³¹

Budući se grad razvijao i stanovništvo se povećavalo, bilo je problema u snabdijevanju pitkom vodom i trebalo je naći rješenje koje bi zadovoljilo potrebu za većim količinama vode. Ovome u prilog su išle i ljetne suše, kao i one dugotrajnije koje su ponekad mogle potrajati više mjeseci pa čak i godinu – dvije, te bi došlo do presušivanja određenih zdenaca. U neposrednoj blizini poluotoka postojali su također izvori pitke vode od kojih su neki i danas aktivni. Izvor Vruljica na gradskom predjelu Brodarica i danas izvire neposredno uz morsku obalu, a izvor na Relji se koristio i u dane Domovinskog rata kada je opskrba grada vodom bila prekinuta okupacijom izvorišta u zaleđu.

Dolaskom Rimljana i osnivanjem kolonije Jader povećava se i broj stanovnika i mijenja se način i standard flivljenja, a time se povećavaju potrebe za kvalitetnom vodom. Zbog ovih promjena neophodno je bilo izgraditi vodoopskrbni sustav koji će svojim kapacitetom te kvalitetom vode zadovoljiti potrebe rastućeg grada.⁸³² U antičko vrijeme rješenje za vodoopskrbu Jadera pitkom vodom bilo je izgradnja akvedukta kojim bi se voda dopremala u grad. U blizini grada osim nekadašnjeg Bokanjačkog jezera⁸³³ koje prema rimskim sanitarnim pravilima nije moglo biti korišteno za opskrbu pitkom vodom, postojale su dvije mogućnosti za izgradnju gravitacijskog vodovoda. Izgradnja dva akvedukta, Biba ó Zadar s područja Vranskog jezera i kraja Botina ó Zadar.⁸³⁴

Ostao je sačuvan epigrafički trag koji govori o gradnji akvedukta za Jader (CIL III 2909 = 9983).⁸³⁵ Natpis glasi kako slijedi:

⁸³⁰ M. Sui 1981, str. 202-203.

⁸³¹ I. Fadi 2003(c), str. 263-276.

⁸³² M. Glavić 2003, str. 83-89.

⁸³³ Jezero Bokanjačko blato isušeno je 1965. godine, čime se dobio prostor bogat humusom na kojem je kasnije podignuto Poljoprivredno dobro Zadar.

⁸³⁴ B. Ilaković 1982, str. 150.

⁸³⁵ J. Medini 1969, str. 55-56.

Imp(erator) Nerva Trian[us...] / pontif(ex) max(imus)

tr[ib(unicia)...] / aque ductum colon[is s(ua) p(ecunia) perfecit] / in quod ante

impen[derant iussu] / sacratissimi principi[is...] /

Oba vodovoda kojima je Jader opskrbljivan vodom spajala su se pred gradom negdje kod dana-nje ulice Franka Lisice.⁸³⁶

10.27.9. Akvedukt Botina - Zadar

Akvedukt Botina ó Zadar opskrbljivao je grad vodom sa izvori-ta na podru ju zvanom Malpage ispod dana-njeg sela Crno koje je i danas u manjoj mjeri aktivno. Voda je izvirala u pe ini Ku ina na ijem je mjestu 1838. godine austrijska uprava izgradila velike kaptafne rezervoare za vodovod Botina ó Zadar koji je danas napu-ten, a pratio je djelomi no liniju rimskog akvadukta. Pored ostalih manjih izvora voda iz ovoga izvora otje e u potok Ri ina koji prolazi pored dana-njeg Gradskog groblja i u uvali Gaflenica se ulijeva u more.

Drugi i znatno duži bio je akvedukt Biba ó Zadar koji se prostirao od izvori-ta Biba pored Vranskog jezera koje je ujedno i najve e prirodno slatkovodno jezero na na-oj obali, a nalazi se u prostranoj i plodnoj Vranskoj dolini.

10.27.10. Akvedukt Biba – Zadar

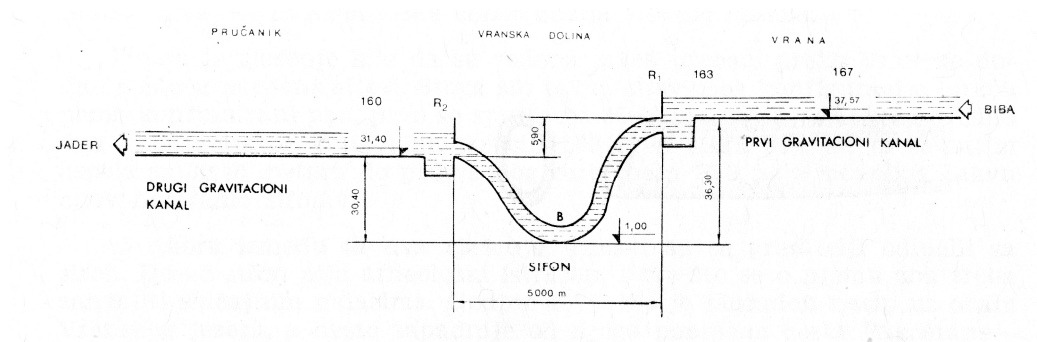
Izvori Biba i Subiba nalaze se na podru ju mjesta Vrana u Biogradskom zale u, odakle se i danas vodom snabdijeva biogradsko podru je. Akvedukt za Jader je s ovog mjesta snabdijevao grad pitkom vodom, a njegova dužina bila je 42 km. Velika dužina akvadukta kao i konfiguracija tla uvjetovali su karakter vodovoda prilikom izgradnje. Izgra en je od tri me usobno povezana dijela, dva gravitacijska kanala i jednog sifonskog dijela koji je me usobno povezivao oba kanala.⁸³⁷ Ostaci prvog gravitacijskog kanala prona eni su sjeverozapadno od izvori-ta. Sastojao se od dva bo na zida –irine 35 cm, a raspon izme u njih (*specus*) iznosio je dvije rimske stope (59.6 cm). U dnu kanala nalazila se hidrauli na ffbuka kao izolacija. Bo ni zidovi sa uvali su se do visine od oko 100 cm, a nedostaje gornji dio koji je prekrivao kanal.⁸³⁸ Ovaj kanal je zavr-avao na rubu Vranske doline preko koje je prijenos

⁸³⁶ B. Ilakovac 1982, str. 216-217.

⁸³⁷ B. Ilakovac 1971, str. 106.

⁸³⁸ B. Ilakovac 1982, str. 156.

vode bio riješen uz pomoć sifonske dionice. Ovo je s tehničke strane bio složen zahvat zbog razlike u visini, a sifon se protezao u dužini od oko 5 km.⁸³⁹ Prelazak vode preko Vranske doline riješen je uz pomoć olovnih cijevi koje su bile položene u neposrednoj blizini i paralelno s kamenim sifonom.⁸⁴⁰ Olovne cijevi pronađene su prilikom melioracijskih radova u močvarnom dijelu Vranskog polja 1898. godine. Cijev je malo eliptičnog oblika dugačka 98 cm sa vanjskim promjerima od 22 cm i 16 cm, a unutarnji protokni promjeri su 18 cm i 12 cm. Čuva se u Arheološkom muzeju Zadar pod inv. br. 947. Može se pretpostaviti da je identična onoj cijevi koju navodi Luka Jelić.⁸⁴¹

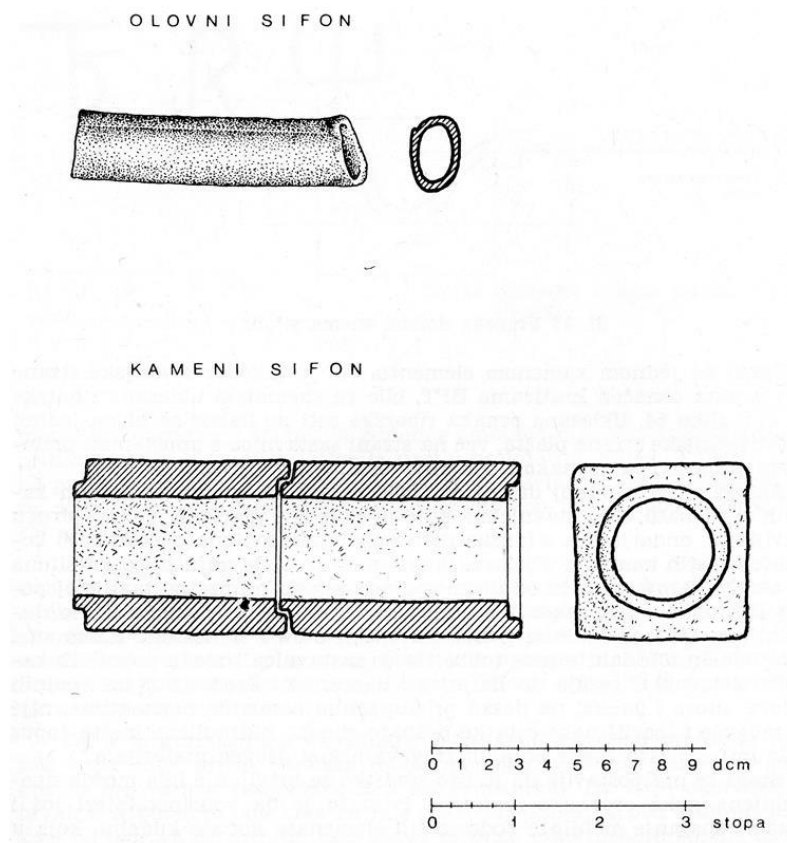

Slika 34: Vranska dolina, shema sifona (B. Ilakovac 1982, str. 166.)

⁸³⁹ B. Ilakovac 1982, str. 163.

⁸⁴⁰ B. Ilakovac 1982, str. 170.

⁸⁴¹ L. Jelić 1898, str. 122.

Slika 35: Elementi olovnog i kamenog sifona (B. Ilakovac 1982, str. 165.)

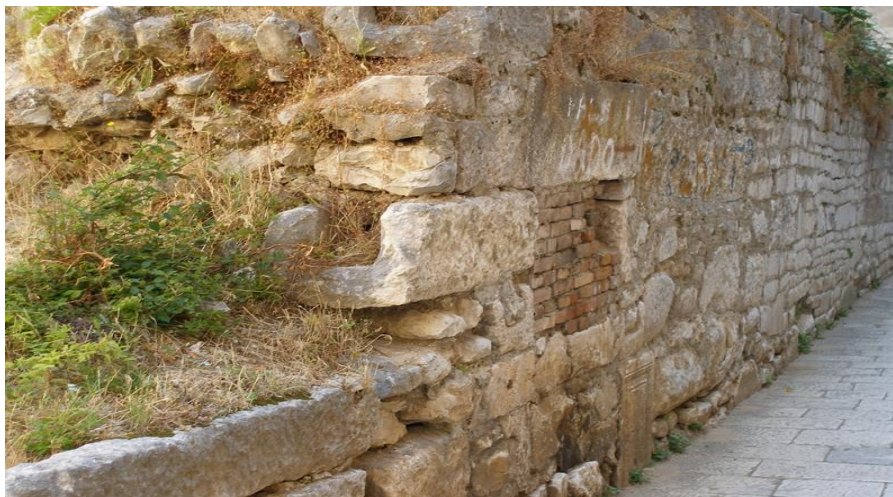
Pretpostavlja se da je eksperimentiranje s kamenim sifonom doživjelo neuspjeh, pa je on nakon toga zamijenjen olovnim sifonom.⁸⁴² Sifon se protezao kroz Vransku dolinu do prihvatne komore koja se nalazila južnije na brdu Pru anik odakle je dalje tekao drugi gravitacioni kanal. Prihvatna komora (*castellum*) na brdu Pru anik bila je malena sa zidanim polukružnim cilindrima (bavastim) svodom koji ju je zatvarao odozgo, a unutarne stijenke bile su premazane hidrauličkom flukom. U komoru je ulazila voda iz sifonskog kanala i izlazila u drugi gravitacioni kanal u smjeru Jadera.⁸⁴³

Dionica drugog gravitacionog kanala duga je oko 33 km i u blagom padu se prostire preko priobalnih obronaka sve do ulaza u Jader. Od prihvatne komore drugi gravitacioni kanal prostire se u smjeru jugozapada nakon čega u blizini današnje Jadranske magistrale istočno od Biograda skreće prema zapadu. U smjeru Zadra vodovod je prolazio iznad današnjih mjesta Biograda, Sv. Filipa i Jakova, Turnja, sv. Petra, kroz predio Tustica do zaseoka Mala Makarska iznad Sukošana i Bibinja gdje je ulazio u ager kolonije Jader. Kroz gradski ager akvadukt se prostirao iznad uvale Gaflenica prema prostoru današnjeg Gradskog groblja gdje

⁸⁴² B. Ilakovac 1982, str. 173.

⁸⁴³ B. Ilakovac 1982, str. 187.

je kod potoka Ri ina lagano zakretao prema zapadu. Nastavlja dalje prate i anti ku magistralu linijom dana-nje ulice Franka Lisice gdje je pretpostavljeni spoj na drugi manji rimski akvadukt Botina - Zadar. Ovdje trasa akvadukta zakre e zapadno prema podru ju gdje se danas nalazi Op a bolnica Zadar odakle u pravcu sjeverozapada prolazi predjelom Ravnice pored pretpostavljene pozicije amfiteatra, dolazi do isto nih gradskih bedema gdje ulazi u grad. Prije samoga doticaja akvadukta sa gradskim bedemima nalazi se prirodna prepreka odnosno klanac kod dana-nje uvale Fo-a koji je trebalo savladati. Ovaj predio je mogao biti premo-ten pomo u masivne mostne konstrukcije od koje zbog kasnije gradnje mleta kih bedema nije ostalo ni-ta.⁸⁴⁴ Arheolo-kih potvrda o to nom ulasku u grad drugog gravitacijskog kanala zadarskog akvedukta za sada nema. i- enjem ru-evina na isto noj strani grada 1950. godine otkriveni su ostatci gradskih bedema.⁸⁴⁵ Izme u rimskog i srednjovjekovnog bedema nalazi se kasnoanti ki bedem izgra en uglavnom od anti kih spolija. Me u ovim spolijima nalaze se karakteristi ni rimski kameni fljebovi koji su bili sastavni dio akvedukta. U ovaj bedem uzidano je mnogo ovakvih kamenih fljebova. Mogu e je identificirati njih petnaestak, dok je ostalih oko -ezdeset komada uzidano tako da im se kameni flijeb ne vidi. Na prostoru rimskog foruma koji je oko 350 m udaljen od isto nih gradskih bedema prona ena je prilikom istraflivanja druga skupina od -est ovakvih kamenih fljebova. Nalazili su se na jugoisto nom dijelu foruma u blizini prostorije sa zdencem koja je identificirana kao forumski nimfej.⁸⁴⁶

Slika 36: Kasnoanti ki bedem sa ostacima kamenih flrijebova akvadukta (foto: H. Manenica)

⁸⁴⁴ B. Ilakovac 1982, str. 200 - 201.

⁸⁴⁵ M. Sui 1958, str. 20.

⁸⁴⁶ K. Giunio A. 2008, str. 151-160.

Ovi kameni fljebovi razlikuju se po dimenzijama od drugog gravitacijskog kanala. Na trasi drugog gravitacionog kanala –irina proto nog fljeba iznosila je dvije rimske stope (59.6 cm) kao i kod prvog gravitacionog kanala. Kod kamenih fljebova prona enih u Zadru ova je proto nost regulirana, pa su tako unutarnje dimenzije pravokutnog fljeba 18.5 cm x 14.9 cm (pola rimske stope). Budu i da ih je ukupno na eno 87 komada na podru ju od ulaza u grad do foruma, postoji mogu nost da su ovi kameni fljebovi slufili za distribuciju vode od jugoisto nih bedema do nimfeja na forumu, no za ovu pretpostavku jo–ne postoji arheolo–ka potvrda.⁸⁴⁷

Na osnovi do sada istrafenih dionica zadarskih akvadukata i analizom natpisa (CIL III 2909 = 9983), moe se zaklju iti da se Trajanov natpis odnosi na oba akvadukta. Zbog nepredvi enih te–ko a na sifonskoj dionici i zbog dodatne izgradnje akvadukta od izvori–ta Botine bila su potrebna dodatna finansijska sredstva kako bi se rije–io problem kvalitetnog snabdijevanja grada vodom. Prema Borisu Ilakovcu, akvadukt Biba ó Jader sa prvotnim kamenim sifonom bio je dovr–en moe i prije Trajanovog pohoda na Tra ane 105. godine, i njegovog kra eg boravka u Jaderu ali je restauracija i postavljanje olovnog sifona bila kasnija vjerojatno ne–to prije carevog pohoda na Parte 115. godine. U ovom periodu izme u dva pohoda bio je vjerojatno dovr–en i akvadukt od Botine do Jadera.⁸⁴⁸ Postavlja se pitanje kako je opskrba vodom kolonije Jader bila rije–ena prije cara Trajana odnosno prije po etka II. stolje a. Boris Ilakovac ostavlja mogu nost da je postojao neki tre i akvadukt koji jo– nije arheolo–ki lociran.⁸⁴⁹

Vjerojatno je anti ki Jader u po etku rimske vladavine svoje potrebe za pitkom vodom zadovoljavao iz gradskih i prigradskih izvora, odnosno ure enih zdenaca, bunara, koji su kaptirali podzemne vode. Urbanizacijom grada, pove anjem stanovni–tva i rimskim na inom flivota ti su izvori postali nedostatni. Dio rimske svakodnevice su bile i terme koje su mogle biti javnog ili privatnog karaktera, a koje su tako er zahtijevale ve e koli ine vode koja je morala biti dopremljena u grad s ova dva akvadukta.

10.27.11. Terme

Neizostavni dio urbane kulture i kulture tijela kod Rimljana bile su terme. U Jaderu su postojale teme javnog i privatnog karaktera te su zauzimale ve i dio ufleg gradskog prostora.

⁸⁴⁷ B. Ilakovac 1980, str. 338-339.

⁸⁴⁸ B. Ilakovac 1982, str. 237-238.

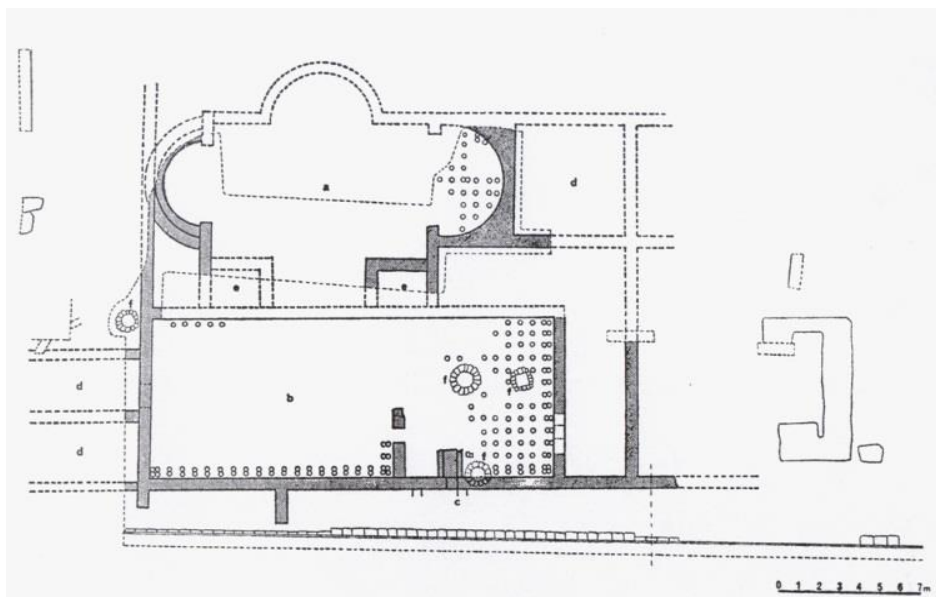
⁸⁴⁹ B. Ilakovac 1982, str. 240.

Odabir mjesta za izgradnju termi bilo je pažljivo odabirano, a sustav zagrijavanja vode i prostorija odvijao se uz pomoć posebno izvedenog sustava.⁸⁵⁰ Na gradskom području Jadera otkriveno je pet termalnih postrojenja od čega tri neposredno nakon II. Svjetskog rata, te dva u novijim istraživanjima na prostoru poluotoka. Jedan termalni kompleks se nalazio na području između današnjih ulica Knežova, Trbišćanske i Brne Karnaruti ulice. Terme su imale opću orijentaciju kao i gradski kardi, sjeveroistok do jugozapad. Budući da su zauzimale prostor od dvaju gradskih inzulaa, bile su prekinute dekanom koji je tekao ispod ulice Knežova, Trbišćanske i Brbirskih. Sjeverno od linije tog dekana nalazili su se najvažniji elementi termi, kaldarij (*caldarium*) i tepidarij (*tepidarium*). Kaldarij se nalazi na sjevernoj periferiji termalnog kompleksa kako je to bilo uobičajeno kod gradnje termi. Imao je oblik izdužene pravokutne prostorine, a s obje duge strane ima po jednu polukružnu nišu, odnosno apsidu. Vjerojatno je postojala i treća apside sa sjeveroistočne strane gdje su sačuvani samo temelji zidova i hipokausta, odnosno prostora između gornjeg i donjeg poda kaldarija.⁸⁵¹ Gornji pod kaldarija podržavali su gusto raspoređeni stupi i u pravilnim nizovima (*suspensurae*). Na njima su se nalazile kvadratne opeke (*sesquipedales*) čime se dobio prazan prostor u kome je strujao vrući i zrak iz ložišta (*praefurnium*). Na ovaj način se zagrijavao gornji pod kaldarija. Kroz manju i uži prostoriju dolazilo se u tepidarij, koji je također je imao hipokaust, sistem grijanja poda kao i kaldarij. Oblikom je to bila povećana prostorija četvrtaste osnove. S istočne strane tepidarija otkriveni su ostatci jedne ili više manje prostorije koja je mogla služiti kao svlačionica i garderoba (*apodyterium*). Dio termalnog kompleksa koji se prostirao s druge strane dekana (Ulica Knežova, Trbišćanske i Brbirskih) nije bilo moguće istražiti. Ovdje se mogla nalaziti prostorija s hladnom vodom, frigidarium, a možda i mala *palestra* odnosno trijem za rekreaciju i gimnastiku i javno sastajalište.⁸⁵²

⁸⁵⁰ Vitruvius 1997, str. 114-115.

⁸⁵¹ M. Sui 1958, str. 43-45.; K. Giunio A., R. Juri 2004, str. 251-258.

⁸⁵² K. Giunio A., R. Juri 2004, str. 252.

Slika 37: Ostatci velikih termi u Zadru (M. Sui 1981, str. 197.)

Ovaj termalni kompleks ne potječe iz vremena osnivanja kolonije. Prema rasporedu termi i položaju osnovnih elemenata, uočava se karakteristika termi koje su građene od Trajanovih vremena pa dalje. Gradnju ovih zadarskih termi treba staviti u II. stoljeće u vrijeme poslije cara Trajana, budući da je vodovod Biba ó Jader bio sagrađen u vrijeme njegove vladavine, te su na taj način i terme mogle raspolagati sa većom količinom tekuće vode. Nije otkriven dovod ali su na nekoliko mjesta uočeni odvodi kojima je voda tekla u kloaku.

Druge terme u Jaderu nalazile su se ispod današnjeg sklopa benediktinskog samostana sv. Marije, s istočne strane kapitularne dvorane.⁸⁵³ Pronađeni su ostatci hipokausta s redovima suspenzura, što ukazuje na postojanje termalnog postrojenja, većeg ili manjeg. Nalazeni su i ostatci rimske arhitekture, a ispod kuće koja se nalazi jugoistočno od apside crkve sv. Marije, pronalazeni su podovi s mozaicima koji su vjerojatno pripadali nekoj prostoriji terma. Ovdje se sigurno radi o javnim forumskim termama, koje su bile vlasništvo grada i obično su bile najveće i najraskošnije u gradu. Bazeni koji su mogli pripadati ovom termalnom kompleksu otkriveni su u blizini zgrade Narodnog kazališta u Trakoj ulici (Kalelarga).⁸⁵⁴ Otkrivena su i istraflena dva bazena, od kojih je jedan bio kružnog oblika istrafljen i konzerviran u prizemlju zgrade koja je tada izgrađena. Drugi bazen je nakon istraflivanja bio zasut. Oba bazena su imala stepenište za ulazak te mozaične podove.⁸⁵⁵

⁸⁵³ M. Sui 1982, str. 199.

⁸⁵⁴ Ovi nalazi nisu objavljeni.

⁸⁵⁵ I. Petricioli 1952, str. 263-266.

Po etkom devedesetih godina XX. stolje a, u arheolo-kim istraflivanjima na jugoisto nom dijelu poluotoka na sjeci-tu ulica Tpire Brusine i Ru era Bo-kovi a, istrafleni su dijelovi rimske stambene arhitekture (*villa urbana*) s dva bunara i ostacima manjeg termalnog postrojenja. Cijeli ovaj sklop je bio dijelom uni-ten izgradnjom zgrade u XVIII. st. i bombardiranjima u II. Svjetskom ratu. Istrafleni prostor ovih termi okvirno se datira u II. st. poslije Krista.

Godine 2000. Arheolo-ki muzej Zadar obavio je za-titna arheolo-ka istraflivanja u Varo-koj ulici na zadarskom poluotoku. Tom prilikom otkriveni su ostatci privatnih termi koje su se nalazile u sklopu rimske gradske ku e. Prema otkrivenim ostacima ove terme moemo okvirno datirati u vrijeme od kraja I. st. pr. Krista ili rano I. st. nakon Krista.⁸⁵⁶

U kontekst javnih termi se mogu dovesti i kameni fljebovi prona eni na podru ju foruma koji su po svemu sude i dovodili vodu sa akvadukta do nimfeja. Takvi su fljebovi mogli biti i dio opskrbe javnih termi vodom, koje su se nalazile neposredno uz forum, no ova trasa koja je i-la preko poluotoka nije sa uvana do danas.⁸⁵⁷

10.27.12. Emporij i gradska luka

O postojanju trfnice (*emporium*) u anti kom Zadru govori natpis koji je bio dio slavoluka -to se nalazio na emporiju, a danas se nalazi uzidan sa unutra-nje strane Morskih vrata (CIL III 2922).⁸⁵⁸ Natpis govori o tome da je *Melija Anijana* dala poplo ati emporij, podi i slavoluk i na njemu postaviti kipove, sve to o svome tro-ku u iznosu od pola milijuna *sestercija*.⁸⁵⁹ Emporij se nalazio sa sjeveroisto ne strane uz gradsku luku, a zauzimao je povr-inu od otprilike jedne inzule. Ovo podru je danas ome uju ulice Dalmatinskog Sabora, Brne Karnaruti a i Ulica Pod bedemom.⁸⁶⁰ Rubni dio emporija prona en je prilikom kopanja temelja za stambene novogradnje pedesetih godina pro-loga stolje a. Do ruba emporija prona en je i trijem koji je bio povi-en, a emporij se sastojao iz dva nivoa. Vi-i nivo je bio prema Ulici Brne Karnaruti a, a nifli dio prema morskoj obali. Ovakvu koncepciju emporija uvjetovala je geolo-ka formacija poluotoka na ovom mjestu koja se strmo spu-ta prema gradskoj luci.⁸⁶¹ Povr-ina emporija bila je poplo ana pravilnim etvrtastim kamenim plo ama koje su bile poslagane u pravilne redove. Ovom novom gra evinskom tehnikom osim trfnice

⁸⁵⁶ K. Giunio A., R. Juri 2004, str. 254.

⁸⁵⁷ B. Ilakovac 1980, str. 338-339.

⁸⁵⁸ M. Sui 1958, str. 39.

⁸⁵⁹ J. Medini 1969, str. 56.

⁸⁶⁰ B. Ilakovac 1999-2000, str. 93-105.

⁸⁶¹ M. Sui 1958, str. 34.

bio je popločan i forum u Jaderu. Poetak masovnije proizvodnje ovakvih kamenih ploča poela se primjenjivati tek krajem I. stoljeća, stoga i ureenje trfnice u Jaderu treba staviti u kraj I. ili poetak II. stoljeća. Ovo bi bila druga faza urbanizacije Jadera kojoj pripada i izgradnja Trajanovog akvadukta Biba ó Jader, dok je prva faza sa poetka I. stoljeća vrijeme carske izgradnje grada.⁸⁶² Trfnica se na ovome mjestu smjestila iz praktinih razloga, zbog blizine gradske luke i mogu nosti lakšeg dovoflenja i odvoflenja proizvoda. Tako er su se okolo nalazile inzule, odnosno taj dio poluotoka je bio uglavnom rezidencijalni.

10.27.13. Nekropole

Nekropole anti kog Jadera nalazile su se na prostoru agera dufl anti kih komunikacija koje su vodile do grada. Postojanje najmanje dvaju gradskih vrata na jugoisto nim bedemima Zadra sugerira da su postojale barem dvije komunikacije koje su vodile do grada, odnosno iz grada.⁸⁶³ Prometnice koje su vodile iz grada u ager do danas nisu to no ustanovljene pa nam nije poznata njihova trasa ali je za pretpostaviti da su kasnije srednjovjekovne ceste pratile anti ki raster, a one su dobro dokumentirane.⁸⁶⁴

Istraflivanja anti ke nekropole Zadra provedena su dijelom prije II. Svjetskog rata na podru ju Relje 1934. -1935. godine, a nastavljena su kasnije sukladno –irenju grada kada je istraflen najve i dio anti ke nekropole.⁸⁶⁵ Tako su primjerice istrafleni dijelovi uz dana–nju Ulicu Franka Lisice i biv–u Tvornicu duhana Zadar na podru ju Kolovara, predio oko raskrižja Ulice Franka Lisice i Ulice Ante Star evi a i uz Murvi ku ulicu.⁸⁶⁶ Ovdje su prona eni grobovi s grobnom arhitekturom i prili no obilnim priložima. Kod ovih grobova prevladavala je inhumacija premda je na istom dijelu nekropole blifle dana–njem gradskom groblju, koji je ranije istraflen prevladavala incineracija. Konstrukcija grobova bila je razli ita, grobovi od tegula na dvije vode, grobovi oblofleni kamenim zidovima pa ak i ostatci nadsvo ene grobne *celle*.⁸⁶⁷

Godine 1951. istrafleno je dvori–te nekada–nje Tvornice duhana i tom prilikom su prona eni grobovi iz vremena kasnoga carstva. Grobovi su bili pod tegulama, s krovom na dvije vode, a prona eni su i ukopi u amforama uglavnom djece. Sjeverozapadno od Tvornice duhana 1971. godine otkriven je nastavak ove nekropole, kada se zapo elo s izgradnjom

⁸⁶² B. Ilakovac 1999-2000, str. 98-102.

⁸⁶³ S. Glu–evi 2002(b), str. 381-384.

⁸⁶⁴ B. Nedved 1980, str. 341.

⁸⁶⁵ R. V. Inglieri 1939, str. 302-308.

⁸⁶⁶ B. Nedved 1980, str. 344.

⁸⁶⁷ M. Sui 1958, str. 115-16.

Hotela Kolovare. Pretpostavljeno je daljnje pruflanje nekropole prema sjeverozapadu u pravcu grada, no to nije bilo mogu e potvrditi radi ranijih gradnji na podru ju koje zauzima Op a bolnica Zadar.⁸⁶⁸

U travnju 1962. godine zapo eli su radovi na izgradnji kompleksa Novi vojni logor na podru ju uz ulicu Put Stanova prilikom ega se nai-lo na ostatke rimskih grobova. Ve ina nalaza uni-tena je kori-tenjem eksploziva i te-kih gra evinskih strojeva. Radi se o paljevinskim grobovima u kamenim urnama, koje je prema sa uvanim nalazima mogu e datirati u I. ili po etak II. stolje a.⁸⁶⁹

Prema sjevernoj strani agera otkriveni su grobovi prilikom gradnje Vojnog sportskog centra biv-e JNA (Jugoslavenska narodna armija), danas je to gradski predio Vi-njik uz koji se prufla Splitska ulica prema sjeveru. Ostatci nekropole pronafleni su i isto no od ove ulice, prilikom izgradnje privatnih obiteljskih ku a.⁸⁷⁰

Godine 1984. na gradskom predjelu Stanovi udaljenom oko dva kilometra od gradskih zidina, prilikom za-titnih arheolo-kih istraflivanja, na eni su ostatci kamenih urni sa bogatim prilozima prilikom kopanja temelja privatne obiteljske ku e. Prema nalazima, ovaj dio nekropole se datira u I. ili po etak II. stolje a.⁸⁷¹

Za-titna arheolo-ka istraflivanja provedena su na podru ju dana-nje Ulice Franka Lisice i 1975. ó 1976. godine, prilikom kopanja temelja za novogradnju. Otkriveni su ostatci rimske ceste uz koju su se nalazile grobne prostorije te dvadesetak grobova. Na ovom dijelu rimska cesta se protezala podru jem koje otprilike zauzima dana-nja Ulica Franka Lisice.⁸⁷²

Prilikom probijanja i izgradnje nekada-nje Kaljske ulice u Zadru (danas je to Ulica dr. Franje Tu mana) 1985. godine obavljeno je za-titno arheolo-ko istraflivanje. Otkriveno je i istrafleno dvadeset ve inom sa uvanih grobova rimske nekropole. Grobovi su paljevinski uglavnom u kamenim urnama no bilo je kerami kih urni, grobova u amforama i u goloj zemlji. Grobovi se prema nalazima datiraju u I. ili II. stolje e.⁸⁷³

⁸⁶⁸ J. Medini 1970, str. 131-145.

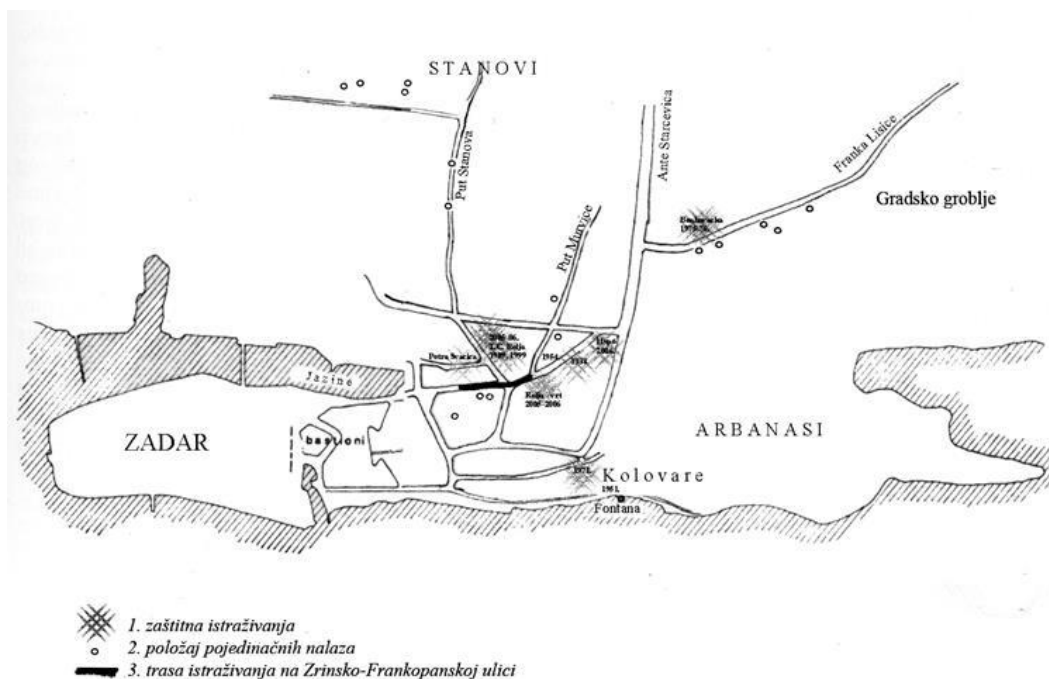
⁸⁶⁹ fi. Rakni 1968, str. 211-214.

⁸⁷⁰ fi. Rakni 1965, str. 211-212.

⁸⁷¹ I. Fadi 1985, str. 19-21.

⁸⁷² B. Nedved 1980, str. 245-353.

⁸⁷³ S. Glu- evi 1990, str. 107 -159.; S. Glu- evi 1985, str. 23-24.; S. Glu- evi 1986, str. 149.

Slika 38: Područje oko Jadera sa naznačenim nalazima grobova (TM Perović, I. Fadić 2009, str. 47)

U arheološkim istraživanjima koja su provedena tijekom osamdesetih i devedesetih godina XX. stoljeća, ali i kasnije, ukupno je evidentirano gotovo 1200 grobova na gradskom predjelu Relja.⁸⁷⁴ Najznačajnija istraživanja su obavljena 1990. godine na ovom predjelu kada je započela izgradnja današnjeg Trgovačkog centra (City galerija). Ovom prilikom pronađeno je oko 870 grobova koji se općenito mogu datirati u razdoblje između I. i IV. stoljeća. Ukopi su bili prvenstveno izuzetke s tim da su grobovi I. i II. stoljeća paljevinski, a III. i IV. stoljeća su skeletni ukopi.⁸⁷⁵ Iste godine istrafleno je nekoliko rimskih grobova na obližnjim lokalitetima *Case minime*, te u ulicama Pola i i Petra Sva i a 1998/99. godine.⁸⁷⁶ Novija arheološka istraživanja Zadarskih antičkih nekropola nastavljena su prilikom rekonstrukcije glavne ulice na Relji, Zrinsko-Frankopanske ulice. Istrafljen je dio od Murvičke ulice prema gradskim bedemima, neposredno do dna uvale Jazine. Ovaj dio nekropole nalazi se neposredno uz ranije istraflene dijelove na području Trgovačkog centra, zgrade Glavne pošte i raskrižja kod Murvičke ulice. Prilikom ovih istraživanja obuhvaćeno je područje koje se nalazilo u iskopima, odnosno kanalima koji su bili oko 3 m široki. Pronađeni su kameni zidovi, zidane kamene konstrukcije, skeletni ukopi te paljevinski u keramičkim i kamenim urnama. Jedan paljevinski ukop bio je u zemlji. Ovi ukopi se mogu datirati od ranocarskog

⁸⁷⁴ S. Gluščević 2002(b), str. 382.

⁸⁷⁵ Z. Brusić, S. Gluščević 1991, str. 19-23.

⁸⁷⁶ S. Gluščević 2001, str. 217-222.

perioda I. i početak II. st. do III. st. koje obuhvaća dio paljevinskih grobova i skeletne koji su ukopani pod tegulama.⁸⁷⁷

Na lokaciji nekadašnjeg šVrta Relja gdje je kasnije izgrađen poslovno - stambeni kompleks, obavljena su arheološka istraživanja 2005. i 2006. godine. Istražen je dio antičke nekropole predantikog, antičkog i kasnoantičkog perioda. Pronađeni su liburnski grobovi sa skeletnim ukopima položnim na bok koji se datiraju u VII. st. pr. Krista, a ukopavanje ovdje završava u kasnoj antici odnosno u V. i VI. stoljeću. Na ovom dijelu nekropole ukopi su bili paljevinski u keramičkim, kamenim i staklenim urnama te skeletni pod tegulama i imbreksima u obliku sanduka ili škrova na dvije vode. Sahranjivanje na ovoj lokaciji sefće u mladu željezno doba kada se ovdje pokapaju Liburni, a nastavlja se u rimsko vrijeme –irenjem i jačanjem grada i povećanjem broja stanovnika.⁸⁷⁸

Najveća koncentracija grobova bila je od istočne linije uvala Jazine prema istoku i sjeveroistoku, na području današnjeg Trgovačkog centra (City galerija), prema Ulici Ante Starčevića i Ulici Franka Lisice, prema današnjem Gradskom groblju.

Nekropola je bila smještena uz glavne prometnice koje su kroz ager vodile do grada i iz grada. Raster rimskih cesta koje su dolazile do bedema Jadera pretpostavljen je budući da nije na svim lokacijama potvrđen arheološkim istraživanjima. Nemoguć se sigurno ustanoviti njihova trasa kroz nekropolu, osim na dijelu današnje ulice Franka Lisice koji je istražen.⁸⁷⁹ Razlog tome je sustavna izgradnja na području agera od kasnoantičkih vremena, kroz srednji vijek, vrijeme mletačke uprave pa sve do danas.

10.27.14. Rimske ceste

Jader je u antičko vrijeme pa sve do današnjih dana, prije svega zbog svoga položaja bio jedno od najbitnijih prometnih čvorova na Jadranskoj obali. Povezanost morskim putem, sigurna luka, te geografski položaj koji omogućava dobru komunikaciju s unutrašnjosti glavni su elementi za dobru povezanost s ostalim antičkim centrima provincije. Jedna od glavnih komunikacija iz koja je vodila iz Jadera i u njega je cesta *Nedinum – Asseria – Burnum – Salona*. Glavne prometnice počinjale su već na izlazu iz grada kod gradskih vrata.

⁸⁷⁷ TM Perović, I. Fadi 2009, str. 45-133.

⁸⁷⁸ I. Fadi 2006, str. 350-351.

⁸⁷⁹ B. Nedved 1980, str. 353.

Sjeverno od foruma prostire se *decumanus maximus* i vodi do trijumfalnih vrata u bedemima. U nastavku kroz ager prolazio je sa sjeverne strane amfiteatra do dana-nje etvrti Relja gdje se od nje odvajala sporedna cesta za Nin (*Aenona*). Raskr- e i po etak ove ceste nije sasvim poznat ali vjerojatno je pratila liniju uvale Jazine, a sa njezine isto ne strane nastaje nekropola istraflena na prostoru dana-njeg Trgova kog centra (City Galerija) na Relji. Dalje se ova cesta protefle do raskriflja dana-nje ceste za Nin i odvojka za Bokanjac, odakle se protefle u gotovo ravnoj liniji do Nina (*Aenone*).

Cesta koja je vodila na istok prema Burnumu nije po-tivala ortogonalnost centurija ve ih je sjekla koso, vjerojatno zato jer je nastala na terasi starijeg prapovijesnog puta.⁸⁸⁰ Ova cesta protefle se dalje prema poloflaju Babindub, izvan agera prema *Nedimumu*, *Asseriji* i *Burnumu*. Cesta za *Burnum* dokumentirana je arheolo-kim istraflivanjima na podru ju dana-nje Ulice Franka Lisice, u duflini od 43 m.⁸⁸¹

⁸⁸⁰ fi. Mileti 1993, str. 130.

⁸⁸¹ B. Nedved 1980, str. 353.

10.28. BLANDONA – Gradina Trojan

Anti ki izvori navode Blandonu kao naselje koje se nalazilo u unutrašnjosti, dalje od jadranske obale. Ptolemej ju spominje kao *Βλανθωνα* (Ptol. 2, 16, 6), opisuju i naselje kao *polis* u unutrašnjosti Liburnije premda nedaleko od mora. U rimsko vrijeme ovo je vjerojatno vaŕnije naselje koje se smjestilo podno ranijeg utvr enog liburnskog naselja na gradini Trojan u zale u Biograda.⁸⁸² Na zapadu od Blandone nalazi se Jader, dok se Arauzona, Skardona i Titij (Krka) nalaze s isto ne i jugoisto ne strane. U zale e Blandone Ptolemej smje-ta naselje *Assesía*, odnosno *Asseria*.⁸⁸³ U Antoninovom Itinireru se navodi pod imenom *Blandona* (It. Ant. 272,3). Prema podacima iz ovog izvora Blandona se nalazi 20 milja od Jadera, a nakon jo– 20 milja slijedi Arauzona koja je opet udaljena 30 milja od Pretorija (1 rimska milja = 1482 m). Pretorij je bio postaja na cesti za Salonu ali do sada jo–nije lociran.⁸⁸⁴

Nije jo– uvijek poznato da li je na podru ju dana-njeg grada Biograda postojalo utvr eno liburnsko naselje. Nedostaju sustavna arheolo-ka istraŕivanja koja bi ovu mogu nost potvrdila ili opovrgnula. Osim jednog slu ajnog nalaza iz 1889. godine, nema za sada prapovijesnih nalaza iz Biograda. Tom prigodom je prona ena jedna bron ana zmijolika fibula iz V. st. pr. Krista, a navodno je bila inventar u jednom grobu. Geografski poloŕaj grada Biograda povoljan je za smje-taj i razvoj prapovijesnog naselja koje je na ovom mjestu izvjesno, naro ito ako je podatak o otkrivenom grobu pouzdan.⁸⁸⁵ Opisuju i naselja uz cestu koja je obalom i-la iz Jadera prema jugu, Mate sui navodi da se negdje kod Biograda morala nalaziti stara Blandona. Ne navodi to nu lokaciju naselja jer za sada nije mogu e utvrditi gdje se ono nalazilo. U okolini Biograda postoje nalazi rimskih grobova s priloŕima, te pone-to arhitekture koja se ne moŕe pripisati naselju. Natpisa je za sada prona eno vrlo malo, tako da ubikacija Blandone i dalje ostaje otvoreno pitanje.⁸⁸⁶ Luka Jeli u svome opisu biogradskog kraja spominje Blandonu smje-taju i njezin poloŕaj na gradinu Trojanu (Trojograd), a zatim navodi gradinu Kostelj u Pako-tanima.⁸⁸⁷

Gradina Trojan od Stabnja nalazi se na manjem uzvi-enju podno kojeg je izvor pitke vode Stabanj. Visina lokacije na kojoj se smjestila gradina je svega oko 70 m nadmorske visine, no izuzetan strate-ki poloŕaj omogu ava kontrolu nad gotovo cijelim Vranskim poljem

⁸⁸² S. a e 1993, str. 25.

⁸⁸³ S. a e 1990, str. 199.

⁸⁸⁴ S. a e 1990, str. 201.; A. Starac 1999-2000, str. 94.

⁸⁸⁵ TM Batovi 1990, str. 86-87.

⁸⁸⁶ M. Sui 1981, str. 241-242.

⁸⁸⁷ L. Jeli 1898, str. 33.

i predjela prema morskoj obali. Sa sjeveroisto ne strane gradine nalazi se prapovijesni bedem koji okružuje dio gradine u obliku potkove, a na sjevernoj strani naselje je imalo prirodnu zaštitu u obliku klisure. S jugoisto ne strane prema Vranskom polju nalazi se zid koji je ra en od ve ih kamenih, grubo klesanih blokova.⁸⁸⁸ Na podru ju gradine rekognosciranjem su uo eni ostatci kerami kih i metalnih proizvoda, te kameni brusovi. Prema analizi prona enih kerami kih ostataka mo e se zaklju iti da ovi proizvodi pripadaju kasnohelenisti kim i ranorimskim radionicama I. st. n. Krista.⁸⁸⁹ Gradina nije arheolo ki istra ena, no na podru ju platoa kojeg ome uju bedem i zidovi uo eni su prostori kvadratne osnove koji su gra eni od klesanih blokova. Tragovi dvojnih vrata ostali su vidljivi u strukturi bedema, a unutar gradine naziru se tragovi ulica koje su se krillale pod pravim kutom.⁸⁹⁰ Nedostatak arheolo kih nalaza u prvom redu epigrafi kih, u ovom trenutku onemogu ava to no lociranje anti ke Blandone. Gradina Trojan je njezina vjerojatna lokacija. Gradina se nalazi u blizini nekih vafnih prapovijesnih i anti kih komunikacija na priobalnoj cesti koja je i-la od Jadera prema Skardoni, te u neposrednoj blizini raskr a cesta koje su i-le prema Aseriji i Nedinu. Osim ovih pokazatelja ova gradina ima sa uvane monumentalne bedeme i dominantan položaj nad vranskom dolinom.⁸⁹¹

10.29. *ARAUSA* – Velika Mrdakovica

Anti ko naselje Arausa najvjerojatnije se nalazila na gradini Velika Mrdakovica u vodi kom zale u ili na podru ju u blizini TMbenškog zaljeva, no nije do sada arheolo ki potvr ena u smislu epigrafi kog spomenika s imenom grada. Od anti kih autora spominje ju Ptolomej (Ptol. 2, 16, 6) kao *Αραύξωνα*, te navodi da se nalazi u kopnenom dijelu Liburnije. Pod nazivom *Arausa* navodi se u Antoninovom Itinereru (It. Ant. 272, 4).⁸⁹² Ovdje se navodi da je Arausa smje-tena 46 tisu a koraka od Trogira, 30 tisu a koraka od Pretorija kojemu za sada neznamo lokaciju i 20 tisu a koraka od Blandone odnosno gradine Trojan

⁸⁸⁸ B. Ilakovac 1971, str. 85.

⁸⁸⁹ Z. Brusi 1987, str. 298.

⁸⁹⁰ B. Ilakovac 1971, str. 85.

⁸⁹¹ TMBatovi 1971, str. 22-23.

⁸⁹² S. a e 1993, str. 25.

iznad Stabnja.⁸⁹³ Anonim iz Ravene navodi dva različita imena za nju, *Erausina* i *Arausion* (Rav. Ann. 4, 16 i 5, 14).⁸⁹⁴

Na Velikoj Mrdakovici nalazi se gradina koja je imala dva prstena bedema u svrhu obrane. Bedemi su bili izgrađeni od neobrađenog lokalnog kamena koji je izgrađen na određenim dijelovima gradine, ovisno o konfiguraciji terena. Na nekim mjestima teren je bio nepristupačan za osvajanje tako da nije bilo potrebno podizati bedem. Tijekom stoljeća je kamen s ovih bedema raznošen u susjedna mjesta kako bi poslužio kao građevinski materijal.

Luka antičke Arauzone nalazila se vjerojatno na mjestu današnjeg mjesta Zaton koje je udaljeno oko 1.5 km. Iz luke je do gradine vodio put koji je prolazio kroz nekropolu te kroz ulazna vrata na bedemu širine oko 3 m. Stambena arhitektura na gradini otkrivena je u istraflivanjima prošlog stoljeća. Radi se o ostacima stambenih zgrada izgrađenih od klesanih kamenih blokova koji su bili povezivani s glinom, a u kasnijim periodima flukom. Na pojedinim mjestima između ovih zgrada pronađeni su ostaci ulica koje su se pružale među bedemima.⁸⁹⁵

U arheološkim istraflivanjima koja su ovdje provedena u periodu od 1969. do 1974. istrafljen je dio naselja i dio nekropole koja se nalazila s južne strane. Istrafleno je više od stotinu paljevinskih grobova iz I. do II. stoljeća, ali su otkriveni i prapovijesni grobovi s inhumacijom iz IV. - III. st. pr. Krista.⁸⁹⁶ Prapovijesni grobovi bili su izgrađeni kao grubo istesane plitke rake u kamenu flivcu koje su bile obložene, a ponekad i zatrpane kamenom. Iz ovog perioda nekropole pronađeni su ostaci helenističke reljefne keramike, uglavnom krateri i manje vaze.⁸⁹⁷ Arheološki materijal rimskog perioda koji je ovdje pronađen uglavnom je import iz italskih radionica, a riječ je o keramičkom materijalu, odnosno sjeverno - italska reljefna *sigillata* i keramika tankih stijenki. Osim keramičkih urni upotrebljavanih za ukop pronađeno je mnogo lucerni različitih oblika i motiva. Stakleni predmeti zastupljeni su različitim oblicima balzamarija i staklenim bocama. Metalne fibule su najviše zastupljene u srebru ili bronci, a radi se o ranorimskim tipovima, odnosno *Aucissa* fibulama.⁸⁹⁸ Arheološka istraflivanja nekropole ponovo su započeta u razdoblju od 2011. - 2013. godine. Ovom prilikom pronađen je bogati arheološki materijal koji okvirno možemo datirati u period

⁸⁹³ Velika Mrdakovica 2014, str. 5.

⁸⁹⁴ A. Starac 1999-2000, str. 94.

⁸⁹⁵ Z. Brusi 2000(b), str. 13.

⁸⁹⁶ Z. Brusi 1974, str. 60.

⁸⁹⁷ Z. Brusi, 2000(b), str. 16-18.

⁸⁹⁸ Z. Brusi, 2000(b), str. 16-41.

o itog prosperiteta gradine, I. ó II. stolje e. Radi se o kerami kom, staklenom i metalnom materijalu koji je morskim putem bio importiran s raznih podru ja Rimskog carstva. Prema arheolo-kom materijalu prona enom u istrafliva kim kampanjama nekropole na Velikoj Mrdakovici, mořemo zaklju iti da organizirani flivot na gradini prestaje u III. st. n. Krista.⁸⁹⁹

10.30. *COLENTUM* - Murter

Otok Murter smjestio se ispred isto ne obale Jadrana na predjelu koji spada u zonu srednjeg Jadrana. Nalazi se na juřnom dijelu liburnske obale, nedaleko od u- a rijeke Krke u more. Od obale je udaljen uskim morskim kanalom, koji je kroz pro-ost vjerojatno bio pro-irivan radi regulacije plovidbe.⁹⁰⁰ Danas je taj kanal premo- en pokretnim mostom, a preko njega ide cesta koja otok spaja s Jadranskom magistralom i dalje s autocestom.

Na otoku Murteru u anti ko vrijeme egzistiralo je rimsko naselje *Colentum* koje se nalazilo na podru ju dana-njeg mjesta Murter. U Murteru na lokalitetu Gradina iznad lu ice Hramina nalazilo se prapovijesno naselje koje je svoj kontinuitet flivota nastavilo u ne-to izmjenjenom obliku u rimsko vrijeme i kasnije, sve do najezde Turaka na ovo podru je u XVI. stolje u.

Anti ko naselje spominju anti ki pisci, Plinije, Ptolemej i Anonim iz Ravene no nedovoljno jasno s obzirom na to an poloflaj naselja. Plinije u svom djelu *Naturalis Historiae* spominje otok pod nazivom Kolent (*Colentum*), (Plin. N. h. III, 140). S obzirom da u svom opisu navodi i udaljenosti otoka od Jadera i u- a rijeke Krke, moře biti da je rije upravo o otoku Murteru. Problem je u ovom opisu -to ne spominje na otoku *oppidum* ili *castellum*. Ptolemej navodi grad *Kóllenton* (*Κολλέντων*), no smje-ta ga na otok Skardonu zajedno s Arbom koji se nalazi nasuprot obali izme u Enone i Jadera (Ptol. 2, 16, 6). Ovakav opis kod Ptolemeja proizlazi iz gre-ke koju je na inio, smatraju i zadarsko oto je jednim otokom (*Skárdôna*) na koji smje-ta dva grada, Arbu na otoku Rabu i Kolent na Murteru. Anonim iz Ravene u opisu jadranskih otoka navodi otok *Celentum* (Ann. Rav. 5, 24).⁹⁰¹

⁸⁹⁹ Velika Mrdakovica 2014, str. 7-37.

⁹⁰⁰ A. Faber 1998, str. 97.

⁹⁰¹ S. a e 1988, str. 65-67.; M. Sui 1981, str. 20.

Na lokalitetu Gradina nalaze se ostatci jednog od najvećih utvrđenih naselja Liburna. Riječ je o rtu koji dominira na sjeverozapadnom dijelu otoka Murtera, tvoreći prirodnu luku iznad koje se razvilo naselje s pomorsko - trgovačkim značajem. Kao važna središte ovoga dijela južne liburnije Kolent nastavlja egzistirati i dolaskom Rimljana, kada se sama urbanistička struktura grada mijenja.

Na Gradini se primjećuju ostatci masivnog suhozidnog bedema koji tvori elipsoidnu konturu, a pri vrhu se vide tlocrti objekata koji su bili manjih dimenzija i nalazili su se na zaklonjenoj padini obuhvaćenoj bedemom. Na samoj gradini su u novije vrijeme poduzeta arheološka istraživanja na kopnu i u okolnom moru koja još nisu objelodanjena. Arheološka istraživanja vršena su od 1969. do 1970. godine kada je istražen južni dio padine Gradine, prema luci Hramina.⁹⁰² Ovdje je otkriveno desetak antičkih stambenih jedinica koje su bile okrenute prema moru, a uz brdo su bile poredane terasasto. U prvom redu uz more nalazile su se vjerojatno rimske vile, a iznad njih se nalazio drugi i treći red skromnijih kuća. Prema vrhu Gradine rimska arhitektura pomalo se spajala sa starom prapovijesnom jezgrom koja nastavlja fluvijeti paralelno s rimskim urbanističkim inovacijama.⁹⁰³ U istraživanjima su otkriveni ostatci antičke ulice široke tri metra, koja se s vrha gradine spuštala do mora. S obje strane ulice nalazili su se antički objekti. Prema današnjoj luci Hramina otkriveni su ostatci rive, odnosno lukobrana koji je bio izveden od masivnih kamenih blokova veličine jedan do dva metra. Otkriveni su ostatci luksuzne vile uz more koja je bila bogato ukrašena podnim mozaicima rađenim u crno - bijeloj tehnici, a zidovi su bili ukrašeni freskama. Ova vila imala je i kućne terme čiji su dijelovi pronađeni.⁹⁰⁴

Nekropola liburnskog naselja nalazila se na susjednom otoku i u Mali Vinik i duž obale izvan gradinskog naselja. Grobovi su bili sačinjeni od četiri kamene ploče s poklopnicom, a njihovi ostatci mogli su se vidjeti na području luke Hramina dok nije došlo do njezinog zasipavanja. Rimska nekropola nalazila se uzduž glavne komunikacije koja je naselje povezivala s ostatkom otoka. To je prostor između uvala Hramina i Zdravice. Od važnijih nalaza s ovog područja ističe se nalaz groba u amfori s staklenom olom i lucernom iz I. st. n. Krista.⁹⁰⁵

⁹⁰² Z. Brusi 2005, str. 92.

⁹⁰³ A. Faber 1998, str. 98.

⁹⁰⁴ A. Faber 1998, str. 100-102.

⁹⁰⁵ Z. Brusi 2005, str. 92-93.

Na osnovu dosadašnjih arheoloških tragova na području Kolenta odnosno Gradine iznad Murtera, možemo zaključiti da se ovdje nalazilo prostrano liburnsko naselje koje u vrijeme dolaska Rimljana ne gubi na značaj. Osim značaja kao važna pomorsko središte, Kolent prihvata rimske urbanističke inovacije, no prema dosadašnjim tragovima s terena, vjerojatno je da na vrhu Gradine željeznodobno naselje nastavlja egzistirati uz rimske doseljenike. Nova arheološka istraživanja koja su već poduzeta na ovom lokalitetu sigurno će dati jasniji uvid u urbanističku strukturu i značaj ovoga naselja.

10.31. SCARDONA – Skradin

Scardonu spominju antički pisci u svojim djelima. Plinije Stariji navodi Skardonu kao jedan od važnijih gradova Liburnije u kojem je bilo sjedište III. sudskog konventa za liburnske i japodske zajednice (Plin, N. h. III, 139). Strabon u svome djelu *Geografija* govori da se Skardona nalazi na obali rijeke *Titius* (Krka), u blizini njezinog ušća (Strab. 7, 5, 4). Kaludije Ptolemej donosi nejasne podatke o Skardoni govoreći o otoku s gradovima Arbon i Kolentom (Ptol. 2, 16, 2). Skardonu spominje i Anonim iz Ravene (Rav. Ann. 4, 16 i 5, 13), a nalazi se i na Peuntingerovoj karti.⁹⁰⁶

Liburnska prapovijesna Skardona bila je smještena na brijegu iznad današnjeg Skradina gdje su pronađeni ostatci suhozidnog bedema. Usjedištu u liticu nalaze se ostatci nastambi i brojni komadi keramike. Dolaskom Rimljana grad se razvija na padinama spomenutog brežuljka i u njegovom podnožju, gdje su pronađeni ostatci kuća, vila i nekropole. Romanizacija je zahvatila i Skardonu ponajviše zahvaljujući italiskim doseljenicima i rimskoj upravi, a život se sada organizira po uzoru na Rim.⁹⁰⁷

10.31.1. Grad

Skardona municipijem rimskih građana postaje za vrijeme Flavijevaca. Bila je upisana u tribus *Sergia* (CIL III 2810), a na području municipija nalazili su se duumviri.⁹⁰⁸ Prisutnost rimskih vojnih jedinica prisutna je od početka I. stoljeća. Zabilježeno je prisustvo dijelova XI. legije prije Skribonijanove pobune 42. godine (CIL III 6413) – što nije u skladu s obzirom na

⁹⁰⁶ A. Starac 1999-2000, str. 103.; I. Pedić 2001, str. 20.

⁹⁰⁷ I. Pedić 2001, str. 13-14.

⁹⁰⁸ J. J. Wilkes 1969, str. 218.; A. Starac 1999-2000, str. 104.

strateški značaj Skardone u daljnjem napredovanju vojske prema unutrašnjosti i važnosti njezine luke u tim procesima. S obzirom na ove okolnosti postoji mogućnost da je područje Skardone bilo dijelom legiskog teritorija, a to bi značilo da nije postojala ingerencija civilne vlasti. Prema ovakvoj situaciji civilna vlast mogla je doći i na ovo područje tek demilitarizacijom, a to se događalo za vrijeme cara Vespazijana.⁹⁰⁹ S obzirom na smještaj Skardone i njezin značaj kao luke i strateški položaj kao i visoki stupanj romanizacije, sjedište sudbenog konventa i otvaranje carskog kulta, moguće je da je municipalitet dobila i ranije. Postoji mišljenje koje je iznio Ljubo Margetić, da je Skardona za vrijeme Augusta dobila municipalni ustroj odnosno postaje *municipium Latinum*, a za vrijeme Flavijevaca dobiva *ius Latinum maius*.⁹¹⁰

10.31.2. Luka

S obzirom na svoj položaj s veoma kvalitetnom lukom pogodnom za sidrenje i pristanak brodova, Skardona je ubrzo postala važna središte, ne samo kao centar za dopremanje vojske i logistike za potrebe vojnog logora u Burnumu, nego postaje i trgovačko središte.⁹¹¹ Zahvaljujući i položaju luke u Skardoni na ovom dijelu jadranske obale moglo se ući i duboko u kopno silom i brodovima. Ovdje se razvija trgovina i prometno sjedište koje je mrežom puteva bilo povezano s neposrednim zaljevom i s unutrašnjosti. Za potrebe opskrbe velikog broja vojnika neophodna je bila opskrba flotom koje je s područja Italije u Skardonu dopremalo konvojima brodova. Za prihvat velikog broja brodova i prekrcaj njihovog tereta koji se dalje distribuirao, morala je postojati organizirana luka kao operativna obala s dovoljno velikim skladišnim prostorima i popratnom infrastrukturom. Osim ovih sadržaja morala je postojati i organizirana luka i transportna djelatnost. Kao idealno mjesto za ovakvu luku bila je uvala Rokovska uz sjeverozapadni dio grada gdje zaljev ulazi najdublje u kopno.⁹¹² Na lokalitetu Rokovska u arheološkim istraživanjima godine 1979/80, pronađeni su ostatci rimske zgrade velikih dimenzija koja je vjerojatno bila jedno od lučkih skladišta (*horreum*). Objekt je kasnije u vrijeme kasne antike bio pregrađivan i vjerojatno prenamijenjen. Moguće je da je u vrijeme ranog kršćanstva služio kao bazilika.⁹¹³ Nizvodno od Skradina uz desnu obalu rijeke Krke rekognosciranjem su uočeni pravilno klesani kameni blokovi koji su bili sastavni dio operativne obale antičke luke Skardone. Operativna obala luke prostirala se izvan uvale Rokovska oko 700 m nizvodno uz desnu obalu rijeke, što

⁹⁰⁹ M. Zaninović 1998, str. 126-127.

⁹¹⁰ M. Glavić 2007, str. 255.; L. Margetić 1978-79, str. 301-358.

⁹¹¹ I. Pedić 2001, str. 18.

⁹¹² M. Glavić, in: M. Miletić 2011, str. 145.

⁹¹³ I. Pedić 2001, str. 29-30.

ukazuje na veliki kapacitet luke i mogućnost prihvata velikog broja brodova. Na nekim mjestima mogle se uoiti sa uvanost operative obale oko 8 m, što bi bilo dostatno za obavljanje lučkih djelatnosti na takvoj obali.⁹¹⁴

10.31.3. Ceste

U centru Skradina prilikom zahvata na sustavu odvodnje i kanalizacije u glavnoj ulici (ulica fra Luje Maruna) otkrivena su tri rimska miljokaza. Ispod današnje ulice nalazila se rimska cesta koja je vodila van grada i dalje u pravcu Aserije. Miljokazi potječu iz kasnoantičkog perioda, a postavili su ih stanovnici skardonitanskog municipija.⁹¹⁵ Jedan stariji nalaz na drugom lokalitetu mogao se dovesti u kontekst navedene prometnice. Nime na lokalitetu Maraga 1998. godine prilikom arheoloških radova na rimskoj nekropoli otkriveni su ostatci ceste od oblutaka i grubljih nepravilnih kamenih ploha. Ovom prigodom pronađeni su i fragmenti posvećeni bofici raskrižja *Triviji*. Čini se da je ovdje bio izgrađen i manji hram, vjerojatno posvećen upravo ovoj bofici.⁹¹⁶ Ovdje na Maragi nalazilo se rimsko raskrižje preko kojeg su vodile ceste od Skardone prema Aseriji, vjerojatno i cesta prema Prokljanskom jezeru, ali ovu trasu je potrebno još utvrditi. Kao rimska luka Skardona je imala cestu koja je vodila do logora u Burnumu, a vjerojatno je išla preko ovog raskrižja.⁹¹⁷

10.31.4. Vodovod

Vodoopskrba Skardone s obzirom na njezino okruženje nije bila problematična. Izvorište za opskrbu grada s pitkom vodom nalazilo se iznad slapova rijeke Krke, a voda je do grada tekla gravitacijskim kanalom u dužini od šest kilometara. S obzirom na karakteristike brdskog terena koji okružuje Skardonu, gradnja vodovoda bila je zahtjevnija jer je gravitacijski kanal trebao na nekim mjestima biti usječen u stijenu. Rekognosciranjem je utvrđena gotovo ista trasa vodovoda koja je kretala s lokacije Kali ki Kuk odakle se kretala desnom padinom brijega, iznad današnje ceste, do Skardone.⁹¹⁸

10.31.5. Nekropola

Glavna gradska nekropola nalazila se uz cestu koja je vodila prema Varvariji na poljuju ardin i Maraga. Na lokalitetu ardin arheološka istraživanja provedena su od 1982. do 1984. godine. U ovim istraživanjima otkriveni su ostatci nekropole iz vremena ranog carstva s ostacima incineracije. Pronađeno je više grobova s kamenim, staklenim i

⁹¹⁴ M. Glavić i M. Miletić 2011, str. 147.

⁹¹⁵ I. Glavač 2011, str. 167-171.

⁹¹⁶ I. Pedić 2001, str. 41.

⁹¹⁷ I. Glavač 2011, str. 176.

⁹¹⁸ I. Pedić 2001, str. 25-26 i 30-31.

kerami kim urnama. Prona eni su bogati grobni prilozi kerami kog i staklenog posu a, lucerni, dijelovi staklenih perli koje su bile dio nakita, fletoni za igru od kosti i sedefa te vi-e komada rimskog novca.⁹¹⁹ Uz ovaj lokalitet nalazi se lokalitet Maragu-a na kojem su arheolo-ka istraflivanja zapo ela 1995. godine. Ovdje su prona eni ostatci monumentalne zidane grobnice s urnama koja je o ito pripadala obitelji boljeg imovinskog stanja. Bila je ozidana od bra kog kamena, ali je na flalost provaljena i oplja kana vjerojatno jo-za vremena Seobe naroda. Istraflivanja su nastavljena i slijede ih godina (1996. ó 2000.) kada su otkriveni ostatci jo-dviju grobnih parcela.⁹²⁰

Anti ka Skardona doflivjela je kasniju srednjovjekovnu i suvremenu izgradnju na podru ju anti kog gradskog areala. Zbog ovakve situacije arheolo-ki nalazi s podru ja grada do sada u bili rijetki i slu ajni, a raster anti kog naselja s urbanim sadrflajima nije jasno odre en. Posljednjih godina poduzimaju se odgovaraju i koraci u pogledu arheolo-kih za-titnih istraflivanja i rekognosciranja na -irem podru ju grada, stoga se nadamo da bi uskoro mogli imati potpuniju predodflbu o urbanizmu anti ke Skardone.

⁹¹⁹ I. Pedi-i 2001, str. 32-38.

⁹²⁰ I. Pedi-i 1998, str. 10.

10.32. *BURNUM* – Ivoševci, Gradina u Puljanima

Podru je anti kog Burnuma potrebno je promatrati kroz vi-e sastavnica koje su svaka na svoj na in obilježile vrijeme rimske infiltracije i dominacije na ovom podru ju. Radi se o aglomeraciji koja se razvila na obje obale rijeke Krke, a sastoji se od rimskog vojnog logora s pripadaju im teritorijem, pomo nog vojnog kastela, municipija koji se razvija iz logoru pripadaju ih kanaba i liburnskog naselja na Gradini kod Puljana.⁹²¹

Kod opisa Liburnije Plinije u knjizi na dva mjesta spominje Burnum, kao liburnsku zajednicu *Burnistae* i *castellum Burnum* (Plin. N. h. III, 139 i 142).⁹²² U Ptolemejevoj Geografiji Burnum se pojavljuje pod imenom *Βουρνον* u opisu kopnenog dijela Liburnije (Ptol. 2, 16, 6).⁹²³

Rijeka Krka na u ovom dijelu svoga toka tvori duboki kanjon koji je ujedno bio i prirodna granica izme u Liburna i Delmata. U vrijeme rimske infiltracije u ove krajeve rijeka je ozna avala granicu izme u Liburna koji su bili na strani Rima i Delmata koji su bili rimski protivnici. Kod Burnuma se nalazi prirodna prepreka u vodotoku Krke koja je omogu avala lak-i prijelaz na ovome mjestu. Ovo je mjesto imalo strate-ku nadzornu funkciju i prije dolaska Rimljana, zbog ega je i podignuto utvr eno prapovijesno naselje koje Plinije opisuje.⁹²⁴ Opis gradine kao *castellum* kod Plinija navodi na zaklju ak da se radi o gradinskom naselju. Ovo naselje nalazilo se na lijevoj (isto noj) obali rijeke Krke, na Gradini kod Puljana. Lokalitet se nalazi nasuprot kasnijem vojnom logoru koji se nalazio na desnoj (zapadnoj) obali. Radi se o gradini koja se smjestila na jezi astom poluotoku oko kojeg te e rijeka Krka na taj na in prućaju i dobru za-titu stanovnicima. Predjeli prema rijeci su strmi i lako branjivi, a dio prema kopnu s južne strane branio se suhozidnim nasipom koji je imao formu bedema. Na prostoru gradine vidljivi su ostatci nekada-njih ulica i temelji nastambi, a povr-inski ostatci keramike iz predrimskog i rimskog doba sugeriraju da se flivot nastavio i nakon osnivanja rimskog vojnog logora na suprotnoj obali.⁹²⁵ Burnum je postao municipij rimskih gra ana u II. stolje u najkasnije 118. godine -to potvr uje po asni natpis caru Hadrijanu u kojem se spominju gradski duflnosnici, odnosno dekurioni (CIL III 2830 = 9891).⁹²⁶ Dugogodi-nje služenje vojsci i lojalnost dovela je do dodjele gradskog statusa

⁹²¹ N. Cambi, M. Glavi i , D. Mar-i , fi. Mileti , J. Zaninovi 2007, str. 7.

⁹²² *Zemljopis Starog svijeta, Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga* 2004, str. 47, 49.

⁹²³ A. Starac 1999-2000, str. 100.

⁹²⁴ A. Campedelli 2012, str. 37.

⁹²⁵ M. Zaninovi 1968, str. 119-120.

⁹²⁶ fi. Mileti 2010, str. 139.; J. J. Wilkes 1969, str. 218.; M. Zaninovi 1968, str. 124.

liburnskoj općini Burnista zajedno s kanabama koje su također živjele u simbiozi s vojnim logorom.⁹²⁷

Osim gradinskog naselja kod Puljana za osvajanje prostora isto ne jadranske obale naročito područja Delmata, od velike važnosti bilo je podizanje rimskog vojnog logora na području desne obale rijeke Krke. Rimska vojska je prilikom odabira mjesta za podizanje vojnog logora imala u vidu nekoliko čimbenika koji su bili nužni za nesmatano funkcioniranje logora. Poloflaj za logor je morao biti siguran, da nema prirodnih elemenata koji ga nadvisuju, morao je imati nadzor nad okolicom, sigurnu drenažu i uvjete za obranu. Morao je vojsci osigurati osnovne uvjete za život i sigurnu i laku opskrbu namirnicama te neophodnom vojno tehničkom opremom. Na osnovu ovih čimbenika mogu se izdvojiti tri faktora za stacioniranje vojske koja su međusobno povezana, a to su geografski, povijesni i politički. Poloflaj logora u Burnumu pomno je odabran iz strateških vojno-političkih razloga, ali i zbog povoljnog geografskog položaja.⁹²⁸ Poloflaj vojnog logora u Burnumu osiguravao je vojsci dovoljno zemljišta koje je pružalo uvjete za uzgoj žitarica te pašnjake za stoku i tovarne životinje neophodne za funkcioniranje vojske. Ovo zemljište integrirano je u sastav vojnog logora prilikom njegova osnivanja, a pripadalo je vojnim vlastima kao *territorium legionis*. Osim kvalitetnog zemljišta i pašnjaka od velike važnosti za snabdijevanje i funkcioniranje logora bila je i dobra cestovna povezanost s obalnim gradovima i lukama, Jaderom i Skardonom.⁹²⁹

Privremeni, ljetni logor podignut je krajem republikanskog razdoblja, a stalni rimski vojni logor najvjerojatnije se razvio u vrijeme cara Augusta. Rimska vojska preuzela je kontrolu nad protokom ljudi i roba na važnim rijekama prijelazima preko rijeke Krke, a do izraflaja dolazi i luka u Skardonu kao i ostale luke na Jadranskoj obali. Povećanom koncentracijom vojnika snažno je povećao uvoz hrane i vojne opreme na područje Liburnije i na Delmatsko područje u čemu važnu ulogu imaju jadranske luke.⁹³⁰

10.32.1. Rimski vojni logor

Rimski vojni logor u Burnumu sastojao se od nekoliko dijelova koji su bili razmješteni uz lijevu obalu desne obale rijeke Krke. Središnji dio bio je *castrum*, oko kojega su se

⁹²⁷ N. Cambi, M. Glavić, D. Marčić, M. Miletić, J. Zaninović 2007, str. 12.

⁹²⁸ I. Borzi 2007, str. 166-167.

⁹²⁹ I. Borzi 2007, str. 170.

⁹³⁰ M. Miletić 2010, str. 117-118.

nalazile *canabae*. Na sjevernom dijelu nalazio se izdvojen pomoćni *castellum*, a na južnom dijelu amfiteatar i vjerojatno do njega *campus*.⁹³¹

U privremenom logoru koji je prethodio stalnom vojnom logoru boravila je *Legio XX*. koja se kasnije naziva *Valeria Victrix*, a ovdje stifle oko 20. godine pr. Krista iz Hispanije. Nakon XX. legije, najranije oko 10. godine u Burnum dolazi XI. legija. Gradnju logora je nakon uspješno okončanog Batonovog ustanka poela graditi XX. legija koja je povodom vjerojatno osnovala vojnu ciglanu u Smrdeljima.⁹³² Opeke iz ove ciglane s pečatom XI. legije koja od 42. godine nosi naziv *Claudia Pia Fidelis* pronađeni su na području Burnuma i vojnog logora u Gardunu.⁹³³ Pretpostavimo li da pronađeni natpis *CORN* (CIL III 14321) označava ime rimskog namjesnika Dalmacije Publija Kornelija Dolabele, kako to predlaže Karl Patsch, vjerojatno je označio dovršenje neke veće gradnje u ovom slučaju vojnog logora. Gradnja je trajala od 4 do 6 godina, a završetak možemo smjestiti u vrijeme dolaska XI. legije i početka Dolabelinog upravljanja provincijom između 14. i 17. godine kada car Tiberije u Ilirik pošalje Druza Julija Cezara kako bi osjetio vojnički fluvot i stekao naklonost vojske.⁹³⁴

Legija XI. *CPF* ostaje u Burnumu do 69. godine, kada ju zamjenjuje IIII. *Flavia Felix* koja na ovo područje dolazi iz Mainza nakon rekonstitucije IIII. Makedonske legije.⁹³⁵ Odlaskom IIII. *Flavia Felix* na područje Sigidunuma u Meziju 86. godine, u literaturi se navodi da je od tada provincija Dalmacija bez rimskih legija. Miletić smatra da je nakon te godine ipak jedan dio VIII. legije Auguste iz Germanije poslan u Dalmaciju, te da se ovdje zadržavao do stjecanja municipalnog statusa Burnuma u vrijeme cara Hadrijana. U prilog ovome govore i arheološki nalazi tegula s pečatima VIII. legije koji su pronađeni na području Aserije, Burnuma, Tilurija i Humca.⁹³⁶ Budući da u II. stolje u prostor rimskog kastruma već ima civilne municipalne sadržaje, a ne vojničku namjenu, izgledno je da je odjeljenje VIII. legije moglo biti smješteno u pomoćnom kastelu.⁹³⁷

Legijski kastrum bio je glavni vojni objekt u Burnumu. Arheološka istraživanja provedena su na prostoru kastruma početkom XX. stoljeća, 1912. i 1913. godine od strane Austrijskog arheološkog instituta u Beču. Istraživao je E. Reisch, a prve rezultate istraživanja objavio je djelatnik istog instituta M. Kandler ali oko četrdeset godina kasnije. Obavio je

⁹³¹ Miletić, 2010, str. 116.

⁹³² B. Ilaković 1982, str. 103-104.

⁹³³ K. Patsch 1899, str. 489 i 508.

⁹³⁴ Miletić, 2010, str. 122-123.

⁹³⁵ M. Zaninović, 1996, str. 214-215.

⁹³⁶ Miletić, 2010, str. 126-129.

⁹³⁷ N. Cambi, M. Glavić i D. Marčić, Miletić, J. Zaninović, 2007, str. 18-19.

manja revizijska iskapanja na istom prostoru unutar principija logora. Radi se o građevinskom sklopu koji je u stručnoj literaturi pogrešno nazivan pretorij (zapovjednikov stan). Ovdje se ustvari radi o principiju, odnosno zapovjednom dijelu logora. To je građevina s forumom i adjacencijama. Zgrada u Burnumu nije u potpunosti istraflena, no radi se o građevini s dva izduflena bočna krila, stranim krilom i nizom prostorija oko središnje *aedes*. Od dvorišta foruma odvojeno je s nizom arkada. Kastrum je bio otprilike 330 m dug i 295 m širok, pa četvorinskog oblika.⁹³⁸

Logor u Burnumu bio je podijeljen na dvije velike cjeline. Unutar većeg dijela koji se nalazio na sjeverozapadnoj strani (*retentura*) nalazila se vojnička spavaonica, a u manjem jugoistočnom dijelu (*praetentura*) bila je zgrada zapovjedništva i vjerojatno bolnica (*valetudinarium*). Ovaj dio nalazio se prema kanjonu rijeke Krke. Prvotni principij s početka I. st. bio je manjih dimenzija, otprilike 46 m x 53 m. Veći principij približnih dimenzija 104 m x 73 m izgrađen je 51. ili 52. godine za vrijeme namjesnika Publija Anteja Rufa.⁹³⁹ Istočno od legijskog kastruma ustanovljeni su ostatci pomoćnog kastela (*castellum*) koji je bio otprilike dimenzija 175 m x 105 m.⁹⁴⁰ Arheološka istraflivanja pokazala su ostatke nekoliko metara širokih bedema sa zaobljenim uglovima. Na drugom mjestu ustanovljeno je da su bedemi s unutarnje strane bili ojačani kontraforima. Pronađeni su pešci na opekama VII. legije CPF, što nam ukazuje da je kastel izgrađen najkasnije u vrijeme cara Klaudija, a moguće je da je i nešto raniji. U ovom pomoćnom kastelu bile su smještene pomoćne jedinice koje povremeno ovdje borave u vremenu od I. do III. stoljeća. Kastel je bio građen za pomoćne jedinice koje su ovdje bile stacionirane u I. stoljeću, a nije bilo mjesta za ovakve postrojbe u tadašnjem, manjem legijskom logoru. Kasnije, u II. i III. st. kastel se također koristi za smještaj pomoćnih vojnih jedinica.⁹⁴¹

S južne strane logora nalazile su se kanabe (*canabae*), odnosno nevojničko naselje povezano s logorom. Građevine su se vjerojatno nalazile i sa zapadne i sjeverne strane okružujući i logor.⁹⁴² Arheološka istraflivanja na ovom dijelu logora još nisu poduzeta, no vjerojatno je da se ovdje nalaze ostatci kuća i obrtničkih zgrada. Za očekivati je da su se ovdje nalazili ugostiteljski objekti, keramičarske, klesarske i kovačke radionice i slični svakodnevni

⁹³⁸ N. Cambi, M. Glavić, D. Marčević, fi. Miletić, J. Zaninović 2007, str. 19-20.

⁹³⁹ fi. Miletić 2010, str. 124-126.

⁹⁴⁰ N. Cambi, M. Glavić, D. Marčević, fi. Miletić, J. Zaninović 2007, str. 25.

⁹⁴¹ fi. Miletić 2007, str. 190.

⁹⁴² fi. Miletić 2010, str. 129-136.

sadržaji. Na prostoru kanaba nalazila su se i brojna svetišta o čemu govore i sporadični nalazi dijelova skulptura i votivni spomenici.⁹⁴³

Analiziraju i približno dodirne točke rimskog vojnog logora s teritorijima susjednih municipija Marin Zaninović pretpostavlja da je područje obuhvata logora bio četverokut s dimenzijama oko 21 x 26 km. Ovakve dimenzije daju 446 km² površine koja je bila podređena potrebama vojnog logora. Ovo je gruba procjena s obzirom na arheološke potvrde s terena, premda se prema zapadu ne zna gdje je točno završavao teritorij prema municipijima Aserije i Varvarije.⁹⁴⁴ Kad su u pitanju krajnje granice obuhvata rimskog vojnog Logora u Burnumu, u arheologiji su danas zastupljena dva mišljenja. Prema prvom granice teritorija idu od Strmice i Plavnog na sjeveru do Smrdelja, Rokog slapa i Uzdolja na jugu i jugozapadu, ime obuhvaća sjeverni i veći dio srednjeg toka rijeke Krke. Ovakvo mišljenje zastupa prof. Marin Zaninović. Prema drugom mišljenju logoru je pripadao manji pojas oko kastruma logora, dok su šira područja gdje je potvrđena nazostnost rimske vojske bila vojne zone unutar teritorija lokalnih liburnskih općina. Ovakvog je mišljenja prof. Slobodan Čačić. Navedena mišljenja odnose se na razdoblje I. st. n. Krista.⁹⁴⁵

10.32.2. Amfiteatar

Amfiteatar se nalazio na jugozapadnoj strani na lokalitetu koji se naziva Karlovac. Spada u red rimskih vojnih amfiteatara s četiri ulaza od kojih su dva glavna na tjemenu elipse i dva bočna. Izgrađen je sredinom I. st. za vrijeme cara Klaudija, te je obnovljen i dopunjen u doba cara Vespazijana. Izgrađen je oko 500 m od principija neposredno uz prometnicu koja je vodila od Burnuma prema Varvariji i Aseriji. Amfiteatar je uz pomoć njih snimaka lociran 2002. godine, a arheološka istraživanja obavljana su u periodu od 2003. do 2006. godine. Radi se o amfiteatru s četiri ulaza. U prvoj arheološkoj kampanji otkriven je i definiran južni ulaz koji je bio 4.40 m širok i 12.38 m dugačak, a u vrijeme upotrebe bio je nadsvođen. Iznad luka koji je nadsvodio prolaz nalazio se natpis cara Vespazijana koji je pronađen u kamenim ostatcima prilikom istraživanja. Natpis se datira u godinu 76. - 77. koja se smatra godinom dovršetka radova na obnovi amfiteatra financiranih od strane cara.⁹⁴⁶ Prilikom radova otkriven je i plitki raniji sloj izgradnje amfiteatra koji se prema sitnim arheološkim nalazima i pronađenom novcu datira u rano carsko vrijeme. Radi se

⁹⁴³ fi. Miletić 2007, str. 191-192.

⁹⁴⁴ M. Zaninović 1985, str. 73.

⁹⁴⁵ D. Marčić 2007, str. 203.

⁹⁴⁶ M. Glavić 2011, str. 289-290.

o novcima koji su kovani od vremena cara Augusta do Klaudija, a pronađen je i republikanski novac. Početak gradnje amfiteatra započeo je za vrijeme cara Klaudija kada završava i prva građevinska faza. Istražen je i istočni ulaz koji je vremenski istovjetan s južnim. Nivelacija prostora lijevka na ovom ulazu izvršena je za vrijeme cara Klaudija kao i na južnom ulazu, a kraj njegove gradnje također pada u vrijeme cara Vespazijana. Ulaz je bio nešto uži, ali je također u najvećem dijelu bio nadgrađen kameno - sedrenim svodom. Istražen je i sjeverni ulaz koji je također bio nadgrađen kameno - sedrenim svodom, a građan je u vrijeme cara Vespazijana. Zapadni ulaz još uvijek nije istražen.

U ovim arheološkim kampanjama paralelno s istraživanjima koja su obavljena na tri ulaza u arenu, istraživalo se i na području same arene. Elipsa arene bila je obzidana s dva prstena zidova. Za gradnju amfiteatra iskorištena je prirodna vrtača dalmatinskog krčka koja je na mjestima poravnata, a negdje je kameni flivac priklesan kako bi se dobila ravnina arene. Vanjski zid koji je okruživao arenu odnosno platformu, rađen je od većih pravilno klesanih kamenih blokova od domaćeg vapnenca. Kako bi se dobila elipsa oko arene kamen je prilikom klesanja bio blago zakrivljen. Blokovi su slagani u pravilne redove kojih je na jednom mjestu sačinjavano sedam, no postojalo je barem devet redova platforme. Nakon završetka povratne arene ustanovljene su njezine dimenzije. Dugina je iznosila 44 m, a širina 33 m, što je pravilan omjer elipse (4:3).⁹⁴⁷

Preostaju daljnja arheološka istraživanja na prostoru gledališta, kako bi se moglo utvrditi mjesto predviđeno za svečanu ložu, ritam i raspored sjedećih mjesta kao i njihov broj. Za sada se pretpostavlja da je u amfiteatar u Burnumu moglo stati oko šest tisuća gledatelja.

10.32.3. Akvedukt

Prostor oko vojnog logora u Burnumu tipičan je mediteranski krč, koji na prvi pogled ne ostavlja previše mjesta optimizmu kad je u pitanju opskrba vodom. Osim rijeke Krke koja premda duboko usjeća u svom kanjonu predstavlja izvor vode, dalje u unutrašnjosti ove ravni važan faktor u vodoopskrbi prapovijesnih gradinskih naselja bile su periodične lokve. Ovakve lokve formirale su se u vlažnijim dijelovima godine na nepropusnoj ilovaici. Koriste se i danas na prostorima Dalmatinske zagore i Bukovice ali prvenstveno kao pojilišta za blago, stoga je vjerojatno slično bilo i u vrijeme dolaska Rimljana na ovo područje. Osim ovakvog načina opskrbom vode na sjevernom području od teritorija logora, na padinama

⁹⁴⁷ M. Glavić 2011, str. 290-293.

planine Dinare javljaju se izdani izvori pitke vode koji su sasvim sigurno korišteni u vodoopskrbi okolnih naselja.⁹⁴⁸

Opskrba vodom na području rimskog vojnog logora bila je oteflana u prvo vrijeme nastanka logora, unatoč činjenici da je nastao na obalama rijeke Krke. Visinska razlika između rijeke i platoa na kome je podignut logor iznosi oko sto metara, tako da je vjerojatno bilo iznimno zahtjevno dopreмати vodu. Za vodoopskrbu su korištene i cisterne za kaptiranje oborinskih voda, kao i obzidane lokve u koje se skupljala voda za napajanje stoke i konjice.⁹⁴⁹ Rješenje vodoopskrbe bilo je u izgradnji akvedukta koji bi količinom vode zadovoljio potrebe vojnog logora. Unatoč položaju uz samu rijeku za snabdijevanje vodom odabrano je područje Plavnog polja, odnosno neko od vrela koje se ovdje nalazilo, a kvalitetom i količinom vode zadovoljavalo je potrebe rimske vojske u logoru. Odavde je trasa prati krajolik uz tok rijeke Radljevac gdje je na pojedinim mjestima trebalo poduzeti određena tehnička rješenja. Trasa je na nekim stjenovitim dijelovima morala biti urezana u stijene ili je gravitacijski kanal bio postavljen na postolje koje se nalazilo na stijeni. Pojedini segmenti trase bili su riječni cijevima od olova, kamena ili drveta koje su tada imale nekakvu termomehanku zaštitu od zemlje i kamena. Trasa dalje nastavlja predjelom Gospine grede koji je tehnički bio najzahtjevniji. Na jednom mjestu bilo je potrebno u stijeni napraviti usjek dubine 9 metara na dnu kojega se nalazio gravitacijski kanal. Nakon ove stijene slijedi provalija nakon koje se tragovi akvedukta ponovo vide tek za nekih 40 metara u smjeru Plavnog polja. Za pretpostaviti je da je ova dionica bila riječna u antičko vrijeme postavljanjem drvenog nosa a gravitacijskog kanala preko provalije, budući da rekognosciranjem nisu uočeni nikakvi tragovi zidova ili potpornja.⁹⁵⁰ Trasa akvedukta dalje prolazi područjem Stara straža prema selu Radu i nakon čega na predjelu Tmpraške krepe prema Burnumu prolaze i preko predjela masivnog nasipa - nosa a, koji ovdanji narod od davnine naziva Prespa. Prespa je ustvari ostatak masivnog nasipa - nosa a koji je bilo neophodno sagrađiti na pojedinim dijelovima akvedukta kako bi se voda na odgovarajućoj visini dopremila do logora u Burnumu. Gravitacijski kanal ovoga akvedukta imao je i termomehanku zaštitu napravljenu od nasipa, odnosno kamenih ulomaka. Ovakva vrsta zaštite onemogućavala je u hladnim zimskim danima zamrzavanje vode, što bi moglo dovesti do velikih materijalnih opterećenja trase. U ljetnim mjesecima ista ova zaštita sprječavala je pretjeranu insolaciju te isparavanje vode kao i stvaranje patogene mikroflore. Zaštita vode u gravitacijskom kanalu

⁹⁴⁸ I. Borzi 2007, str. 171.

⁹⁴⁹ B. Ilakovac 1982, str. 36.

⁹⁵⁰ B. Ilakovac 1982, str. 40-44.

omogu avala je i kvalitetu okusa izvorske vode koja je morala prije i dalek put do konzumenata.⁹⁵¹

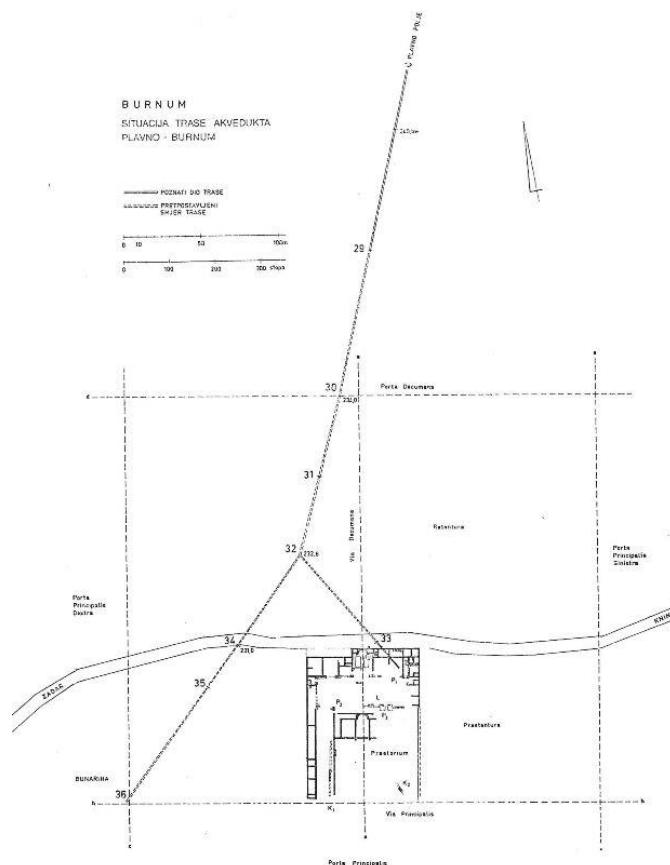
Trasa akvedukta nastavlja dalje prema vojnom logoru gdje stife do izduflenog etvrtastog prostora. Ovaj prostor je s vanjske strane zatvoren s bedemima. Bedem je o ito sluffio kao kontrafor odnosno oja anje koje je podupiralo zidove ogra enog prostora. U narodu se ova lokacija naziva šribnjakō, me utim ovdje je rije o vodospremi (*castellum aquae*) –to je potvr eno i sondiranjem. Objekat je bio 138 m duga ak i 25 m –irok. Vanjski zidovi vodospreme bili su –irine oko dvije rimske stope oja ani kontraforima i kamenim nasipom kako bi izdrflali pritisak iznutra. Dno bazena bilo je prekriveni debelim slojem gline koja je nanesena na flivu stijenu. U glini su se nalazili kameni ulomci razli itih veli ina. Drugi sloj koji se nastavlja na ovaj prvi glineni sastojao se od ne–to ve ih kamenih ulomaka izme u kojih se nalazila ispuna od –ljunka, mrvljene sedre i pijeska. Glina je i na ovom sloju zastupljena kao vezivno sredstvo i kao vodonepropusna podloga.⁹⁵²

Ulazak akvedukta u naselje op enito je za graditelje i arhitekte bio izazov. Razlog tomu je prije svega zbog obrambenog aspekta, jer se nije smijela ugroziti obrambena sposobnost utvr enog naselja. Tako er se moralo paziti da trasa akvedukta ne bude smetnja saobra aju na prilaznim komunikacijama. Nije to no sa uvano sjeci–te trase akvedukta i sjevernog bedema logora u Burnumu, stoga ostaje nejasno gdje se to no nalazio ulaz akvedukta u naselje. Boris Ilakovac pretpostavlja da je akvedukt preko sjevernog bedema ulazio u naselje malo zapadnije od sredine bedema, gdje su se nalazila *porta decumana*. Autor ostavlja mogućnost da se ovdje nalazio jo–jedan *castellum aquae* ili *castelum divisorium*, no to bi trebalo arheolo–ki ispitati, kao i na in distribucije vode unutar logora.⁹⁵³

⁹⁵¹ B. Ilakovac 1982, str. 57-58.

⁹⁵² B. Ilakovac 1982, str. 60-67.

⁹⁵³ B. Ilakovac 1982, str. 91-93.

Slika 39: Ulaz akvedukta u vojni logor Burnum (B. Ilakovac 1982, str. 92.)

Približna ukupna dužina trase akvedukta za Burnum, od izvorišta Glib do vojnog logora iznosi 32,6 km uključujući i obilaženje svih prepreka koje su karakteristika terena kojim prolazi.⁹⁵⁴

10.32.4. Natpisi

Može se naći i natpisa, osim onoga koji je pronađen kod amfiteatra posvećenog caru Vespazijanu, možemo izdvojiti jedan natpis vjerojatno s neke javne građevine (ILJug-02, 00849). Radi se o ulomku kamene grede, dijelu friza koji je rađen od bijelog vapnenca. Sačuvan je dio kamene plastike koji se nalazio na gornjem rubnom profilu. Natpis je bio u dva reda, a izgleda da je sačuvani dio sami po sebi. Slova su klesana u lijepoj kapitali veličine oko 4 cm. Natpis glasi:

L•FVN

Q•FABI

⁹⁵⁴ B. Ilakovac 1982, str. 96.

Natpis sadrži vjerojatno ime graditelja javne građevine ili ime magistrata za kojega je ista bila podignuta.⁹⁵⁵

10.32.5. Ceste i nekropole

Zbog svoga položaja Burnum je bio važnno prometno središte s putnom postajom i sjecište cesta, a tu je svakako i prijelaz preko rijeke kao bitna vojno - gospodarska točka. Sa Jaderom je bio povezan cestom koja je vodila kroz Ravne kotare preko Aserije, Alverije i Nadina. Jedna od najvažnijih cesta svakako je magistrala koja je išla od Akvileje do Dirahijuma, a oko dvije milje uzvodno od Burnuma je prelazila rijeku Krku. Jedna cesta prelazila je Krku iznad slapa Manojlovac, vode i s desne na lijevu obalu prema gradini Puljane, odakle dalje ide do Promone obilaze i planinu Prominu s južne strane.⁹⁵⁶ Sa Salonom je Burnum bio spojen cestom koja se dalje dolinom rijeke Une nastavljala u unutrašnjost prema Sisciji. Sa Senijom je bio spojen cestom preko Bukovice i kontinentalne strane Velebita.⁹⁵⁷

Prilikom izgradnje željezničke pruge Zadar – Knin sa sjevernog prostora sela Ivoševci potječu u arheološki nalazi nekropole Burnuma. Riječ je o nadgrobnim stelama koje su pronađene u sekundarnoj upotrebi kao poklopnice grobova iz vremena kasnog Carstva. Grobovi su bili u obliku zidane grobne rake koja je bila pravokutnog oblika. Grobnih priloga nije bilo, budući da su grobovi otkriveni ranije bili devastirani.⁹⁵⁸ Ostatci nekropole zabilježeni su u novijim arheološkim istraživanjima uzduž ceste s južne strane logora, koja je vodila prema Varvariji.⁹⁵⁹ Uz rimsku cestu koja je vodila od Burnuma prema Skardoni, na lokaciji koja se naziva Tuk u Rudelama otkriveno je u novijim istraživanjima pedesetak baza s četvrtastim utorima za uglavljivanje nadgrobnih stela.⁹⁶⁰

⁹⁵⁵ M. Sui 1970, str. 119.; Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby EDCS; http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php

⁹⁵⁶ fi. Mileti 2007, str. 192.

⁹⁵⁷ I. Borzi 2007, str. 163-180.

⁹⁵⁸ M. Sui 1970, str. 93.

⁹⁵⁹ fi. Mileti 2007, str. 194-195.

⁹⁶⁰ D. Marini 2007, str. 204.

10.33. VARVARIA – Bribir

Arheološka istraživanja pokazala su da je flivot na Bribirskoj glavici započeo negdje po etkom željeznog doba. Prema arheološkim nalazima domaće i importirane keramike i metalnih predmeta po etci naselja sežu u VIII. st. pr. Krista, a flivot se nastavlja u antici.⁹⁶¹

Varavarija se kao liburnsko naselje spominje kod antičkih pisaca. Ptolemej ju navodi kao opčinu koja se nalazi u kopnenom dijelu Liburnije (Ptol. 2, 16, 6), a kod Anonima iz Ravene se spominje kao *Raparia* (Ann. Rav. 4,22 i 5,14). Kod Plinija se navodi na dva mjesta, prvi put kao zajednica koja ima *ius Italicum* (Plin. N. h. III, 139), a drugi put se spominje u kopnenom dijelu Desete italske regije (Plin. N. h. III, 130).⁹⁶²

Budući da se Plinijevi podatci temelje najviše na Augustovoj *descriptio Italiae*, Mate Sui smatra da je Varvaria već u Augustovo vrijeme imala municipalnu samoupravu. Prema natpisu pronađenom u Burnumu koji spominje Tita Alija Saturnina kao glavnog dekurionata i vrhovnih magistrata kvatuorvira Sui navodi da je Varvarija bila municipij znatno ranije, u zadnjim godinama Cezarovog prokonzulata u Iliriku.⁹⁶³ Vjerojatno je Varvarija kao i neke druge liburnske zajednice stekla *ius Italicum* u vrijeme prokonzulata Julija Cezara, po završetku građanskog rata. S obzirom na ulogu Liburnije u tom ratu Cezar je htio ovu regiju vrće vezati za maticu Italiju, a to čini upravo dodjelom italskog prava nekim liburnskim zajednicama i dodjelom statusa kolonije Saloni i vjerojatno Jaderu. Varvarija je autonomiju stekla pred kraj rimske republike kao i neki drugi liburnski centri. Ovakav status dobijala su naselja koja su se na svom teritoriju isticala već ranije kao većina naselja i centri jedne regije, a u doba uspostave rimske vlasti flivot se tu nastavlja. Na primjeru Varvarije vidi se urbanizacija jedne prapovijesne gradine, gdje se rimski urbanistički principi prilagođavaju zatečenoj situaciji.⁹⁶⁴

10.33.1. Bedemi

Varavarija je bila utvrđena snažnim bedemima sa tri strane dok je s južne kao obrana služila prirodna litica. Bedemi su građeni od velikih kamenih bunja u megalitskoj tehnici ali se razlikuju na pojedinim mjestima u formi i dimenzijama. Zapadni bedem izgrađen je od većih kamenih blokova koji su nepravilniji i njihovo uslojavanje nije precizno provedeno. Na

⁹⁶¹ TM Batovi 1968, str. 89.

⁹⁶² A. Starac 1999-2000, str. 97.

⁹⁶³ M. Sui 1962, str. 184-185.

⁹⁶⁴ M. Sui 1996(h), str. 631-633.

isto nom bedemu situacija je nešto drugačija, redovi kamenih blokova su precizniji i više se pažnje posvetilo horizontalnom uslojavanju. Blokovi su manji, izduženiji i više podsjećaju na neke druge bedeme Liburnije, npr. u Aseriji i Jaderu. Na istočnoj i jugoistočnoj strani kameni blokovi rani su s anatrozom na bridovima, a bunje se smanjuju prema vrhu bedema. Kameni blokovi klesani su ispušteno bez anatroze po rubovima. Na ovim bedemima postoji jedna specifičnost koja nije poznata u antičkoj ili rimskoj arhitekturi već se vjerojatno radi o ilirskoj tradiciji i stečnom iskustvu u utvrđivanju gradina. Naime radi se o dijelu bedema koji je građen tako da se uzastopno grade tri zida koji se naslanjaju jedan na drugoga. Od temeljne stope zidovi se podižu na koso, nagnuti prema unutrašnjem licu bedema. Ovakvi bedemi imali su samo vanjsko lice jer se sljedeći zid naslanjao na prethodni. Inače je uobičajeno kod gradnje bedema grčkih i rimskih da se izgradi vanjsko i unutarnje lice zida, a međuprostor bi se potom ispunjavao smjesom žalje i maltera čime bi se dobilo na čvrstoći.⁹⁶⁵

Ranije su postojali suhozidni bedemi karakteristični za prapovijesne gradine koji su zamijenjeni novijim, ranim u megalitskoj tehnici. Potaknuti izgradnje ovakvog bedema koji je zamijenio onaj suhozidni prapovijesni možemo staviti u Cezarovo vrijeme, polovicu I. st. pr. Krista. Podizanjem bedema i obnovom utvrda stanovnici Varvarije morali su se osigurati od upada ratobornih susjeda Delmata. Rekonstrukcija bedema započela je kod zapadnih gradskih vrata gdje se nalazio glavni ulaz, a novi bedem je građen na liniji starijeg. Ulaz je bio riječni tipično gradinski s dvodijelnim propugnakulom, dok je na istočnom bedemu ulaz bio frontalni. Obrambena funkcija riječna je izmicanjem linije bedema gdje istureni desni zid ima funkciju bočne kule. Način izrade i postavljanja kamenih blokova sugerira da je zapadni dio bedema rani u vrijeme kada *opus quadratum* nije u potpunosti zastupljen na ovim prostorima za razliku od istočnih i jugoistočnih bedema gdje je ova tehnika prisutna.⁹⁶⁶

Za vremenski period koji obuhvaća ova radnja karakteristične su tri faze izgradnje bedema na Varvariji. Prva faza obuhvaća prapovijesni gradinski bedem koji je morao postojati na početku starijeg željeznog doba, ali kome još nije pronađen trag. Druga faza bio je bedem iz predrimskog vremena građen od velikih i teških kamenih ploha. Treća faza bila je u vrijeme Cezara kada je izgrađen bedem u megalitskoj tehnici s rustičnim bunjama i gradskim vratima na zapadnom dijelu. Ovi bedemi dovršeni su tek za vrijeme cara Tiberija.⁹⁶⁷

⁹⁶⁵ M. Sui 1996(h), str. 634-636.

⁹⁶⁶ M. Sui 1980, str. 37-39.

⁹⁶⁷ M. Sui 1980, str. 40.

10.33.2. Natpis o gradnji bedema

Natpis posvećen caru Tiberiju koji govori o gradnji bedema pronađen je na mjesnom groblju u sekundarnoj upotrebi 1969. godine (AE 1980, 00693).⁹⁶⁸ Natpis se unatoč oštećenjima dobro sačuvao klesan je u lijepoj kapitali, a glasi kako slijedi:

Ti(berio) Caesari divi Aug(usti) f(ilio) / divi Iuli n(epoti) Augusto /

P ontifici maximo co[n]s[ul]i III[I] imp(eratori) VIII tr(ibunica) pot(estate) XXV L(ucio)

*Vol[us]/io Saturnino leg(ato) pro [pr(aetore)]*⁹⁶⁹

Natpis je vjerojatno bio postavljen negdje na istoj strani bedema budući i po obliku i dimenzijama odgovara blokovima na tom dijelu. Vjerojatno je stajao blizu ulaza u grad do vrata koja su se nastavljala na gradski dekuman.⁹⁷⁰ Jednako kao i natpis o gradnji bedema u Argiruntumu, ovaj natpis je podignut u vrijeme kada je namjesnik provincije Dalmacije bio Lucije Volusije Saturnin. Ovdje nije korištena formula *...murum et tures dedit...* kao u Argiruntumu, ali je sličnost natpisa očit. Ovaj natpis možemo datirati u 23. god. n. Krista.⁹⁷¹

10.33.3. Opskrba vodom

Na samoj gradini, vodoopskrba nije mogla biti riješena pomoću akvedukta zbog prirodnih prepreka koje su spriječavale ovakvo rješenje. Dolaskom Rimljana ovaj problem riješen je izgradnjom cisterni za vodu unutar same gradine i adaptacijom ranijih prapovijesnih. Upotrebom kvalitetnijih tehnika zidanja i hidrauličkog maltera pri gradnji cisterne su bile kvalitetnije, kao i voda u njima. U dosadašnjim istraživanjima na Varvariji pronađene su za sada tri antičke cisterne za vodu.⁹⁷² Piscina za vodu bila je smještena i u atriju kuća gdje su ostatci pronađeni na Varvariji.⁹⁷³

⁹⁶⁸ Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby EDCS; http://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php

⁹⁶⁹ M. Sui 1980, str. 32.

⁹⁷⁰ M. Sui 1980, str. 34.

⁹⁷¹ K. A. Giunio 2001, str., str. 48-49.

⁹⁷² M. Sui 1996(h), str. 640.

⁹⁷³ M. Sui 1976, str. 181.

10.34. *PROMONA* – Tepljuh kod Drniša (gradina u Klancu)

Promona se nalazila na lijevoj obali rijeke Krke, a u izvorima se spominje kao Liburnski grad kojeg su im preoteli Delmati u 51. god. pr. Krista. Strabon spominje Promonu kao *Πριαμωνα* (Strab. 7, 5, 5), navodi je i Anonim iz Ravene (Ann. Rav. 4, 16), a nalazi se i na Peuntingerovoj karti (T. P. 5, 465).⁹⁷⁴

O sukobu Liburna i Delmata oko Promone govori Apijan (App. Illyr. 12, 25). Navode i da su Liburni Cezaru uputili poslanstvo u Galiju gdje je ratovao trafile i od njega da intervenira i na taj način im pomogne u sukobu s Delmatima. Budući je Cezar bio zaokupljen ratovima u Galiji i kasnije građanskim ratom protiv Pompeja naredio je Delmatima da vrate Promonu, na što su se oni oglušili. Iste godine rimska vojska stala je na stranu Liburna u ovom sukobu, te liburnsko - rimska vojska dolazi preoteti Promonu od Delmata ali biva poražena.⁹⁷⁵

Don Frane Bulić je iznio mišljenje da se Promona nalazi na Gradini u Klancu kod Triljaka koje postaje u selu Tepljuhu. Na ovom lokalitetu pronađeni su brojni natpisi iz rimskog vremena i razni drugi arheološki ostatci.⁹⁷⁶ Marin Zaninović, obilazeći područje oko Promine zaključio je da je najizglednije mjesto za smještaj Promone na gradini Orašnici. Gradina se uzdiže iznad Klanca kod Tepljuha i ima dominantan položaj iznad Petrova polja i okolnog područja. Na padinama gradine ulomci antičke keramike, a na istočnoj strani brežuljka vide se ostatci terasa koje su djelo ljudskih ruku. Ovdje su mogle biti smještene građinske nastambe. Oko vrha gradine pruža se prstenasto masivni bedem rađen u suhozidnoj tehnici. Na rubnim dijelovima planine Promine postoji još manjih gradina kao i ostatci tumula.⁹⁷⁷

U Bečkom muzeju nalazi se ulomak brončane ploče s područja Promine na kojem se spominju *pagani Prom[onenses]* (CIL III 14962). Unatpisu se spominje pravo korištenje mlinova koje su htjeli koristiti Promonjani, a vjerojatno su se nalazili na Krki ili Krki. Natpis vjerojatno potječe iz rane faze rimske okupacije, kada su se znali često voditi sporovi između zajednica. Iz natpisa je vidljivo da se radi o zajednici koja nema rimsko građansko

⁹⁷⁴ A. Starac 1999-2000, str. 105.

⁹⁷⁵ M. Zaninović 2007, str. 18.; M. Suić 1981, str. 147.

⁹⁷⁶ F. Bulić 1886-87, str. 12.

⁹⁷⁷ M. Zaninović 1992, str. 37.

pravo, koja je činila peregrinski pagus.⁹⁷⁸ Mate sui je mišljenja da je Promona civites stekla dosta kasno u vrijeme aurelijevaca, u drugoj polovici II. stoljeća.⁹⁷⁹

10.35. PASINI – Nepoznata lokacija, Pađine?

Plinije u svom djelu *Naturalis Historiae* spominje *civitas Pasini* (Plin. N. h. III, 140), no osim kod njega sli na navod nije zabilježen kod ostalih antičkih pisaca koji donose podatke o istočnoj obali Jadrana u vrijeme antike.⁹⁸⁰ Frane Bulić je iznio prijedlog da bi se ova zajednica mogla nalaziti u mjestu Pađine na području Mokropolja nedaleko od Knina, petnaest kilometara sjeverno od Burnuma. Natpisi spominju zajednicu na ovoj lokaciji –to je navelo Bulića da ovdje smjesti upravo Pasini (CIL III 8783). S ovakvim mišljenjem slaže se i Theodor Mommsen.⁹⁸¹

Slobodanačić je drugačije mišljenje, smatra da se na osnovi Plinijevog navoda Pasini i rijeka Telavij trebaju smjestiti negdje na područje između rijeke Rače i Nina, a nikako u zaleđe. Također napominje da ih se ne treba geografski tražiti zajedno jedno do drugoga jer je to u tekstu uvjetovano autorovom kategorizacijom pojedinih objekata.⁹⁸² Smatra da su Pasini jedna od liburnskih zajednica koja se nalazi na morskoj obali. Po gradskom statusu i ugledu vjerojatno je bila slična kao četrnaest općina (*Liburnorum civitates XIII*) koje navode u opisu skardonitanskog konventa skupa s Japodima (Plin. N. h. III, 139). Moguće je da su Pasini jedna od navedenih četrnaest općina, no u opisu su izdvojeni iz razloga –to se nalaze na morskoj obali, a ostale općine su u unutrašnjosti. Autor smatra kako je u vrijeme nastanka popisa općina, osim Japoda, Plinije naveo četrnaest liburnskih općina koje nije uvrstio na ostale popise koji se odnose na liburnsko područje. Dakle riječ je o općinama koje su u to vrijeme bile bez povlastica i nisu se nalazile na obali koju na drugom mjestu opisuje (Plin. N. h. III, 151, 152). Prema mišljenju Slobodanačića, za ubikaciju Pasina postoje dvije mogućnosti. Jedna je da se ovo naselje nalazi negdje na prostoru Vinodola između Tarsatike i Senije. Druga mogućnost je smještanje ovog naselja na sjevernom dijelu dalmatinskog kopna, zapadna strana Novigradskog mora, ili više prema sjeverozapadu uz područje Enone. Ove

⁹⁷⁸ M. Zaninović 1985, str.72.

⁹⁷⁹ M. Sui 1976, str. 36.

⁹⁸⁰ J. J. Wilkes 1969, str. 218.

⁹⁸¹ A. Starac 1999-2000, str. 102.

⁹⁸² S. ačić 1987/88, str. 70.

dvije lokacije jedine su izgledne za smje-taj ovog naselja, budu i da na preostalom dijelu Liburnije nema mjesta za nepoznatu op inu.⁹⁸³

Ako se uistinu ovdje radi o zajednici Pasini iz Plinijevog teksta, za njezinu to nu ubikaciju bit e potrebno jo–istraflivanja ili neka arheolo–ka potvrda u epigrafskom obliku.

10.36. *KURKUM*

Naselje Kurkum (*Κουρκουμ* – *Curcum*) spominje Ptolemej u svojoj Geografiji u prvoj polovici II. stolje a (Ptol. 2, 16, 6). Prema ovom izvoru naselje se nalazilo u unutra–njem dijelu Liburnije, a prema koordinatama koje donosi smjestilo bi se oko izvora rijeke Krke. To na lokacija ovog naselja nije sa sigurno– u utvr ena. Marin Zaninovi navodi gradinu isto no iznad sela Topolja kao mogu u lokaciju. Gradina je velikih dimenzija s pet velikih naseobinskih terasa na zapadnoj strani, a s nje potje u mnogi nalazi keramike i nekoliko nalaza metala prije svega nakita iz bron anog doba.⁹⁸⁴ Ovdje je prona ena i ilirsko–gr ka kaciga koju je zabiljefflio Mihovil Abrami za vrijeme iskapanja na Burnumu.⁹⁸⁵ Ovakvi nalazi i dimenzije same gradine govore o njezinoj dugotrajnoj naseljenosti i vafnosti u kontroli prolaza ovim podru jem. S nazivom Kurkum neki autori povezuju dana–nje ime rijeke Krke.⁹⁸⁶

Mate Sui pretpostavlja da se Kurkum nalazio sjeverno od Burnuma, uzimaju i u obzir vjerojatnu gre–ku koja je napravljena kod Ptolemeja (Ptol. 2, 16, 6). Smatra da je udaljenost od Burnuma oko 16 km, i smje–ta ga oko izvora rijeke Krke negdje u blizinu dana–njeg Knina na neku od gradina.⁹⁸⁷

Premda se naselje povezuje s imenom rijeke Krke i poku–ava se smjestiti na prostor kninske tvr ave, Slobodan a e smatra kako za to nema uvjerljivih indicija. Te da nije nufno da je Kurkum bio u pravoj Liburniji.⁹⁸⁸

⁹⁸³ S. a e 1993, str. 6-8 i 16-17.

⁹⁸⁴ M. Zaninovi 1992, str. 36.

⁹⁸⁵ M. Nikolanci 1960, str. 31.

⁹⁸⁶ M. Sui 1969, str. 42.; M. Zaninovi 1992, str. 36.

⁹⁸⁷ M. Sui 1969, str. 43.

⁹⁸⁸ S. a e 1993, str. 28.

11. RASPRAVA

U okviru ovog rada postavili smo nekoliko ciljeva. Prvi među njima je bio predložiti procese koji nastaju rimskim osvajanjem prostora između Ra-e i Krke s naglaskom na rimskoj urbanizaciji liburnskih naselja i promjenama koje ona donosi. Drugi cilj je bio ustanoviti stupanj urbanizacije svakog pojedinog grada na osnovi njihovih arheoloških ostataka. Treći je bio istraжити da li se poseban status pojedinih gradova (*ius italicum*) odrazio na njihovu urbanističku sliku.

Rimsko osvajanje prostora između Ra-e i Krke, etničkog prostora naroda Liburna, imalo je svoj tijek koji je i-ao postupno, ako uzmemo u obzir vojne događaje. Ovaj proces u odnosu na susjedne narode Liburna tekao je mirno kako nam to kazuju povijesni izvori. U svakom slučaju možemo smatrati da je proces podinjevanja Liburna bio vi-še saveznički, diplomatski nego vojnički. Kako smo to već u ovom radu spomenuli, sigurno je sukoba bilo ali oni nisu bili izraženi niti su bili presudni kod uspostave rimske vlasti nad Liburnima.

11.1 Procesi i urbanističke promjene nakon rimskog osvajanja

Postavljajući i svoja uporišta na jadranskoj obali rimski proces osvajanja imao je svoj tijek koji se i-ao u vi-še pravaca, kulturološki, lingvistički, administrativno - pravno, itd. Promjene koje su nastupile na području urbanizma zahvaljuju i materijalnoj kulturi i arheologiji, možemo do određene mjere pratiti danas premda postoje neki elementi na koje još uvijek o-čekujemo odgovore. Međutim se ti-je arheološke slike između Ra-e i Krke (Liburnije) na žalost nije nam sav kontekst naselja dostupan, ali prema onome što nam je bilo dostupno na terenu, dokumentaciji i stručnoj literaturi, kod nekih urbanističkih elemenata možemo donijeti stanovite zaključke. Sagledavajući sliku liburnskih gradinskih naselja što se ti-je fizičkih karakteristika i arhitekture, uočljivo je da se situacija stupanjem antike bitno izmijenila. Liburnska gradinska naselja koncipirana su prije svega kako bi stanovništvu pružala stanoviti stupanj zaštite i osnovne uvjete za život kao što su hrana i voda, tijekom ljetave godine. Dolaskom Rimljana određene stvari u našinu života i koncipiranju naselja se mijenjaju. Analizirajući i naselja u katalo-žkom dijelu ovoga rada uočavamo neke specifičnosti kod rimske urbanizacije. Geografski gledano Rimljani provode procese romanizacije (Romaness - rimstvo) u liburnskim naseljima koja su zatekli prilikom dolaska. Liburnska obala bila je od iznimne važnosti za širenje rimskog utjecaja dalje u unutrašnjost kontinenta prije svega zbog svojih prirodnih luka i planinskih prijevoja. Koncentracija rimske vlasti u početku je bila upravo u ovim strateški važnim mjestima gdje se zahvaljujući i mijenjanju domicilnog

stanovništva s pridošlim italicima dogodio najbrži razvoj romanizacije (Romaness ó rimstvo). Ovi procesi i promjene vidljivi su u mnogim segmentima javnog života i uprave, pa tako i na urbanizaciji naselja. Prapovijesna liburnska naselja su se nalazila na strateškim pravcima i kotama koje su osiguravale potrebne uvjete za život. Rimljani ne osnivaju nova naselja, osim –to u nekim slučajevima pomiču u centar naselja s postojećih gradina, ali tu se radi o praktičnim razlozima. Kako se to vidi iz tablice (Tablica br.1) radi se o naseljima koja su se nalazila uz morsku obalu ili otocima. Razlog pomicanja sredina naselja leži u potrebi da se koristi morska obala, odnosno njezina prirodna konfiguracija kako bi se dobila sigurna i funkcionalna luka. Sva naselja koja su bila na morskoj obali ili otocima ujedno su bila i važna pristaništa i trgovišta, budući da su se nalazila neposredno ispod važnih kopnenih prijelaza preko Velebita. Izuzetak je u ovom slučaju vojni logor u Burnumu koji je podignut neposredno uz gradinu na Puljanima, ali tu se radi o planimetriji koja je zadana karakteristikama vojnih logora.

Tablica 1: Rimska naselja podignuta u blizini Liburnskih gradina

Naselja koje je rimska vlast podigla u neposrednoj blizini liburnskih		
1.	<i>TARSATICA</i>	Rijeka
2.	<i>AD TURES</i>	Crikvenica
3.	<i>FULFINUM</i>	Omišalj
4.	<i>SENIA</i>	Senj
5.	<i>LOPSICA</i>	Sv. Juraj
6.	<i>BEGIUM (?)</i>	Cesarica kod Karlobaga
7.	<i>CISSA i NAVALIA</i>	Otok Pag
8.	<i>ARGYRUNTUM</i>	Starigrad Paklenica
9.	<i>SCARDONA</i>	Skradin
10.	<i>BURNUM</i>	Ivoševci, gradina u Puljanima

U ostalim naseljima, –to se tiče urbanizma uglavnom se dogodio proces koji je i–ao sukladno s asimilacijom rimske i liburnske kulture. Nasuprot liburnskom najčešće spontanom načinu podizanja naselja i njegovih dijelova, rimski je bio daleko napredniji strogo određen prema urbanističkim pravilima. Na području Liburnije ovakav proces je s arheološkim

stanovi-ta najjasniji na primjeru Jadera. Ključno je bilo nekoliko faktora za ovakav proces. Prije svega treba imati u vidu na in uspostave rimske vlasti koji je i-ao preko domicilnih vladaju ih slojeva. Pruflaju i potporu rimskim osvaja ima utjecali su na nifle slojeve dru-tva koji su na taj na in prihva ali novu vlast. Ovakvim procesom mogli su se stvoriti uvjeti za -irenje rimskog utjecaja u svim segmentima flivota tako i na podru ju arhitekture i urbanizacije.

Tablica 2: Naselja Liburnije koja se modificiraju dolaskom Rimljana

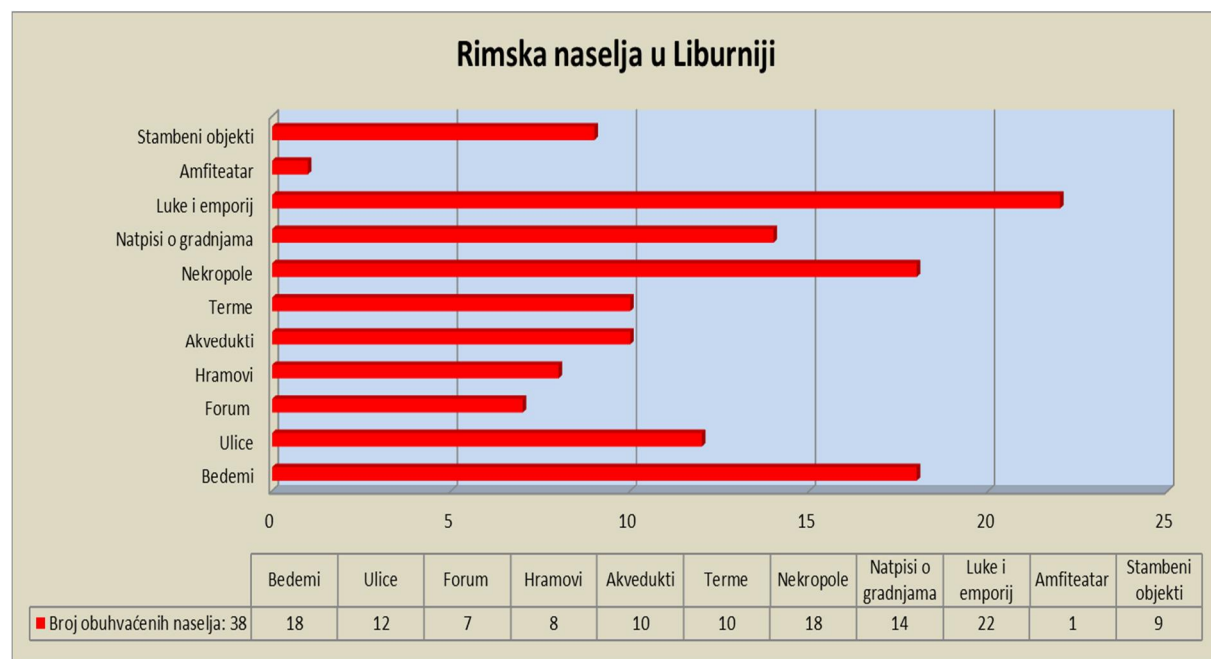
Naselja koja se modificiraju dolaskom Rimljana		
1.	<i>ALBONA (ALVONA)</i>	Labin
2.	<i>FLANONA</i>	Plomin
3.	<i>VOLKERA</i>	Bakar
4.	<i>CURICUM</i>	Krk
5.	<i>CREXA</i>	Cres
6.	<i>APSORUS</i>	Osor
7.	<i>ARBA</i>	Rab
8.	<i>ORTOPLA</i>	Stinica
9.	<i>ALVERIA</i>	Ist. Bukovica
10.	<i>SIDRONA</i>	Gradina kod Medvi e?
11.	<i>HADRA</i>	Gradina kod Medvi e?
12.	<i>CLAMBETAE</i>	Cvijina gradina kod Kru-eva?
13.	<i>ANSIUM</i>	Cvijina gradina kod Kru-eva?
14.	<i>CORINIUM</i>	Karin (Gradina Miodrag)
15.	<i>ASSERIA</i>	Podgra e kod Benkovca
16.	<i>NEDINUM</i>	Nadin
17.	<i>AENONA</i>	Nin
18.	<i>IADER</i>	Zadar
19.	<i>BLANDONA</i>	Gradina Trojan
20.	<i>ARAUSA</i>	Velika Mrdakovica
21.	<i>COLENTUM</i>	Murter
22.	<i>VARVARIA</i>	Bribir
23.	<i>PROMONA</i>	Tepljuh kod Drni-a (gradina u Klancu)

Jedna od najvaflnijih promjena u graditeljstvu pa tako i urbanizmu koja se -iri pod utjecajem rimske vlasti je upotreba fibuke pri gradnji zidova. fibuka kao vezivno sredstvo na isto nu obalu Jadrana dolazi preko gr kih kolonizatora, no Rimljani ju -ire na osvojena

područja. Rimski graditelji koriste flbuku iji je sastavni dio vapno, pijesak i sitni komadi i stu ene opeke ili keramike. Upotrebom flbuke u gradnji naselja dobilo se prije svega na vrsto i i kvaliteti građevina i njihovoj sigurnosti. Zidovi su postali tanji, a time je bilo potrebno i manje materijala upotrijebiti za gradnju. Koristio se materijal kojeg je bilo u neposrednoj blizini prije svega kamen. Za određene gradske građevine ili forum kvalitetniji kamen se dopremao iz udaljenih kamenoloma na našoj obali, a nerijetko i s područja Grčke i Italije. Upotreba flbuke omogućila je i zahtjevnije građevinske izvedbe kao što su svodovi, lukovi i kvalitetno popločanje javnih površina, te izrada mozaičkih podova.

Pijesak se koristio kao primjesa flbuke, a nalazio se osim na morskoj obali u koritima rijeka i potoka, naročito u sušnom dijelu godine kada je vodenje bilo olakšano. Kao građevinski materijal u određenim slučajevima koristila se i glina koja je najčešće služila kao izolacija kod gradnje akvedukta ili cisterni za vodu.

11.2. Stupanj urbanizacije Rimskih gradova u Liburniji

Graf 1: Zastupljenost urbanističkih elemenata u gradovima Liburnije

U poglavlju 7.3 (str. 56) ovog rada, *šlZgled rimskog grada* osvrnuli smo se na urbanističke elemente gradova na području Liburnije koji se razvijaju dolaskom rimske vlasti. Postoje određeni urbanistički elementi u nekim naseljima gdje arheologija nije bila u mogućnosti pružiti jasniju sliku, zbog kasnije izgrađenosti tijekom vremena ili nedostatka

istraživanja. Odrе ene paralele s naseljima u ostatku Rimskog carstva se mogu povući, no smatramo kad je podizanje naselja u pitanju, treba prije svega obratiti pažnju na geografsku i vojno političku situaciju u Liburniji prilikom izgradnje naselja.

Gradske fortifikacije i bedemi su najčešće neizostavni dio antičkog grada. Bedemi su imali ulogu u zaštiti gradskog i prigradskog stanovništva u vrijeme nemira i sukoba. Bedemi su opasavali prapovijesne gradine, a u antičko vrijeme rimska građevinska tehnika na prostor Liburnije donosi određene promjene koje se tiču na ina gradnje. Situacija u Liburniji je –to se tiče bedema raznolika. Postoje bedemi koji su iz prapovijesnog vremena pa se obnavljaju. Primjere za ovakvu gradnju nalazimo u Kuriku, Apsoru i Jaderu. Neki bedemi su podignuti za vrijeme rimske vlasti, kao –to je to slučaj u Argiruntu gdje car Tiberije poklanja gradu zidine i kule (CIL III 14322).

Bedemi su kao aspekt sigurnosti naselja bili nužni u predrimsko vrijeme, o čemu svjedoče brojne gradine koje su bile utvrđene suhozidnim bedemima bez obzira da li su bile trajno ili povremeno naseljene. Ipak, dolaskom Rimljana situacija s utvrđenim naseljima ponešto se mijenja. Rimljani osnivaju naselja na padinama gradinskih liburnskih naselja ili na morskoj obali. Trajnom uspostavom mira na području istočne obale Jadrana, pa tako i Liburnije nije nužno da su naselja utvrđena bedemima sa svih strana, –to će kasnije u vrijeme seoba naroda i u srednjem vijeku biti neophodno. Pod injavanjem naroda koji su flirali na istočnoj obali Jadrana i već ranijom pacifikacijom talijanske obale Rimljani postaju jedini gospodari Jadranskog mora. Utvrđenjem svoje vlasti na kopnu i stupanjem razdoblja mira koje se naziva *Pax Romana* ili *Pax Augusta*, mnoge opasnosti na području Liburnije prestaju, te nije bilo nužno da su naselja utvrđena bedemima premda se u nekim naseljima bedemi podižu i u vrijeme mira.

Sukladno vojno političkoj situaciji razvijala su se i naselja. Na otoku Krku imamo primjer Kurika (*Curicum*) koji je utvrđen bedemima još iz prapovijesnog vremena. Prema nalazu megalitskih kamenih blokova u gradu Krku koji su datirani po načinu izrade u IV. - III. st. pr. Krista, vidljivo je da je naselje bilo jako dobro utvrđeno. S obzirom na geografski smještaj Kurika na važnom prapovijesnom plovidbenom putu, te susjedne narode s kojima Liburni graniče, ovakva struktura bedema nije iznenađujuća. Premda nemamo u povijesnim izvorima izravno zabilježen podatak o sukobu između Liburna i Histra, za pretpostaviti je da je do nesuglasica naroda ito na moru moralo dolaziti. Oba naroda su bila orijentirana prema moru i bavili su se između u ostalog piratstvom i me u kvarnerskim otocima i na području

sjevernog Jadrana. S obzirom na ovakvu situaciju, možemo pretpostaviti određenu ugroženost prapovijesnog Kurika s morske strane. Osim od Histra opasnost je prijetila i od susjednih Japoda koji su u jednom periodu uspjeli zavladatai dijelom obale sjevernog Jadrana, te je za pretpostaviti da se Kurik našao ugrožen. Rimljani obnavljaju gradske zidove i utvrđuju ih o čemu svjedoči natpis koji se datira u polovicu I. st. pr. Krista (CIL III 13295), dakle radi se o vremenu koje još uvijek nije vojno - politički stabilno. Sličnu situaciju s bedemima nalazimo u Arbi i Apsoru. Rimski bedemi dograđeni su na prapovijesne iz IV. i III. st. pr. Krista (poglavlje 10.8.6., str. 123).

Na drugom kraju otoka Krka Rimljani osnivaju Fulfin (*Fulfinum*) u neposrednoj blizini prapovijesnog naselja koje se nalazilo na brdu iznad Omišaljskog zaljeva. S obzirom da je piratstvo Liburna i Histra bilo pod kontrolom, odnosno suzbijeno, osnivanje naselja na ovom mjestu nametnulo se kao potreba budući da posjeduje odlične uvjete za razvitak luke i naselja uz nju. S ovog područja bogatog vodom i obradivom zemljom kretao je akvedukt za Kurik i kasnije Fulfin. Kako smo već naveli opisuju i Fulfin (poglavlje 10.7., str. 108) u istraflivanjima koja su provedena na gradskom području i rekognosciraju i teren nisu pronašli ostatci bedema ili fortifikacija iz vremena osnivanja naselja. Naselje je osnovano u I. st. n. Krista za vrijeme dinastije Flavijevaca kada nema opasnosti za stanovništvo, te nije bilo potrebe za podizanjem gradskih bedema i fortifikacija.

Što se tiče fortifikacija u ostalim naseljima Liburnije, uočava se slijedeća situacija. Naselja na području Ravnih kotara i Bukovice sva su bila utvrđena bedemima ili su se nalazila na strmim nepristupačnim liticama koje su imale ulogu u obrani naselja. U nekim naseljima postojala je kombinacija bedema i nepristupačnih litica kao što je to slučaj na gradini u Puljanima (*Burnum*) ili na gradini Miodrag (*Corinium*). Na većini ovih naselja nalazimo bedeme iz vremena prapovijesti, a na onim važnijim postoji rimska dogradnja kao što je to slučaj u Aseriji ili Varvariji. Ovakva situacija s gradskim utvrdama nije iznenađujuća, budući da je Liburnima opasnost najviše prijetila s istoka od strane Delmata. Naselja na području Bukovice bila su ugrožena od sjeverozapadnih susjeda Japoda. S vojnog gledišta, područje Ravnih kotara izuzetno je pogodno za brzo napredovanje organiziranih vojnih jedinica, te je stoga teško branljivo. Ovakva situacija je potvrđena u mnogim vojnim djelovanjima koja su uslijedila nakon antike, sve do današnjih dana i Domovinskog rata. Vojnikim flargonom kazano, „...tko ovlada Velebitom, ovladao je i Ravnim kotarima“. Kad uzmemo u obzir vojno i geografsku situaciju na području Ravnih kotara utvrđivanje naselja bedemima nameće se kao potreba. Ista je situacija i s Jaderom koji je bio utvrđen u antičko vrijeme s kopnene strane

gdje se ranije nalazio prapovijesni bedem, o čemu je bilo rije i prethodno u ovom radu (poglavlje 10.27.4., str. 203).

Karta 7: Naselja utvrđena s bedemima

Za antička naselja pod Velebitom (*Tarsatica, Volkera, Senia, Lopsica, Ad Tures, Ortopla, Begium*) do sada nemamo arheološki potvrdu da su bila utvrđena bedemima u vrijeme ranog principata. Tarsatica se utvrđuje bedemima tek u IV. stoljeće nakon što granice Carstva postaju ugrožene barbarskim provalama, a grad postaje dio Alpskog limesa (poglavlje 10.3.3., str. 83). Rimska naselja pod Velebitom u prapovijesno vrijeme su bila utvrđena bedemima i nalazila su se na uzvisinama, no pomicanjem naselja u rimsko vrijeme prema morskoj obali fortifikacije izostaju. Na području Senije gradski bedemi iz vremena antike do sada nisu arheološki ni arhitektonski potvrđeni niti na jednom dijelu srednjovjekovnog trakta bedema. Miroslav Glavić ostavlja mogućnost da su se antički gradski bedemi nalazili negdje dalje od duktusa srednjovjekovnih bedema, te da su kasnije razgrađeni kako bi se dobio materijal za izgradnju nekih drugih gradskih objekata. Postoji mogućnost da antička Senia kao i ostala antička podvelebitska naselja nije imala bedeme, odnosno s obzirom na vojno i geografsku situaciju nisu bili nužni. Senija se razvila podno prijevoja Vratnik koji je jedini

mogu i prolaz iz unutrašnjosti na obalu i obrnuto na ovom potezu Velebita. Stacioniranjem vojne posade na području prijevoja vrlo jednostavno se moglo osujetiti bilo kakav pokušaj prodora potencijalnog neprijatelja. Svaki usjek ili klanac s vojnog aspekta daje prednost onoj strani koja organizira obranu. Napada se nalazi u podinjenom položaju na udaru praktički sa svih strana, te se ovakva mjesta prilikom zauzimanja nekog područja izbjegavaju. Slična je situacija bila s rimskom vojskom prilikom ratovanja s Delmatima na njihovom području koje obiluje klancima i usjecima. Osim toga područje Japoda bilo je vojnički već osvojeno, tako da neka veća opasnost Seniji nije prijetila. Slična je situacija i s ostalim antičkim podvelebitskim naseljima koja su se razvila ispod važnih planinskih prijevoja. Kontroliraju i vojno ove prijelaze, naselja su bila dovoljno zaštićena te nije bilo potrebe za podizanjem bedema, a zbog konfiguracije krškog i negostoljubivog velebitskog terena nije bilo moguće izvesti organizirani vojni napad iz ostalih pravaca.

Izuzetak kod podvelebitskih naselja predstavlja Argiruntum koji je imao gradske bedeme u vrijeme nakon dolaska Rimljana, o čemu imamo i epigrafski spomenik pronađen 1908. koji to potvrđuje (ILJug 2894). Premda je urbanistička slika antičkog Argiruntuma prilično arheološki nepoznata, s obzirom da je grad nastao na poluotoku za pretpostaviti je da su gradski bedemi kao i u Jaderu postojali s kopnene, istočne strane. Ovdje je situacija slična kao na području obližnje Bukovice, opasnost je vrlo lako mogla doći s istoka, stoga je grad s kopnene strane bio utvrđen bedemima.

Graf 2: Zastupljenost bedema u naseljima Liburnije

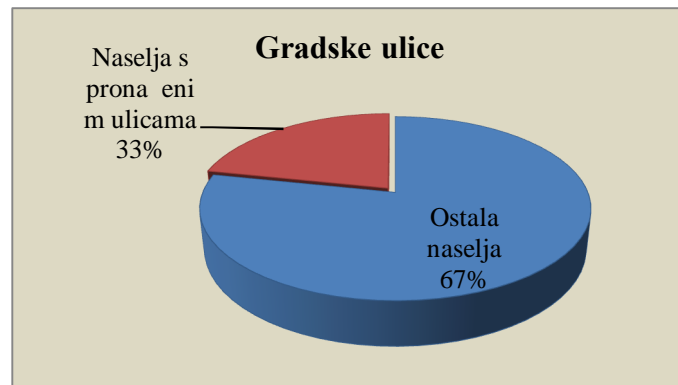
Gradski bedemi predstavljali su stanovitu sigurnost za stanovništvo, ukoliko je postojala potencijalna ili permanentna opasnost na nekom području. Na prostoru Liburnije sva su naselja bila utvrđena u prapovijesno vrijeme, ali dolaskom Rimljana situacija je izmijenjena te se bedemi podižu ili uvrću samo gdje je to neophodno. Bedemi su predstavljali uvijek veoma opsefan građevinski zahvat koji je kao takav bio financijski veoma

skup. Osim toga iziskivao je veliku radnu snagu, logisti ku organizaciju na samom gradili-tu, va enje i dopremanje velike koli ine gra evinskog materijala i njegovu obradu. Pored svega toga, to je bio zahvat koji je vremenski obi no trajao dosta dugo ovisno o konfiguraciji terena i dimenzija samih bedema. Trenutna arheolo-ka slika na podru ju anti ke Liburnije sugerira da bedema nema na podvelebitskom dijelu gdje naselja nisu bila izravno ugroflena u vrijeme ranog principata. Uzev-i u obzir sve elemente koji su potrebni za izgradnju gradskih bedema i fortifikacija, ovakva situacija na terenu se ini logi nom i prakti nom.

Karta 8: Liburnska naselja s prona enim ulicama

Gradske ulice i komunikacije u rimskom gradu bile su jasno definirane, -to se mofle vidjeti i na do sada istraflenim dijelovima naselja na podru ju Liburnije. Jader je primjer rimske kolonije gdje je rimska planimetrija naselja bila strogo po-tovana, -to se odrazilo i na poloflaj ulica koje su se prostirale u ortogonalnom sustavu. Sli nu situaciju zati emo i u ostalim ve im naseljima gdje je to do sada arheolo-ki potvr eno (Senia, Kurik, Enona, Argiruntumí), a u nekim naseljima kao -to je Aserija mo flemo pretpostaviti istu situaciju, s obzirom na poloflaj bedema i gradskih vrata u odnosu na forum.

Graf 3: Zastupljenost naselja s prona enim ulicama

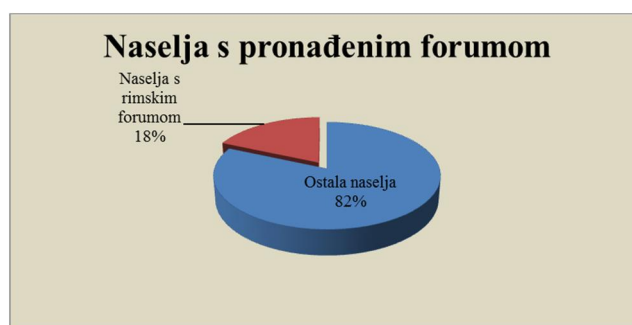
Glavna gradska ulica, *dekumanus* bila je nastavak ceste koja je vodila iz agera u naselje. Ceste su predstavljale važan faktor kod uspostave rimske vlasti i –irenju njihovog utjecaja u procesima romanizacije. Glavna rimska cesta pratila je smjer pruflanja jadranske obale od sjeverozapada prema jugoistoku, a kretala je od Akvileje te se preko zemlje Histra prostirala do Tarsatike odakle nastavlja do Senije. Kod Senije cesta skre e preko Vratnika u zale e prostiru i se do zapadne Bukovice gdje ulazi na podru je Ravnih kotara povezuju i glavna naselja. Iz ravnih kotara kod vojnog logora u Burnumu cesta prelazi na Delmatsko podru je dalje prema Saloni. Priobalna naselja ispod Velebita bila su povezana cestama koje su i-le preko prirodnih prijevoja koji su kori-teni jo– u prapovijesti, a dolaskom Rimljana postaju prohodne ceste. Naselja u Ravnim kotarima, prije svega Aserija i Nedin povezana su bila s lukom u Pako–tanama, gdje je isto kao u slu aju Skardone i vojnog logora u Burnumu cesta bila od presudne važnosti u trgovini i transportu vojske i vojne opreme dalje u unutra–njost.

Sredi-te anti kog grada, prostor foruma s pripadaju im javnim građevinama, bio je najvažnija povr-ina u gradskoj svakodnevici. Razvoj foruma u anti kom naseljima imao je svoj proces, kao i ostali urbanisti ki dijelovi naselja. Potreba za javnom povr-inom unutar nekog naselja ili grada name e se sama po sebi. Forum je u rimskom gradu bio sjeci-te glavnih gradskih ulica, time i centralna javna povr-ina. U po etku su forumi bili skromna mjesta koja su mogla biti ozna ena simboli no, a razvojem rimskih urbanisti kih pravila, forum dobiva reprezentativan izgled. Forum se razvija u monumentalno mjesto koje ostavlja dojam mo i i sklada rimskog grada.

Karta 9: Liburnska naselja s pronađenim forumom

Vitruvije prenosi pravila koja su postojala pri gradnji javne površine foruma. Moralo se paziti na veličinu koja je morala biti proporcionalna određenom broju stanovnika, kako se ne bi stvarale gužve prilikom održavanja nekih događaja na zrcalu foruma. Isto su to bile gladijatorske borbe u mjestima koja nisu imala amfiteatar. Za razliku od grčkog foruma koji su okolo imali gusti red stupova, rimski forum imao je jednu kolonadu iznad koje bi se nalazili galerijski prostori.

Graf 3: Zastupljenost naselja s pronađenim forumom

Što se rimskog foruma na prostoru Liburnije tiče, do sada je direktno i indirektno arheološki potvrđeno njegovo postojanje u šest naselja (*Fulfinum*, *Apsorus*, *Senia*, *Asseria*, *Aenona*, *Iader*). U Seniji se pretpostavlja postojanje foruma, budući da je pronađen natpis koji spominje postojanje gradske kurije koja se redovito nalazila uz gradski forum, no zbog

nemogu nosti arheolo-kih istraflivanja jo- uvijek nije otkriven. Najve i i najrepresentativniji forum nalazi se u koloniji Jader, koji je istraflen i prezentiran. U Enoni se forum nalazio isto no od hrama no jo- uvijek nije arheolo-ki istraflen zbog privatnog vlasni-tva parcele ispod koje se nalazi. U Aseriji je na podru ju rimskog foruma izgra ena u srednjem vijeku crkva sv. Duha oko koje je nastalo groblje, no nakon njezine nedavne obnove uz zidove crkve i apsidu mogu se vidjeti neki elementi gradskog foruma. Arheolo-ka istraflivanja nedavno su otkrila forumski kompleks anti kog Fulfina koji za razliku od mnogih drugih naselja nije ugroflen kasnijom gradnjom, te su ostatci foruma mogli biti prezentirani.

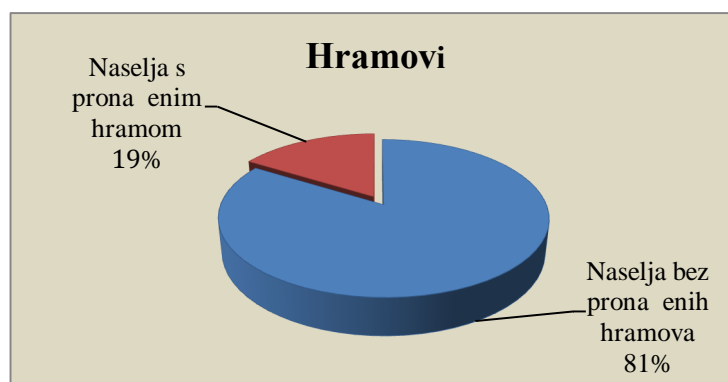
Premda nemamo jo- uvijek arheolo-ku potvrdu o postojanju foruma u mnogim mjestima Liburnije, moflemo pretpostaviti njegovo postojanje u odre enom obliku. Na navedenim primjerima, vidljivo je da se forum u rimskoj Liburniji razvijao sukladno reprezentativnom rimskom stilu gradnje, i doflivljavao svoju evoluciju i obnovu kao -to je to bilo slu aj u Jaderu i Enoni.

Karta 10: Liburnska naselja s prona enim hramom

Prostor za kult bio je smje-ten neposredno uz gradski forum zauzimaju i na taj na in vaflno mjesto u gradskoj svakodnevicu. O vaflnosti kulta i njegovoj prisutnosti u gradovima Liburnije govori i arhitektonska izvedba hramova. Premda jo- uvijek traju znanstvene rasprave o posve enosti odre enih hramova, prije svega u Jaderu i Enoni, njihova

monumentalnost i bogata dekorativna izvedba potvrđuju o važnosti kulta u rimskom gradu. Rimljani su poštovali domicilna liburnska božanstva koja su zatekli prilikom dolaska, no često se događalo da je taj kult dobio rimski oblik i takav se nastavio poštovati. Primjere za ovo imamo u antičkoj Flanoni gdje je božica Irija također poistovjeđena s Venerom kao *Iria Venus* i u Enoni gdje je svetište božice *Venus Anzotica* pronađeno 1938. god. na poluotoku koji sa sjeverozapadne strane zatvara ulaz u ninsku luku.

Graf 4: Zastupljenost naselja s pronađenim hramom

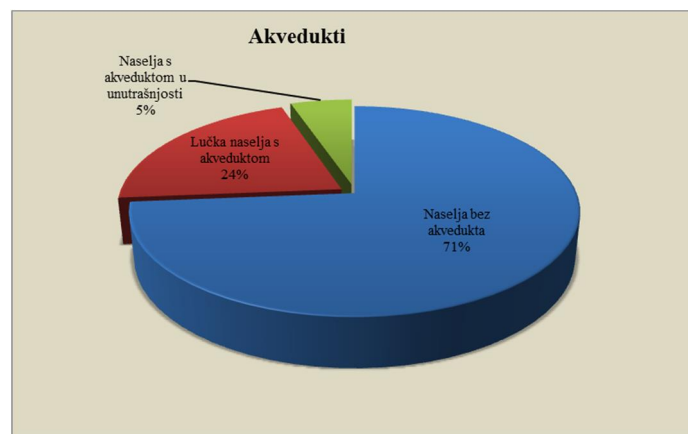
Liburni su prije dolaska Rimljana živjeli u gradinskim naseljima koja su imala suhozidne bedeme unutar naselja bile su nastambe, postojalo je određeno mjesto za kult, a nekropole su se nalazile uz određene pravce komunikacije u vidu tumula (gomila). Svi ovi urbanistički elementi modificiraju se dolaskom Rimljana na jednu višu i kvalitetniju razinu. Za ovakav napredak zaslužno je nekoliko elemenata, osim noviteta u graditeljstvu zahvaljujući i upotrebi fluke kao vezivnog sredstva, važno je bilo znanje rimskih graditelja i arhitekata koje oni donose i primjenjuju na prostoru liburnskih naselja. Upravo ovi novi elementi dovode do jednog posve novog načina opskrbe naselja pitkom vodom kakav nije prisutan na prostoru Liburnije ranije. Izgradnja akvedukata kao vodoopskrbnih sustava novost je koja je prisutna na području Liburnije od dolaska Rimljana, čime je omogućen transport pitke vode na veće udaljenosti bez da se gubi na njevoj kvaliteti. Nakon dolaska Rimske vojske u obalne gradove Liburnije uslijedio je priliv italskog stanovništva te se populacija povećava, a time se javlja povećana potreba za pitkom vodom. Osim povećanja populacije potreba za kvalitetnom vodom je porasla i zbog izgradnje javnih kupališta, termi u naseljima. Terme su također novost na području Liburnije koju donose Rimljani, a bile su sastavni dio javnog flukta. Predstavljale su mjesto sastajanja, ufrivanja, prostor za razonodu i dokolicu, te

za održavanje osobne higijene i zdravlja. U prapovijesno vrijeme naselja su obično podizana u blizini rijeka, potoka ili izvorišta vode.

Karta 11: Liburnska naselja s vodoopskrbnim sustavom

Postojao je i kaptafni sistem na nekim gradinama gdje se voda mogla skupljati u prirodnim ili umjetnim bazenima koji su obično oblagani nepropusnom glinom. Za napajanje stolice često su se koristile prirodne lokve kakve se ponegdje i danas mogu vidjeti na području Istre, Dalmacije i otoka. Rimljani pri gradnji akvedukata koriste hidroizolacijsku flbuku koja nije bila poznata Liburnima, osim toga slufle se egzaktnim izrađuju o nagibu i protočnosti gravitacijskih kanala. Gravitacijski kanali na većim udaljenostima gdje nema velikog pada terena bili su u kombinaciji s kaptafnim objektima ili sifonskim sistemima, kao što je to bio slučaj u Vranskoj dolini na trasi akvedukta za Jader. S područja Liburnije do sada su nam poznati akvedukti koji su vodom opskrbljivali Jader, Enonu, Aseriju, Cisu, Navaliu, Scardonu, Kurik i Fulfin. Moguće je da je i Apsor imao akvedukt budući da su pronađene dvije kamene cijevi nedaleko od naselja koje su slične onima iz Jadera i Kurika (poglavlje 10.8.7., str. 124). Svaki od ovih vodoopskrbnih sistema specifičan je sam po sebi. Svi su se nalazili na prostoru s različitom geografskom konfiguracijom, te su na taj način predstavljali graditeljski izazov koji je u konačnici je morao zadovoljiti potrebe naselja za pitkom vodom.

Graf 5: Zastupljenost naselja s vodoopskrbnim sustavom

Osim što je porastao broj stanovnika u gradovima nakon dolaska Rimljana, promijenile su se i određene navike u gradskoj svakodnevnici i na inu flivota. Voda se distribuirala do određenih gradskih točaka kako bi stanovnici imali pristup tekućoj vodi, a u upotrebu dolaze gradske javne terme te u nekim slučajevima privatne u sklopu stambenih jedinica. Voda je morala biti visoke kakvoće i optimalne temperature i u dovoljnim količinama tijekom cijele godine. Kako bi se ovi uvjeti zadovoljili nerijetko se išlo u velike i skupe projekte izgradnje akvedukata. Primjere za to nalazimo pri izgradnji akvedukta za Jader koji je bio dugačak 42 km. Slijede i primjer iz Liburnije koji svjedoči o veoma zahtjevnom i po svemu sudeći skupom projektu je akvedukt T^hopalj - Novalja koji je gravitacijski kanal klesan duboko u stijeni s vertikalnim otvorima prema površini (poglavlje 10.15.3., str. 151).

Sustav opskrbe vodom uz pomoć akvedukta na području Liburnije imala su već i značajnija naselja gdje je stanovništvo brojnije i potreba za kvalitetnom vodom povećana. Ako krenemo od sjevera uočimo da su na otoku Krku Kurik i Fulfin imali akvedukt, kao značajna naselja s lukom. Slično je i s Apsorom koji je vafno naselje još od prapovijesti na sjecištu pomorskih putova. Osim kolonije Jader akvedukt je imala Enona, vafno liburnsko i kasnije rimsko središte i pristanište, te na području Ravnih kotara Aserija, kao centralno mjesto kuda su prolazili vafni prometni pravci. Skardona je bila izuzetno vafna luka i sjedište juridikog konventa, a Vojni logor u Burnumu morao je imati kvalitetnu, permanentnu i neovisnu opskrbu vodom zbog velikih potreba vojske i stoke koju ona koristi. Na otoku Pagu vodovod su imale dvije vafne rimske luke Cisa i Navalja, što je bilo od velikog značaja za opskrbu brodova vodom, kao u lukama Skardona i Jader.

Kod mnogih naselja na području Liburnije vodoopskrba nije mogla biti riješena uz pomoć akvedukta iz razloga – to su često postojale nesavladive geografske prepreke. Sva naselja osim Aserije i vojnog logora u Burnumu koja su imala izgrađene akvedukte bila su ujedno i važne jadranske luke. Postojanje kvalitetnog vodenog opskrbnog sustava u ovim naseljima možemo povezati s potrebom da se brodovi opskrbljuju kvalitetnom pitkom vodom, kao i trgovima koja su se nalazila u lukama. Osim toga u ovim obalnim naseljima je priliv stanovništva bio najveći, budući da su se ovdje izmjenjivali trgovci, obrtnici, pomorci i vojnici.

U krševitoj mediteranskoj Liburniji dovoljna količina vode mogla je u ljetnim mjesecima predstavljati problem, a suše su mogle potrajati i nekoliko mjeseci, rjeđe i dulje. Vodoopskrbni sustavi, akvedukti koji kao novitet dolaze s Rimljanima na područje Liburnije, skup su i zahtjevan zahvat, no u određenim mjestima bilo ih je neophodno izgraditi. Prema do sada dostupnim arheološkim nalazima antičkih akvedukata vidljivo je da su ovakve sustave u Liburniji imala geografski i strateški važna mjesta u kojima je boravio veliki broj stanovnika. Osim flotelja naselja prisutna je i velika cirkulacija civilnog stanovništva, pomoraca, trgovaca kao i vojske koja je poglavito preko jadranskih luka odlazila na vojne pohode.

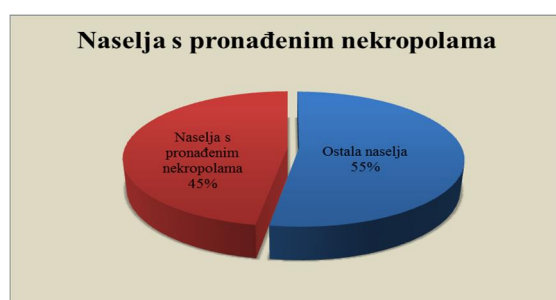
Gradske nekropole, premda nisu direktno urbanistički dio grada, njegov su neizostavni dio koji je imao važan utjecaj u rimskom fluvotu.

Karta 12: Liburnska naselja s pronađenim nekropolama

Nekropole su se prostirale uz prometnice koje su vodile do naselja, te su i na taj način bile sastavni dio svakodnevnog života.

Rimljani prakticirali dva načina pokapanja inhumaciju odnosno pokapanje cijelog tijela i incineraciju, pokapanje ostataka tijela spaljenog na lomači. Na području Liburnije najveća nekropola prostirala se na području Jadera gdje je u istraživanjima na više gradskih lokacija do sada zabilježeno oko 2000 grobova iz perioda antike. U Jaderu, Clambete, Enoni, ali i nekim drugim naseljima događao se kontinuitet sahranjivanja iz predrimskog vremena do kasne antike. U Enoni je prostor fidrijača korišten kao nekropola i u vrijeme ranog srednjeg vijeka.

Graf 6: Zastupljenost naselja s pronađenim nekropolama

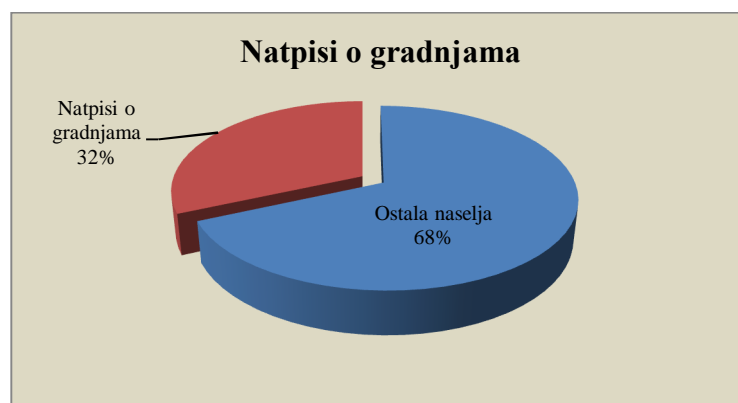
Tipovi ukopa kao i arheološki materijal pronađen kod njih ovisio je o imovinskoj moći i pokojnika i njegove obitelji, odnosno o staležnoj pripadnosti. Najčešće su jednostavne grobne parcele koje mogu biti jednostavan ukop u zemlji ili urni s malo priloga. Grobne parcele pripadnika viših staleža bile su sukladno tome i uređene, a prilozima su često bili importirani bogato uređeni predmeti. Arheološki materijal pronađen na nekropolama u Liburniji (Jader, Enona, Scardona, Volkerai) odraz je rimskog načina života i pogrebnih običaja u periodu od I. st. pr. Krista do IV. stoljeća. Materijal koji je pronađen u nekropolama zastupljen je predmetima domaće proizvodnje kao i importima s područja Mediterana, naročito u nekropolama priobalnih gradova.

Natpisi o gradnji direktno su pokazatelj procesa urbanizacije u nekom naselju, budući da imamo epigrafičko svjedočanstvo o potrebi za podizanjem određenog javnog objekta. U nekim slučajevima ovakav spomenik može biti pokazatelj za postojanje spomenika koji arheološki nije lociran ili je kasnijom gradnjom negiran u potpunosti. Na prostoru Liburnije

ovakvi spomenici pronađeni su do sada u etnaest naselja, a govore o podizanju javnih i privatnih gradskih elemenata.

Karta 13: Liburnska naselja s pronađenim natpisima o gradnji

Graf 7: Zastupljenost naselja s pronađenim natpisima o gradnji

Albona:

Natpis koji govori o izgradnji kupališta i posveti balnea Nimfama (CIL III 3047).

*Nymphis / Aug(ustis) sacr(um) / ex voto sus/cepto pro
sa/lute municip(ii) / balineo effect(o) / Ti(berius) Gavillius C(ai)*

f(ilius) / Claud(ia) Lambicus / aed(ilis) Ilvir posuit

Flanona :

Dio natpisa (ILJug 2906) koji je pronađen 1928. god. koji spominje podizanje nekog objekta u sastavu principesa na tro-kapitalne.

pon[tif(ici) ma[x(imo) 3] / [3 Fla]nona i<m=N>pen[sa publica]

Pronađen je i natpis o podizanju spomenika najvjerojatnije posvećen gradskom patronu (ILJug 2904).

] / aere / [c]onlato

Crexa i Apsorus:

S otoka Cresa potječe natpis koji govori o gradnji kurije i trijema, a spominje i postojanje foruma (CIL III 3148 = 10131, ILS 5516).

Ti(berio) Caesar(e) Aug(usti) f(ilio) / Augusto pon[t](ifice)

max(imo) / [L(ucius)?] Aemilius Vols(onis) f(ilius) Ocla(tinus) /

L(ucius) Fonteius Q(uinti) f(ilius) Rufus / Ilviri porticum / curiam

d(ecreto) d(ecurionum) faciundum / caravere idque probav[ere] /

Curicum:

Natpis (CIL III 13295) spominje izgradnju dionice gradskog Bedema.

Turus Patalius Granp(icus?) Opia(vi) f(ilius) / Venetus

Lastimeis Hosp(olis) f(ilius) / pra(irecti) murum locaverunt lo[n]g(um) /

p(edes) CXI alt(um) p(edes) XX eisde(m) probav(erunt)

Fulfinum:

Natpis iz Fulfina govori o gradnji dionice gradskog vodovoda.

Imp(erator) Caesar, divi fil(ius), [Domitia/nus] Aug[ustus] p(ontifex)

*m(aximus), tribuniciae / potestatis [XIII], imp(erator) [XXII], consul
[XVI], / censor perp(etuus), p(ater) p(atricie) / aquam Flaviam Augus-
tam novis / fontibus collectis Flavio Filii/no induxit. L(ucius) Sestius
Dexter / veteranus coh(ortis) III praetoriae / de sua pecunia faciundum
cu/ravit.*

Argyruntum:

Natpis o gradnji iz Argiruntuma ija su dva ulomka otkrivena 1908. godine spominje cara Tiberija, a odnosi se na podizanje bedema i fortifikacija (ILJug 2894).

*[Ti(berius) Caesar / divi Aug(usti) f(ilius) Au]g[ustus / imp(erator)
pon[t(ifex) m]ax[imus] / trib(unicia) pot(estate)] XX[XVII]
m[urum / et] tu[rres dedit / L(ucio) Volusi]o S[aturnino / leg(ato)
pro pr(aetore)] /*

Aenona:

Iz Enone se sa uvaio natpis koji spominje gradnju mosta koji je prelazio preko rijeke Rine. Natpis je pronađen pored susjednog mjesta Vrsi.

*C(aius) Iulius Ceuni f(ilius) / Ser(gia) Curticus Aetor / pontem
de sua pecun(ia) / fecit / lon(gum) p(ed)es CXXCVII / lat(um)
p(edes) X /*

Iader:

Iz Jadera potje u dva natpisa koji se odnose na gradnju bedema i kula, jedan se nalazi u Veroni (CIL III 2907), a drugi je u stalnom postavu Arheološkog muzeja Zadar (CIL III 13264). Sadržaj natpisa je skoro identičan, s tim da se u drugom navodi ime *Tit Julije Optat*, koji je financirao obnovu kula koje su bile od starosti istrošene.

CIL III 2907:

*Imp(erator) Caesar divi f(ilius) Aug(ustus) / parens coloniae murum / et turris dedit /
T(itus) Iulius Optatus turris vetustate / consumptas i<m=N>pensa sua restituit*

CIL III 13264:

Imp(erator) Caesar divi f(ilius) / Augustus parens / coloniae murum turris / dedit

Osim natpisa posve enih gradnji bedema i fortifikacija, sa uvan je i jedan koji spominje gradnju akvedukta za Jader (CIL III 2909 = 9983).

*Imp(erator) Nerva Trian[us...] / pontif(ex) max(imus)
tr[ib(unicia)...] / aque ductum colon[is s(ua) p(ecunia) perfecit] / in quod ante
impen[derant iussu] / sacratissimi princi[pis...] /*

Nedinum:

Iz Nedina potje e natpis (CIL III 2871) vezan za gradnju stanovitog portika kojeg je dao izgraditi izgraditi izvjesni Tit Turanij.

*T(itius) Turranius L(ucii) f(ilius) Claud(ia) Rufus / ob honorem
Aedilitatis / porticum long(um) p(edes) C lat(um) / p(edes) XX
[et templum (ili sacellum)] / Latre cum L(ucio) Turranio / [Proculo?
Et T(ito) Tu]rranio / Frontone fil(iis) fecit /*

Asseria:

Iz Aserije potje e nekoliko ulomaka grede arhitrava koji su prona eni u nekoliko istraffivanja tijekom XIX. i XX. stolje a. Jedan dio uzidan je u pro elje privatne ku u u Biogradu. Radi se o natpisu (CIL III 15027):

...dec(urio) augur porticum / t(estamento) f(ieri) i(iussit) ex

sestertium LXXX (mobilibus) /

U zidovima crkve Sv. Duha i njezinoj neposrednoj blizini pronađeni su dijelovi natpisa CIL III 15026:

*leg(ionis) X] Frete[nsis p]rimus omnium Asser[iensium ex HS] / CC testamen(to) fieri
iussit*

Svi ulomci vjerojatno pripadaju jednoj te istoj gredi, s obzirom da nema veštih odstupanja u vrsti i kvaliteti slova i dekoraciji.

Varvaria:

Natpis iz Varvarije govori o gradnji bedema pronađen je u sekundarnoj upotrebi 1969. godine (AE 1980, 00693). Natpis je uz manja oštećenja dobro sačuvan, a glasi kako slijedi:

Ti(berio) Caesari divi Aug(usti) f(ilio) / divi Iuli n(epoti) Augusto /

P ontifici maximo co[n]s[ul]i III[I imp(eratori) VIII tr(ibunica) pot(estate) XXV L(ucio)

Vol[us]/io Saturnino leg(ato) pro [pr(aetore)

Burnum:

Iz Burnuma potječe jedan natpis vjerojatno s neke javne građevine (ILJug-02, 00849). Radi se o ulomku kamene grede, dijelu friza koji je rađen od bijelog vapnenca. Natpis je bio u dva reda, sačuvani dio je vjerojatno sami početak. Natpis glasi:

L•FVN

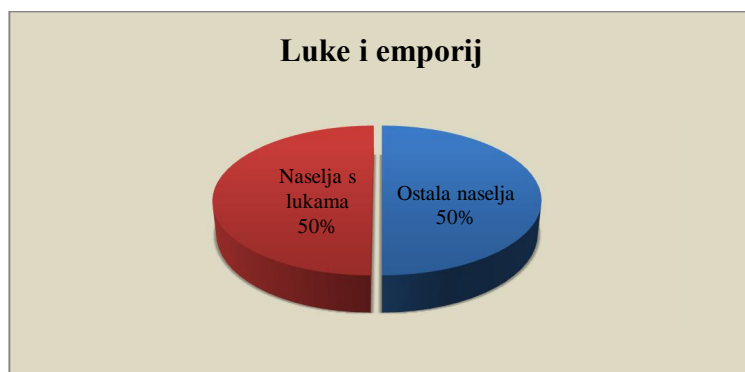
Q•FABI

prisutni su u Alboni, Flanoni, Kreksi, Kuriku, Fulfinu, Argiruntumu, enoni, Jaderu

Karta 14: Liburnska naselja s lukama

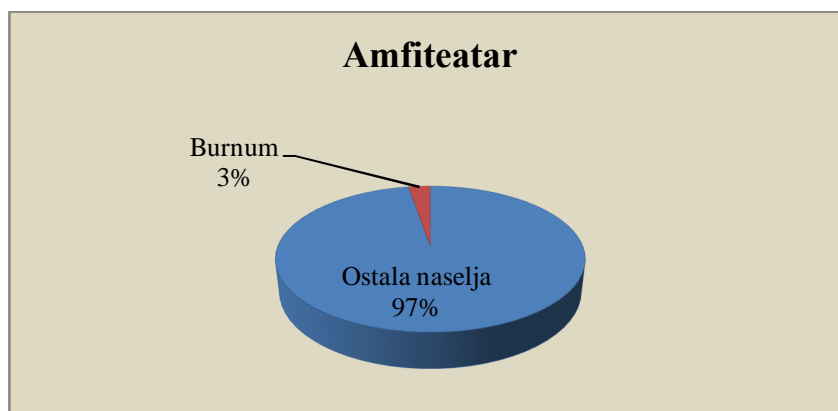
Luke koje su se nalazile na području liburnske obale i otoka bile su od ključne važnosti za penetraciju rimske vojske dublje u unutrašnjost u ratnim pohodima protiv Japoda i ostalih naroda. Nakon uspostave rimske vlasti u Liburniji postojeće luke dobivaju više značaj i sukladno tome se razvijaju. Naselja se pomiču na morsku obalu upravo radi iskorištavanja potencijala prirodnih pristaništa i sidrišta za brodove. Primjere za to imamo duž cijele obale od Albone, Flanone, Tarsatike dalje prema jugu. Snažan razvoj doživljavaju pristaništa i sidrišta u Tarsatici, Seniji, Fulfinu, a novo pristanište gradi se i na ušću rijeke Dubrave u današnjoj Crikvenici (*Ad Tures*) zbog trgovine i distribucije keramičkih proizvoda. Skardona postaje važno pristanište s prirodnom lukom koja je primarno nastala zbog vojne aktivnosti rimske vojske protiv Delmata i opskrbe logistikom vojnog logora u Burnumu.

Graf 8: Zastupljenost naselja s lukama

Razvoj luka osim za vojne potrebe bio je u uskoj sprezi s ekonomskim interesima rimske države, u prvom redu se to odnosilo na trgovinu. Osim naselja koja su se razvila uz morsku obalu, u Liburniji imamo primjere korištenja luke koja je s naseljem bila povezana cestom. Aserija i Nedin su bili povezani s lukom koja se nalazila ispred današnjih Pako-tana, a Enona je imala luku na području današnje uvale kod TN Zaton s kojom ju je povezivala cesta. Ovo su bili praktični primjeri najbliže povezanosti naselja s pristaništem na obali, premda se kod Enone ne radi posve o tome. Pristanište na rtu Kremenja a razvilo se zbog sigurnije i kraće plovidbe u antičko vrijeme, budući se Enona nalazi na kraju dosta plitkog zaljeva izloženog udarima bure (poglavlje 10.26.8., str. 192).

Amfiteatar je u antičkom gradu bio mjesto za zabavu na kome se provodilo slobodno vrijeme. U areni amfiteatra najčešće su se provodile gladijatorske borbe uz glasno navijanje publike za svoje favorite.

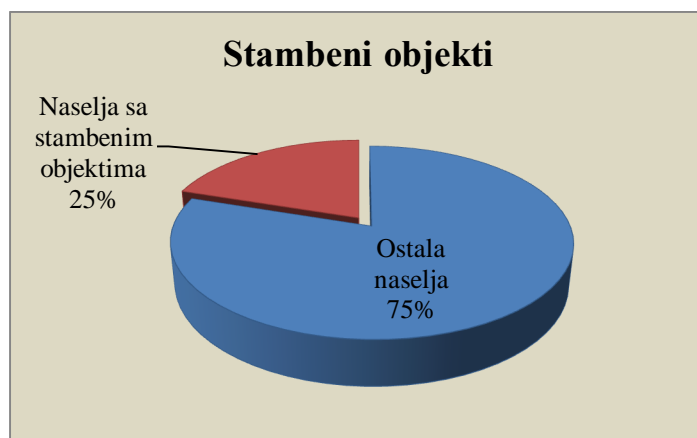
Graf 9: Zastupljenost naselja s amfiteatrom

Na području Liburnije do sada su utvrđeni ostatci amfiteatra pored vojnog logora u Burnumu o kojem smo već pisali (poglavlje 10.32.2., str. 244). Sigurno je služio osim za borbe gladijatora za zabavu stanovništva kanaba, te kao vježbalište za rimske legionare. Osim ovog u Burnumu, za sada nemamo materijalnog dokaza o postojanju nekog drugog amfiteatra u Liburniji. Kolonija Jader je vjerojatno imala amfiteatar kao i Pula i Salona, no za sada o tome imamo samo pisano svjedočanstvo iz XVII. vijeka (poglavlje 10.27.7., str. 215.).

Karta 15: Liburnska naselja s pronađenim stambenim objektima

Stambeni objekti unutar rimskih gradova Liburnije uglavnom su bili *insulae* odnosno gradske četvrti koje su bile omeđene ulicama, kardima i dekumanusima. Ovaj tip stambenih zgrada u sebi je sadržavao više stambenih jedinica *domus* koje su u sebi mogle imati otvoreno dvorište *atrium*. Ovakve građevine otkrivene su do sada u Tarsatici, Kuriku, Jaderu, a u Enoni su otkriveni ostatci raskošne rimske kuće i zgrade s mozaikom podovima na nekoliko lokacija unutar grada.

Graf 10: Zastupljenost naselja s pronađenim stambenim objektima

U nekim naseljima postoji paralelna upotreba stambenih objekata iz liburnskog vremena i rimskih zgrada. Ovakav slučaj postoji na Murteru (*Colentum*) gdje je liburnska gradina sa

akropolom na vrhu brijega, a Rimljani grade stambeno ó gospodarske objekte u podnožju uz morsku obalu. Sli na situacija je na Pagu u Cisi gdje su uz more prona eni stambeni objekti.

Tablica 3: Anti ki urbanisti ki elementi u naseljima Liburnije

Naselje	Bedemi	Ulice	Forum	Hram	Akvedukt	Kupalište	Nekropola	Natpis o gradnji	Luka i emporij	Amfiteatar	Stambeni objekti
ALBONA						•		•	•		
FLANONA								•	•		
TARSATICA	•	•				•	•		•		•
VOLKERA							•		•		
SENA		•	•	•		•	•	•	•		
LOPSICA						•			•		
APSORUS	•	•	•		•		•		•		
CREXA							•	•	•		
CURICUM	•	•	•	•	•	•	•	•	•		•
FULFINUM			•	•	•	•	•	•	•		
ARBA	•							•	•		
CISSA					•		•		•		•
NAVALIS					•				•		
AD TURES									•		
ORTOPLA							•				
BEGIUM				•			•		•		
ARGYRUNTUM	•	•					•	•	•		
AENONA	•	•	•	•	•	•	•	•	•		•
JADER	•	•	•	•	•	•	•	•	•		•
CORINIUM	•										
CLAMBETAE	•	•		•		•					•
ANSU	•	•		•		•					•
NEDINIUM	•							•			
BLANDONA	•										
ARAUSA	•						•				
ASSERIA	•	•	•		•		•	•			
ALVERIA											
SIDRONA											
HADRA	•										
VARVARIA	•							•			
BURNUM	•				•		•	•		•	•
COLENTUMINSULA	•	•					•		•		•
PASINI											
SKARDONA		•			•		•		•		
PROMONA											
KURKUM											

11.3. Utjecaj *Ius Italicum* na urbanističku sliku gradova Liburnije

Ius Italicum je privilegij koji je dodjeljivan odre enim zajednicama u rimskim provincijama. Regulira pravni status zemlji-ta kod nekog naselja koje se nalazi na podru ju Italije ili je dio neke provincije. *Ius Italicum* ozna avao je podru je ili dio zemlji-ta koje se na ovaj na in smatralo italsko. Dakle ovaj privilegij nije se odnosio na populaciju neke zajednice.

Mo se ti e naselja i gradova na podru ju Liburnije, ve smo spomenuli i analizirali (poglavlje 2.4., str. 12) Plinijev popis naselja koja su pripadala skardonitanskom konventu (Plin. N. h. III, 139): *Ius Italicum habent eo conventu Alutae, Flanates a quibus sinus nominatur, Lopsi, Varvarini, immunesque Asseriates, et ex insulis Fertinates, Curictae.*

U svom opisu Plinije navodi etiri zajednice koje su imale *Ius Italicum* (*Alutae, Flanates, Lopsi i Varvarini*). Postoje mi-ljenja da je zajednica *Alutae* ustvari *Albona* o emu je bilo rije i na ranije u ovom radu (poglavlje 10.1., str. 76.). Ako Plinijev podatak o *Ius Italicum* razmotrimo kao vjerodostojan, vidjet emo da se radi o liburnskim naseljima koja se nalaze na

sjevernom dijelu Liburnije i Lopsici koja se nalazi ispod Velebita. Varvariju Plinije ubraja sjeverno u X. regiju Italije. Dakle ne raspolafemo podacima o ostalim naseljima Liburnije koja su u I. st. eventualno imala isti privilegij *Ius Italicum*. Uzimaju i ovo u obzir kao i razli it stupanj urbaniziranosti Liburnskih naselja nakon dolaska Rimljana vidljivo je da ovaj privilegij nije mogao direktno utjecati na urbaniziranost naselja. Naselja su se razvijala sukladno prihva anju rimske vlasti od vode ih domicilnih prvaka i dodjele municipalnog ranga. Osim toga, geografski poloflaj zna ajno je utjecao na razvoj naselja i gradova. Liburnija je za Rimljane jo–od ranije (III. i II. st. pr. Krista) bila zna ajno strate–ko podru je (saveznik?) u pacifikaciji isto ne obale Jadrana i vojnog prodora dalje u unutra–njost na podru je Japoda i Delmata. Naselja i gradovi koji su se na–li unutar interesne sfere Rima u tom trenutku brfle su se naseljavala, te su se zahvaljuju i tome i razvijala. Analiziraju i naselja u ovom radu vidljivo je da su ona koja su se nalazila na otocima sjevernog Jadrana i u podvelebitskom djelu imala ja i urbanisti ki razvoj. Istaknuti strate–ki poloflaj koji ova naselja (Kurik, Apsor, Arba...) imaju iz prapovijesnog vremena pokazao se klju nim i u antici, te poprimaju rimsku urbanisti ku sliku. Sli no se dogodilo i sa Cisom na otoku Pagu koja svoj razvoj duguje dvjema jakim prirodnim lukama. U podvelebitskom dijelu Liburnije naselja se razvijaju zahvaljuju i svom strate–kom prirodnom smje–taju i lukama, o emu je ve bilo rije i. TMto se ti e podru ja Ravnih kotara ovdje kao i na nekim drugim dijelovima Liburnije arheologija nije jo–uvijek pruffila kona ni odgovor, no prema sada–njem stupnju istraflenosti vidljivo je da naselja svoj razvoj u antici duguju svom poloflaju. Analiziraju i povijesne izvore i trenutnu arheolo–ku sliku ovih naselja vidljivo je da se ja e razvijaju ona naselja koja su se na–la u neposrednoj blizini anti kih komunikacija ili na strate–kim dominantnim poloflajima kao –to je to slu aj s Aserijom, Nedinom ili Varvarijom. Jader i Enona otvarali su put prema Ravnim kotarima s morske strane jo–u prapovijesno vrijeme. Zahvaljuju i svom prirodnom za–ti eno poloflaju ovakvu ulogu nastavljaju u anti ko vrijeme pa i kasnije. TMre i svoju vlast prema jugu i ratuju i dugi niz godina s Delmatima, Rimljani utvr uju svoj poloflaj podiflu i vojni logor u Burnumu nakon ega se kao luka i jako sudbeno sredi–te razvija Skardona.

12. ZAKLJUČAK

Širenje rimske republike i kasnije carstva na području Mediterana popraćeno je vojno-gospodarskim interesima i željom za jačanjem i širenjem države. Isto na obala Jadrana u tom smislu nije bila izuzetak u ekspanzionističkoj politici Rima. Za razliku od mnogih naroda koji su rimsku vojnu silu smatrali kao prijetnju svojim interesima, kod Liburna je situacija bila drugačija. Arheologija i analiza povijesnih izvora nisu nam do kraja pružile odgovor zašto je to bilo tako. Kroz temu ovog rada pratili smo procese na području urbanizma u mjestima gdje nam je to bilo dostupno s arheološkog stanovišta. Sagledavajući cjelokupnu situaciju vidljivo je da je urbanizacija tijesno povezana s ostalim procesima kulturno-ke sinergije dvaju naroda, odnosno kultura. Počevši od vojnog i političkog podinjavanja, o čemu su u Liburniji postojali interesi s obje strane – to se vidi i u materijalnoj kulturi koja nam se sačuvala do danas. Liburni kao pomorski narod s razvijenom kulturom dozvoljavaju urbanističke promjene u određenim naseljima koja svoj razvoj doživljavaju dolaskom Rimljana. Ova mjesta nisu slučajno odabrana već svoj razvoj duguju geografskom položaju, te interesima rimske države i domorodačke aristokracije. Zahvaljujući ovim činjenicama određeni gradovi kao Jader, Emona, Aserija, Kurik, itd., se snažno razvijaju u urbanističkom i administrativno - pravnom smislu postajući zajednice rimskih građana s određenim pravom. Neka naselja gube na značaju i urbanistički ostaju na razini koju su imala u prapovijesno vrijeme ili doživljavaju minimalne promjene. Mnoga naselja obrađena u ovom radu nisu arheološki istraživana. Osim financijskih sredstava koja su gotovo uvijek ograničavali i faktor u arheologiji, u nekim slučajevima postoji kontinuitet u naseljavanju do danas pa su istraživanja nemoguća. S druge strane neka građinska naselja su trajno napuštena u kasnoj antici, sve do danas tako da u njima nije moglo doći ni do zahtitnih arheoloških istraživanja koja nam često ponude zanimljive rezultate.

Geografska specifičnost prostora između Rade i Krke utjecala je na urbanističku sliku prapovijesnih i kasnije antičkih naselja. U okviru ovog rada odgovorili smo na nekoliko pitanja koja smo postavili kao ciljeve.

Prvi među njima je bilo odgovoriti na pitanje o eventualnim specifičnostima procesa koji nastaju rimskim osvajanjem prostora između Rade i Krke s naglaskom na rimskoj urbanizaciji liburnskih naselja i promjenama koje ona donosi. Tako smo ustanovili da se ovaj proces razlikovao u Liburniji od sličnih procesa kod susjednih naroda. U prvom redu ovdje mislimo na brutalno podinjavanje Histra u dva velika vojna pohoda i dugogodišnje borbe s

ratobornim Delmatima. Prema povijesnim izvorima s kojima raspolafemo i materijalnoj kulturi, vidljivo je da je prostor Liburnije imao druga iji tretman kod Rimljana. Procesi u Liburniji su imali svoj tijek koji se odrazio i na urbanisti ku sliku naselja. Ovaj proces urbanizacije nije ovisio samo o statusu naselja koje je imalo u sklopu rimske drflave ve i o njegovu geografskom poloafaju.

Drugo pitanje je trebalo ustanoviti stupanj urbanizacije svakog pojedinog grada na osnovi njihovih arheolo-kih ostataka. To je i postignuto zahvaljuju i komparaciji svih sa uvanih arhitektonskih ostataka. Analiza je pokazala da su neka naselja kao -to je Tarsatika, Jader, Enona, Kurik doflivjela visoki stupanj urbanizacije prema rimskim urbanisti kim pravilima. Na primjeru Jadera arheologija je do sada utvrdila potpuno negiranje liburnskog naselja i razvoj anti kog grada prema rimskim obi ajima i pravilima. Jader nam za sada prufla najjasniju sliku rimskog grada na podru ju Liburnije, no iz mnogih arheolo-kih istraflivanja koja su pruflila uvid u bogatu materijalnu kulturu rimskog perioda, za o ekivati je da je sli na situacija bila u ostalim razvijenijim naseljima.

Tre e je pitanje bilo istrafliti da li se poseban status pojedinih gradova (*ius italicum*) odrazio na njihovu urbanisti ku sliku. Istraflivanje je pokazalo da je stupanj urbaniziranosti vi-e ovisio o strate-kin vojnim i gospodarskim interesima rimske drflave i geografskom poloafaju liburnskih naselja. U po etku rimskog osvajanja Liburnije interes je bio uglavnom vojni, odnosno -irenje i u vr- ivanje vlasti dalje u unutra-njost. U tom periodu razvijaju se obalni gradovi zahvaljuju i dolasku vojske i italskog stanovni-tva. Uspostavom rimske vlasti i pravnog poretka razvijaju se i naselja u unutra-njosti, a ja i razvoj doflivljavaju ona mjesta koja se nalaze na bitnim prometnim pravcima. Razvoj se ogleda u materijalnoj kulturi, urbanisti kim i arhitektonskim elementima te u bogatom sitnom arheolo-kom materijalu.

U ovom radu smo mogli pratiti mnoge elemente karakteristi ne za rimsko graditeljstvo i urbanizaciju u odre enim naseljima, sukladno stupnju istraflenosti naselja obuhva enih ovom temom.

13. LITERATURA

13.1. Kratice časopisa, serija i institucija:

AMI ó Arheolo-ki muzej Istre

AMS ó Arheolo-ki muzej Split

AMZd ó Arheolo-ki muzej Zadar

MDC ó Muzejski dokumentacijski centar

Ann. Inst. archaeol. - *Annales Instituti archaeologici* - Godi-njak Instituta za arheologiju

AP ó Arheolo-ki pregled

ARR ó Arheolo-ki radovi i rasprave

Atti CRSR ó Atti. Centro di ricerche storiche Rovigno, Trieste ó Rovigno

BASD - Bulletino archeologica e storia Dalmata

FfZd ó Filozofski fakultet u Zadru

Godišnjak PFS ó Godi-njak Pravnog fakulteta u Sarajevu

HA - Histria Antiqua

HAD ó Hrvatsko arheolo-ko dru-tvo

HAG ó Hrvatski arheolo-ki godi-njak

JAK - Jahrbuch für Altertumskunde, Be

JÖAI ó Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen institutes, Be

Radovi instituta JAZU ó Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

OA - Opuscula archaeologica

Prilozi ó Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu

Radovi Zd ó Radovi Instituta JAZU u Zadru

Radovi zavoda za povijesne znanosti JAZU, Zadar

Radovi zavoda za povijesne znanosti JAZU, Zadar

RFFZD ó Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru

RJAZUZd ó Radovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru

RZHAZUZd ó Radovi zavoda HAZU (Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti) u Zadru

VAHD ó Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku

VAPD ó Vjesnik za arheologiju i povijest Dalmatinsku

VAMZ ó Vjesnik Arheolo-kog muzeja u Zagrebu

VHAD ó Vjestnik Hrvatskoga arkeologi koga druftva

Zbornik PFZ – Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu

ZIHNZd - Zbornik instituta za historijske nauke u Zadru

ŽA ó fiiva antika

13.2. Prilozi:

13.2.1. Karte:

Karta 1: Prostor Liburnije (R. Maršić)

Karta 2: Pravci vojne kampanje C. Semproniusa Tuditana (M. Tumačel Kos 2005, str. 327.)

Karta 3: Ilirik za vrijeme Cezara s područjem pod rimskom kontrolom (M. Tumačel Kos 2005, str. 336.)

Karta 4: Nin i pristanište Kremenjaca (Pomorska karta)

Karta 5: Raster ulica Nina iz XIX. stoljeća (B. Ilaković 1997, str. 9.)

Karta 6: Rasprostranjenost ninskih nekropola (J. Beločević 2007, str. 508.)

Karta 7: Naselja utvrđena s bedemima

Karta 8: Liburnska naselja s pronađenim ulicama

Karta 9: Liburnska naselja s pronađenim forumom

Karta 10: Liburnska naselja s pronađenim hramom

Karta 11: Liburnska naselja s vodoopskrbnim sustavom

Karta 12: Liburnska naselja s pronađenim nekropolama

Karta 13: Liburnska naselja s pronađenim natpisima o gradnji

Karta 14: Liburnska naselja s lukama

13.2.2. Slike:

Slika 1: Nadgrobnostela agrimenzora Nikostrata iz Pompeja s prikazom i rekonstrukcijom grme. (J. P. Adam 2005, str. 6.)

Slika 2: Rekonstrukcija antičke sprave chorobates (J. P. Adam 2005, str. 17.)

Slika 3: Rekonstrukcija izgleda ušća Dubrave u rimsko doba (Dražić 1991, str. 236-237.; I. Ofenriep Roguljić 2012, str. 8.)

- Slika 4: Poloflaj radionice u današnjem rasteru ulica (I. Ofani Rogulji 2012, str. 13.)
- Slika 5: Današnjih bedemi grada Krka s ulazima A, B i C (A. Faber 1963-65, str. 48.)
- Slika 6: Detalj sa zapadnog bedema Kurika (A. Faber 1963-65, str. 49)
- Slika 7: Unutarnje lice zapadnog bedema Kurika (A. Faber 1963-65, str. 51.)
- Slika 8: Natpis o gradnji bedema CIL III 13295 (foto: H. Manenica)
- Slika 9: Megalitni kameni blokovi iz bedema Kurika (foto: H. Manenica)
- Slika 10: Natpis o obnovi Venerinog hrama neposredno nakon otkrića (foto: G. Vrkljan Lipovac)
- Slika 11: Ostatci apside hrama (foto: N. Novak)
- Slika 12: Crteži tlocrta i presjeka ostataka hrama (N. Kocijan)
- Slika 13: Područje rimske nekropole Kurika (I. Farić i Rokov 1962., str. 39.)
- Slika 14: Fulfinum o otkriveni dijelovi naselja do 1977. god., (A. Faber 1977, prilog - karta na kraju.)
- Slika 15: Sustav antičkih gatova Fulfina, u uvali Sepen (A. Faber 1981, str. 303.).....110
- Slika 16: Forum Fulfina (foto: H. Manenica)
- Slika 17: Tunelska dionica s otvorima na akveduktu Tinkopalj o Novalja (B. Ilakovac 1990, str.199.)
- Slika 18: Akvedukti Tinkopalj o Novalja i Kolan o Caska na Pagu (B. Ilakovac 1990, str.197.)
- Slika 19: Natpis iz postava AM Zadar, CIL III 14322 (foto: H. Manenica)
- Slika 20: Nekropola Argirunta u odnosu na grad (I. Fadi 2006, str. 16.)
- Slika 22: Tlocrt kupališta (I. Fadi 2008, str. 130)
- Slika 23: Bedemi Aserije (foto: H. Manenica)
- Slika 24: Tlocrt foruma Aserije prema H. Liebl i W. Wilberg 1908.(I. Fadi 2003(d), str. 420.)
- Slika 25: Trasa akvedukta Enone (B. Ilakovac 1982, str. 108.)

Slika 26: Dvojne ustave na gravitacijskom kanalu akvedukta (B. Ilakovac 1982, str. 118.)

Slika 27: Natpis CIL III 13264 o gradnji bedema u postavu AM Zadar (foto: H. Manenica)

Slika 28: Ostatci jugoisto nih gradskih zidina Zadra: I. Anti ki zid, II. Kasnoanti ki zid, III. Srednjovjekovni zid, a) gradska vrata sa slavlukom, b) Srednja vrata (porta media u natpisu), c) vrata s bo nim kulama kvadratne osnove, d) srednjovjekovna športa terre firme (M. Sui 1981, str. 189.)

Slika 29: Rekonstrukcija jugoisto nog prospekta bedema iz ranog Carstva (M. Sui 1981, str. 189.)

Slika 30: Kompleks foruma i kapitolija, Jader ó rekonstrukcija (M. Sui 1981, str. 205.)

Slika 31: Prednja strana kruni-ta zdenca sa zadarskog foruma (I. Fadi 1999(c), str. 49.)

Slika 32: Kapitolij ó rekonstrukcija (M. Sui 1981, str. 211.)

Slika 34: Vranska dolina, shema sifona (B. Ilakovac 1982, str. 166.)

Slika 35: Elementi olovnog i kamenog sifona (B. Ilakovac 1982, str. 165.)

Slika 36: Kasnoanti ki bedem sa ostacima kamenih frijebova akvadukta (foto: H. Manenica)

Slika 37: Ostatci velikih termi u Zadru (M. Sui 1981, str. 197.)

Slika 38: Podru je oko Jadera sa nazna enim nalazima grobova (TM Perovi , I. Fadi 2009, str. 47)

Slika 39: Ulaz akvedukta u vojni logor Burnum (B. Ilakovac 1982, str. 92.)

13.2.3. Tablice:

Tablica 1: Rimska naselja podignuta u blizini Liburnskih gradina

Tablica 2: Naselja Liburnije koja se modificiraju dolaskom Rimljana

Tablica 3: Anti ki urbanisti ki elementi u naseljima Liburnije

13.2.4.Grafovi:

Graf 1: Zastupljenost urbanisti kih elemenata u gradovima Liburnije

Graf 2: Zastupljenost bedema u naseljima Liburnije

Graf 3: Zastupljenost naselja s prona enim ulicama

Graf 4: Zastupljenost naselja s prona enim hramom

Graf 5: Zastupljenost naselja s vodoopskrbnim sustavom

Graf 6: Zastupljenost naselja s prona enim nekropolama

Graf 7: Zastupljenost naselja s prona enim natpisima o gradnji

Graf 8: Zastupljenost naselja s lukama

Graf 9: Zastupljenost naselja s amfiteatrom

Graf 10: Zastupljenost naselja s prona enim stambenim objektima

13.3. Popis literature:

Abbott F. F., Johnson A., *Municipal Administration in the Roman Empire*, New York 1926.,

Abramić M., Colnago A., *Untersuchungen in Norddalmatien*, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien, Band XII, Wien 1909., str. 13-112.

Abramić M., *Tyche (Fortuna) Salonitana*, VAHD LII, Split 1935-1949., str. 279-289, 328-329.

Abramić M., *Zapadna nekropola antikne Salone*, BASD LII, Split 1950., str. 1-18.

Adam J. P., *Roman building - Materials and Techniques*, London, New York 2005.

Alföldy G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römische Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.

Amfiteatar u Puli, Arheološki muzej Istre, Pula 1996.

Anterić I., Bašić Ž., Škorić E., Andelinović Š., *Nadin – nekropola na ravnom*, Histria Antiqua 20, Pula 2011., str. 145-154.

Batović Š., *Zadar u prethistoriji*, Zadar zbornik, Zagreb 1964., str. 105-116.

Batović Š., *Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu*, Diadora 4, Zadar 1968., str. 53-70.

Batović Š., *Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967*, Diadora 4, Zadar 1968.(b), str. 85-93.

Batović Š., *Nin u prapovijesti, Nin – problemi arheoloških istraživanja*, Zadar 1968.(c), str. 7-34.

Batović Š., *Nin u prapovijesno doba, Povijest grada Nina*, Zadar 1969., str. 9-61.

Batović Š., *Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine*, Diadora 5, Zadar 1970., str. 33-49.

Batović Š., *Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda na moru*, Povijest Vrane, Radovi instituta JAZU u Zadru sv. 18., Zadar 1971., str. 9-74.

Batović Š., *Prapovijesni ostaci na otoku Rabu*, Rapski zbornik, Zagreb 1987., str. 147-170.

Batović Š., *Novija istraživanja prapovijesti u bigradskom kraju*, Biogradski zbornik I, Zadar 1990., str. 85-171.

Batović Š., *Liburnska kultura*, Zadar 2005.

Batović Š., Batović A., *Helenistički grobovi iz Nadina u okviru V. (zadnje) faze liburnske kulture*, Zadar 2014.

Belošević J., *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar 2007.

Bersa J., *Ausgrabungen auf dem Campo Colonna zu Zara*, Jahrbuch für Altertumskunde IV, 1910., str. 194-213.

Bianchi C. F., *Antichità romane e medioevali di Zara*, Zara, 1893.

Bilić – Dujmušić S., *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49.-47. pr. Kr.*, magistarski rad, Zadar 2000.

Bilić – Dujmušić S., *Kampanja Lucija Cecilija Metela i problem dvije Salone*, Diadora 25., Zadar 2011., str. 143-171.

Bilić – Dujmušić S., *Vojno-strateški položaj Delmata*, Diadora 26-27., Zadar 2013., str. 457-476.

Bilić – Dujmušić S., *Bitka kod Krka godine 49. pr. Kr.*, Zbornik II. međunarodnog arheološkog kolokvija Crikvenica, 28. – 29. listopada 2011., Crikvenica 2014., str. 107-124.

Blečić M., *Prilog poznavanju antičke Tarsatike*, VAMZ, 3.s., XXXIV., Zagreb 2001., str. 65-122.

Blečić M., *Zaštitna arheološka istraživanja crkve sv. Filipa i Jakova u Svetom Jurju*, Senjski zbornik, 33, Senj, 2006, 5-26.

Boetto G., Radić Rossi I., *Arheologija broda i plovidbe: šivani brod u uvali Caski na Pagu – istraživačka kampanja 2009.*, Histria Antiqua 19, Pula 2010., str. 299-307.

Boetto G., Radić Rossi I., *Šivani brod u uvali Caska na Pagu – Istraživačka kampanja 2010.*, Histria Antiqua 20, Pula 2011., str. 505-513.

Boetto G., Radić Rossi I., *Šivani brod u uvali Caski na otoku Pagu: rezultati istraživačke kampanje 2011.*, Histria Antiqua 21, Pula 2012., str. 609-622.

Borzić I., *Geografski položaj Burnuma na razmeđu liburnskog i delmatskog područja*, Rijeka Krka i Nacionalni park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak – Javna ustanova "Nacionalni park Krka", Zbornik 2007., str. 163-180.

Borzić I., *Geografske karakteristike i naseljavanje zapadnog Ilirika*, Klasi ni Rim na tlu Hrvatske, arhitektura, urbanizam, skulptura, Zagreb 2014., str. 37-40.

Brajković T., *Scardonae Lapides – reljefni i epigrafski spomenici Skardone*, Skradin, TTMbenik 2009.

Brunšmid J., *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II. _1.dio*, Vjesnik Arheolo-kog muzeja u Zagrebu, Vol.3 No.1, Zagreb 1898., str. 150-169.

Brunšmid J., *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II. _2. dio*, Vjesnik Arheolo-kog muzeja u Zagrebu, Vol.3 No.1 Zagreb 1898., str. 170-194.

Brunšmid J., *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II. _3. dio*, Arheolo-kog muzeja u Zagrebu, Vol.3 No.1, Zagreb, 1898., str. 195-205.

Brunšmid J., *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV*, Vjesnik Hrvatskog arheolo-kog dru-tva, n. s. 5, Zagreb, 1901., str. 87-168.

Brunšmid J., *Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, VHAD 9, Zagreb 1907., str. 82-184.

Brusić V., *Otok Rab. Geografski, historijski i umjetnički pregled sa ilustracijama i geografskom kartom Kvarnera i Gornjeg primorja*, Rab 1926.; II. izdanje, Zagreb 1990.

Brusić Z., *Istraživanje antičke luke kod Nina*, Diadora 4, Zadar 1968., str. 203-210.

Brusić Z., *Podmorska arheološka istraživanja u Ninu*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 19, Zadar 1972., str. 245-252.

Brusić Z., *Velika Mrdakovica, Zaton kod Šibenika*, AP 16, 1974., str. 60-62.

Brusić Z., *Rt Kremenjača, Zaton kod Nina – podmorska istraživanja ostataka antičke luke stare Enone*, Arheolo-ki pregled 21, Beograd 1980., str.112-113.

Brusić Z., Domjan M., *Liburnian boats – their construction and form*, B.A.R., Oxford 1985., str. 67-85.

Brusić Z., *Bigradsko područje*, Arheolo-ki pregled 1986, Ljubljana 1987., str. 296-299.

Brusić Z., *Helenistička reljefna keramika u Liburniji*, Diadora 10, Zadar 1988., str. 19-64.

Brusić Z., *Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 13, Zagreb 1989., S. 111 ó 119.

Brusić Z, Glušćević S., *Zadar – rimska nekropola*, Obavijesti HAD XXIII, 1, Zagreb 1991., str. 19-23.

Brusić Z., Glušćević S., *Podvodna arheološka istraživanja Arheološkog muzeja u Zadru tijekom godine 1993.*, Obavijesti HAD, XXV/3, Zagreb 1994., str. 70-71.

Brusić Z., *Serilia Liburnica*, RZHAZUZd 37, Zadar 1995., str. 39-59.

Brusić Z., *Hellenistic and Roman relief pottery in Liburnia*, BAR international series 817. Oxford 1999.

Brusić Z., *Razvoj prapovijesnih obrambenih utvrđenja u Liburniji*, Histria Antiqua 6, Pula 2000., str. 125-145.

Brusić Z., *Arauzona. Velika Mrdakovica, liburnski grad i nekropola*, Katalog izlofibe, T^Mbenik 2000(b).

Brusić Z., *Nekropole liburnskih naselja Nina i Kose kod Ljupča*, Histria Antiqua 8, Pula 2002., str. 213-241.

Brusić Z., *Arheološki spomenici otoka Murtera i kornatskog otočja*, Murterski godi-njak, radovi sa znanstvenog skupa šMurter i njegova flupa u pro-lostiō, Murter 2005., str. 91-100.

Brusić Z., *Pakoštanska luka i druga priobalna liburnska naselja u pašmanskom kanalu u odnosu na gradinska naselja u zaleđu i Aseriju*, ASSERIA, 5, 2007., 11-38.

Brusić Z., *Nalaz rimske štukature kod kapitolija antičkog Jadera*, Archaeologia Adriatica 11, Zadar 2008., str. 103-111.

Bulić, *Promina-Promona*, Bullettino di archeologia e storia Dalmata 9-10. Split 1886.-1887., str. 12.

Buršić Matijašić K., *Gradinska naselja*, Zagreb 2008.

Cambi N., *Tri carska portreta iz Osora*, Znanstveni skup Arheolo-ka istraflivanja na otocima Cresu i Lo-inju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, str. 85-98.

Cambi N., *Jedan antički portret iz Arheološkog muzeja u Zadru i percepcija stila rimskog republikanskog portreta na istočnoj obali Jadrana*, Diadora 13, Zadar 1991., str.103-135.

Cambi N., *Bilješke uz kipove Kibe (Magna Mater) iz Senja*, Senjski zbornik 20, Senj 1993., str. 33-44.

Cambi N., *Rimski nadgrobni spomenici iz Asserije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 31 (18), Zadar 1993.(b), str. 25-52.

Cambi N., *Ograda na aserijatskom forumu*, ASSERIA, 1, Zadar 2003., str. 45-69.

Cambi N., Glavičić M., Maršić D., Miletić Ž., Zaninović J., *Rimska vojska u Burnumu*, Katalozi i monografije Burnum 2, Drniš, TMBenik, Zadar 2007.

Campedelli A., *Kastrum Burnum: između starih iskopavanja i novih istraživanja*, Archaeologica Adriatica, Vol.5. No.1. Zadar 2012., str. 33 ó 64.

Colnago A., Keil J., *Arheološka istraživanja u sjevernoj Dalmaciji*, Asserija 6, Zadar 2008., str. 125-146.

Čače S., *Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika*, RFFZD, Sv. 18 (8) 1978 ó 1979., Zadar 1979.g., str. 43-127.

Čače S., *Liburnija u razdoblju od 4 do 1 st. Pr. Kr., I,II*, Doktorska disertacija, Zadar 1985.

Čače S., *Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja*, RFFZD 27(14), Zadar 1987/88, str. 65-93.

Čače S., *Colentum insula (Plinije, nat. Hist.3, 140)*, Diadora 10, Zadar 1988., str. 65-72.

Čače S., *Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i rimsko doba*, Diadora 11, Zadar 1989., str. 59-90.

Čače S., *Blandona i susjedna središta - prilog antičkoj topografiji biogradskog područja*, Biogradski zbornik I., Zadar 1990., 197-212.

Čače S., *Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr. n. e.*, Diadora 13, Zadra 1991., str. 55-74.

Čače S., *Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139–141).*, RFFZd, Razdio povijesnih znanosti, 32 (19), Zadar 1993., str. 1-36.

Čače S., *Prilozi povijesti Liburnije u I stoljeću prije Krista*, Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 35, Zadar 1993.(b), str. 1-35.

Čače S., *Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr.7,5,5)*, Diadora 16617, Zadar 1995., str. 1016134.

Čače S., *Aserija u antičkim pisanim izvorima*, ASSERIA, 1, Zadar 2003., 7-43.

Čače S., *Colentum*, Murterski godi-njak, radovi sa znanstvenog skupa šMurter i njegova flupa u pro-lostiö, Murter 2005., str. 101-106.

Čače S., *Aserija, rimske ceste i Plinijevi podatci*, ASSERIA, 6, Zadar 2008., str. 11-28.

Čaušević – Bully M., *Fulfinum –forum*, HAG 3/2006, Zagreb 2007., str. 290-292.

Čaušević – Bully M., *Fulfinum –forum*, HAG 4/2007, Zagreb 2008., str. 332-335.

Čaušević – Bully M., *Fulfinum –forum*, HAG 5/2008, Zagreb 2009., str. 410-413.

Čaušević - Bully M., Valent I., *Municipium Flavium Fulfinum Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol.32 No.1, Zagreb 2015., str. 111-145.

Čelhar M., Parica M., *Podmorsko arheološko istraživanje u uvali Caskoj na otoku Pagu godine 2005.*, Obavijesti HAD 37/3, Zagreb 2005., str. 130-135.

Čelhar M., *Naselja južne Liburnije u željezno doba*, doktorski rad, Zadar 2014.

Čondić N., *Istraživanja na Cvijinoj gradini u Kruševu kod Obrovca*, Diadora 23, Zadar 2009., str. 9-23.

Čondić N., *Liburnski grobovi na zadarskom poluotoku*, Diadora 24, Zadar 2010., str. 27-57.

Ćus-Rukonić J., *Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja*, Znanstveni skup Arheolo-ka istraflivanja na otocima Cresu i Lo-inju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, str. 9-18.

Ćus – Rukonić J., *Izvori pitke vode u okolici Osora*, Histria Antiqua 10, Pula 2003., str. 91-97.

Ćus-Rukonić J., *Antički plovidbeni putevi i luke na cresko-lošinjskom otočju*, Histria Antiqua 21, Pula 2012., str. 395-401.

Dautova – Ruševljan V., *Zaštitno istraživanje podvodnog nalaza amfora na otoku Rabu*, Diadora 4, Zadar 1968., str. 89-102.

Dautova – Ruševljan V., *Ranorimska nekropola u uvali Sepen kod Omišlja na otoku Krku*, Diadora 6, Zadar, 1973., str. 181-205

Degmendić I., *Arheološka istraživanja u Senju*, VAHD 1953., str. 251-263.

Degrassi A., *Il confine nord-orientale dell' Italia romana*, Disertationes Bernenses, Bern 1954.

Degrassi A., *Le iscrizioni di Tarsatica. Origine e sito del Municipio romano*. Epigraphica, IV, 1942., str. 931 ó 942.

Dictionary of greek and Roman antiquities, uredio William Smith, New York 1882.

Dictionary of greek and Roman antiquities, uredio F. Warre Cornish, London 1898.

Domić – Kunić A., *Gentije – međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg makedonskog i Trećeg ilirskog rata*, Opvscvla archaeologica 17., Zagreb (1993) 1994., str. 205-251.

Domić – Kunić A., *Literarni izvori za iliričke provincije*, VAMZ, 3.s., XXXVII, Zagreb 2004., str. 119ó171.

Dračić A., *Naselje na ušću Dubračine od II do VI vijeka*, Vinodolski zbornik VI, Crikvenica 1991., str. 235 ó 247.

Dubolnić M., *Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice*, Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 48, Zadar 2006., str. 1-55.

Dubolnić M., *Argyrintum i njegov teritorij u antici*, Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 49, Zadar 2007., str. 1-58.

Dubolnić – Glavan M., *Civitas Aenona, primjer romanizacije liburnske općine*, Doktorski rad, Zadar 2015.

Džino D., *Illyrian Policy of Rome in the Late Republic and Early Principate*, doktorski rad, Adelaide 2005.

Eck W., *The Age of Augustus, second edition*, Oxford 2007.

Encyclopedia of the roman Empire, *Revised Edition*, New York 2002.

Faber A., *Antički bedemi grada Krka*, VAHD 65-67, Split 1963-65.g., str. 45-53.

Faber A. – Matejčić R., *Antička jezgra Rijeke*, Jadranski zbornik VII, Rijeka 1969., str. 317-327.

Faber A., *Fulfinum, Rimski grad na Krku*, ovjek i prostor, 270, Zagreb 1975., str. 22-23.

Faber A., *Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku*, Jadranska obala u protohistoriji, simpozij u Dubrovniku 1972., Arheološki institut, Zagreb 1976, str. 227-244.

Faber A., *Fulfinum - antički grad*, Arheološki pregled 19, Beograd 1977., str. 77-79.

Faber A., *Osor - Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva*, Diadora 9, Zadar 1980., str. 289-310.

Faber A., *Luka antičkog Fulfina na otoku Krku*, Pomorski zbornik 19. Rijeka 1981.god., str. 293-314.

Faber A., *Omišalj – antički grad Fulfinum i prethistorijska gradina*, Arheološki pregled 23, Beograd 1982., str. 66-68.

Faber A., *Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana*, Znanstveni skup Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošnju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982.(b), str. 61-78.

Faber A., *Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu Vol.3/4 No.1, Zagreb 1988., str. 113-140.

Faber A., *Rimsko naselje u Murteru*, Područje ribarske fluparije od pretpovijesti do srednjega vijeka, Izdanja HAD 19, Zagreb 1998.(b), str. 97-122.

Faber A., *Gradnja protohistorijskih i ranoantičkih bedema u priobalju Ilirika*, Histria Antiqua 6, Pula 2000.g., str. 145-171.

Faber A., *Sveti Juraj – Lopsica i Lopci*, Senjski zbornik 30, Senj 2003., str. 629-648.

Faber A., *Cezarova flota i izvori kod krčkog mosta*, Histria Antiqua 10, Pula 2003.(b), str. 277-289.

Fadić I., *Tipologija i kronologija rimskog stakla iz arheološke zbirke u Osoru*, Znanstveni skup Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošnju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, str., 111-135.

Fadić I., *Nalazi antičke nekropole Jadera*, Obavijesti HAD XVII, Br. 1, Zagreb 1985, str. 19-21.

Fadić I., *Antičko staklo Asserije iz Arheološkog muzeja u Splitu*, Benkova ki kraj kroz vjekove, Zbornik 2, Benkovac 1988., str. 29-70.

Fadić I., *Krčka skupina liburnskih nadgrobnih spomenika tzv. liburnskih cipusa-prilog klasifikacija*, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u hrvatskom primorju, Izdanja HAD 13, Zagreb 1989.g., str. 51-59.

Fadić I., *Asserijatska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika, tzv. liburnskih cipusa*, Diadora 12, Zadar 1990., str. 209-299.

Fadić I., *Starigrad u Antici*, Pakleni ki zbornik 1, 1995., str. 229-236.

Fadić I., *Asserija – Nove spoznaje*, Obavijesti HAD 3, 1999., str. 78-86.

Fadić I., *Asserija – Podgrađe kod Benkovca*, Obavijesti HAD-a 2, 1999.(b), str. 66-71.

Fadić I., *Gneius Baebius Tamphilus Vala Numonianus – „Graditelj“ foruma, patron Jadera i prvi prokonzul Ilirika*, Histria Antiqua 5, Pula 1999.(c), str. 47-54.

Fadić I., *Bedemi Asserije*, Histria archaeologica 7, Pula 2001., str. 69-91.

Fadić I., *Priscinius – Edil i duovir Asserije*, Diadora 20, Zadar 2001.(b), str. 157-177.

Fadić I., *Novi liburnski cipus iz Asserije*, Asseria 1, Zadar 2003., str. 97-131.

Fadić I., *Asseria, 5 godina istraživanja 1998. – 2002.*, Zadar 2003.(b).

Fadić I., *Zdenci antičkog Jadera*, Histria Antiqua 10, Pula 2003.(c), str. 263-277.

Fadić I., *Uspon i pad Asserije*, Histria Antiqua 11, Pula 2003.(d), str. 417-429.

Fadić I., *Caska – nekropola, zaštitno istraživanje*, HAG 1/2004., Zagreb 2005., str. 177-178.

Fadić I., *Nekropola Caske*, Obavijesti HAD 37/3, Zagreb 2005.(b), str. 97-105.

Fadić I., *Argyrum u odsjaju antičkog stakla*, Zadar 2006.

Fadić I., Štefanac B., *Geneza grada na Trgu Petra Zoranića u Zadru*, Histria Antiqua 20, Pula 2011., str. 325-332.

Fadić I., *Zadar – Relja (Vrt Relja)*, HAG 3, Zagreb 2006., str. 350-351.

Fadić I., *Zadar – Trg Petra Zoranića*, HAG 4/2007., Zagreb 2008., str. 415-419.

Faričić, *Otok Pag na starim kartografskim prikazima*, Geoadria, vol. 8/1, Zadar 2003., str. 47-126.

Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984., str. 22-26.

Gabričević B., *Une inscription inedite provenant de Seniaõ*, Archeologia Iugoslavica 2, Beograd 1956, str. 53-56.

Gabričević B., *Narona i Grci*, Dolina rijeke Nereve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Izdanja HAD-a, Split 1980., str. 161-166.

Giunio A. K., *Tipologija rimskih hramova carskog doba i njihov odraz na istočnoj obali Jadrana*, Magistarski rad - Sveu ili-te u Zagrebu (neobjavljeno), Zagreb 1997,

Giunio A. K., *Neke bilješke o zadarskom forumu i kapitoliju*, Histria Antiqua 5, Pula 1999.g., str. 55-66.

Giunio A. K., *Bedemi na natpisima Liburnije*, Histria Antiqua 7, Pula 2001., str. 41-61.

Giunio A. K., *Monumentalni žrtvenik s prikazom Vučice s Romulom i Remom i scenama žrtvovanja iz Aserije*, ASSERIA 1, Zadar 2003., str.133-155.

Giunio A. K., **Jurić R.**, *Termalni kompleksi Jadera u svjetlu novih istraživanja*, Histria Antiqua 12, Pula 2004. , str., 251-258.

Giunio A. K., *Carski kult u Aseriji*, ASSERIA 5, Zadar 2007., str. 139-164.

Giunio A. K., *Zadar – Forum*, HAG 6 Hrvatski arheolo-ki godi-njak IV, Zagreb 2007.(b), str. 407-408.

Giunio A. K., *Skulpture Nimfi iz Jadera*, Archaeologia Adriatica 2/No.1, Zadar 2008., str. 151-160.

Giunio A. K., *Razmišljanja o zapadnom dijelu povijesne jezgre Zadra u antičko doba*, Histria Antiqua 16, Pula 2008.(b), str. 243-252.

Giunio A. K., *Zadar – Forum*, HAG 4/2007, Zagreb 2008.(c), str. 406-409.

Glavaš V., *Crkva sv. Filipa i Jakova u Svetom Jurju – rezultati novih istraživanja*, Senjski zbornik 36, Senj 2009., str. 67-82.

Glavaš V., *Prometno i strateško značenje prijevoja Vratnik u antici*, Senjski zbornik 37, Senj 2010., str.5-18

Glavaš V., *Rimske ceste oko Skardone u svjetlu novih nalaza*, VAPD 104, Split 2011., str. 167-180.

Glavaš V., Miletić Ž., *Cesta od Burnuma do Hadre*, Diadora 26/27, Zadar 2012/2013., str. 537-561.

Glavičić A., *Arheološki nalazi iz Senja i okolice I*, Senjski zbornik 2, Senj 1966., str. 383-421

Glavičić A., *Arheološki nalazi iz Senja i okolice III*, Senjski zbornik IV, Senj 1970., str. 45-70

Glavičić A., *Izveštaj arheološkog iskopavanja na Šteli u Senju 1972. godine*, Senjski zbornik 5, Senj 1973., str. 447-464.

Glavičić A., *Arheološki nalazi iz Senja (IV)*, Senjski zbornik VIII, Senj 1980., str.171-186.

Glavičić A., *Arheološki nalazi iz Senja i okolice V*, Senjski zbornik IX, Senj 1981-1982., str. 63-90.

Glavičić A., *Stara i nova groblja, grobovi na području grada Senja i šire senjske okolice (I)*, Senjski zbornik. 19, Senj 1992., str. 81-108.

Glavičić M., *Željeznodobna i antička naselja podno Velebita*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 31(18), Zadar, 1993., str. 97-120.

Glavičić M., *Prilozi proučavanju poleogeneze i urbanističkog razvoja antičke Senije*, RFFZd 32 (19), 1993.(b), str. 796104.

Glavičić M., *Značenje Senije tijekom antike*, Senjski zbornik XXI, Senj 1994., str. 41.-58.

Glavičić M., *Natpisi antičke Senije*, RFFZd 33 (20), Zadar, 1994.(b), str. 55-83.

Glavičić M., *Tri rimskodobna natpisa iz Senja*, Senjski zbornik 23, Senj 1996., str. 19-34 .

Glavičić M., *Civitas – municipium Lopsica*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti, 35 (22), Zadar 1997., str., 45-70.

Glavičić M., *Fortifikacije na primorskom obronku Velebita između Senja i Karlobaga*, *Histria Antiqua* 7, Pula 2001., str. 203-217.

Glavičić M., *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, Zadar 2002.

Glavičić M., *Nekropole antičke Senije*, *Histria Antiqua* 8, Pula 2002.(b), str. 313-321.

Glavičić M., *Epigrafski podaci o korištenju vode u Liburniji*, *Histria Antiqua* 10, Pula 2003., str. 83-89.

Glavičić M., *Stanovništvo Aserije*, *Histria Antiqua*, 11, Pula 2003.(b), str. 429-434.

Glavičić M., *Tri nova nadgrobna natpisa iz Aserije*, *Asseria*, 1, Zadar 2003.(c), str. 71-95.

Glavičić M., *Gospodarsko značenje antičke Senije*, *Histria Antiqua* 13, Pula 2005., str. 475-478.

Glavičić M., *O municipalitetu antičke Skardone*, Zbornik radova sa simpozija rijeka Krka i Nacionalni park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, Tmšenik 2007., str. 251-257.

Glavičić M., *Magistrati i uglednici Arbe*, *Senjski zbornik* 36, Senj 2009., str. 57-66.

Glavičić M., *Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu*, Izdanja HAD-a, sv. 27, Hrvatsko arheološko društvo, Muzej Cetinske krajine, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2011., str. 289-313.

Glavičić M., **Miletić Ž.**, *Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina*, *VAPD* 104, Split 2011.(b), str. 113-150.

Glavičić M., *Crte o stanovništvu antičke Lopsice*, *Diadora* 26/27., Zadar 2012/2013., str. 519-537.

Glavičić M., *Organizacija uprave rimske provincije Dalmacije prema natpisnoj građi*, *Klasici Rima na tlu Hrvatske*, arhitektura, urbanizam, skulptura, Zagreb 2014., str. 41-50.

Glavinić Ž., *Iscrizioni Inedite – Zara (15)*, *BASD* 14, Split 1891., str. 33

Glazer E. K., *Narodi s mora – uzrok ili posljedica burnih promjena* 13./12. st. pr. kr., *Bogoslovska smotra*, Vol.76, No.1., Zagreb 2006., str. 13-27.

Glogović D., *Nalazi geometrijske keramike iz Daunije na području Istre*, Histria Archaeologica 10/1, Pula 1979., str. 57-85.

Gluščević S., *Jader – rimska nekropola*, Arheološki pregled 1985, Ljubljana 1986., str. 149.

Gluščević S., *Novi rimski grobovi u Zadru*, Obavijesti HAD XVII br. 2, Zagreb 1985., str. 23-24.

Gluščević S., *Rimska nekropola u Kaljskoj ulici*, Diadora 12, Zadar 1990., str. 107-159.

Gluščević S., *Podmorska topografija velebitskog primorja u antici*, Pakleni ki zbornik 1, Starigrad Paklenica 1995., str. 237-245.

Gluščević S., *Novi prinosi za poznavanje suburbanog prostora antičkog Zadra*, Histria Antiqua 7, Pula 2001., str. 217-222.

Gluščević S., *Hidroarheološko istraživanje i nalaz trećeg liburnskog broda u antičkoj luci u Zatonu kod Zadra*, Obavijesti HAD 3, god. XXXIV/2002., Zagreb 2002., str. 81 i 82.

Gluščević S., *Rasprostiranje zadarskih nekropola*, Histria Antiqua 8, Pula 2002.(b), str. 381-384.

Gluščević S., *Antička luka u Zatonu*, izložba fotografija, Katalog izložbe, Zadar 2007.

Gregl Z., Lazar I., *Bakar, staklo iz rimske nekropole*, AM Zagreb - Katalozi i monografije 5, Zagreb 2008

Guhl E., Koner W., *The Romans – Their Life and Customs*, London 1994.

Haverfield F., *Ancient town-planning*, Oxford university press - London, Edinburgh, Glasgow, New York, Toronto, Melbourne, Bombay, Humphrey Milford, publisher to the university, Oxford 1913., str. 27.

Haverfield F., *The Romanization of Britain*, Oxford 1923.

Hrvatski muzeji. Izvješće a hrvatskih muzeja 2004., *Arheološki muzej Zadar – Samostan Sv. Nikole u Zadru*, MDC, Zagreb 2005., str. 432-442.

Ilakovac B., *Prehistorijski nalazi u Zadru*, Zbornik instituta za historijske nauke u Zadru, Zadar 1958., str. 1-11.

Ilakovac B., *Novi nalazi ostataka rimskih zgrada u Zadru*, Diadora 2, Zadar 1962., str. 271-300.

Ilakovac B., *Aquaeductus Aenonae, Povijest grada Nina*, Zadar 1969., str. 265-299

Ilakovac B., *Vranska regija u rimsko doba*, Povijest Vrane, Radovi instituta JAZU u Zadru sv. 18., Zadar 1971., str. 75-137.

Ilakovac B., *Kameni žljebovi akvedukta Biba – Jader*, Diadora 9, Zadar 1980., str. 327-340.

Ilakovac B., *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb 1982.

Ilakovac B., *Kako je otkriven i obnovljen rimski akvedukt Škopalj – Novalja*, Diadora 12, Zadar 1990., str. 195-208.

Ilakovac B., *Da li je rimska Kiša propala u more zbog potresa*, Diadora 13., Zadar 1991., str. 241-250.

Ilakovac B., *Zašto je akvedukt za rimsku Kisu (Cissa) na otoku Pagu sagrađen neočekivano visoko iznad mora*, Radovi Zd 34, Zadar 1992., str. 11-31.

Ilakovac B., *Javni zdenac (lacus) rimskog akvedukta Škopalj – Novalja na otoku Pagu*, Radovi Zd 36, Zadar 1994., str. 1-6.

Ilakovac B., *Zašto je rimski forum u Ninu morao biti nisko sagrađen*, Diadora 16-17, Zadar 1995., str. 201 ó 208.

Ilakovac B., *Urbanizacija antičke Aenone i rimsko pristanište Kremenjača*, RFFZd 35 (22), Zadar 1995-1996., str. 83-101.

Ilakovac B., *Postanak i razvoj ninskih mostova*, VAMZ 28-29, Zagreb 1996., str. 73-95.

Ilakovac B., *Gradska tržnica (Emporium) rimskog Nina (Aenona)*, RZHAZUZd 39, Zadar 1997., str. 1-15.

Ilakovac B., *Liburnska i rimska Aenona*, RFFZd 37 (24), Zadar 1999., str 1-15

Ilakovac B., *Kad je popločen i ukrašen emporij rimske kolonije Jader*, VAMZ, 3.s., XXXII-XXXIII, Zagreb 1999-2000, str. 93-105.

Ilkić M., Parica M., *Novalja (Navalia) – luka iz razdoblja rimskog carstva*, Histria Antiqua 17, Pula 2009., str. 113-123.

Imamović E., *Rimski most kod Belog na otoku Cresu*, Oto ki ljetopis 1, Zagreb 1973., str. 103 ó 107.

Imamović E., *Antička naselja na otočnoj skupini Cres-Lošinj*, Oto ki ljetopis 2, 1975., str. 212-230

Imamović E., *O municipalitetu antičkog Osora*, Znanstveni skup Arheolo-ka istraživanja na otocima Cresu i Lo-inju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, str. 79-85.

Inglieri R. V., *Tombe romane di Jadera*, Notizie degli scavi di antichità, vol. XIV 1938., Roma 1939., str. 302-308.

Jadrić I, Miletić Ž., *Liburnski carski kult*, Archaeologia Adriatica 11, Zadar 2008., str. 75-90.

Jelić L., *Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju*, VAHD 3, Zagreb 1898., str. 33-126.

Jelić L., *Spomenici grada Nina*, VAMZ 4, Zagreb 1900., str.156-171.

Jelić L., *Spomenici grada Nina*, VAMZ 5, Zagreb 1901., str.184-192.

Jović V., *Jugoistočni potez zadarskih zidina-povijesni razvoj od antike do kasnog srednjeg vijeka*, Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 52, Zadar 2010., str. 79-119.

Jurkić V., *Dvije rasprave o fulfinskom natpisu s otoka Krka*, Jadranski zbornik 10, Rijeka 1976-1978., str. 610-613.

Kilić-Matić A., *Prilog proučavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije*, Opuscula Archaeologica - Radovi Arheolo-kog zavoda, Vol. 28 No. 1, Zagreb 2004., str. 91-110.

Klarin N., *Prapovijesni grobovi na Asseriji – istraživanja 1999. godine*, Diadora 20, Zadar 2001., str. 23-73.

Klemenc J., *Senj u prethistorijsko i rimsko doba*, Hrvatski kulturni spomenici 1, Senj ó Zagreb 1940, str. 1-10.

Kolega M., *Antička kamena plastika u Liburniji od I do IV st*, Doktorska disertacija, Zadar 2003.

Kolega M., *Nin – Banovac*, HAG 1, Zagreb 2004, str. 195-196.

Kolega M., *Pravci urbanih komunikacija u antičkoj Enoni*, Histria Antiqua 17, Pula 2009., str. 123-132.

Kovács P., *Some Notes on the Division of Illyricum*, I. Piso (ed.), Die Römischen Provinzen. Begriff und Gründung, Cluj-Napoca 2008., str. 243-253.

Kubitschek W., *Tribus 81 ff.*, vgl. *Ders.*, Jahrbuch für Altertumskunde 5, Be 1911.

Kukoč S., *Nadin – liburnski kult mrtvih, istraživanja 2004. – 2006., 2009. god.*, Asserija 7., Zadar 2009., str. 11-80.

Kuntić-Makvić B., Šegvić M., *O razgraničenju između Asserije i Alverije*, ARR 11., 1988., str. 49-62.

Kuntić-Makvić, M. Šegvić, *O razgraničenju između Asserije i Alverije*, ARR 11., Zagreb 1988., str. 49-62.

Kurilić A., *Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjevjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju*, RZHAZUZd 36, Zadar 1994., str. 191-246.

Kurilić A., *Caska kod Novalje na otoku Pagu – pokusno istraživanje antičke nekropole u Caskoj i rekognosciranje Caske sa okolicom*, Obavijesti HAD 36/1, Zagreb 2004., str. 68-79.

Kurilić A., *Arhitravi s foruma Aserije*, ASSERIA 2, Zadar 2004.(b), str. 41-71.

Kurilić A., *Caska – nekropola*, HAG 2/2005, Zagreb 2006., str. 283 ó 284.

Kurilić A., *Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia*, Dalmatia ó Research in the Roman Province 1970. ó 2001., BAR International series 1576, Oxford 2006.(b), str. 137.

Kurilić A., *Caska – nekropola*, HAG 3/2006, Zagreb 2007., str. 317 ó 318.

Kurilić A., *Caska – naseobinski dio*, HAG 4/2007., Zagreb 2008., str. 368-369.

Kurilić A., *Caska – nekropola*, HAG 4/2007., Zagreb 2008.(b), str. 369-371.

Kurilić A., *Ususret Liburnima*, Zadar 2008.(c)

Kurilić A., *Caska – naseobinski dio*, HAG 5/2008., Zagreb 2009., str. 451-453.

Kurilić A., *Kasnoantički stambeni objekt iz Caske (Cissa) na otoku Pagu*, Histria antiqua 20, Pula 2011., str. 405-413.

Leksikon antičkih autora, Zagreb 1996.

- Liebl H., Wilberg W.,** *Ausgrabungen in Asseria*, JÖAI XI, Be 1908., str. 17-88.
- Lipovac G.,** *Razmatranje o problemima antičkog bedema grada Krka – povodom novih nalaza*, Prilozi 8, 1991., str. 37-46.
- Lipovac Vrkljan G.,** *Crikvenica – Igralište*, HAG 1/2004., Zagreb 2005., str. 164-165.
- Lipovac Vrkljan G.,** *Arheološko istraživanje antičkog lokaliteta Crikvenica-Igralište*, Vinodolski zbornik 11, Crikvenica 2006., str. 85-103.
- Lipovac Vrkljan G.,** *Ad Turres – Crikvenica*, Crikvenica 2007.
- Lipovac Vrkljan G.,** *Crikvenica – Igralište*, HAG 3/2006., Zagreb 2007.(b), str. 287-289.
- Lipovac Vrkljan G., Šiljeg B.,** *Istraživanje lokaliteta Crikvenica-Igralište 2007.*, Ann. Inst. archaeol. IV/2008., str. 88-92
- Lipovac Vrkljan G.,** *Crikvenica – Igralište*, HAG 4/2007., Zagreb 2008.(b), str. 331-333.
- Lipovac Vrkljan G.,** *Crikvenica – Igralište*, HAG 5/2008., Zagreb 2009., str. 408-410.
- Lucius I.,** *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam 1666, str. 32.
- Ljubić Š.,** *Arheološko iskopavanje u Bakru (I)*, VHAD 4, Zagreb 1882., str. 1-9.
- Ljubić Š.,** *Arheološko iskopavanje u Bakru (II)*, VHAD 4, Zagreb 1882., str. 48-54.
- Ljubić Š.,** *Arheologičko izkapanje u Podgradju (Lisičić) blizu Benkovca*, VHAD, 9, Zagreb 1887., str. 96.
- Ljubić Š.,** *Arheologičko izkapanje u Bagu*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol.13 No.1.,Zagreb 1891., str. 97-98.
- Ljubović B.,** *Antički natpisi iz Senja*, Usponi, povremenik za književnost i kulturu, 12, Senj 1996., str. 158-163.
- MacMullen R.,** *Changes in the Roman empire*, New Jersey 1990.
- Magaš D.,** *Povijesno-zemljopisna osnove razvoja Nina i problemi njegove suvremene valorizacije*, Zadar 1995.
- Makjanić R.,** *Terra Sigillata iz rimskih nekropola u Osoru i Bakru*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 2 No. 1, Zagreb 1985., str. 39-50.

Margetić L., *Plinije i liburnijske općine*, Istra i Kvarner ó izbor studija, Pravni fakultet u Rijeci, Rijeka 1966., str. 39-87.

Margetić L., *Il ius italicum delle comunità liburniche (Plin. Nat. hist. III 21, 193)*, fiiva antika, XXVII/2, 1977., str. 401-409.

Margetić L., *Plinio e le communita della Liburnia*, Atti, Centro di ricerche storiche 9, Rovinj 1978-79., str. 301-358.

Margetić L., *Neka pitanja u vezi s Istrom (I-VII st.)*, fiA 32, 1982, str. 52ô 82,

Margetić L., *Općinsko uređenje Cresa u rimsko doba*, Oto ki ljetopis Cres-Lo-inj 5, 1984., str. 243-251

Margetić L., *Iz starije povijesti Raba*, Rapski zbornik, Zagreb 1987., str. 199-211.

Margetić L., *O natpisu o gradnji krčkih gradskih bedema sredinom 1.st.pr.n.e.* ARR 10, Zagreb 1987., str. 171-185.

Margetić L., *Tarsatica*, Dometi 12, Rijeka 1988., str. 731 ó 746.

Margetić L., *Iz starije krčke povijesti (Antika i statuti)*, Rijeka, Vinodol, Istra ó studije, Rijeka 1990., str. 89 ó 107.

Margetić L., *Odnosi Liburnije i Istre u antici i ranome srednjem vijeku*, RAHAZUZd 35, Zadar 1993., str. 37-62.

Margetić L., *Antička Tarsatica i počeci Rijeke*, Rijeka 1, Rijeka 1994., str. 29-34.

Margetić L., *O nekim pitanjima pravnog položaja liburnskih općina u doba principata*, Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 38, Zadar 1996., str. 1-12.

Margetić L., *Andautonia (preteča Zagreba) u svijetlu lex Irnitana*, Zbornik PFZ 49 (5), Zagreb 1999., str. 557-581.

Margetić L., „*Rijeka*“ prije Rijeke, Sveti Vid IX ó zbornik, Rijeka 2004., str. 11-20.

Marković M., *Poznavanje otoka Raba od antičkih zemljopisaca do pojave prvih topografskih*

Maršić D., *Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra*, RFFZd 32(19), Zadar 1993., str. 105-116.

Maršić D., *Nadgrobni spomenici Burnuma (pregled)*, Rijeka Krka i Nacionalni park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak - Javna ustanova "Nacionalni park Krka", Tiskobenik 2007., str. 203-229.

Matejčić R., *Selce – Ad Turres*, Jadranski zbornik V, Rijeka-Pula 1962., str.152-159

Matejčić R., *Izveštaj o arheološkom iskopanju u gradu Krku*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, God. XII, br. 4, Zagreb 1963., str. 113-115.

Matejčić R., *Sedam godina rada u istraživanju Liburnijskog limesa*, Osječki zbornik XII, Osijek 1969., str. 25-39.

Matejčić R., *Otkriće fulfinijskog natpisa*, Krčki zbornik 7, Krk 1976., str. 173-183

Matejčić R., *Gradina Badanj kod Crikvenice*, Jadranski zbornik 10, Rijeka 1976-1978., str. 237 i 263.

Matejčić R., *Stara Tarsatica*, Trsat od davnih do današnjih dana, Rijeka 1982., str. 13-36.

Matejčić R., *Arheološki nalazi u Rijeci i okolici*, Dometi 4-5, Rijeka 1985., str. 5-12.

Matijašić R., *Neobjavljeni antički materijal s otoka Cresa i Lošinja u Arheološkom muzeju Istre u Puli*, Samoupravna interesna zajednica kulture općine Cres-Lošinj, 1984., str. 51-65.

Matijašić R., *Istra, Dalmacija i Panonija u rimsko doba – povijesni pregled (300. pr. Kr. - 300. poslije Kr.)*, Klasični Rim na tlu Hrvatske, arhitektura, urbanizam, skulptura, Zagreb 2014., str. 21-30.

Matijević-Sokol M., *Povijesna svjedočanstva o Senju i okolici*, Senjski zbornik 21, Senj 1994., str. 25-40.

Meder J., *Mozaici rimske vile u Ninu*, Histria Antiqua 20, Pula 2011., str. 245-256.

Medini J., *Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije*, RFFZd 6 (3), Zadar 1969., str. 45-75.

Medini J., *Kult Apolona Likijskog u Jaderu*, Diadora 5, Zadar 1970., str. 131-145.

Medini J., *Ordines decurionum Liburniae*, RFFZd 12(5), Zadar 1974., str. 27-57.

Medini J., *Provincia Liburnia*, Diadora 9, Zadar 1980., str. 363-435

Medini J., *Gradski zid i pitanje areala antičkog Raba*, Rapski zbornik, Zagreb 1987., str. 171-174.

Mihajlović V. D., *Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme*, Etnoantropološki problemi 7 (3), Beograd 2012., str. 709-729.

Miletić Ž., *Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone*, RFFZd 32(19), Zadar 1993., str. 117-150.

Miletić Ž., *Territorium Asserie*, Histria Antiqua 11, Pula 2003., str. 409 ó 416.

Miletić Ž., *O rimskim cestama na aserijatskom području*, ASSERIA, 2, Zadar 2004., str. 7-21.

Miletić Ž., *Prostorna organizacija i urbanizam rimskog Burnuma*, Rijeka Krka i Nacionalni park "Krka". Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak - Javna ustanova "Nacionalni park Krka", Tiskovnik 2007., str. 181-202.

Miletić Ž., *Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije*, Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, AMZ, Zagreb 2010., str. 113-141.

Miletić Ž., Glavičić M., Zaninović J., Uroda N., Maršić D., *Burnum - vojničko središte provincije Dalmacije, Katalog nalaza*, Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, AMZ, Zagreb 2010.(b), str. 143-176.

Miletić Ž., *Lucius Artorius Castus i Liburnia*, Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu ó zbornik radova, Split 2014., str. 111-130.

Millet M., *Romanization: historical issues and archaeological interpretation*, The Early Roman Empire in the West, Oxford 1990., str. 35-41.

Mirnik I., *Ostava iz Baške*, Znanstveni skup - Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu, Pagu i Hrvatskom primorju, Izdanja HAD 13, Zagreb 1989.g., str. 89-97.

Mirosavljević V., *Gradine i gradinski sistemi u prethistorijsko i protohistorijsko doba*, ARR 7, Zagreb 1974., str. 259-297.

Mohorovičić., *Pregled i analiza novootkrivenih objekata historijske arhitekture na području grada Osora*, Bulletin JAZU Vol. 1, No. 1-2, Zagreb 1953., str. 10-16.

Mohorovičić A., *Osor – Apsyrtides – Apsoros*, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU 9-10, Zagreb 1956. str. 4-10.

Mohorovičić A., *Nalazi mozaika s ornamentalnim i figuralnim motivima u gradu Krku*, Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU, God. XII, br. 1-2, Zagreb 1964., str. 1-9.

Mohorovičić, *Novootkriveni nalazi antičkih terma, oratorija i starokršćanske bazilike u gradu Krku*, Rad JAZU 360, Zagreb 1971., str. 19-34.

Mohorovičić A., *Prilog poznavanju antičkog urbanog sloja grada Krka*, Znanstveni skup - Arheolo-ka istraflivanja na otocima Cresu i Lo-inju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, str. 17-21.

Mommsen T., *Römisches Staatsrecht*, Volume 3, Leipzig 1887.

Moravcsik G. Y., Jenkins R. J. H., *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, Washington 1967.

Nedved B., *Zaštitno istraživanje rimskih grobova u Zadru*, Diadora 9, Zadar 1980., str. 341-355.

Nedved B., *Felix Arba*, Arheolo-ka istraflivanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Znanstveni skup - Krk 1985, Izdanja HAD-a 13, Zagreb 1989., str. 29-45.

Nedved B., *Srednje i južno velebitsko Podgorje u rimsko doba*, Pakleni ki zbornik 1, Starigrad Paklenica 1995., str. 223-228.

Nikolanci M., *Dodatak grčko-ilirskim kacigama u Dalmaciji*, VAHD LXII, Split 1960., str. 31-35.

Nikolanci M., *Maloazijski import u istočnom Jadranu*, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976., str. 273 – 287.

Nikolanci M., *O Liburnu Joniju*, VAHD, sv. 82, Split 1989., str.13-34.

Novak G., *Naše more; razvitak moći i plovidbe na Jadranu*, Zagreb 1932., str. 55.

Novak N., *Starokršćanska Tarsatica*, Diadora 15, Zadar 1993., str. 175-204.

Oštarić I., Kurilić A., *Arheološka karta otoka Paga*, Novalja 2013.

Ožanić Roguljić I., *Klasifikacija i tipologija keramike s lokaliteta Crikvenica – Igralište – proizvodi keramičarske radionice Seksta Metilija Maksima*, doktorska disertacija, Zagreb 2012.

Paoli J., *Marsyas et le „ius italicum“*, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* LV, 1938, str. 115.

Patsch K., *Nove tekovine muzeja u Kninu*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 11, Sarajevo 1899., str. 481-535.

Patsch K., *Die Lika in römischer Zeit*, Wien 1900. ó Hrvatski prijevod, Z. Derossi, Lika u rimsko doba, Gospi 1990.

Pedišić I., *Novija rekognosciranja okolice Skrdina i osvrt na ubikaciju Scardone*, Znanstveni skup: Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Vodice 1976., Izdanja HAD-a 3, Split 1978., str. 63-69.

Pedišić I., *Skardin – Maraguša*, *Tybenik* ó Skradin 1998.

Pedišić I., *Rimska Scardona*, *Tybenik* 2001.

Perović Š., *Antička cisterna u Aseriji*, *Asseria* 7, Zadar 2009., str. 149-160.

Perović Š., **Fadić I.**, *Zaštitno arheološko istraživanje dijela antičke nekropole Zadra u Zrinsko – Frankopanskoj ulici*, *Diadora* 23, Zadar 2009.(b), str. 45-133.

Petricioli I., *Arheološki radovi u Zadru 1950. i 1951. god.*, *VAHD* 53, Split (1950./51.) 1952., str. 263-266.

Petricioli I., *Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija*, *Diadora* 3, Zadar 1965., str. 200.

Petricioli I., *Zadar pod mletačkom upravom 1409 – 1797*, *Prošlost Zadra III*, Zadar 1987.
Povijest Rijeke, Rijeka 1988.

Pozzo-Balbi L., *L'Isola di Cherso*, Roma 1934., str. 65.

Prilepić F., *Otkriće rimskoga groblja u Bakru*, *VAMZ* Vol.3 No.1, Zagreb 1881., str. 15-16.

Radić Rossi I., **Kurilić A.**, *Caska – arheološka zona*, *HAG* 2/2005., Zagreb 2006., str. 279-280.

Radić Rossi I., *Caska- podmorje*, HAG 4/2007., Zagreb 2008., str. 371-373.

Radić Rossi I., *Novalja – antički vodovod*, HAG 4/2007., Zagreb 2008.(b), str. 373-375.

Radić Rossi I.(b), *Novalja - luka*, HAG 4/2007., Zagreb 2008.(c), str. 375-377.

Radman Livaja I., *Romanizacija*, Klasi ni Rim na tlu Hrvatske, arhitektura, urbanizam, skulptura, Zagreb 2014.

Raknić Ž., *Neki manji rimski nalazi iz Zadra*, Diadora 3, Zadar 1965., str. 211-212.

Raknić Ž., *Nekoliko novih rimskih spaljenih grobova iz Zadra*, Diadora 4, Zadar 1968., str. 211-214.

Rendić Miočević D., *Novi Dolabelin terminacijski natpis iz okolice Jablanca*, VAMZ Vol. 3, No. 1, Zagreb 1969., str. 63-74.

Rendić – Miočević D., *Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu*, VAMZ ser.3,8. 1974., str. 47-56

Rendić Miočević D., *Iliri u osvitu i u povijesti antike (u kontaktu s grčko-rimskim svijetom)*, Iliri i anti ki svijet, Split, 1989., str. 15-27.

Robinson O. F., *Ancient Rome - City planning and administration*, London, New York 2005.

Rogers A., *Roman towns as meaningladen places: reconceptualising the growth and decline of towns in Roman Britain*, Vol. 1., Durham 2008.

Rogić V., *Rapska otočna skupina*, Geografski glasnik br. 31., Zagreb 1969., str. 109-124.

Rubić I., *Neki problemi geografije Zadra i njegove regije*, Zadar zbornik, Zagreb 1964., str. 9-23.

Sanader M., *Principia rimskog vojnog logora – uzor forumu kolonijalnih gradova?*, Histria Antiqua 5, Pula 1999., str. 99-108.

Sarić M., *Stanovništvo otoka Cresa i Lošinija u vrijeme ranoga carstva*, Arheolo-ka istraflivanja na otocima Cresu i Lo-inju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, str. 53-59.

Sinobad M., *Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj*, Opuscula archaeologica 31, Zagreb 2008., str. 221-263.

Skoblar M., *Ranosrednjovjekovni ciborij iz Novalje*, Rad. Inst. Povij. Umjet. 29., Zagreb 2005., str. 7 ó 16.

Skok P., *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb 1950.

Starac A., *Gradovi Liburnije, Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji – Liburnija II*, AMI, Pula 1999-2000.

Starac R., *Antička keramika sa lokaliteta „Igralište“ u Crikvenici*, Vinodolski zbornik VI, Crikvenica 1991., str., 221-235.

Starac R., *Liburnski limes – Arheološko konzervatorski radovi na lokalitetima Vranjeno i Za Presiku*, Tarsati ki principij, Rijeka 2009., str. 273 ó 289.

Sticotti P., *Sagio di scavo ad Ossero*, Atti e memorie della Societa istriana di archeologia e storia patria, Parenzo 1914., str. 79-81.

Str. 9-75.

Strižićić N., *Prilog poznavanju pretpovijesnih gradina u okolici Bakra*, Bakarski zbornik 2, Bakar 1996.

Suić M., *Izvjestaj o arheološkim iskopanjima u Zadru*, Ljetopis JAZU 55, Zagreb 1949., str. 199-222.

Suić M., *Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina*, VAHD 52, Split 1950., str. 53-58.

Suić M., *Granice Liburnije kroz stoljeća*, Radovi instituta JAZU u Zadru 2, 1955, str. 273-290.

Suić M., *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj Jadranskoj obali*, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 1, 1955., str. 8-31.

Suić M., *Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera*, Zbornik instituta za historijske nauke u Zadru ó kniga II 1956-1957, Zadar 1958., str. 13-49.

Suić M., *Municipium Varvarie*, Diadora 2, Zadar 1962., str. 179-197.

Suić M., *Nin u antici, Nin – problemi arheoloških istraživanja*, Zadar 1968., str. 35-52.

Suić M., *Kourkoum (Ptol. 16,6)*, RFFZd 6(3), Zadar 1969., str. 37-44.

Suić M., *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*, Povijest grada Nina, Zadar 1969., str. 61-105.

Suić M., *Noviji natpisi iz Burnuma*, Diadora 5, 1970., str. 93-131.

Suić M., *Antički grad na istočnoj obali Jadrana*, Zagreb 1976.

Suić M., *Faze izgradnje bedema stare Varvarije*, Gunja in zbornik, Zagreb, 1980., str. 31-42.

Suić M., *Prošlost Zadra I - Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981.

Suić M., *Cissa Pullaria-Baphium Cissense-Episcopus Cassensis*, ARR 10, 1987., str. 185-219.

Suić M., *Liburni*, Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske ó Opera Selecta, Zadar 1996., str. 139.

Suić M., *Liburnija*, Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske ó Opera Selecta, Zadar 1996.(b), str. 143 - 144.

Suić M., *Istočna Jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu*, Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske ó Opera Selecta, Zadar 1996.(c), str. 191-263.

Suić M., *Rijeka u protohistoriji i antici*, Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske ó Opera Selecta, Zadar 1996.(d), str. 455-485.

Suić M., *Antički arheološki nalazi u Rijeci i bližoj okolici*, Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske ó Opera selecta, Zadar 1996.(e), str. 473-484.

Suić M., *Granice Liburnije kroz stoljeća*, Odabrani radovi iz starije povijesti Hrvatske ó Opera selecta, Zadar 1996.(f), str. 497-521.

Suić M., *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*, Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske ó Opera Selecta, Zadar 1996.(g), str. 535-597.

Suić M., *Bribir (Varvarija) u antici*, Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske ó Opera selecta, Zadar 1996.(h), str. 627-659.

Suić M., *Antički grad na istočnoj obali Jadrana – 2. Izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Zagreb 2003.

Šašel Kos M., *Appian and Illyricum*, Situla ó Razprave Narodnega muzeja Slovenie 43, Ljubljana 2005.

Šašel Kos M., *Pannonia or Lower Illyricum?*, TYCHE Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Band 25, Wien 2010., str. 123-131.

Šašel Kos M., *The role of the navy in Octavian's Illyrian war*, Histria Antiqua 21, Pula 2012., str. 93-104.

Škunca A., *Pregled antike otoka Paga*, Znanstveni skup - Arheolo-ka istraflivanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Znanstveni skup - Krk 1985, Izdanja HAD-a 13, Zagreb 1989., str. 23-29

Šonje A., *Nalaz rimskog natpisa na Caski kod Novalje na otoku Pagu*, fiA 8, 2, Skopje 1958., str. 311-322

Šonje A., *Ostaci antičkih utvrda u Kvarnerskom i podvelebitskom području*, Pomorski Zbornik 13, Rijeka 1975., str. 275-290

Šonje A., *Dva antička kapitela iz Osora*, Znanstveni skup Arheolo-ka istraflivanja na otocima Cresu i Lo-inju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, str. 137-140.

Tarpin M., *Oppida ui capta, uici incensi. Les mots latins de la ville*, Latomus, 59/2, Bruxelles 1999, str. 279-297.

Težak-Gregl T., *Rimske provincijalne fibule iz Arheološke zbirke u Osoru*, Znanstveni skup Arheolo-ka istraflivanja na otocima Cresu i Lo-inju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, str. 99-111.

The Cambridge ancient history IX, *The last age of the Roman Republic, 146-43 B.C.*, Cambridge 1994.

The History of Rome By Titus Livius, preveo Canon Roberts, London 1905.

Urlić – Ivanović G., *Ruševine Kotarske*, BASD IV, Split 1881., str. 74-76.

Velika Mrdakovica ó Rezultati najnovijih arheolo-kih istraflivanja (2011. ó 2013.), katalog izloflbe, Vodice 2014.

Viličić M., *Povijesna topografija Senja (I): Urbanistički odnos rimske Senije i srednjovjekovnog grada Senja*, Rad JAZU, knj. 381, Zagreb 1987., str. 17-33.

Višnjić J., Bekić L., *Rijeka – principija alpske klauzure*, HAG 4/2007., Zagreb 2008., str. 356-360.

Višnjić J., *Antički povijesni okvir*, Tarsati ki principij, Rijeka 2009., str. 25-35.

Višnjić J., *Antička arhitektura*, Tarsati ki principij, Rijeka 2009(b)., str. 35-69.

Vitelli Casella M., *La Liburnia settentrionale in età romana: studi di geografia ed istituzioni*, doktorska disertacija, Università di Bologna 2011.

Vitruvius *ó deset knjiga o arhitekturi*, Zagreb 1997.

Vodič muzeja – Narodni muzej Labin, Labin 2006.

Von Premmerstein A., *Ein elogium des C. Sempronius Tuditanus*, Oesterreichische Archäologischen Institutes, Band X, Wien 1907., str. 264-299.

Von Premmerstein A., *Bevorrechtete Gemeinden Liburniens in den Stadtlisten des Plinius*, Strena Buliciana, Zagreb ó Split 1924.

Vučić J., *Zadar – katedrala sv. Stošije*, HAG- Hrvatski arheolo-ki godi-njak IV, Zagreb 2007., str. 409-410.

Webster J., *Creolizing the Roman provinces*, American Journal of Archaeology

Wilkes J. J., *Dalmatia*, London 1969.

Wolf G., *Beyond romans and natives*, World Archaeology, Vol. 28, No. 3, Culture Contact and Colonialism 1997., str. 339-350.

Zaninović M., *Burnum, castellum – municipium*, Diadora 4, Zadar 1968., str. 119-129.

Zaninović M., *On some relations between Anatolia and Dalmatia*, Tenth International Congress of Classical Archaeology, Ankara ó Izmir 20.-30. IX 1973, str. 81-93.

Zaninović M., *Antička naselja ispod Velebita*, Senjski zbornik, 8, Senj, 1980., str. 187-196.

Zaninović M., *Dva antička natpisa iz Senja*, Diadora 9, Zadar 1980.(b), str. 317-326.

Zaninović M., *Otoci Kvarnerskog zaljeva – arheološko strateška razmišljanja*, Znanstveni skup Arheolo-ka istraživanja na otocima Cresu i Lo-inju, 1979, Izdanja HAD-a 7, Zagreb 1982, str. 43-53.

Zaninović M., *Stanovništvo velebitskog podgorja u antici*, Senjski zbornik 10-11, Senj, 1984., str. 29-42.

Zaninović M., *Prata legionis u Kosovskom polju s osvrtom na teritorij Tilurija*, Opuscula archaeologica 10, Zagreb 1985., str. 63-79.

Zaninović M., *Liburnia militaris*, Opuscula archaeologica 13, Zagreb 1988., str. 43-67.

Zaninović M., *Naselja i teritorij u antici Hrvatskog primorja*, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Znanstveni skup - Krk 1985, Izdanja HAD-a 13, Zagreb 1989., str. 9-17.

Zaninović M., *Histri i Liburni prema rimskoj ekspanziji*, Diadora 12, Zadar 1990.g, str. 47-63.

Zaninović M., *Od Ninije do Promone, Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, Izdanja HAD-a 15 (1990), Zagreb 1992., str. 33-41.

Zaninović M., *Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali*, Od Helena do Hrvata, Zagreb 1996., str. 209-221.

Zaninović M., *Starije građevinske tehnike na Hvaru*, Od Helena do Hrvata, Zagreb 1996.(b), str. 148-168.

Zaninović M., *Scardona i Rider – flavijevske fundacije*, Područje ribenske flupanije od pretpovijesti do srednjega vijeka, Izdanja HAD 19, Zagreb 1998., str. 123-131.

Zaninović M., *Apsorus i Crexa na Jadranskom putu*, Senjski zbornik 32, Senj 2005., str. 5-24.

Zaninović M., *Japodi, Histri, Liburni i konzul Tuditan 129. prije Krista*, Arheološka istraživanja u Lici - Izdanja HAD-a 23., Zagreb 2008., str. 141-150.

Zaninović M., *Ilirsko pleme Delmati*, Tbilisi 2007.

Zaninović M., *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.

Zelić D., *O antičkom i srednjevjekovnom imenu grada i otoka Krka*, Croatica Christiana Periodica, Vol.19 No.35., Zagreb 1995., str. 55- 66.

Zemljopis Starog svijeta, *Naturalis Historia III, IV, V i VI knjiga*, preveo Uro–Pasini, Split 2004.

Žic – Rokov I., *Ubikacija rimskog groblja i neki drugi problemi u Krku*, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, God. X, br. 1-2, Zagreb 1962., str. 33-41.

13. ŽIVOTOPIS AUTORA S POPISOM OBJAVLJENIH DJELA

Hrvoje Manenica rođen je 22. siječnja 1976. godine u Solihull (Velika Britanija). Osnovnu školu i Gimnaziju Jurja Barakovića pohađao je u Zadru. Studij povijesti i arheologije završio je 2003. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Nakon studija zaposlen je 2004. u Državnom arhivu u Zadru kao povjesni arh. Od 2006. do 2011. godine radi u Arheološkom muzeju Narona gdje obnaša funkciju ravnatelja ustanove. Od 2011. godine zaposlen je u Arheološkom muzeju Zadar kao kustos gdje i danas radi. Od 2007. godine upisan je na Poslijediplomski doktorski studij iz arheologije na Odjelu za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, s temom disertacije *Urbanizacija na području između Raše i Krke u vrijeme ranog principata*.

Za vrijeme studiranja i tijekom profesionalne karijere sudjelovao je u arheološkim i hidroarheološkim istraživanjima na više lokaliteta u Hrvatskoj, na području Slavonije, dalmatinskog zaleđa, neretvanske doline, primorja te podmorja dalmatinskih otoka.

Autor je 10 znanstvenih i stručnih djela, te je sudjelovao na 6 stručnih i znanstvenih skupova i održao 6 izlaganja.

H. Manenica, *Vid – Narona*, Turistička naklada, Zagreb 2008.

H. Manenica, *Arheološki muzej Narona*, Vijesti muzealaca i konzervatora 1-4, Zagreb 2009., str. 18-22.

H. Manenica, *Alla scoperta di Narona*, Archeologia viva, Marzo/Aprile 2012, Firenze 2010., str. 20-30.

H. Manenica, M. Wokaun, *Medicina starog Rima: Izložba u Arheološkom muzeju Narona u Metkoviću*, Medicus Vol. 19, Br. 2, Zagreb 2010., str. 241-251.

H. Manenica, *Delta Augusta*, Biseri Jadrana o delta Neretve, Zagreb 2011., str. 40-49.

H. Manenica, *Arheološki muzej Narona*, Avantura u muzejima, Zagreb 2012., str. 12-16.

H. Manenica, *Mletački i austrijski katastri mjesta Borovci – Metković XVIII. i XIX. stoljeća*, Zadar 2011. (monografija)

H. Manenica, *Antički fluvijalni lokaliteti u dolini Neretve*, Histria Antiqua, 21., Pula 2012., str. 279-291.

H. Manenica, *The Roman water supply system in Liburnia from the examples at Iader, Aenona and Navalía*, MISCELLANEA HISTORIAE ANTIQUITATIS - Hungarian polis studies Nr. 21., Debrecen 2014.

H. Manenica, *Sv. Petar na Prosici u Pagu - katalog izložbe*, Katalozi i monografije 11., Arheološki muzej Zadar, Zadar 2015.

J. Vučić, H. Manenica, *Kod gradskih vrata kroz stoljeća – katalog izložbe*, Katalozi i monografije 16., Arheološki muzej Zadar, Zadar 2015.

Ofenjen je za suprugu Meri i otac dvaju sinova, Lucijan i Frane.